

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΑΡ. 58

ΚΩΣΤΑΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

ΚΛΙΝΕΣ
ΚΑΙ ΚΛΙΝΟΕΙΔΕΙΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ
ΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΤΑΦΩΝ

ΑΘΗΝΑ 1997

**ΚΑΙΝΕΣ
ΚΑΙ ΚΑΙΝΟΕΙΔΕΙΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ
ΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΤΑΦΩΝ**

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ευαγγελία Κυπραίου
ΥΠΕΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: Ελένη Λίτινα
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Βάνα Μάρη
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: Ε. Μπουλούκος - Α. Λογοθέτης Ο.Ε.
ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΕΣ: Π. Αναγνώστου
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Επικοινωνία Α.Ε.

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα

ISBN: 960-214-168-9

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΑΡ. 58

ΚΩΣΤΑΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

ΚΛΙΝΕΣ
ΚΑΙ ΚΛΙΝΟΕΙΔΕΙΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ
ΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΤΑΦΩΝ

ΑΘΗΝΑ 1997

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

*Στη μνήμη του πατέρα μου,
που έφυγε νωρίς.*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	11
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	13-16
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	17-19
ΟΙ ΚΛΙΝΕΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΤΑΦΟΥ	
ΤΗΣ ΠΟΤΙΔΑΙΑΣ	21
ΟΙ ΝΕΚΡΙΚΕΣ ΚΛΙΝΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟ	23
Ο ΤΑΦΟΣ ΤΗΣ ΠΟΤΙΔΑΙΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ	23-30
ΟΙ ΚΛΙΝΕΣ	30-35
ΟΙ ΖΩΦΟΡΟΙ ΜΕ ΓΡΑΠΤΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ	35
ΖΩΦΟΡΟΣ Α	35-47
ΖΩΦΟΡΟΣ Β	47-52
ΖΩΦΟΡΟΣ Γ	53-60
ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ	
ΤΗΣ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗΣ ΤΩΝ ΚΛΙΝΩΝ	61
Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΑΝΩΤΕΡΗ ΚΛΙΝΗ	61-67
ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗΣ	67-74
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΚΛΙΝΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ ΝΕΚΡΙΚΩΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΩΝ	
ΣΤΟΥΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥΣ ΤΑΦΟΥΣ	75
ΟΙ ΚΛΙΝΕΣ ΚΑΝΟΝΙΚΗΣ ΜΟΡΦΗΣ	77-79
ΛΙΘΙΝΕΣ ΚΛΙΝΕΣ ΜΕ ΓΡΑΠΤΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ	79-81
ΤΑΦΟΣ ΑΓΓΙΣΤΑΣ ΣΕΡΡΩΝ	82-85
ΤΑΦΟΣ ΑΜΦΙΠΟΛΗΣ Ι	85-88
ΤΑΦΟΣ ΒΕΡΓΙΝΑΣ V	88-91
ΤΑΦΟΣ ΔΙΟΥ Ι	91-95
ΤΑΦΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ Ι	96-101
ΤΑΦΟΣ ΠΟΤΙΔΑΙΑΣ ΙΙ	102-103
ΛΙΘΙΝΕΣ ΚΛΙΝΕΣ ΜΕ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ	103
ΤΑΦΟΣ ΑΜΦΙΠΟΛΗΣ ΙV	103-105
ΤΑΦΟΣ ΠΥΔΝΑΣ Ι	105-111
ΤΜΗΜΑ ΚΛΙΝΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΣΟΛΑΚΚΙΑ ΣΕΡΡΩΝ	111-113
ΤΜΗΜΑ ΚΛΙΝΗΣ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ	113-115
ΛΙΘΙΝΕΣ ΚΛΙΝΕΣ ΜΕ ΑΚΟΣΜΗΤΕΣ ΖΩΝΕΣ	115
ΤΑΦΟΣ ΑΓΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Ι	116-118
ΤΑΦΟΣ ΔΙΟΥ ΙΙ	118-119
ΤΑΦΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΙΙΙ	119-123
ΤΑΦΟΣ ΝΕΩΝ ΚΕΡΔΥΛΛΙΩΝ Ι	123-126
ΤΑΦΟΣ ΠΑΛΑΤΤΣΑΣ	126-128
ΤΑΦΟΣ ΠΕΛΛΑΣ	128-131
ΤΑΦΟΣ ΣΤΑΥΡΟΥΠΟΛΗΣ ΞΑΝΘΗΣ	131-134

	Σελ.
ΞΥΛΙΝΕΣ ΚΛΙΝΕΣ	134-135
ΤΑΦΟΣ ΒΕΡΓΙΝΑΣ III	135-144
ΤΑΦΟΣ ΒΕΡΓΙΝΑΣ IV	144-146
ΤΑΦΟΣ ΔΙΟΥ IV	147-149
ΤΑΦΟΣ ΛΕΥΚΑΔΙΩΝ I	149-151
ΤΑΦΟΣ ΛΕΥΚΑΔΙΩΝ VII	151-153
ΑΛΛΕΣ ΛΙΘΙΝΕΣ ΚΛΙΝΟΕΙΔΕΙΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ	154
ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΙ ΚΑΙ ΘΗΚΕΣ	154
ΤΑΦΟΣ ΑΜΦΙΠΟΛΗΣ II	154-155
ΤΑΦΟΣ ΒΕΡΓΙΝΑΣ VII	155-156
ΤΑΦΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ II	156-157
ΤΑΦΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ V	158-161
ΤΑΦΟΣ ΛΑΓΚΑΔΑ I	161-163
ΤΑΦΟΣ ΛΕΥΚΑΔΙΩΝ VI	163-164
ΤΑΦΟΣ ΠΥΔΝΑΣ III	164-167
ΤΑΦΟΣ ΤΕΡΠΙΝΗΣ ΝΙΓΡΙΤΑΣ	167-168
ΣΥΜΠΛΑΓΕΙΣ ΒΑΣΕΙΣ ΚΛΙΝΩΝ	168-169
ΤΑΦΟΣ ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ	169-171
ΤΑΦΟΣ ΒΕΡΓΙΝΑΣ I	171-174
ΤΑΦΟΣ ΔΙΟΥ III	174-175
ΤΑΦΟΣ ΠΥΔΝΑΣ II	175-176
ΤΑΦΟΣ ΤΟΥΜΠΑΣ ΠΑΙΟΝΙΑΣ	176-177
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	179
ΣΥΝΘΕΣΗ ΚΑΙ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	
ΤΟΥ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ	181-183
ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΛΙΝΩΝ ΚΑΙ ΤΑΦΙΚΩΝ ΘΑΛΑΜΩΝ	183-189
ΥΛΙΚΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ, ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΟΡΦΕΣ ΚΛΙΝΩΝ	189-192
ΤΑ ΕΙΔΗ ΤΩΝ ΤΑΦΩΝ ΣΤΙΣ ΚΛΙΝΕΣ. ΟΙ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΠΟΛΛΑΠΛΩΝ ΤΑΦΩΝ	192-197
ΑΛΛΑ ΤΑΦΙΚΑ ΕΠΙΠΛΑ. ΟΙ ΘΡΟΝΟΙ	197-199
ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΥΣΤΗΜΑ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗΣ ΤΩΝ ΚΛΙΝΩΝ	200-201
ΤΑ ΠΟΔΙΑ ΤΩΝ ΚΛΙΝΩΝ: ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ	201-209
ΤΟ ΚΥΡΙΟ ΜΕΤΩΠΟ ΤΩΝ ΚΛΙΝΩΝ. Ο ΤΥΠΟΣ, Η ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ	209-220
ΕΠΙΜΕΤΡΟ	221
Ο ΛΟΙΠΟΣ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΤΑΦΙΚΩΝ ΚΛΙΝΩΝ	223-227
ΤΑ ΕΘΙΜΑ ΤΗΣ ΤΑΦΗΣ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΚΛΙΝΩΝ	
ΣΤΟΥΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥΣ ΤΑΦΟΥΣ	227-232
Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΚΛΙΝΩΝ ΣΤΗΝ ΤΑΦΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ	232-235
ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ – ΠΡΟΘΕΣΗ – ΘΡΗΝΟΣ	235-239
ΕΚΦΟΡΑ – ΤΑΦΗ	239-241
SUMMARY	242-244
ZUSAMMENFASSUNG	245-248
ΠΙΝΑΚΕΣ	1-32

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όλοι όσοι έχουν ασχοληθεί με τους μακεδονικούς τάφους γνωρίζουν καλά ότι ένα από τα βασικότερα γνωρίσματα των θαλάμων τους είναι συνήθως η ύπαρξη νεκρικών κλινών ή ανάλογων με αυτές λίθινων κατασκευών. Το γεγονός είχε επισημανθεί ήδη από την εποχή των L. Heuzey και H. Daumet (*Mission archéologique de Macédoine*, 1876), όταν ακόμη οι γνωστοί μακεδονικοί τάφοι ήταν ελάχιστα. Από τα τέλη ακόμη του περασμένου αιώνα είχαν ανακύψει προβλήματα σχετικά με τη θέση, τη χρησιμότητα και την αξία αυτών των νεκρικών κλινών, στα οποία η έρευνα είχε καταλήξει μεν σε κάποιες λύσεις, που όμως δεν έγιναν σε όλες τις περιπτώσεις αποδεκτές.

Κύριος στόχος της δικής μας μελέτης ήταν να επανεξετασθούν αυτά τα προβλήματα, καθώς και αρκετά άλλα τα οποία είχαν προκύψει στο μεταξύ. Είναι προφανές ότι η προσέγγιση του θέματος γίνεται σήμερα ευκολότερη και ασφαλέστερη, και αυτό, γιατί ο αριθμός των γνωστών μακεδονικών τάφων και κατά συνέπεια ο αριθμός των κλινών που αυτοί εμπεριέχουν έχει αυξηθεί σημαντικά σε σχέση με εκείνον της εποχής των Heuzey και Daumet.

Την αφορμή για την πραγμάτευση του θέματος έδωσε ο μακεδονικός τάφος που αποκαλύφθηκε το 1984 στην Ποτίδαια Χαλκιδικής, στο θάλαμο του οποίου υπήρχαν δύο σημαντικές από κάθε άποψη και καλοδιατηρημένες μαρμάρινες κλίνες με γραπτή διακόσμηση.

Η παρούσα εργασία αποτέλεσε το θέμα της διδακτορικής μου διατριβής, η οποία υποβλήθηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και εγκρίθηκε στα τέλη του 1990. Στην παρούσα έκδοση έχουν γίνει μικρής μόνον κλίμακας προσθήκες και αλλαγές τόσο στο κείμενο, όσο και στους Πίνακες.

Πολλά οφείλονται στον καθηγητή Δημήτριο Παντερμαλή, ο οποίος αποδέχθηκε τη μελέτη αυτή ως θέμα διατριβής και την παρακολούθησε μέχρι την ολοκλήρωσή της. Πολύ χρήσιμες εξάλλου ήταν και οι παρατηρήσεις και υποδείξεις των καθηγητών του Αρχαιολογικού Τομέα στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Μιχάλη Τιβέριου, Στέλλας Δρούγου και Γιάννη Ακαμάτη. Θεωρώ χρέος μου να τους ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή.

Πολύτιμες για μένα στάθηκαν οι υποδείξεις και συμβουλές της Διευθύντριας του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης Ιουλίας Βοκοτοπούλου († 1995), στην οποία οφείλω πολλά και για την ηθική στήριξη που μου παρέσχε κατά τη διάρκεια της εργασίας μου.

Τα σχέδια που δημοσιεύονται έγιναν από τον αρχιτέκτονα Γιάννη Γιαννάκη και τη σχεδιάστρια Μαρία Βουλαλά. Οι φωτογραφίες οφείλονται στους φίλους φωτογράφους Μάκη Σκιαδαρέση και Κωστή Τουτουτζίδη. Σε όλους αυτούς εκφράζω τις θερμές ευχαριστίες μου.

Τις μεταφράσεις των περιλήψεων στα αγγλικά και γερμανικά έκαναν αντίστοιχα οι φίλες Μπεττίνα Τσιγαρίδα και Δήμητρα Ακτσελή. Την τελική επιμέλεια είχαν ο κ. D.Hardy για τα αγγλικά και η κ. U. Naumann για τα γερμανικά.

Τέλος, θεωρώ υποχρέωσή μου να ευχαριστήσω το Διοικητικό Συμβούλιο του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, που ενέκρινε και περιέλαβε στις εκδόσεις του το πόνημα, και ιδιαίτερα την προϊσταμένη της Διεύθυνσης Δημοσιευμάτων Ευαγγελία Κυπραίου. Επίσης, ευχαριστώ την Ελένη Λίτινα που επιμελήθηκε την έκδοση και την γραφίστα Βάνα Μάρη για την καλλιτεχνική επιμέλεια.

Θεσσαλονίκη, Δεκέμβριος 1992

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες της Archäologische Bibliographie του Archäologischen Anzeiger, χρησιμοποιήθηκαν και οι παρακάτω:

AEMΘ	Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη.
Alexiou, Lament	Marg. Alexiou, The Ritual Lament in Greek Tradition, 1974.
Αμητός	Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο, 1987.
Andronikos, Totenkult	M. Andronikos, Totenkult, Arch Hom IIIw, 1968.
Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984	M. Ανδρόνικος, Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι και οι άλλες αρχαιότητες, 1984.
Ανδρόνικος, ΑΕ 1987	M. Ανδρόνικος, Η ζωγραφική στην αρχαία Μακεδονία, ΑΕ 1987, 361-382.
Andronikos, 1987	M. Andronikos, Some Reflections on the Macedonian Tombs, BSA 82 (1987), 1 κ.ε.
Baegel, Sacris	W. Baegel, De Macedonum Sacris, 1913.
Bianchi, Mysteries	U. Bianchi, The Greek Mysteries, 1976.
Bieber, Sculpture	M. Bieber, The Sculpture of the Hellenistic Age, 1955.
Bieber, Theater	M. Bieber, The History of the Greek and Roman Theater, 1961.
Boardman, 1955	J. Boardman, Painted Funerary Plaques and Some Remarks on Prothesis, BSA 50 (1955), 51-66.
Boardman, ABFV	J. Boardman, Athenian Black-figure Vases, 1974.
Boardman, ARFV	J. Boardman, Athenian Red-figure Vases, 1975.
Boardman, Gems-Rings	J. Boardman, Greek Gems and Finger Rings, 1970.
Borda, Ceramiche	M. Borda, Ceramiche Apule, 1966.
Brown, Painting	Bl. Brown, Ptolemaic Painting and Mosaics and the Alexandrian Style, 1957.
Buschor, GV	E. Buschor, Griechischen Vasen, 1969.
CMO	Collection de la Maison de l'Orient méditerranéen.
Collignon, Statues	M. Collignon, Les statues funéraires dans l'art grec, 1911.
Γιούρη, Κρατήρας	Ε. Γιούρη, Ο κρατήρας του Δερβενίου, 1978.
Delacoulonche, Mémoire	M. Delacoulonche, Mémoire sur le berceau de la puissance macédonienne des bords de l'Haliakmon et ceux de l'Axius. Archives des missions scientifiques et littéraires, VIII (1859).
Dentzer, Banquet couché	J.-M. Dentzer, Le motif du banquet couché dans le Proche Orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle avant J.-C., BEFAR 246 (1982).
Deplace, Griffon	Chr. Deplace, Le Griffon de l'archaïsme à l'époque imperiale. Étude iconographique et essai d'interprétation symbolique, 1980.
Δεσποίνη, ΑΑΑ 1980	Αικ. Δεσποίνη, Ο τάφος της Κατερίνης, ΑΑΑ XIII (1980), 198-209.
Δρούγου - Τουράτσογλου	Στ. Δρούγου - Ι. Τουράτσογλου, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βερούας, 1980.
Δρούγου, Αμητός	Στ. Δρούγου, Το ύφασμα της Βεργίνας. Πρώτες παρατηρήσεις, Αμητός, Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο, 1987, 303-324.
Δρούγου, Εγνατία 1989	Στ. Δρούγου, Ανασκαφή Βεργίνας, Εγνατία 1, 23 (1989), 349-350.
Dyggve - Poulsen - Rhomaïos	E. Dyggve - F. Poulsen - K. Rhomaïos, Das Heroon von Kalydon, 1934.

ΕΕΦΣΠΘ	Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
Ειλαπίνη	Τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα, 1987.
ΕΜ	Ελληνική Μυθολογία, Εκδοτική Αθηνών, 1986, τ. I-V.
Έργον	Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
Θεσσαλονίκη I	Η Θεσσαλονίκη I. Αφιέρωμα στα 2.300 χρόνια της Θεσσαλονίκης. Έκδοση του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 1985.
Flagge, Greifen	I. Flagge, Untersuchungen zur Bedeutung des Greifen, 1975.
GazArch	Gazette Archéologique.
Gossel	B. Gossel, Makedonische Kammergräber, 1980 (διδασκαρική διατριβή).
Graeve, Alexandersarkophag	V. v. Graeve, Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt, 1970.
Graeve, La Thessalie	V.v. Graeve, Zum Zeugniswert der bemalten Grabstelen von Demetrias für die griechische Malerei. La Thessalie, Actes de la Table-Ronde 21-24 Juillet 1975, Lyon, CMO 6, Arch 5 (1979), 111-137.
Graeve - Preusser, JdI 1981	V.v. Graeve - Fr. Preusser, Zur Technik griechischer Malerei auf Marmor, JdI 96 (1981), 120-156.
Hausmann, Reliefbecher	U. Hausmann, Hellenistische Reliefbecher aus attischen und böotischen Werkstätten, 1959.
Heuzey, Recherches	L. Heuzey, Recherches sur les lits antiques, 1873.
Heuzey - Daumet, Mission	L. Heuzey - H. Daumet, Mission archéologique de Macédoine, 1876.
Himmelman-Wildschütz	N. Himmelmann-Wildschütz, Zur Eigenart des klassischen Götterbildes, 1959.
IEE	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους Β'-Ε', 1971-1974.
Jeanmaire, Dionysos	H. Jeanmaire, Dionysos. Histoire du culte de Bacchus, 1951 (μεταφρ. Αγτ. Μερτάνη-Λίζα 1985).
Καρούζου, ΑΔ 1964	Σ. Καρούζου, «Ήρωες αγνοί», σ' έναν αττικό κρατήρα, ΑΔ 19 (1964): Μελέται, 1-6.
Kerényi, Mythologie	K. Kerényi, Die Mythologie der Griechen, 1964.
Kurtz - Boardman	D. C. Kurtz - J. Boardman, Greek Burial Customs, 1971.
Kyrieleis	H. Kyrieleis, Throne und Klinen, Ergh. 24, JdI 1969.
LIMC	Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae.
Lullies, Terrakotta-Appliken	R. Lullies, Vergoldete Terrakotta-Appliken aus Tarent, Ergh. 7, RM 1962.
Lullies, Plastik	R. Lullies, Griechische Plastik, 1979.
Macridy, JdI 1911	Th. Macridy, Un tumulus macédonien à Langaza, JdI 26 (1911), 193-215.
Mansel, Kuppelgräber	A. Mufid Mansel, Die Kuppelgräber von Kirklareli im Thrakien, 1942.
Matz, Διονυσιακή τελετή	Fr. Matz, Διονυσιακή τελετή, Archäologische Untersuchungen zum Dionysos-Kult in hellenistischer und römischer Zeit, 1964.
Matz, Ariadne oder Semele	Fr. Matz, Ariadne oder Semele, MWPr, 1968.
Matz, Sarkophage	Fr. Matz, Die dionysischen Sarkophage, I-IV, 1964-1975.
Metzger, Représentations	H. Metzger, Les représentations dans la céramique attique du IVE siècle, 1951.
Micoff, Kazanlak	V. Micoff, Le tombeau antique près de Kazanlak, 1954.
Miller, Macedonian Architecture	St. Gr. Miller, Hellenistic Macedonian Architecture. Its Style and Painted Ornamentation, 1971.

Miller, Macedonia and Greece	St. Gr. Miller, Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times. <i>Studies in the History of Art</i> 10 (1982), 153 κ.ε.
Μπακαλάκης, Έρευνες	Γ. Μπακαλάκης, Αρχαιολογικές Έρευνες στη Θράκη 1959-60, 1961.
Napoli, Tuffatore	M. Napoli, La tomba del Tuffatore, 1970.
Olynthus	D. M. Robinson, Excavations at Olynthus, I-XIII, 1929-52.
Ορλάνδος, Υλικά	A. Ορλάνδος, Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων, 1958.
Παντερμαλής 1972	Δ. Παντερμαλής, Ο νέος μακεδονικός τάφος της Βεργίνας, <i>Μακεδονικά</i> 12 (1972), 147-182.
Πέτσας, Τάφος	Φ. Πέτσας, Ο τάφος των Λευκαδίων, 1966.
Πιερία I	Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία, I. Πρακτικά της Συνάντησης το καλοκαίρι του 1984 στο Δίον, 1985.
Πιερία II	Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία, II. Πρακτικά της Συνάντησης το καλοκαίρι του 1985 στο Δίον, 1986.
Pfuhl, MuZ	E. Pfuhl, Malerei und Zeichnung der Griechen, I-III (1923).
Preusser - Graeve - Wolters	Fr. Preusser - V. v. Graeve - Chr. Wolters, Malerei auf griechischen Grabsteinen, Technische und naturwissenschaftliche Aspekte eines archäologischen Materials, <i>Maltechnik, Restauro</i> 1 (1981), 11-34.
Pritchett 1953	W. Kendrick Pritchett, The Attic Stelai I, <i>Hesperia</i> 22 (1953), 225-299.
Pritchett 1956	W. Kendrick Pritchett, The Attic Stelai II, <i>Hesperia</i> 25 (1956), 178-317.
Prott - Ziehen	J. v. de Prott - L. Ziehen, <i>Leges Graecorum Sacrae. The Sacred Laws of the Greek City States Collected from the Inscriptions</i> , II (1988).
Ransom, Couches and Beds	C. L. Ransom, Couches and Beds of the Greeks, Etruscans and Romans. <i>Studies in Ancient Furniture</i> , 1905.
Reinach, Antiquités	S. Reinach, Antiquités du Bosphore Cimmérien, 1892.
Reinach, RSt	S. Reinach, Répertoire de la statuaire grecque et romaine (1897-1930).
Richter, Animals	G.M.A. Richter, Animals in Greek Sculpture, 1930.
Richter, Archaeology 1965	G.M.A. Richter, The Furnishings of Ancient Greek Houses, <i>Archaeology</i> 18 (1965), 26-33.
Richter, Furniture	G.M.A. Richter, The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans, 1966.
Rizzo, Pittura	G. Rizzo, La pittura ellenistico-romana, 1929.
RVAp	A.D. Trendall - A. Cambitoglou, The Red-Figured Vases of Apulia, I-II (1978-1982).
Ρωμαίος, Τάφος	K. Ρωμαίος, Ο μακεδονικός τάφος της Βεργίνας, 1951.
Σαατσόγλου-Παλιαδέλη	Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, Τα επιτάφια μνημεία από τη Μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας, 1984 (διδακτορική διατριβή).
Salzmann	D. Salzmann, Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken, 1982.
Samothrace	K. and Ph. W. Lehmann, Samothrace I-V, 1959-1982.
Schefold, Vasen	K. Schefold, Untersuchungen zu der Kertschen Vasen, 1934.
Schefold, Sarkophag	K. Schefold, Der Alexander-Sarkophag, 1968.
Sichtermann, Vasen	H. Sichtermann, Griechische Vasen in Unteritalien, 1966.
Σισμανίδης, AAA 1982	K. Σισμανίδης, Νέος μακεδονικός τάφος στην Αγία Παρασκευή Θεσσαλονίκης, <i>AAA</i> XV (1982), 267-284.
Σισμανίδης, Θεσσαλονίκη I	K. Σισμανίδης, Μακεδονικοί τάφοι στην πόλη της Θεσσαλονίκης, <i>Θεσσαλονίκη</i> I, 35-70.
Σταμπολίδης, AAA 1982	N. Σταμπολίδης, Σκίρτος, <i>AAAXV</i> (1982), 143-151.
Σταμπολίδης, 1987	N. Σταμπολίδης, Ο βωμός του Διονύσου στην Κω, 1987.
Studniczka, Symposion	Fr. Studniczka, Das Symposion Ptolemaios' II, 1914.
Thiersch, Grabanlagen	H. Thiersch, Zwei antike Grabanlagen bei Alexandria, 1904.

Trendall, LCS	A.D. Trendall, The Red-Figured Vases of Lucania, Campania and Sicily, I-II (1967).
Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μακεδονικά 1986	M. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Ένας νέος μακεδονικός τάφος στη Θεσσαλονίκη, Μακεδονικά 25 (1986), 117-135.
Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μακεδονία και Θράκη 1	M. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Ανασκαφικές έρευνες σε ταφικούς τύμβους των Νομών Θεσσαλονίκης και Χαλκιδικής, Μακεδονία και Θράκη 1, 261-268.
Χαριστήριον	Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον, Α Δ, 1965-1968.
Vaulina - Wasowicz, Bois grecs	M. Vaulina - A. Wasowicz, Bois grecs et romains de l'Ermitage, 1974.
Vollmoeller, Kammergräber	K. G. Vollmoeller, Griechische Kammergräber mit Totenbetten, 1901.
Vollmoeller, AM 1901	K. G. Vollmoeller, Über zwei euböische Kammergräber mit Totenbetten, AM 26 (1901), 333-376.
Walter, Götter	H. Walter, Griechische Götter: Ihr Gestaltwandel aus den Bewußtseinsstufen des Menschen dargestellt auf den Bildwerken, 1971.
Watzinger, Holzsarkophage	C. Watzinger, Griechische Holzsarkophage aus der Zeit Alexanders des Grossen, 1905.
Zschietzschmann, 1928	W. Zschietzschmann, Die Darstellungen der Prothesis in der griechischen Kunst, AM 53 (1928), 17-47.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Για τους μακεδονικούς τάφους γενικά, που αποτελούν ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο της αρχαίας ελληνικής τέχνης, κατατοπιστική είναι η συγκεντρωτική και σχετικά πρόσφατη μελέτη της B. Gossel, *Makedonische Kammergräber*, 1980. Στον κατάλογο των μακεδονικών τάφων, που παραθέτει η Gossel¹, μπορούν στο μεταξύ να προστεθούν και μερικά άλλα μνημεία, που έφερε τα τελευταία χρόνια στο φως η ανασκαφική έρευνα.

Πρόκειται συγκεκριμένα για τέσσερις μακεδονικούς τάφους στην περιοχή της Βεργίνας², από τους οποίους οι τρεις αποκαλύφθηκαν κάτω από το λεγόμενο τύμβο Μπέλλα, ενώ ο τέταρτος ακριβώς δίπλα στον τάφο Βεργίνας I (τον αποκαλούμενο «του Ρωμαίου»): για ακόμη έναν τάφο στην περιοχή του αρχαίου Δίου³, για δύο στην περιοχή της αρχαίας Πύδνας (στην Κοινότητα Μακρύγιαλου και στις Αλυκές Κίτρους αντίστοιχα)⁴, για έναν στην Αγία Παρασκευή Θεσσαλονίκης⁵, για δύο στα ανατολικά της πόλης της Θεσσαλονίκης (στους συνοικισμούς Χαριλάου και Φοίνικα αντίστοιχα)⁶, για έναν στο Λάκκωμα Χαλκιδικής⁷, για έναν άλλο στην περιοχή της Σπηλιάς Κοζάνης⁸ και για έναν στην Ποτίδαια Χαλκιδικής, με τον οποίο και θα ασχοληθούμε ιδιαίτερα παρακάτω⁹.

Τους μέχρι το 1972 γνωστούς από την έρευνα μακεδονικούς τάφους ταξινόμησε σε ομάδες ο καθηγητής Δ. Παντερμαλής με βάση τα τυπολογικά χαρακτηριστικά και ιδίως τις διαστάσεις των νεκρικών τους θαλάμων¹⁰. Στο άρθρο αυτό, όπως και στη μελέτη της Gossel που προαναφέραμε, μπορεί να βρει κανείς όλα τα σχετικά με τα ιδιόρρυθμα, όσο και πολυτελή, αυτά μνημεία του μακεδονικού χώρου. Ήδη στις δύο παραπάνω εργασίες γίνεται λόγος για τις αναπόσπαστες σχε-

1. Gossel, 77-272.

2. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 34 κ.ε., 36 και 37, για τους τάφους I-III του «τύμβου Μπέλλα» αντίστοιχα, ενώ για τον τέταρτο τάφο Ανδρόνικος, ΑΕ 1987, 375-379 και Ανδρόνικος, ΑΕΜΘ 1 (1987), 81-88. Για έναν ακόμη μακεδονικό τάφο στην ίδια περιοχή, που όμως βρέθηκε κατεστραμμένος, βλ. Στ. Δρούγου, Νέος μακεδονικός τάφος με ιωνική πρόσοψη στη Βεργίνα, ΑΕΜΘ 1 (1987), 89-100.

3. Δ. Παντερμαλής, Πιερία I, 12.

4. Μ. Μπέσιος, Πιερία I, 53 και ο ίδιος, Πιερία II, 57, για τους δύο τάφους, αντίστοιχα.

5. Βλ. Σισμανίδης 1982, 267-284.

6. Για τους δύο τάφους βλ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μακεδονικά 1986, 117-142 (Χαριλάου) και η ίδια, ΑΕΜΘ 1 (1987), 261-262 (Φοίνικα).

7. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, ΑΕΜΘ 1 (1987), 263-264.

8. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Ο μακεδονικός τάφος Σπηλιάς Εορδαίας, ΑΕΜΘ 1 (1987), 23-36.

9. Για πρώτες ειδήσεις βλ. Κ. Σισμανίδης, Νέος μακεδονικός τάφος στην Ποτίδαια Χαλκιδικής, Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συμποσίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Χαλκιδικής (Πολύγυρος 7-9 Δεκεμβρίου, 1984) 1987, 73-81, εικ. 1-6.

10. Παντερμαλής 1972, 147 κ.ε.

δόν νεκρικές κλίνες από τους θαλάμους των μακεδονικών τάφων. Έτσι, η Gossel στις παραγράφους 13 και 14 του Καταλόγου εξετάζοντας την επίπλωση αυτών των τάφων δίνει ιδιαίτερη σημασία στις λίθινες κλίνες τους, ενώ ο Δ. Παντερμαλής ερευνά ειδικότερα το θέμα των κλινών και υπεισέρχεται σε προβληματισμούς που αφορούν κυρίως τη θέση και τη λειτουργία τους¹¹.

Για την αρχαία ελληνική οικοσκευή γενικά¹² και ειδικότερα για τα περίτεχνα ξύλινα κρεβάτια των αρχαίων Ελλήνων, που αποτελούν αναμφίβολα τα πρότυπα για τις νεκρικές κλίνες που μας ενδιαφέρουν, υπάρχει σημαντική βιβλιογραφία, η οποία αντλείται τόσο από τις σχετικές μαρτυρίες των αρχαίων συγγραφέων (από τα ομηρικά έπη, για παράδειγμα, έχουμε αρκετές πληροφορίες)¹³, όσο και, πολύ περισσότερο, από την αγγειογραφία, που από τα γεωμετρικά ήδη χρόνια (με αφορμή κυρίως τις απεικονίσεις της πρόθεσης και της εκφοράς των νεκρών), μας παρέχει όχι λίγες παραστάσεις κλινών¹⁴. Ολοκληρωμένη όμως και με όλες τις λεπτομέρειές της αρχίζουμε να παρακολουθούμε τη μορφή της ελληνικής κλίνης σε αρκετά παραδείγματα της πρωτοκορινθιακής και της πρωτοαττικής κεραμικής και ο τύπος των κλινών που μας παραδίδεται σε αυτά συνεχίζει, όμοιος σχεδόν, μέχρι και την εποχή της ύψιμης αρχαιότητας. Με βάση, λοιπόν, κυρίως τους αρχαίους συγγραφείς και τις απεικονίσεις της αγγειογραφίας αλλά και με τη βοήθεια που έχουμε από αρκετά πηλίνα ομοιώματα κλινών και ακόμη από ελάχιστα στοιχεία πραγματικών ξύλινων κλινών, που, όπως θα δούμε παρακάτω, έχουν διασωθεί, μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για τους διάφορους τύπους κρεβατιών που χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι Έλληνες.

Σημαντικό για την εποχή του έργου, σχετικό με το παραπάνω θέμα, είναι το βιβλίο της C. Ransom, *Couches and Beds of the Greeks, Etruscans and Romans*, 1905, που, μολονότι σήμερα θεωρείται ξεπερασμένο, εξαντλεί τις αρχαίες πηγές για τις κλίνες. Γενικές πληροφορίες γι' αυτές μας δίνει και η G. M. A. Richter, *Ancient Furniture*, 1926, η οποία και επανέρχεται στο ίδιο θέμα, για να το εξετάσει λεπτομερέστερα, ύστερα από 40 ολόκληρα χρόνια, με τη μελέτη της. *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*, 1966. Το έργο αυτό είναι πολύ σημαντικό για το λόγο κυρίως ότι συγκεντρώνει και απεικονίζει ένα μεγάλο αριθμό κλινών, ιδιαίτερα από την αγγειογραφία. Αξίζει εδώ να αναφέρουμε και τη σχετική αλλά από διαφορετική σκοπιά θεωρημένη εργασία του H. Kyrieleis, *Throne und Klinen*, *Ergh* 24, *JdI* 1969, στο κεφάλαιο της οποίας για τις ελληνικές κλίνες επιχειρείται ανυστερή τυπολογική τους διάκριση¹⁵.

Σε όλα τα παραπάνω γίνεται κυρίως λόγος για τις πραγματικές ξύλινες κλίνες, χωρίς βέβαια να αποκλείονται και οι σχετικές αναφορές στις αντίστοιχες ταφικές. Με τις τελευταίες αυτές ειδικά ασχολείται στη διδακτορική του διατριβή ο K. Vollmoeller, *Griechische Kammergräber*

11. Ό.π., 173 κ.ε.

12. Εκτός από τις γενικότερες μελέτες, σημαντικό για το θέμα αυτό είναι και το σχετικά πρόσφατο άρθρο της E. Brümmer, *Griechische Truhenbehälter*, *JdI* 100 (1985), 1-168, το οποίο αναφέρεται σε διάφορα έπιπλα της πραγματικής οικοσκευής αλλά και σε ανάλογα ταφικά.

13. Για τις κλίνες στον Όμηρο, στη γεωμετρική και την πρώιμη ελληνική τέχνη, βλ. S. Laser, *Hausrat*, *ArchHom* 11P, 1968, 1 κ.ε., εικ. 1-2.

14. Η απεικόνιση των κλινών αυτών είναι πάντοτε συμβατική. Ανάλογα συμβατική και σχηματική παρουσιάζεται η απόδοση των κλινών και σε πλήθος πηλινων ομοιωμάτων του προϊστορικού αιγαιακού χώρου. Για τέτοια ομοιώματα (μινωικά, μυκηναϊκά και ανατολικά) βλ. K. Κόπακα, Πήλινο ομοίωμα ανακλίντρου από τη Φαιστό, *Ειλαπίνη*, 93-100, εικ. 1-22, με πλούσια βιβλιογραφία.

15. Πληροφορίες για τις αρχαίες ελληνικές κλίνες υπάρχουν και στα σχετικά λήμματα των μεγάλων λεξικών, όπως: Daremberg - Saglio III2, 1014-1023, λ. *Lectus* (P. Girard)· RE IV A, 411 κ.ε., λ. *Betten* (A. Mau), λ. *Stuhl* (A. Hug), XI 846-861, λ. *Kline* (G. Rodenwaldt)· EAA I, 673-681, λ. *Arredamento* (F. Matz) και IV, 601-607, λ. *Letto* (S. de Marinis)· Enc. Ital. XX, 985 (G. Libertini).

mit Totenbetten, 1901, όπου με τρόπο πολύ συνοπτικό περιγράφονται τα ταφικά μνημεία με κλίνες ολόκληρης σχεδόν της μεσογειακής λεκάνης που ήταν γνωστά μέχρι τις αρχές του αιώνα μας. Την εποχή εκείνη είχαν ερευνηθεί ελάχιστοι ακόμη μακεδονικοί τάφοι και κατά συνέπεια τα σχετικά με αυτούς και τις κλίνες τους στοιχεία που παραθέτει ο Vollmoeller στο ολιγοσέλιδο έργο του και λίγα και επισφαλή είναι. Εργασία πολύ καλύτερη, αν και παλαιότερη, που έχει μάλιστα ως θέμα της ειδικά τις κλίνες των μακεδονικών τάφων, θεωρείται εκείνη των L. Heuzey - H. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine*, 1876, 255 κ.ε. Η εργασία αυτή, που ακολούθησε μian άλλη με σχετικό περιεχόμενο¹⁶, έγινε με αφορμή κυρίως τον μακεδονικό τάφο της Πύδνας I (Κορινού), που προ ολίγου είχε ερευνηθεί, αλλά και τους ήδη γνωστούς τάφους της Παλατίτσας και της Πέλλας, και αποτελεί καρπό γνήσιας επιστημονικής και μεθοδικής προσέγγισης του θέματος. Για πρώτη φορά εδώ γίνεται προσπάθεια να δοθούν απαντήσεις σε όλα σχεδόν τα ερωτήματα που σχετίζονται με τις κλίνες των μακεδονικών τάφων και τίθενται προβληματισμοί και-ριοι για τη λειτουργία και τη σημασία τους.

Κύριος στόχος της παρούσας μελέτης, που ξεκίνησε με αφορμή τις δύο κλίνες του νέου μακεδονικού τάφου της Ποτίδαιας, είναι να δώσει λύσεις και ερμηνείες σε προβλήματα συναφή και ανάλογα με εκείνα που έθεσε η παλαιότερη έρευνα. Σήμερα ο αριθμός των γνωστών μακεδονικών τάφων και των κλινών που αυτοί εμπεριέχουν είναι σημαντικά αυξημένος, σε σχέση με εκείνον της εποχής των Heuzey - Daumet, και τούτο, όπως είναι ευνόητο, κάνει την προσέγγιση του θέματος ευκολότερη και ασφαλέστερη.

16. L. Heuzey, *Recherches sur les lits antiques*, 1873.

**ΟΙ ΚΑΙΝΕΣ
ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΤΑΦΟΥ
ΤΗΣ ΠΟΤΙΔΑΙΑΣ**

ΟΙ ΝΕΚΡΙΚΕΣ ΚΛΙΝΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟ

Οι κλίνες του μακεδονικού τάφου της Ποτίδαιας εξετάζονται στην αρχή αυτής της μελέτης, επειδή αποτελούν τόσο τυπολογικά, όσο και μορφολογικά το καλύτερο και πιο ολοκληρωμένο παράδειγμα του είδους αλλά και επειδή διατηρούνται σχεδόν ακέραιες και σώζουν τη γραπτή τους διακόσμηση σε άριστη κατάσταση. Σύμφωνα με αυτό το σκεπτικό αλλά και για το λόγο ότι εδώ παρουσιάζεται για πρώτη φορά ο τάφος της Ποτίδαιας, δεν περιορισθήκαμε στην έκθεση των βασικών μόνον χαρακτηριστικών του θέματος (όπως γίνεται στη συνέχεια με τις κλίνες των άλλων τάφων), αλλά αντίθετα προσπαθήσαμε να δώσουμε μια πληρέστερη εικόνα και του ίδιου του τάφου, κυρίως όμως των νεκρικών του κλινών.

Ο ΤΑΦΟΣ ΤΗΣ ΠΟΤΙΔΑΙΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Ο τάφος αποκαλύφθηκε το καλοκαίρι του 1984 στη θέση Πετριώτικα της κτηματικής περιοχής Νέας Ποτίδαιας Χαλκιδικής. Ακριβέστερα, βρέθηκε μέσα σε καλλιεργημένη περιοχή περίπου 4 χλμ. νότια της Νέας Ποτίδαιας και γύρω στα 500 μ. δεξιά του δημόσιου δρόμου προς τη Νέα Φώκαια¹⁷. «Πρώτοι ευρόντες» ήταν οι σύγχρονοι τυμβωρύχοι, που πρέπει να αποκόμισαν σημαντικά αντικείμενα από τον ασύλητο, μέχρι την εποχή μας, τάφο προξενώντας και αρκετές καταστροφές στο μνημείο¹⁸. Αμέσως μετά με σωστική ανασκαφική έρευνα της ΙΣΤ' Εφορείας Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης αποκαλύφθηκε η μνημειακή πρόσοψη του τάφου και ερευνήθηκε το εσωτερικό του. Ο χωμάτινος τύμβος που κάλυπτε το μνημείο έχει σήμερα τη μορφή χαμηλού φυσικού εξάρματος¹⁹. Η κορυφή της καμάρας του τάφου εντοπίστηκε σε βάθος 3 μ. περίπου από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Ο τάφος, με την πρόσοψή του ακριβώς προς τα νότια, είναι

17. Είναι ο δεύτερος στη σειρά μακεδονικός τάφος που αποκαλύφθηκε στην περιοχή της αρχαίας Ποτίδαιας. Ο πρώτος βρίσκεται περί τα 2,5 χλμ. βόρεια της διώρυγας, στην αγροτική περιοχή μεταξύ Ποτίδαιας και Αγίου Μάμαντα (βλ. G. Daux, BCH 84 (1960), 793, εικ. 7· Αικ. Ρωμοπούλου, ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, 293 και Gosse, 261). Αξίζει πάντως να σημειώσουμε ότι ο νέος τάφος της Ποτίδαιας είναι ένας από τους ελάχιστους του είδους στη Χαλκιδική χερσόνησο.

18. Οι κυριότερες βλάβες που προκάλεσαν οι τυμβωρύχοι στον τάφο είναι: α) Για την είσοδό τους στο μνημείο προκάλεσαν μικρή έκρηξη με δυναμίτιδα στον πρώτο από εμπρός κορυφαίο θολίτη της καμάρας, με αποτέλεσμα να καταστρέψουν τόσο αυτόν, όσο και μεγάλο μέρος στην κορυφή του αετώματος. β) Έσπασαν βίαια και πήραν το μεγαλύτερο τμήμα της όψης από το πόδι της β' μαρμαρίνης κλίνης, που βεβαιωμένα έφερε στο μέτωπό του πλαστική και γραπτή διακόσμηση. γ) Χάλασαν σημαντικό μέρος της γραπτής παράστασης, στο μέσον της ανώτερης ζωφόρου της α' κλίνης και δ) Κομμάτιασαν τη δίφυλλη πόρτα του τάφου, από την οποία και απέσπασαν τα διάφορα χάλκινα στοιχεία της, που τα βρήκαμε και τα περιμαζέψαμε στα γύρω από τον τάφο χωράφια.

19. Οι γεροντότεροι κάτοικοι της Νέας Ποτίδαιας θυμούνται στο σημείο αυτό έναν κανονικό τύμβο, που με τον καιρό και με τη μηχανική καλλιέργεια έχασε το ύψος του. Σύμφωνα με πληροφορίες των ντόπιων, η παλιά ονομασία της θέσης ήταν Τούμπα ή Αβγό.

μονοθάλαμος, χτισμένος με μεγάλους παραλληλεπίπεδους πωρόλιθους κατά το ισόδομο σύστημα (Σχέδ. 1). Ολόκληρη η ναόσχημη πρόσοψη του μνημείου, όπως άλλωστε και όλες οι εσωτερικές του επιφάνειες, καλύπτονται με λεπτό λευκό κονίαμα. Πάνω σε αυτό με οριζόντιες και κάθετες εγχαράξεις δίνεται εικονικό και διακοσμητικό ισόδομο σύστημα, που βέβαια δεν ανταποκρίνεται στην πραγματική τοιχοποιία²⁰. Η πρόσοψη του τάφου (Σχέδ. 1) έχει πλάτος 3,80 και ύψος κορυφής 4,25 μ. Φέρει δύο υποτυπώδεις παραστάδες στα άκρα που παρουσιάζουν τη συνηθισμένη μείωση προς τα πάνω και υποβαστάζουν επιστύλιο, ύψ. 0,22 μ.²¹. Ακολουθούν πιο πάνω το οριζόντιο γείσο και το αέτωμα, που, όπως και το επαέτιο γείσο στη συνέχεια, είναι δουλεμένα σε πλάκες μαλακού λευκόλιθου²². Μεγάλοι σιδερένιοι και μολυβδοχορημένοι πειόσχημοι σύνδεσμοι ενώνουν στην πάνω τους επιφάνεια τις πλάκες του επαέτιου γείσου²³.

Όπως ήδη σημειώσαμε, όλος ο τοίχος της πρόσοψης αποδίδει, με τη γνωστή μέθοδο της εγχάραξης πάνω στο κονίαμα, ισόδομο διακοσμητικό σύστημα. Έτσι, πάνω σε έναν εικονικό τοιχοβάτη, ύψ. 0,135 μ., πατούν τρεις στη σειρά δόμοι, ύψ. 0,45 μ. ο καθένας και στη συνέχεια, πάνω σε έναν καταληπτήρα (επίσης ύψ. 0,135 μ.), ακολουθεί το ίδιο ισοδομικό σύστημα με τρεις ακόμη, όμοιου ύψους ψευδοδόμους. Το θυραίο άνοιγμα ακριβώς στο μέσον της πρόσοψης πλαισιώνεται με το γνωστό σε σχήμα Π δωρικό περιθύρωμα²⁴ και έχει ύψος 1,77 και πλάτος κάτω από 0,93 μ., που στην απόληξή του μειώνεται κατά 0,04 μ. Τρεις ογκώδεις γωνιόλιθοι έφραζαν κατά το συνηθισμένο τρόπο την είσοδο εξωτερικά, ενώ πίσω υπήρχε δίφυλλη πόρνη, επιχρισμένη και αυτή με λεπτή στρώση λευκού λειασμένου κονιάματος (Πίν. 8 γ). Η πόρνη παρουσιάζει τη γνωστή και από άλλους μακεδονικούς τάφους κατασκευή²⁵. Το ύψος της είναι 1,85 μ., ενώ το συνολικό της πλάτος φθάνει κάτω τα 1,07 και πάνω τα 1,03 μ. Ανάλογη είναι και η μείωση του πάχους της, που κάτω είναι 0,17 και πάνω 0,14 μ. Και τα δύο θυρόφυλλα στηρίζονταν πάνω και κάτω με μολυβδοχορημένες και κυλινδρικές χάλκινες χοινικίδες (όλμους ή στρόφιγγες)²⁶, που η καθεμιά τους έχει διάμετρο 0,09 και ύψος 0,08 μ. Οι όλμοι αυτοί, όταν η πόρνη ανοιγόκλεινε, στρέφονταν μέσα σε ανάλογα διαμορφωμένους χάλκινους επίσης γιγγλύμους πακτωμένους με μολυβδοχή-

20. Η εγχάραξη είναι συχνότερη στο εσωτερικό των μακεδονικών τάφων. Βλ. ενδεικτικά: Ρωμαίος, Τάφος, 31· Χ. Μακαρόνας, ΠΑΕ 1956, 155 (τάφος Δίου ΙΙ)· Πέτσας, Τάφος, 35· Κ. Ρωμιοπούλου - Ιω. Τουράτσογλου, ΑΕ 1971, 162 (τάφος Kinch)· Παντερμαλής 1972, 155 (τάφος Βεργίνας ΙΙ) και Σισμανίδης, ΑΑΑ 1982, 268 και 275 (τάφος Αγίας Παρασκευής).

21. Παραστάδες αντί κιόνων στα άκρα της πρόσοψης φέρουν και οι μακεδονικοί τάφοι Θεσσαλονίκης Ι (Χ. Μακαρόνας, Μακεδονικά 2 (1941-52), 599-601), Αγγίστας Σερρών (Χ. Κουκούλη, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, 456, Πίν. 412) και Αγίας Παρασκευής Θεσσαλονίκης (Σισμανίδης, ό.π., 268, εικ. 1, σχέδ. 2).

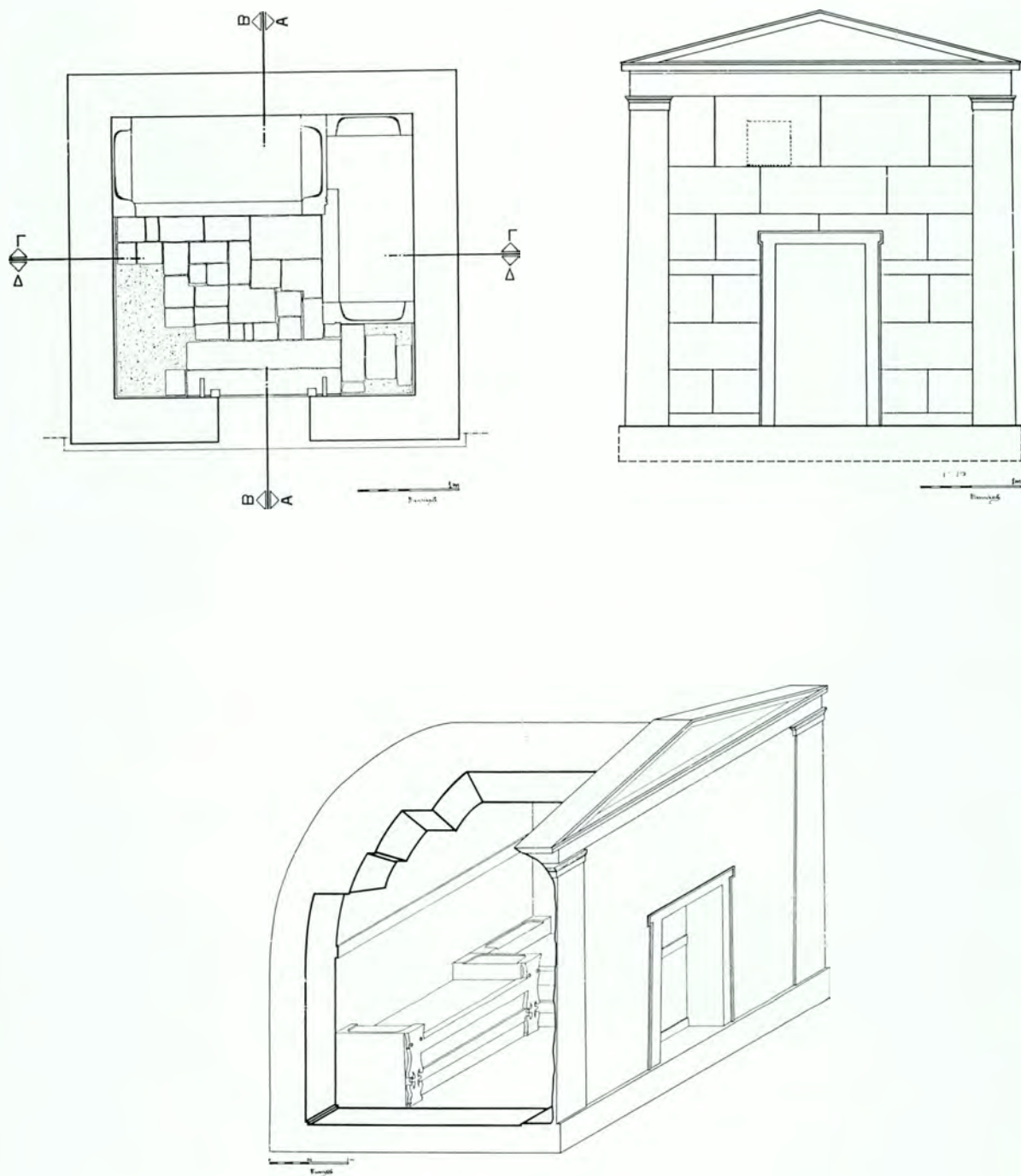
22. Πιθανότατα ο λευκόλιθος προέρχεται από τα λατομεία της Γερανικής, λίγα χιλιόμετρα ΒΑ. της Ποτίδαιας, όπου και σήμερα γίνεται μεγάλη βιομηχανική εκμετάλλευση του ίδιου υλικού.

23. Για τη φειδωλή χρήση συνδέσμων στους μακεδονικούς τάφους βλ. Αικ. Δεσποίνη, ΑΑΑ 1980, 200, σημ. 3. Ανάλογοι σιδερένιοι σύνδεσμοι βεβαιώθηκαν και στην καμάρα του τάφου της Αγίας Παρασκευής (Σισμανίδης, ό.π.).

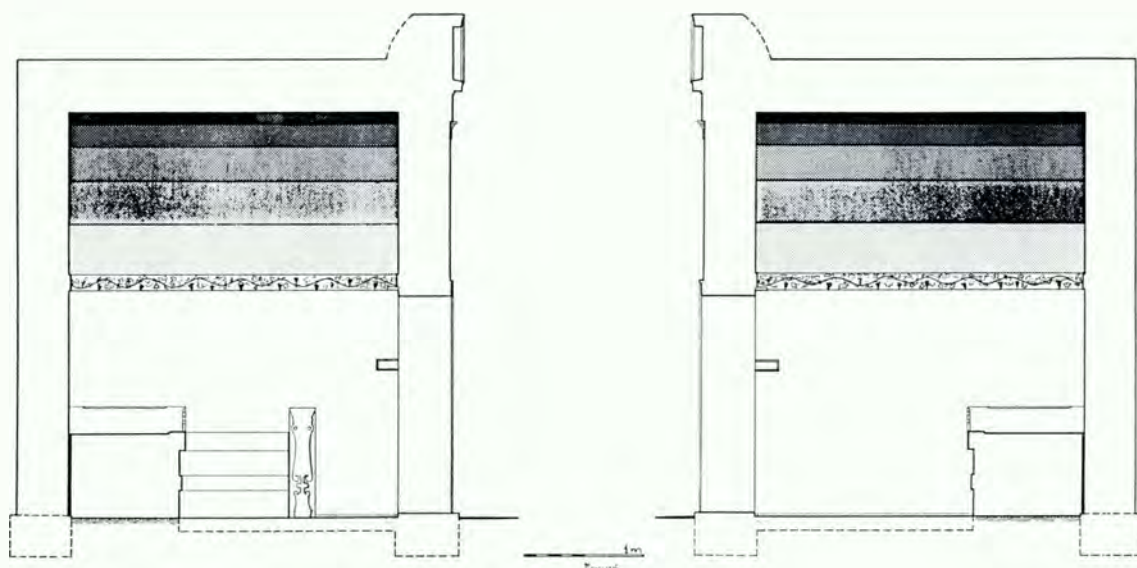
24. Βλ. σχετικά Gossel, 19 κ.ε. Αξιοσημείωτες είναι και οι μειώσεις στις κάθετες πλευρές του περιθρώματος. Έτσι, ενώ το πλάτος στη βάση τους είναι 0,15 μ., στην κορυφή γίνεται 0,13 μ.

25. Για πόρτες μακεδονικών τάφων βλ. Gossel, 54 κ.ε. Στον κατάλογο της Gossel πρέπει στο μεταξύ να προστεθούν και η εσωτερική μαρμάρινη πόρνη του τάφου της Κατερίνης (Δεσποίνη, ό.π., 199), καθώς και η επίσης μαρμάρινη του τάφου της Αγίας Παρασκευής (Σισμανίδης, ό.π., 275-278, εικ. 7-10). Γενικά για αρχαίες πόρτες βλ. Olynthus VIII, 249 κ.ε. και Samothrace III 1, 42 κ.ε., όπου και βιβλιογραφία.

26. Για ανάλογους όλμους και τη σχετική ορολογία βλ. Σ. Δάκαρης, ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, 152, Σχέδ. 3, Πίν. 187 δ και ο ίδιος, ΠΑΕ 1966, 75, πίν. 77 β-γ και ΠΑΕ 1968, 45, πίν. 37 β. Ακόμη, Χ. Μακαρόνας, ΠΑΕ 1953, 136

Σχέδ. 1. Ο τάφος της Ποτίδαιας. Κάτοψη, πρόσοψη και αξονομετρική απόδοση.

Σχέδ. 2. Ο τάφος της Ποτίδαιας. Τομές κατά μήκος A-A και B-B.

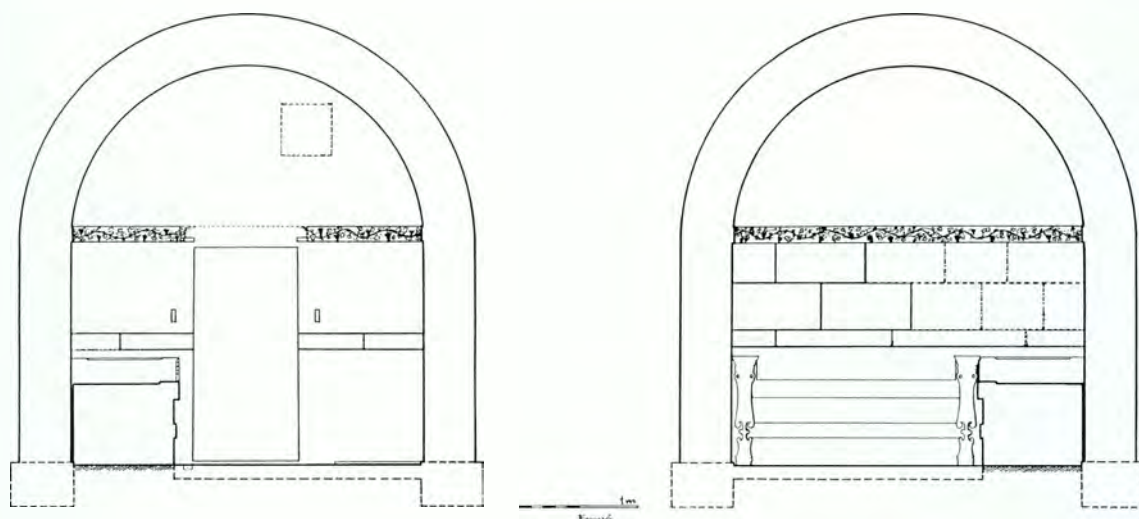
ση στο δάπεδο και στο πάνω μέρος της εισόδου αντίστοιχα. Στην κάτω πλευρά και των δύο θυρόφυλλων και κοντά στο σημείο επαφής τους υπήρχαν προσαρμοσμένοι με ιδιόμορφο τρόπο δύο χάλκινοι κυλινδρικοί τροχοί (μήκ. 0,075, διαμ. 0,055 μ.), που βοηθούσαν την πόρτα να ανοίγει ή να κλείνει²⁷ (Πίν. 9 γ).

Για το άνοιγμα και το κλείσιμο της πόρτας υπάρχει εδώ μια κατασκευαστική ιδιομορφία, που δεν απαντά σε κανέναν άλλο μακεδονικό τάφο²⁸. Η δίφυλλη πόρτα ασφαλιζόταν εσωτερικά με μεγάλη χάλκινη αμπάρα, η οποία προσαρμοζόταν σε δύο δυνατά πειόσχημα χάλκινα στελέχη πακτωμένα δεξιά και αριστερά του θυραίου ανοίγματος και σε ύψος 1,16 μ. από το δάπεδο του θαλάμου (Σχέδ. 2-3). Στον τοίχο της πρόσοψης του μνημείου και πάνω αριστερά από την είσοδο υπάρχει τετράγωνος γωνιόλιθος με μήκος πλευράς 0,43 μ. που δεν φέρει επίχρισμα κονιάματος σε καμία από τις δύο του ορατές πλευρές (Σχέδ. 1,3). Γίνεται, λοιπόν, προφανές ότι στην περίπτωση μιας δεύτερης ταφής στο μνημείο — η οποία διαπιστώθηκε άλλωστε — αφαιρούσαν τον γωνιόλιθο της πρόσοψης, έμπαιναν από την οπή στον τάφο, έβγαζαν την αμπάρα και άνοιγαν

και Σισμανίδης, ό.π., 275 για παρόμοια χάλκινα στοιχεία από τις πόρτες των τάφων Σταυρούπολης Ξάνθης και Αγίας Παρασκευής, αντίστοιχα.

27. Ανάλογους τροχούς είχαν και οι πόρτες των μακεδονικών τάφων Λαγκαδά I και Αγίας Παρασκευής (βλ. αντίστοιχα Th. Macridy, Un tumulus macédonien à Langaza, JdI 26 (1911), 208, εικ. 20 a, πίν. 2 και Σισμανίδης, ό.π., 276).

28. Τελευταία πληροφορήθηκα ότι ανάλογη είναι και η περίπτωση του νέου μεγάλου μακεδονικού τάφου της Βεργίνας (βλ. Ανδρόνικος, AE 1987, 375 κ.ε.).

Σχέδ. 3. Ο τάφος της Ποτίδαιας. Τομές κατά πλάτος Δ-Δ και Γ-Γ.

την πόρτα. Για την έξοδο πάλι από τον τάφο ακολουθούσαν την ακριβώς αντίστροφη διαδικασία: έκλειναν δηλαδή την πόρτα, τοποθετούσαν την αμπάρα πίσω από αυτήν, έβγαιναν από την οπή της πρόσοψης και ξανάβαζαν το γωνιόλιθο στη θέση του.

Ο θάλαμος του τάφου έχει μήκος 2,75 και πλάτος 3 μ.²⁹, ενώ το ύψος του φθάνει τα 3,30 μ. Η καμάρα του αποτελείται από ένδεκα συνολικά δόμους θολιτών. Το δάπεδο είναι στρωμένο με ορθογώνιες πώρινες πλάκες διαφορετικών μεταξύ τους διαστάσεων, οι οποίες, αν και με καλή αρμογή μεταξύ τους, είναι τοποθετημένες ακανόνιστα (Σχέδ. 1). Έφερε επίστρωση χοντρού κονιάματος³⁰, που στο μεγαλύτερο μέρος του έχει φθαρεί. Όπως και ο τοίχος της πρόσοψης εξωτερικά, έτσι ακριβώς και όλες οι εσωτερικές επιφάνειες του μνημείου είναι επιχρισμένες με λεπτή στρώση λευκού κονιάματος, το οποίο στους κατακόρυφους τοίχους φέρει και εδώ οριζόντιες και κάθετες χαραξίες σε μίμηση ορθομαρμάρωσης κάτω και ισοδομικού συστήματος πιο πάνω. Η χάραξη είναι πολύ λεπτή και διακρίνεται σχετικά καλά μόνον στον πίσω τοίχο του θαλάμου. Πιο συγκεκριμένα, πάνω από την εικονική ορθομαρμάρωση της βάσης (ύψ. 0,93 μ.) δηλώνεται μια ταινία-καταληπτήρας, ύψ. 0,135 μ., και στη συνέχεια έχουμε απόδοση σε δύο στίχους

29. Το σπάνιο αυτό φαινόμενο, να είναι δηλαδή περισσότερο τονισμένος ο άξονας του πλάτους από αυτόν του μήκους, παρουσιάζεται και στον τάφο Θεσσαλονίκης Ι (Μαιευτηρίου) (βλ. Σισμανίδης, Θεσσαλονίκη Ι, 40, εικ. 2). Κατά τα άλλα, ο θάλαμος του τάφου της Ποτίδαιας μπορεί να θεωρηθεί τετράγωνος σε κάτοψη και να ενταχθεί στην κατηγορία των μικρών εκείνων τάφων με διαστάσεις θαλάμου 3 x 3 μ. Για τους τάφους αυτούς βλ. Παντερμαλής 1972, 172 κ.ε.

30. Για επιχρισμένα με κονίαμα δάπεδα βλ. Ορλάνδος, Υλικά Β', 50, σημ. 8. Ακόμη, Φ. Πέτσας, Χαριστήριο, Γ', 243 και Μ. Ανδρόνικος, ΑΑΑ Χ (1977), 30, για τους τάφους Τούμπας Παιονίας και Βεργίνας ΙΙΙ, αντίστοιχα.

κανονικού ισόδομου συστήματος με ψευδοπλίνθους, διαστ. 0,38 x 0,90 μ., που φθάνει μέχρι το σημείο της γένεσης της καμάρας (Σχ.έδ. 3). Σε αυτό ακριβώς το σημείο, σε ύψος δηλαδή 1,825 μ. από το δάπεδο του θαλάμου, περιτρέχει ομοιόμορφα και τους τέσσερις τοίχους μια γραπτή ταινία, πλ. 0,135 μ., που διακόπτεται μόνον από το θυραίο άνοιγμα του τάφου (Σχ.έδ. 2-3). Με έξοχη φυσικότητα και ζωηρούς χρωματισμούς στους τόνους του καφεκόκκινου, του πράσινου και του μαύρου, ζωγραφίστηκε εδώ μία κληματίδα με εύχυμα σταφύλια, πάνω στην οποία περιπλέκονται βλαστοί ανθισμένου κισσού³¹. Έχουμε στο σημείο αυτό μία πρώτη αναφορά στο διονυσιακό πνεύμα, σύμφωνα με το οποίο διακοσμήθηκαν και οι δύο μαρμάρινες κλίνες του μνημείου, όπως θα δούμε παρακάτω. Μολονότι συλημένος, ο τάφος έδωσε μερικά ευρήματα που, χωρίς να είναι εντυπωσιακά, βοηθούν, τουλάχιστον ορισμένα, στη χρονολόγησή του. Τα ευρήματα αυτά είναι:

Χάλκινο επιχρυσωμένο στεφάνι (Πίν. 8 α). Βρέθηκε σε πολλά μικρά κομμάτια και αποκαταστάθηκε εν μέρει στο Μουσείο Θεσσαλονίκης (αριθ. ευρ. 9.749). Το ορθογώνιας διατομής κεντρικό του στέλεχος, διαμ. 0,22 μ., αποτελείται από ταινιωτό λεπτό ξύλο, που διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση και περιβάλλεται από ανάλογο αλλά παχύτερο μολύβδινο στέλεχος, μέσα στις μικρές οπές του οποίου στερεώνονται οι λεπτοί χάλκινοι μίσχοι του στεφανιού. Οι μίσχοι αυτοί απολήγουν στην κορυφή τους, είτε μεμονωμένοι είτε θυσανωτά, σε πλατιά χάλκινα επιχρυσωμένα φύλλα διαφόρων ειδών και σε πήλινους, επίσης επιχρυσωμένους, καρπούς τριών διαφορετικών τύπων: α) απλούς σφαιρικούς, β) κομβιόσχημους και γ) μορφής βότρου (τσαμπιού σταφυλιού). Πράγμα πολύ σπάνιο, πάνω στο στεφάνι υπήρχαν πήλινα, επιχρυσωμένα επίσης, έντομα προσαρμοσμένα με κοντά χάλκινα στελέχη, όπως φαίνεται από δύο ακρίδες που βρέθηκαν εκεί³². Πενήντα μικρά οστέινα και ελεφαντοστέινα πλακίδια, καθώς και ράβδοι διαφόρων μορφών (Πίν. 9 δ), τα περισσότερα σπασμένα (αριθ. ευρ. 9.752). Βρέθηκαν πάνω στην απέναντι από την είσοδο κλίνη του τάφου και σχετίζονται πιθανότατα με τη διακόσμηση κάποιου ξύλινου κιβωτιδίου (κίστης). Έχουν μήκος από 0,01 μέχρι 0,12 μ. και, ενώ η κύρια όψη τους είναι καλά λειασμένη, η πίσω πλευρά έχει δεχθεί αδρή επεξεργασία, έτσι, ώστε να διακρίνονται τα ίχνη του εργαλείου με το οποίο δουλεύτηκαν. Σε αρκετά πλακίδια υπάρχουν εγχοπές, που ίσως έγιναν για να προσαρμοσθούν μεταξύ τους ή πάνω σε κάποια άλλη επιφάνεια³³. Σιδερένια σπλεγγίδα, μήκ. 0,25 μ. (αριθ. ευρ. 9.753). Βρέθηκε σε κομμάτια πάνω στην κλίνη του δεξιού τοίχου του θαλάμου. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στη λαβή της διασώζει ίχνη δερμάτινου ιμάντα, προφανώς

31. Τα διονυσιακά θέματα της αμπέλου και του κισσού, πολύ συχνά στην τέχνη από τα αρχαϊκά μέχρι και τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, φθάνουν πολλές φορές (κυρίως στην αγγειογραφία) να έχουν απλό διακοσμητικό και συμπληρωματικό χαρακτήρα. Βλ. σχετικά παραδείγματα: Schefold, Sarkophag, πίν. 76-78 και Samothrace V, 263, εικ. 216-217 (με ανάλογη ανάγλυφη κληματίδα κάτω από το κάλυμμα της μαρμάρινης σαρκοφάγου, της λεγόμενης του Μεγάλου Αλεξάνδρου) και Γιούρη, Κρατήρας, 53-54 (με επίθετη ασημένια κληματίδα στον ώμο και παρόμοιο βλαστό κισσού στο λαιμό του κρατήρα του Δερβενίου), για να αναφέρουμε δύο μόνον σύγχρονα με τον τάφο της Ποτίδαιας έργα.

32. Εντυπωσιακή είναι η ομοιότητα που παρουσιάζει σε όλα του τα στοιχεία (ακόμη και στις ακρίδες) το στεφάνι αυτό με ένα άλλο, που βρέθηκε στο Μεταπόντιο και χρονολογείται επίσης στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. Βλ. Megale Hellas. Storia e civitta della Magna Grecia, 1983, 507-508 και 522, σημ. 46-47, εικ. 600 (Εκδ. G. P. Caratelli). Για παρόμοιους επιχρυσωμένους καρπούς στεφανιού βλ. B. Filon, Die Kuppelgräber von Mezek, Bulletin del' Institut Archéologique Bulgare, XI (1937), 77, εικ. 88, ενώ για ανάλογες ακρίδες βλ. Boardman, Gems - Rings, 289 και 291, πίν. 502 και 523 αντίστοιχα.

33. Για αντίστοιχα ελεφαντοστέινα αντικείμενα από δηλιακά έπιπλα βλ. W. Deonna, Delos, XVIII, 1938, πίν. LXXIX, 667-668. Παρόμοια, αλλά αδημοσίευτα, εκτίθενται και στο Μουσείο της Πέλλας.

για την ανάρτησή της³⁴. Δύο αλάβαστρα (Πίν. 8 β), που βρέθηκαν σε πολλά κομμάτια και αποκαταστάθηκαν στην αρχική τους μορφή (αριθ. ευρ. 9.750-51). Το ένα έχει ύψος 0,19 και το άλλο 0,14 μ. Όμοιά τους βρέθηκαν, αρκετά, σε τάφους του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. και σε άλλες περιοχές της Μακεδονίας³⁵. Πήλινο αλάβαστρο σε κομμάτια, που συμπληρώθηκε από την κοιλιά και πάνω (αριθ. ευρ. 9.754). Φέρει στην επιφάνειά του λευκό επίθετο χρώμα και στο ύψος του ώμου δύο διακοσμητικές ταινίες, τη μία σε κόκκινο και την άλλη σε γαλάζιο χρώμα³⁶. Μικρός πήλινος μελαμβαφής κάνθαρος (Πίν. 9 α-β), ύψ. 0,085, διάμ. βάσ. 0,035 μ. (αριθ. ευρ. 9.756). Αν και λείπει μεγάλο μέρος του χείλους και της κοιλιάς, το σχήμα του αποκαταστάθηκε με βεβαιότητα. Χρονολογείται στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.³⁷. Πήλινο ακέφαλο ειδώλιο παιδικής μορφής (αριθ. ευρ. 9.757). Μαζί με τη χαμηλή συμφυή ορθογώνια βάση του έχει ύψος 0,10 μ. Εικονίζει μικρό αγόρι που έχει το δεξιό χέρι κολλημένο στο δεξιό μηρό, ενώ με το αριστερό, που το φέρνει στο στήθος, κρατά λαγό ή κάποιο πουλί. Έχει άνετο το δεξιό και στάσιμο το αριστερό πόδι και το γυμνό του κορμί καλύπτεται μόνο στο πάνω του μέρος με ιμάτιο που πέφτει από το δεξιό ώμο μέχρι το αριστερό γόνατο διαγώνια. Μέτριο έργο κοροπλαστικής, που, λόγω και της κακής του διατήρησης, δεν μπορεί να μας δώσει ακριβή χρονολογικά στοιχεία.

Τα λίγα ευρήματα που μόλις περιγράψαμε, καθώς και αρκετά όστρακα μελαμβαφών και λίγα ερυθρόμορφων αγγείων που βρέθηκαν στην επίχωση έξω και γύρω από το μακεδονικό τάφο, οδηγούν στη γενική χρονολόγηση του μνημείου μέσα στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. Η ίδια χρονολόγηση συνάγεται και από τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του τάφου, ενώ, αν λάβουμε υπόψη τα ιστορικά και ορισμένα άλλα ανασκαφικά δεδομένα της περιοχής, μπορούμε να ορίσουμε ακριβέστερα την εποχή κατασκευής του μνημείου μέσα στην τελευταία δεκαπενταετία του 4ου αι. π.Χ. Όσον αφορά τα ιστορικά δεδομένα, είναι γνωστό ότι η Ποτίδαια καταστράφηκε ολοσχερώς από τον Φίλιππο Β' το 356 π.Χ. και δεν ξανακατοικήθηκε για σαράντα ολόκληρα χρόνια, έως δηλαδή το 316 π.Χ., οπότε ο Κάσσανδρος ίδρυσε στην ίδια θέση την ομώνυμη πόλη³⁸. Η χρονολογία ίδρυσης της Κασσάνδρειας, στην περιοχή της οποίας ανήκε προφανώς ο μακεδονικός τάφος που εξετάζουμε, αποτελεί ένα βέβαιο *terminus ante quem* για τη χρονολόγησή του, δεδομένου μάλιστα

34. Παρόμοια σπλεγγίδα αναφέρει η Α. Δάφφα-Νικονάνου, Ελληνιστικός τάφος του αρχαίου νεκροταφείου της Βεργίνας, *Μακεδονικά* 9 (1969), 233 αριθ. 6. Για σπλεγγίδες της ίδιας περίπου εποχής από τη Μακεδονία βλ. και Δρούγου - Τουράτσου, 179.

35. Όμοια αλάβαστρα βρέθηκαν και σε τάφους του γ' τετάρτου του 4ου αι. π.Χ. στη Νέα Μηχανιώνα Θεσσαλονίκης. Βλ. Ι. Βοκοτοπούλου, Οι ταφικοί τύμβοι της Νέας Μηχανιώνας, Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Β', Αθήνα 1988, 25 κ.ε. Γενικά για αλάβαστρα βλ. Η. Angermeier, *Das Alabastron*, 1936.

36. Για ανάλογα πήλινα αλάβαστρα βλ. Ph. Bruneau, *Tombes d'Argos*, BCH 94 (1970), 437 κ.ε., εικ. 1-3, 122-124 και 133-137.

37. Για όμοιους κανθάρους του 4ου αι. π.Χ. βλ. Η. Α. Thompson, *Two Centuries of Hellenistic Pottery*, *Hesperia* 3 (1934), 319, εικ. 5 (Α 27-28) και *Hesperia* 9 (1940), 459, εικ. 140. Ακόμη, St. G. Miller, *Menon's Cistern*, *Hesperia* 43 (1974), 201, πίν. 30, αριθ. 4-5. Για τέτοιους κανθάρους από το βορειοελλαδικό ειδικότερα χώρο βλ. Olynthus V, αριθ. 505-532, πίν. 148-150 και Olynthus XIII, 287 κ.ε., πίν. 82 (αριθ. 509, 510Α, 516Α, 521) πίν. 183 κτλ. Ακόμη, R. Martin, *L'Agora, Études Thasiennes VI*, 1959, πίν. 26, αριθ. 4· Κ. Ρωμοπούλου, Αγγεία του 4ου αι. π.Χ. εκ των ανασκαφών της Αμφιπόλεως, *ΑΕ* 1964, 99-100, εικ. 6 α-β, 7 και 8 α· Samothrace III, 160 και κυρίως Γ. Μπακαλάκης, *Ανασκαφή Στρώμης* (1967), 105, αριθ. 44, πίν. 60, 1-2, με δύο μελαμβαφείς κανθάρους πανομοιότυπους με αυτόν της Ποτίδαιας και πλούσια βιβλιογραφία.

38. Βλ. J. A. Alexander, *Potidaea. Its History and Remains*, 1963, 88 κ.ε.

ότι στην ευρύτερη περιοχή δεν υπήρχε άλλος αρχαίος οικισμός. Αξίζει εξάλλου να σημειώσουμε ότι κάτω από τον τύμβο του μακεδονικού τάφου ερευνήθηκε και μία συστάδα κιβωτιόσχημων τάφων της ίδιας εποχής, από τα ευρήματα των οποίων (αγγεία, κοσμήματα αλλά και νομίσματα) προκύπτει η χρονολόγησή τους στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., μερικά δηλαδή χρόνια ύστερα από την ίδρυση της Κασσάνδρειας.

ΟΙ ΚΑΙΝΕΣ

Στο θάλαμο του τάφου της Ποτίδαιας υπήρχαν δύο μαρμάρινες νεκρικές κλίνες³⁹, πάνω στις οποίες βρέθηκαν, διαταραγμένα και θρυμματισμένα από τους τυμβωρύχους, τα οστά δύο νεκρών. Κατά το γνωστό και από άλλους μακεδονικούς τάφους τρόπο οι δύο κλίνες ήταν τοποθετημένες σε διάταξη Γ μεταξύ τους⁴⁰: η μία βρισκόταν κολλημένη στον απέναντι από την είσοδο τοίχο του θαλάμου, ενώ η δεύτερη αμέσως δεξιά της σε ορθή γωνία με αυτήν (Σχέδ. 1-3). Είναι όμοιες, με ελάχιστες μεταξύ τους κατασκευαστικές διαφορές, πράγμα που σημαίνει ότι έγιναν από τον ίδιο τεχνίτη στο ίδιο χρονικό διάστημα και βάσει ενός εξαρχής προδιαγεγραμμένου σχεδίου. Έχουν τη συνηθισμένη και από άλλους μακεδονικούς τάφους μορφή⁴¹, με τη διαφορά όμως ότι οι κλίνες της Ποτίδαιας διατηρήθηκαν ακέραιες και σχεδόν ανέπαφες (Πίν. 1). Επειδή, όπως σημειώσαμε, υπάρχουν μικρές κατασκευαστικές διαφορές μεταξύ των δύο κλινών, όπου απαιτείται θα τις εξετάσουμε χωριστά, ενώ τη γραπτή διακόσμηση της όψης τους θα την περιγράψουμε ενιαία.

Η α' κλίνη, που βρίσκεται στον πίσω τοίχο του θαλάμου (Πίν. 2, 10-11), έχει συνολικό μήκος 2,12, πλάτος 0,95 και ύψος, στα υπερυψωμένα πόδια, 1 μ. ακριβώς. Χωρίς αυτά το ύψος της είναι 0,80 μ. αλλά πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι και οι δύο κλίνες ήταν βυθισμένες στο δάπεδο του μνημείου κατά 0,06 μ. περίπου.

Οι αντίστοιχες διαστάσεις της β' κλίνης του θαλάμου (Πίν. 6 α, 26) είναι: μήκος 2,03, πλάτος 0,95, ύψος με πόδια 0,97, και χωρίς αυτά 0,77 μ. Κρίνουμε σκόπιμο να σημειώσουμε ότι από την ορατή στενή πλευρά της β' κλίνης και μέχρι τον τοίχο της πρόσοψης υπήρχε ελεύθερος χώρος, μήκ. 0,72 μ. και πλάτους, όσο αυτό της β' κλίνης, στο δάπεδο του οποίου περισυνελέγησαν κομμάτια ξύλου. Έτσι, θα πρέπει ίσως να υποθέσουμε, εφ' όσον και ο χώρος είναι κατάλληλος, ότι

39. Οι κλίνες αυτές, όπως και η δίφυλλη πόρτα του τάφου που περιγράψαμε παραπάνω, μεταφέρθηκαν και εκτίθενται στο Μουσείο Θεσσαλονίκης.

40. Από δύο κλίνες, σε ορθή γωνία τοποθετημένες, είχαν και οι παρακάτω μακεδονικοί τάφοι:

Αγίου Αθανασίου Ι (Φ. Πέτσας, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, 399, Πίν. 302 α-γ). Αμφίπολης Ι (Δ. Λαζαρίδης, ΠΑΕ 1960, 71, εικ. 1, πίν. 54 α-β). Αμφίπολης ΙV (Ρ. Perdrizet, BCH 22 (1898), 342 κ.ε., εικ. 1). Θεσσαλονίκης Ι (Gossel, 238). Πύδνας Ι (Heuzey - Daumet, Mission, 246 κ.ε.). Σταυρούπολης Ξάνθης (Χ. Μακαρόνας, ΠΑΕ 1953, 137, εικ. 1-2).

Σημειώνουμε εδώ και δύο «μακεδονικού» τύπου τάφους από τον εξωβορειοελλαδικό χώρο, με ανάλογη διάταξη κλινών. Πρόκειται για τους τάφους Βάθειας Ευβοίας και Ηρώου Καλυδώνος, για τους οποίους, αντίστοιχα, βλ. Κ. Κουρουγιώτης, ΑΕ 1899, 231, εικ. 5 και Dyggve - Poulsen - Rhomaios, 320 κ.ε. Για την παραπάνω σε σχήμα Γ διάταξη των κλινών και την πιθανή της σημασία βλ. Παντερμαλής 1972, 173 κ.ε. (με βιβλιογραφία).

41. Λίθινες κλίνες ίδιας μορφής είχαν οι τάφοι Αγίου Αθανασίου Ι, Αμφίπολης Ι, Θεσσαλονίκης Ι, Πύδνας Ι και Σταυρούπολης Ξάνθης (βλ. υποσημ. 40), καθώς και οι: Αγγίστας Σερρών (Χ. Κουκούλη - W. Hoepfner, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, 457, Πίν. 413 β-γ), Βεργίνας V (Μ. Ανδρόνικος, ΠΑΕ 1981 Α, 59, πίν. 67 α), Δίου Ι (Γ. Σωτηριάδης, ΠΑΕ 1930, 42 κ.ε.), Θεσσαλονίκης ΙΙΙ (Χ. Μακαρόνας, Μακεδονικά 2 (1941-52), 602), Νέων Κερδυλλίων Ι (Λ. Παρλαμά, ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, 788, Πίν. 580 β) και Παλατίτσας (Heuzey - Daumet, Mission, 226 κ.ε.).

στη θέση αυτή είχε τοποθετηθεί κάποιο ξύλινο έπιπλο, ίσως μια τράπεζα, όπως ακριβώς έχει επισημανθεί για την ανάλογη θέση και σε άλλους μακεδονικούς τάφους με διαστάσεις θαλάμων 3 x 3 μ. και με παρόμοια διάταξη των δύο κλινών⁴².

Το υλικό κατασκευής των κλινών είναι λευκό χονδρόκοκκο μάρμαρο, μόνον όμως στο ορατό τους μέτωπο και σε αρκετό πάχος. Συγκεκριμένα, ολόκληρη η κάθετη πρόσθια όψη της α' κλίνης λαξεύθηκε σε ενιαία μαρμαρίνη χοντρή πλάκα, πάχ. 0,40 μ. Τα υπόλοιπα 0,55 μ. του πλάτους της κλίνης, μέχρι δηλαδή τον πίσω τοίχο του θαλάμου, ήταν απλό γέμισμα με λίγες πέτρες και πατημένο χώμα και μόνο στην επίπεδη πάνω επιφάνεια υπήρχε στρώση, πάχ. 0,10 μ., με μικρές πώρινες πλάκες, οι οποίες έφεραν και επίχρυσμα λευκού κονιάσματος, μίμηση προφανώς του μαρμάρου.

Όμοια κατασκευή είχε και η β' κλίνη, η οποία όμως παρουσίαζε τις εξής διαφορές σε σχέση με την προηγούμενη: α) Οι ορατές της πλευρές ήταν κατασκευασμένες από δύο χωριστές πλάκες μαρμάρου· μία για το κυρίως πρόσθιο τμήμα και μία δεύτερη για το υπερυψωμένο πόδι στο νότιο άκρο, που σε πλάτος έφθανε μέχρι το δεξιό πλευρικό τοίχο του θαλάμου. Τα δύο κομμάτια ενώνονταν μεταξύ τους και με μεγάλο πειδίσχημο σιδερένιο μολυβδοχορημένο σύνδεσμο που από την πάνω επιφάνεια του κυρίως σώματος της κλίνης, μέσα σε τόρμο διαστ. 0,13 x 0,03 x 0,02 μ., βυθιζόταν σε άγνωστο βάθος στο πόδι της δεύτερης πλάκας⁴³. β) Το πάχος του κυρίως σώματος της β' κλίνης είναι 0,22 μ., δηλαδή το μισό περίπου της προηγούμενης. γ) Από μάρμαρο είναι κατασκευασμένο μόνον το εμφανές τμήμα της κλίνης σε μήκος 1,11 μ., μέχρι δηλαδή το σημείο επαφής της, με την α' κλίνη. Ευνόητο επίσης είναι ότι δεν αποδόθηκε το δεύτερο πόδι της β' κλίνης, εφόσον θα παρέμενε κρυμμένο πίσω από την α' κλίνη.

Η πάνω επίπεδη επιφάνεια και των δύο κλινών οριζεται, στην εξωτερική τους πλευρά, από υπερυψωμένη κατά 0,01 μ., πλ. 0,05 μ. ταινία, λαξευμένη στο μάρμαρο. Λίθινο στρώμα δεν δηλώνεται πάνω στις κλίνες, δεν αποκλείεται όμως κατά την εποχή της ταφής των νεκρών να χρησιμοποιήθηκαν πραγματικά στρώματα. Αξίζει ακόμη να σημειώσουμε εδώ ότι μέσα στο γέμισμα και των δύο κλινών αλλά και στην επίχωση έξω από τον τάφο βρέθηκε σε αρκετές ποσότητες λατύπη από το ίδιο μάρμαρο στο οποίο είχαν λαξευθεί οι κλίνες. Τούτο σημαίνει ότι επί τόπου (έξω ή μέσα στον τάφο) έγινε η λάξευση και κατά συνέπεια και η γραπτή διακόσμησή τους.

Η κύρια όψη των κλινών αποτελείται από τα κατακόρυφα πόδια στα άκρα και από τους δύο σε κάθε κλίνη οριζόντιους κανόνες⁴⁴, οι οποίοι ενώνονται σε ορθή γωνία με τα πόδια, δημιουργώντας έτσι τον εικονικό σκελετό των κλινών. Ότι τα δύο αυτά στοιχεία, τα πόδια και οι μεταξύ τους κανόνες, αντιγράφουν κατά τη μορφή τις πραγματικές ξύλινες κλίνες ενισχύεται και από τις εξής δύο παρατηρήσεις:

Τα μέτωπα τόσο των ποδιών, όσο και των δύο οριζόντιων κανόνων κάθε κλίνης, εξέχουν αρκετά από την υπόλοιπη επιφάνεια της όψης. Οι δύο σχεδόν ορθογώνιοι παράλληλοι χώροι που δημιουργούνται μεταξύ ποδιών, οριζόντιων κανόνων και δαπέδου του θαλάμου, υποτίθενται κενοί και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο βρίσκονται κατά 0,05 μ. περίπου βαθύτερα. Ο ανώτερος και

42. Για το θέμα αυτό βλ. Παντερμαλής 1972, 175.

43. Παρόμοια κατασκευή, όπως θα δούμε παρακάτω, είχαν και οι μαρμαρίνες κλίνες του τάφου Πύδνας Ι. Στη μία κλίνη έγινε χρήση ανάλογου σιδερένιου συνδέσμου (Heuzey - Daumet, Mission, 248-249).

44. Ο όρος «κανών» χρησιμοποιείται από τον Πανσανία (V 11, 3-4), κατά την περιγραφή του θρόνου του Διός στην Ολυμπία. Τον υιοθετούμε εδώ αντί της λέξης «τραβέρσα», η οποία, αν και είναι σήμερα περισσότερο γνωστή και εύστοχη, είναι σύγχρονη και μάλιστα όχι ελληνική (βλ. σχετικά Kyrieleis, 196, σημ. 674).

πλατύτερος μάλιστα κανόνας βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο – σε «περασιά» όπως λέμε – με την όψη των ποδιών, ενώ ο κατώτερος και στενότερος βρίσκεται λίγο βαθύτερα του πρώτου, μόλις 0,025 μ.

Η επιφάνεια των ποδιών και των μεταξύ τους κανόνων, που μμούνται τις χονδρές σανίδες των ξύλινων προτύπων, χρωματίστηκε ενιαία με το κίτρινο της ώχρας πάνω στο καλά λειασμένο μάρμαρο⁴⁵. Με το χρώμα αυτό, που θυμίζει το καστανοκίτρινο του ξύλου, αποδόθηκαν μόνον τα λειτουργικά μέλη των κλινών, ενώ οι ενδιάμεσοι βυθισμένοι χώροι δέχθηκαν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, διαφορετικούς χρωματισμούς⁴⁶. Με τον τρόπο αυτό και η ψευδαίσθηση της υφής του ξύλου δημιουργείται και τα λειτουργικά στοιχεία των κλινών προβάλλονται σωστά και η διαφοροποίησή τους σε σχέση με τους βυθισμένους χώρους επιτυγχάνεται.

Τα καμπύλα περιγράμματα στα πόδια των κλινών αποδόθηκαν πλαστικά, ενώ οι τεκτονικές-διακοσμητικές λεπτομέρειες στην επίπεδη όψη τους έγιναν ζωγραφικά με κυρίαρχους τους τόνους του ερυθρού και καστανέρυθρου χρώματος πάνω στο καφεκίτρινο υπόστρωμα⁴⁷ (Πίν. 3, 10-11). Η μορφή των ποδιών είναι η κανονική και συνήθης αυτού του τύπου των κλινών⁴⁸.

Με ελάχιστες και ανεπαίσθητες διαφορές στη διακόσμηση, τα πόδια των δύο κλινών αποτελούνται στο μέτωπό τους από τρία καθ' ύψος άνισα μεταξύ τους τμήματα: τη χαμηλή βάση, τον κύριο κορμό και το ελεύθερο επίκρανο, που υψώνεται κατά 0,20 μ. πάνω από το κυρίως σώμα τους⁴⁹. Τα τρία τμήματα κάθε ποδιού ορίζονται σαφώς μεταξύ τους και με χοντρές καφεκίτρινες γραμμές, πάχ. $\pm 0,02$ μ. Έτσι, από μια τέτοια γραμμή υπάρχει μεταξύ βάσης και κυρίως κορμού αλλά και στη μετάβαση από αυτόν στο επίκρανο των ποδιών. Σε αυτό μάλιστα το σημείο δηλώνεται γραπτά και ιωνικό κυμάτιο, που όμως δεν σώζεται ικανοποιητικά. Χαρακτηριστική

45. Το χρώμα αυτό έχει διατηρηθεί σε εξαιρετικά καλή κατάσταση, σε αντίθεση με ορισμένα άλλα, που έχουν εν μέρει αποσβεσθεί. Δυστυχώς, λόγω και του πολύ λεπτού στρώματος τόσο του χρώματος αυτού, όσο και (πολύ περισσότερου) των άλλων, που δηλώνουν τεκτονικές και κοσμητικές λεπτομέρειες, δεν στάθηκε δυνατή η χημική τους ανάλυση. Έτσι, προς το παρόν τουλάχιστον, δεν διαθέτουμε στοιχεία για τη σύνθεση των χρωμάτων και την τεχνική που χρησιμοποιήθηκε. Ένα, πάντως, είναι βέβαιο: σε κανένα σημείο της χρωματικής διακόσμησης των κλινών δεν χρησιμοποιήθηκε η πολυσυζητημένη μέθοδος της εγκαυστικής.

46. Το ίδιο αυτό φαινόμενο της μίμησης του χρώματος και της υφής του ξύλου θα το συναντήσουμε παρακάτω και σε άλλες λίθινες κλίνες μακεδονικών τάφων.

47. Γραπτά διασώζονται οι διακοσμητικές λεπτομέρειες των ποδιών και στις λίθινες κλίνες των τάφων: Αμφίπολης Ι, Βεργίνας V (ή τύμβου Μπέλλα Ι), Δίου Ι και Σταυρούπολης Ξάνθης (βλ. παραπάνω, υποσημ. 40-41). Ανάλογη γραπτή διακόσμηση υπήρχε και στα πόδια των θρόνων στους τάφους: Βεργίνας Ι (Ρωμαίος, Τάφος, 42 κ.ε., εικ. 7, 20), Βεργίνας VI (ή τύμβου Μπέλλα ΙΙ) (Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 36-37, εικ. 15) και Ερέτριας (Κ. Κουρουνιώτης, ΑΕ 1899, 226-227, πίν. ΙΙ).

48. Κατά τη διάκριση του Kyrieleis, 151-177, ανήκουν και οι κλίνες της Ποτίδαιας, όπως άλλωστε και όλων σχεδόν των άλλων μακεδονικών τάφων, στον τύπο Β των αρχαίων ελληνικών επίπλων. Αντίθετα, ο τύπος Α, κατά τον Kyrieleis, 116-151, στον οποίο ανήκουν οι κλίνες με τορνευτά-κυλινδρικά πόδια, είναι άγνωστος στους μακεδονικούς τάφους του βορειοελλαδικού χώρου. Τέτοιες κλίνες περιέχουν οι τάφοι Βάθειας Ευβοίας (Κουρουνιώτης ό.π., υποσημ. 47, 231, εικ. 5 και Vollmoeller, AM 1901, 368 κ.ε., εικ. 11-12, πίν. XVI) και Ηρώου Καλυδώνος (Dyggve - Poulsen - Rhomaios, 346 κ.ε., εικ. 52-54 και 116). Για τη μορφή των ορθογώνιων-σανιδόμορφων ποδιών του Β τύπου των κλινών, που εξετάζουμε εδώ, και τα διακοσμητικά τους στοιχεία βλ. Ρωμαίος, Τάφος, 42 κ.ε., εικ. 20· Γ. Σωτηριάδης, Καμαρωτός τάφος Δίου, ΕΕΦΣΠΘ 2 (1932), 11, εικ. 3 και Χ. Μακαρόνας, ΠΑΕ 1953, 137, εικ. 5-8, για τα ταφικά επίπλα των μακεδονικών τάφων Βεργίνας Ι, Δίου Ι και Σταυρούπολης Ξάνθης, αντίστοιχα.

49. Από την άποψη αυτή και οι δύο κλίνες του τάφου της Ποτίδαιας χαρακτηρίζονται ως αμφικέφαλες.

του μεγαλύτερου πλάτους των ποδιών στην κορυφή τους είναι και η διαφορά στο μήκος των δύο αυτών ταινιών. Έτσι, ενώ η ανώτερη έχει μήκος 0,18 μ., η ταινία της βάσης μετράται μόλις 0,13 μ. Πολύ σημαντικές είναι και οι αναλογίες ύψους ανάμεσα στα τρία μέρη κάθε ποδιού: η βάση έχει το μισό σχεδόν ύψος του επικράνου, ενώ αυτό χωράει δυόμιση περίπου φορές στο ύψος του κυρίως κορμού (Σχέδ. 4). Οι σύμμετρες αυτές αναλογίες προσδίδουν στα πόδια — και στις κλίνες γενικότερα — ιδιαίτερη χάρη και ραδινότητα, που τονίζεται, όπως θα δούμε στη συνέχεια, με τη διακριτικά απλή αλλά εξαιρετική γραπτή διακόσμηση της όψης τους.

Η χαμηλή βάση των ποδιών απολήγει στο κατώτερο σημείο της σε ένα κεντρικό πλαστικό ορθογώνιο έξαρμα, πλ. 0,07 και ύψ. μόλις 0,015 μ., το οποίο υποτίθεται ότι ήταν και το μόνο σημείο επαφής των κλινών με το δάπεδο και κατά συνέπεια βάσταζε ολόκληρο το βάρος τους. Η γραπτή διακόσμηση της βάσης περιορίζεται σε ένα πλατύ κεντρικό κόσμημα, στη μορφή διπλού φύλλου άκανθας (που δυστυχώς δεν διακρίνεται καθαρά ούτε και σώζει το κόκκινο, πιθανότατα, χρώμα της), από το οποίο ξεκινούν δύο λεπτές καστανές ελίκες, για να καταλήξουν στα άκρα σε δύο κόκκινους οφθαλμούς, αντίστοιχα, διαμέτρου τον καθένα μόλις 0,01 μ.⁵⁰.

Στο κυρίως σώμα των ποδιών και στο 1/3 ακριβώς του ύψους τους από το δάπεδο δεσπόζουν οι χαρακτηριστικές καμπυλωτές εγκοπές των ελίκων. Πράγματι, πέρα από την πλαστική επεξεργασία των περιγραμμάτων αποδίδονται εδώ με καστανή επίσης λεπτή γραμμή τρία ζεύγη ελίκων, που στο τέρμα της καμπύλης πορείας τους απολήγουν σε ισάριθμα επάλληλα ζεύγη κόκκινων γραπτών οφθαλμών, διαμ. (οι μεγαλύτεροι του ανώτερου ζεύγους) 0,025 μ. Μεταξύ των ελίκων καθ' ύψος δηλώνεται ένα διπλό φύλλο άκανθας, ύψ. 0,16 και πλ. στο μέσον 0,03 μ. Το κόκκινο(;) χρώμα της άκανθας έχει χαθεί, διακρίνεται όμως καθαρά το αγκαθωτό της περίγραμμα⁵¹. Στο κέντρο ακριβώς της άκανθας και μεταξύ των ελίκων του μεσαίου ζεύγους των οφθαλμών ζωγραφίστηκε η γνωστή και από αλλού αποτρόπαια κεφαλή της Μέδουσας⁵². Το σχήμα αυτού του γοργονειού είναι περίπου κυκλικό, διαμ. 0,03-0,032 μ., και η απόδοση των ματιών, του στόματος και της κόμης έγινε με καφεκίτρινο χρώμα. Πάνω και κάτω από τις εγκοπές των κεντρικών ελίκων ζωγραφίστηκαν δύο αντίνωτα μεταξύ τους ενδεκάφυλλα ανθέμια. Μεγαλύτερο (ύψ. 0,145 μ.) είναι το ανώτερο ανθέμιο, ενώ το κατώτερο, με αντίστροφη φορά, παρουσιάζεται αισθητά μικρότερο (ύψ. 0,09 μ.). Τα λεπτά φύλλα και των δύο ανθεμίων φέρουν έντονο κόκκινο χρώμα, που σε μεγάλο όμως μέρος έχει αποσβεσθεί. Στην κορυφή του κυρίως σώματος των ποδιών και αμέσως κάτω από το επίκρανο δηλώνεται ένα ορθογώνιο αβακωτό κόσμημα, διαστ. 0,085 x 0,095 μ. Μέσα σε αυτό και σε τρεις παράλληλες οριζόντια και κάθετα σειρές υπάρχουν τα συνηθισμένα εννέα διάχωρα (πλευράς το καθένα 0,025 μ.) σε χρώμα μελανέρυθρο, που υπαινίσσεται φωτοσκίαση και στα περισσότερα έχει αποβαφεί⁵³.

50. Όμοια διακόσμηση στη βάση των ποδιών υπάρχει και στις κλίνες του τάφου Πύδνας Ι (βλ. παρακάτω, σ. 107-108).

51. Όμοια φύλλα άκανθας στο ίδιο ακριβώς σημείο δηλώνονται ανάγλυφα και στα πόδια της μαρμαρίνης κλίνης του τάφου Νέων Κερδυλλίων Ι. Βλ. Α. Παρλαμά, ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, 788, Πίν. 580 β και, The Search for Alexander, Κατάλογος Έκθεσης, 1981, 124, αριθ. 47, εικ. 7.

52. Πρβλ. τα όμοια, στην ίδια θέση, γοργόνη της κλίνης των Νέων Κερδυλλίων (βλ. ό.π., υποσημ. 51). Ανάλογα θέματα θα δούμε παρακάτω στις δύο γραπτές κλίνες του τάφου Αμφίπολης Ι. Φαίνεται ότι και ως προς αυτό το σημείο οι λίθινες κλίνες αντιγράφουν τις πραγματικές ξύλινες, αν κρίνουμε και από ορισμένες αγγειογραφίες. Βλ. σχετικά Richter, Furniture, εικ. 327, 648 και Trendall, RVAp 480, πίν. 171, 1-2. Για γοργόνη γενικά βλ. τελευταία LIMC, IV 1, 1988, 285 κ.ε., λ. Gorgo, Gorgones (I. Krauskopf), με πλούσια βιβλιογραφία.

53. Το αβακωτό αυτό κόσμημα υπάρχει σε όλες σχεδόν τις κλίνες, ανεξάρτητα από το υλικό κατασκευής τους.

Το ελεύθερο επίκρανο των ποδιών εγγράφεται σε νοητό τετράγωνο, πλευράς 0,21 μ. και, εκτός από τη γραπτή ταινία στη βάση του, στην κορυφή του φέρει επίστεψη με παρόμοια ταινία, πλάχ. 0,022 μ., μέσα στην οποία και με τις διαβαθμίσεις του κίτρινου, του καφέ και του μαύρου αποδίδεται ένα κομψό ιωνικό επίσης κυμάτιο. Κυρίαρχα στοιχεία της διακόσμησης είναι και εδώ το ζεύγος των μεγάλων ελίκων και το ανθέμιο της κορυφής. Οι έλικες με τα λεπτά καστανά τους στελέχη συμπληρώνουν κάτι περισσότερο από έναν πλήρη κύκλο, πριν καταλήξουν στους δύο, αντίστοιχα, μεγάλους οφθαλμούς, που σε αυτήν ειδικά την περίπτωση ήταν ένθετοι από άλλο υλικό. Δεν γνωρίζουμε το υλικό αυτό, γιατί και οι έξι οφθαλμοί (των τριών ποδιών) αποσπάστηκαν βίαια από τους σύγχρονους τυμβωρύχους, πιθανότατα όμως, όπως άλλωστε συνέβαινε και σε ξύλινες κλίνες του είδους, ήταν από επιπεδόκυρτο διαφανές γυαλί, κάτω από το οποίο έλαμπε λεπτό κυκλικό φύλλο χρυσού⁵⁴. Οι σκαμμένες στο μάρμαρο κυκλικές υποδοχές των οφθαλμών έχουν διάμετρο 0,05 και βάθος 0,02 μ. και μέσα σε αυτές διατηρήθηκε σε αρκετή ποσότητα κολλητική ουσία από καθαρό ασβεστίτη⁵⁵. Κάτω και ανάμεσα στις μεγάλες έλικες δηλώνονται με σκούρο κόκκινο χρώμα τα δύο συνηθισμένα ορθογώνια πλακίδια, των οποίων η εξωτερική πλευρά καμπυλώνεται παρακολουθώντας την αντίστοιχη καμπύλη των ελίκων⁵⁶. Ανάλογο είναι και το λεπτό επίμηκες ορθογώνιο πλακίδιο που επικαλύπτει τα δύο προηγούμενα και από την πάνω επιφάνεια του οποίου ξεκινούν οι βλαστοί των μεγάλων ελίκων. Ένα δεύτερο, αντίστροφο ως προς το πρώτο, ζευγάρι ελίκων ξεκινά με τους βλαστούς του παράλληλους αρχικά με αυτούς του προηγούμενου, για να καταλήξει, και αυτό, σε δύο επίσης μικρότερους γραπτούς κόκκινους οφθαλμούς, που καθορίζουν και το περίγραμμα στο πάνω τμήμα του επικράνου. Στα σημεία ακριβώς αυτά των μικρών ελίκων αναπτύσσονται από τρία κομψά κόκκινα φυλλάδια, ενώ ανάμεσα στους μεγάλους και στους μικρούς οφθαλμούς, στις δύο δηλαδή κάθετες πλευρές του επικράνου, αποδίδονται από έναν οριζόντιο τοποθετημένο ρόμβος, που δηλώνεται και πλαστικά στο εξωτερικό περίγραμμα των ποδιών. Στο κέντρο των επικράνων και ανάμεσα στις πάνω μικρές έλικες ζωγραφίστηκε από ένα ακόμη κόκκινο μεγάλο ανθέμιο, ύψ. 0,08 μ. Είναι πολύ χαρακτηριστική και εδώ η προσπάθεια για την απόδοση της τρίτης διάστασης, που επιχειρείται με τον τρόπο της φωτοσκίασης. Πράγματι, το δεξιό μισό του ανθεμίου αυτού συμπεριλαμβανομένου και του μισού καθ' ύψος κεντρικού λογχοειδούς του φύλλου διαφοροποιείται χρωματικά από το αντίστοιχο αριστερό του μισό με τη χρήση πολύ σκούρου κόκκινου χρώματος. Η ίδια αυτή προσπάθεια διαπι-

Αποδίδεται πάντοτε ακριβώς στο σημείο της σύνδεσης των ποδιών με τον ανώτερο πλατύτερο κανόνα των κλινών. Για την πιθανή του σημασία θα αναφερθούμε παρακάτω.

54. Το καλύτερο παράδειγμα για τα ένθετα αυτά υλικά μας το δίνει η ξύλινη κλίνη του βασιλικού τάφου Βεργίνας III, που θα δούμε πιο κάτω. Αλλά και στα επίκρανα των ποδιών των πραγματικών ξύλινων κλινών από άλλες περιοχές, που έχουν διασωθεί, οι οφθαλμοί των ελίκων είναι πάντοτε γυάλινοι. Βλ. σχετικά Richter, Furniture, εικ. 322. Ακόμη, Kyrieleis, 166-167, πίν. 21, για τέτοιους οφθαλμούς ξύλινων επίπλων, από τον Κεραμεικό και τον τάφο της Kul-Oba. Ειδικά για ένθετους οφθαλμούς και έλικες σε ξύλινες σαρκοφάγους της Kul-Oba βλ. Vaulina - Wasowicz, Bois grecs, πίν. X.

55. Τη σχετική ανάλυση, «με περίθλαση ακτίνων-X», έκαναν οι χημικοί του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης Μ. Κεσίσογλου και Ε. Μήτσου.

56. Παρόμοια, αλλά γυάλινα πλακίδια, που προέρχονται από τα ίδια σημεία ξύλινων κλινών ή άλλων ανάλογων επίπλων, έχουν βρεθεί και σε άλλους μακεδονικούς ή μεγάλους κιβωτιόσχημους τάφους. Τέτοια στοιχεία υπήρχαν, για παράδειγμα, και στις κλίνες των τάφων Αγίας Παρασκευής, Βεργίνας III (που θα εξετάσουμε στη συνέχεια) και Kul-Oba (βλ. υποσημ. 54). Βλ. ακόμα, Δεσποίνη, AAA 1980, 207 για όμοια πλακίδια από τον τάφο της Κατερίνης. Για τη χρησιμότητά τους στις πραγματικές ξύλινες κλίνες θα μιλήσουμε παρακάτω.

στώνεται και σε άλλα σημεία της διακόσμησης των ποδιών, όπως για παράδειγμα στα πλακίδια του επικράνου αλλά και στους γραπτούς οφθαλμούς και στα ορθογώνια αβακωτά κοσμήματα του κυρίως σώματος των ποδιών.

ΟΙ ΖΩΦΟΡΟΙ ΜΕ ΓΡΑΠΤΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ

Ασυνήθιστα πλούσια γραπτή διακόσμηση υπάρχει στην πρόσθια όψη των κλινών⁵⁷. Η διακόσμηση αυτή, ομοιόμορφη και ενιαία κατά ζώνες, διατάσσεται στις παρακάτω τρεις κύριες οριζόντιες ζωφόρους, που συνεχίζουν αδιάσπαστα το θέμα τους και στις δύο κλίνες (Πίν. 10-11, 26):

- α) στον ανώτερο και πλατύτερο κανόνα των κλινών (ζωφόρος Α),
- β) στο μεταξύ των κανόνων βυθισμένο τους τύμπανο (ζωφόρος Β) και
- γ) στον κατώτερο και στενότερο πλαστικό κανόνα της όψης τους (ζωφόρος Γ).

ΖΩΦΟΡΟΣ Α

Στην πρώτη από πάνω ζώνη, πλ. 0,145 μ., εικονίζονται με διάταξη παρατακτική έξι συνολικά ανακλιμένες γυναικείες και ανδρικές μορφές μαζί με ορισμένα άλλα παραπληρωματικά θέματα. Το καθαρό (μεταξύ των ποδιών) μήκος της ζωφόρου είναι 1,71 μ. στην πρώτη και 0,79 μ. στη δεύτερη κλίνη. Συνολικό επομένως μήκος έχει η ζωφόρος Α 2,50 μ. ακριβώς αλλά πρέπει από τώρα να επισημάνουμε το γεγονός ότι με την παρεμβολή σε ίσα ανάμεσά τους διαστήματα δύο τετράπλευρων απλών διακοσμητικών μοτίβων η συνολική εικονογράφηση της ζώνης διαιρείται σε τρία ισομήκη μεταξύ τους τμήματα.

Η ζωφόρος πλαισιώνεται πάνω και κάτω από δύο αντίστοιχα γραπτά κυμάτια στις διαβαθμίσεις του κίτρινου και του καφέ χρώματος και αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι, ενώ τα κυμάτια της α' κλίνης είναι ιωνικά, αυτά της β' κλίνης διαφοροποιούνται στη μορφή και είναι λέσβια⁵⁸. Το πάχος των κυματίων είναι $\pm 0,02$ μ. και έτσι ο στενός χώρος της ζωφόρου (0,145 μ.) γίνεται ακόμη στενότερος έχοντας ύψος μόλις 0,10-0,11 μ. Η εκμετάλλευση όμως του υπερβολικά στενόμακρου αυτού χώρου έγινε με τέτοιο τρόπο από τον καλλιτέχνη, ώστε να αποδίδει ανακλιμένες όλες τις κύριες μορφές της ζωφόρου ή και να αποφεύγεται, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, η εντύπωση της καθ' ύψος συμπίεσής τους:

1. Την εικονογράφηση της πρώτης ζώνης των κλινών ανοίγει μια προς τα δεξιά καθισμένη γυναικεία μορφή πλαισιωμένη από έναν χαμηλό πεσσοί στα αριστερά της και μία χήνα αμέσως δεξιά της. Τα τρία αυτά ζωγραφικά θέματα (α, β, γ) αποτελούν μία ενότητα με κύρια και κεντρική μορφή την ημίγυμνη γυναίκα (Πίν. 4 α-β, 14 α-β, 18-19). Τα εξετάζουμε κατά σειρά:

α) Προοπτικά, σε απόδοση $\frac{2}{3}$ και μόνο με καστανό περίγραμμα δηλώνεται στην αρχή της ζωφόρου ο χαμηλός πεσσοί. Έχει ύψος 0,105, πλάτος πλευράς 0,031 μ. (συνολικό πλάτος 0,041 μ.)

57. Ανάλογη, αλλά μικρότερης έκτασης γραπτή διακόσμηση έφεραν και οι λίθινες κλίνες των μακεδονικών τάφων Αγγίστας Σεργών (Χ. Κουκούλη - W. Hoepfner, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, 457, Σχέδ. 5, Πίν. 413 β-γ), Αμφίπολης Ι (Δ. Λαζαρίδης, ΠΑΕ 1960, 71, εικ. 1, πίν. 54 α-β, 55α και 60 α), Βεργίνας V (Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 35, εικ. 13-14), Δίου Ι (Γ. Σωτηριάδης, ΠΑΕ 1930, 43 κ.ε., εικ. 3-5) και Θεσσαλονίκης Ι (Gossel, 237-239).

58. Η χρησιμοποίηση παρόμοιων κυματίων στα ίδια σημεία αποτελεί συχνό φαινόμενο και στις ξύλινες κλίνες. Τέτοια κυμάτια, κυρίως ελεφαντοστέινα, αναφέρονται και για τις κλίνες των τάφων Βεργίνας ΙΙΙ-ΙV και Λευκαδίων VII, για τις οποίες βλ. αντίστοιχα Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 123 και 206 και Κ. Rhomiopoulou, A New Monumental Chamber Tomb with Paintings of the Hellenistic Period near Lefkadia, AAA VI (1973), 92, εικ. 5.

και κορυφώνεται σε απλό σχηματοποιημένο επίκρανο με κυμάτιο κάτω και πλατιά ταινία επάνω, ύψους και τα δύο μαζί μόλις 0,01 μ. Για τη γραμμική απόδοση του πεσσού δεν χρησιμοποιήθηκε κανόνας, αφού τα περιγράμματά του δεν είναι εντελώς ευθύγραμμα⁵⁹.

β) Με τα νώτα της στραμμένα στον πεσσό που περιγράψαμε και στηριγμένη στο έδαφος με την παλάμη του δεξιού της χεριού κάθετα άνετα και μεγαλόπρεπα η γυναικεία μορφή με τα γόνατά της ελαφρά λυγισμένα. Το ύψος της περιορίζεται στα 0,105 μ., ενώ το πλάτος της — από τα δάκτυλα του δεξιού χεριού μέχρι τα άκρα πόδια της — φθάνει τα 0,215 μ. Η μορφή αποδίδεται κατά κρόταφον κυρίως με το περίγραμμα αλλά και με μικρή χρήση ελάχιστων χρωμάτων σε τόνους πολύ απαλούς. Ο κορμός της εικονίζεται γυμνός, ενώ από τους μηρούς και κάτω περιβάλλεται με ιμάτιο που αναδιπλώνεται με έντονα φωτοσκιασμένες πτυχώσεις. Το ιμάτιο περνά διαγώνια την πλάτη της γυναίκας και φθάνει στον αριστερό της ώμο, όπου συγκρατείται με το απλωμένο αριστερό της χέρι στη γνωστή χειρονομία της «ανακάλυψης»⁶⁰, που στη συγκεκριμένη περίπτωση φαίνεται να δηλώνει ερωτική προσμονή ή πόθο. Όπως φαίνεται από τις πλούσιες πτυχές και τις αναδιπλώσεις του ιματίου, το χρώμα του εξωτερικά ήταν απαλό μενεξεδί, ενώ εσωτερικά είχε τους τόνους του ξεστου ανοικτού κόκκινου. Η χρωματική αυτή διαφοροποίηση στην εσωτερική πλευρά του ιματίου σχετίζεται κατά πάσα πιθανότητα και με την απαλότητα του υφάσματος, που ερχόταν σε απευθείας επαφή με την ευαίσθητη επιδερμίδα της γυναικείας μορφής. Όμοιο απαλό κόκκινο χρώμα χρησιμοποιήθηκε, αλλά πολύ διακριτικά, και σε μερικά σημεία του γυμνού της σώματος, όπως στα χέρια, στο δεξιό γλουτό, πάνω από το στήθος και στο ορατό δεξιό μάγουλο. Φοράει κλειστά υποδήματα, τα οποία μόλις διακρίνονται κάτω από το μακρύ της ιμάτιο, που τα μισοκαλύπτει. Το περίγραμμα του κορμού της δηλώνεται με χαλαρές αλλά σίγουρες καμπύλες γραμμές και με τρόπο, ώστε να επιτυγχάνεται απόλυτα η απόδοση της μαλακής και τρυφερής γυναικείας σάρκας. Το πρόσωπο, όπως άλλωστε και ολόκληρο το σώμα, είναι γεμάτο και σαρκωμένο με χαμηλό μέτωπο, ίσια μύτη και μικρό στρογγυλό πηγούνι. Τα μαλλιά δένονται πίσω σε όμορφο κότσο και ένας βοστρυχίσκος, που ξεφεύγει στο μάγουλο μπροστά από το αυτί, δίνει ιδιαίτερη χάρη στο πρόσωπο⁶¹. Λίγοι αλλά μακρείς πλόκαμοι γλιστρούν επιτηδευμένα δεξιά και αριστερά από το λαιμό τονίζοντας ακόμη περισσότερο τη θηλυκότητα των γυνών ωμων και του στήθους, του οποίου οι όγκοι διαγράφονται με σαφήνεια. Η μορφή φέρει στεφάνι στο κεφάλι και στο γυμνό κορμό διαγώνια⁶².

γ) Χαρακτηριστική και εξαιρετική είναι η απεικόνιση της χήνας αμέσως στα δεξιά της γυναι-

59. Παρόμοιοι λίθινοι πεσσοί είναι αρκετά συχνόι στην αρχαία εικονογραφία. Σχετικά βλ. Pfuhl, *MuZ* III, 293, εικ. 593 και LIMC, I.2, 1981, 361, εικ. 122, λ. Aktaion (L. Guimond) και 164, εικ. 26, λ. Adonis (Br. Servais-Soyez). Παράλληλο από το μακεδονικό χώρο — και μάλιστα από τη μνημειακή ζωγραφική — αποτελεί η ψηλή πεσσοσχημη στήλη στην τοιχογραφία της πρόσοψης του τάφου Βεργίνας III (Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 113, εικ. 57-59 και 61). Αν και η ερμηνεία των πεσσών παραμένει προβληματική, βέβαιο πάντως είναι ότι η παρουσία τους προϋποθέτει χώρο υπαίθριο, που σχετίζεται συνήθως με ιερά άλση.

60. Βλ. X. Καρούζος, *Χαριστήριον*, Γ', 271 κ.ε. Για την ίδια χειρονομία σημαντικές πληροφορίες δίνει και ο K. M. Κοντολέων, *Αρχαϊκή ζωφόρος εκ Πάρου*, *Χαριστήριον*, Α', 365 κ.ε.

61. Για την κόμμωση βλ. Fr. Studniczka, *Der Frauenkopf von Südabhang der Burg in Athen*, *JdI* 34 (1919), 107 κ.ε., εικ. 1-3, 5, 17 και ιδίως 19-21, όπου ομοιότητες και στην απόδοση ολόκληρης της κεφαλής.

62. Τα δύο στεφάνια, που είναι δυσδιάκριτα, φέρουν ανοιχτό μπλε χρώμα, το οποίο οφείλεται κατά πάσα πιθανότητα σε αλλοίωση και μετάπτωση του φυσικού πράσινου χρώματος από το χρόνο και την υγρασία του τάφου. Για παρόμοια στεφάνια διαγώνια στον κορμό βλ. Trendall, *LCS*, II, 1967, πίν. 178.3, 179.1 και 4, 184.1-2, 185.3-5 και 7, 204.7-8, 215.6 κτλ. Ακόμη, Matz, *Sarkophagen*, III, πίν. 192-193.

κειάς μορφής. Ζωγραφίστηκε με ορθάνοιχτα τα φτερά της σε ύψος 0,08 και συνολικό μήκος 0,14 μ. Με μικρές και γρήγορες γραμμές επιτυγχάνεται μια πολύ ρεαλιστική απόδοση του ελόβιου πτηνού, του οποίου το κύριο σώμα εικονίζεται σχεδόν κατ'ένωπιον με ελαφρά στροφή προς τα δεξιά, ενώ με τρόπο πολύ χαριτωμένο το κεφάλι του στρέφεται προς τα αριστερά προσβλέποντας έτσι στη γυναικεία μορφή. Πολύ πετυχημένη είναι επίσης και η απόδοση σε δύο σειρές των εσωτερικών του φτερών, που τονίζονται και με ένα πολύ απαλό και διακριτικό γαλάζιο χρώμα. Αντίθετα, στο ράμφος και στα μεμβρανωτά άκρα του πουλιού έγινε χρήση έντονου κόκκινου χρώματος⁶³.

2. Ακολουθεί η δεύτερη κατά σειρά γραπτή ενότητα, που, όπως ακριβώς και η προηγούμενη, αποτελείται από τρία διαφορετικά μεταξύ τους στοιχεία: μία κρηναία κατασκευή αριστερά, την κύρια μορφή στο μέσον και έναν πάνθηρα δεξιά (Πίν. 10, 15 α):

α) Γραμμικά επίσης και με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, όπως και ο αντίστοιχος πεσσός της προηγούμενης ενότητας⁶⁴, ζωγραφίστηκε μία λίθινη τετράπλευρη κρηναία κατασκευή, που φέρει στην κορυφή επίκρानο όμοιο με αυτό του πεσσού. Στο πάνω μέρος της κύριας και πλατύτερης όψης της, που βλέπει προς τα δεξιά (σε σχέση με το θεατή), αποδόθηκαν με περιγράμματα αλλά και με χρώμα κίτρινο, που μιμείται την υφή προφανώς του μετάλλου, τρεις κρουνοί μορφής λεοντοκεφαλών στη σειρά, από τους οποίους το νερό φαίνεται να χύνεται μέσα σε δίποδη λεκάνη που βρίσκεται από κάτω. Η κατασκευή αυτή καταλαμβάνει επιφάνεια, ύψ. 0,09 και πλ. 0,10 μ., και αξίζει να επισημάνουμε ότι, παρά την υπερβολικά απλή της απόδοση, το ζωγραφικό αποτέλεσμα είναι πολύ πειστικό⁶⁵.

β) Σε απόσταση μόλις 0,02 μ. δεξιά της κρήνης αποδίδεται με καμπύλη γραμμή ο μικρός βράχος, πάνω στον οποίο στηρίζεται με το λυγισμένο σε οξεία γωνία δεξιό της αγκώνα η καθιστή μορφή που ακολουθεί. Καταλαμβάνει επιφάνεια, ύψ. 0,11 και μήκ. (μαζί με το βράχο) 0,195 μ., αλλά δυστυχώς έχει σε μεγάλο της μέρος αποσβεσθεί από τους τυμβωρύχους. Παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες (κυρίως στη στάση) αλλά και βασικές διαφορές με τη γυναικεία μορφή της προηγούμενης ενότητας. Ανάλογες ομοιότητες άλλωστε παρουσιάζουν μεταξύ τους και όλες οι κύριες καθιστές μορφές της ζωφόρου. Το πιο σημαντικό σχετικά με τη μορφή που εξετάζουμε είναι ότι, ενώ και αυτή κάθεται προς τα δεξιά, έχει το κεφάλι κατά πρόσωπο και αυτό, όπως είναι φυσικό, συνεπάγεται την ανάλογη στροφή του πάνω κορμού. Δυστυχώς δεν διακρίνεται καθόλου το αριστερό της χέρι, που θα κρατούσε πιθανότατα κάποιο αντικείμενο δηλωτικό ίσως της υπόστασής της. Ούτε όμως και για το φύλο της εικονιζόμενης μορφής μπορούμε να μιλήσουμε με απόλυτη βεβαιότητα, αν και κάποια στοιχεία γυναικείου στήθους που νομίζουμε ότι διακρίνουμε προσ-

63. Ιερές χήνες απεικονίζονται πολύ συχνά στα Ασκληπεία να συνοδεύουν διάφορες θεότητες. Βλ. Ιω. Σβορώνος, *Ασκληπιακά μνημεία και κιονολατρεία εν Αθήναις*, AE 1917, 78-83, εικ. 1-4, 6-11 και 13-14. Σχετικά βλ. και L. Beschi, *Il monumento di Telemachos, fondatore dell'Asklepieion ateniese*, ASAtene 45-46 (1967-1968), 386 κ.ε., εικ. 4 και 22 c.

64. Υπάρχουν και άλλες τεχνικές και τεχνοτροπικές ομοιότητες στην απόδοση των δύο θεμάτων, όπως είναι η μη χρησιμοποίηση κανόνα για τις γραμμές (που γι' αυτό δεν είναι απόλυτα ευθείες), η ίδια ακριβώς περιγραφική διάθεση στη σχεδίαση, η πολύ φειδωλή χρήση χρωμάτων και η ίδια στροφή προς τα δεξιά, που φανερώνει όμοια οπτική γωνία.

65. Ανάλογες απεικονίσεις κρηνών, με παρόμοιους κρουνοί και λεκάνες είναι συχνές στην αγγειογραφία. Βλ. σχετικά Α. Ορλάνδος, *Παραστάσεις κρηνών επί αγγείων*, AE 1916, 94 κ.ε. και B. Dunkley, *Greek Fountain-Buildings before 300 B.C.*, BSA 36 (1935-36), 142-204. Ακόμη Boardman, ARFV, εικ. 375 (σε ερυθρόμορφη πυξίδα του Δούριδος) και LIMC I2, 1981, 78 κ.ε., εικ. 214, 224-225, 230, 232, 234-236, 238 κ.ά., λ. Achilleus (A. Kossatz-Deissmann).

διορίζουν τη γυναικεία της μάλλον φύση. Κατά τα άλλα και η μορφή αυτή, όπως και η προηγούμενη που περιγράψαμε, εικονίζεται γυμνή από τη μέση και πάνω, ενώ το κάτω σώμα της περιβάλλεται από ένα πλούσια πτυχωμένο και με όμοιο καφέ χρώμα φωτοσκιασμένο ιμάτιο, που περνώντας πίσω από την πλάτη απλώνεται προστατευτικά πάνω στο βράχο. Το ιμάτιο φθάνει μέχρι τα άκρα πόδια, στα οποία διακρίνονται σανδάλια. Στο νεανικό κορμί με την άνετη στάση έρχεται να προστεθεί η όμορφη αλλά κακοδιατηρημένη κεφαλή με το σφαιρικό της σχήμα. Το γεμάτο ωοειδές πρόσωπο στεφανώνεται με κοντά καστανά μαλλιά καλοχτενισμένα προς τα πάνω, ενώ ίχνη γαλάζιου χρώματος, που διακρίνονται με δυσκολία, φανερώνουν ίσως ότι και αυτή η μορφή έφερε στεφάνι στο κεφάλι. Με τη χρήση εξάλλου ελάχιστου και απαλού κόκκινου χρώματος δηλώνονται τα ρόδινα σαρκωμένα μάγουλα.

γ) Συνοδος της παραπάνω μορφής είναι ένας πάνθηρας αμέσως στα δεξιά της, που εικονίζεται με το πίσω μισό του σώματός του κρυμμένο από τη μορφή. Είναι και αυτός σβησμένος στο μεγαλύτερο μέρος του και διακρίνονται μόνον το κεφάλι, ο λαιμός και μέρος του στήθους με τα μπροστινά πόδια. Παρ'όλα αυτά μπορούμε με σιγουριά να μιλήσουμε για το δυνατό αιλουροειδές που με ανασηκωμένο το αριστερό του πόδι στρέφει προς τα πίσω το κεφάλι προσβλέποντας έτσι στη μορφή που συνοδεύει. Το στικτό του δέρμα ποικίλλεται και με έναν απαλό κόκκινο τόνο, που μόλις διακρίνεται⁶⁶.

Στο μέσον ακριβώς της ζωφόρου, στην α' κλίνη, ζωγραφίστηκε ένα οκτάκτινο άστρο (Πίν. 5 β, 15 β, 21), που και αυτό ατυχώς δεν διακρίνεται καθαρά μετά την επέμβαση των τυμβωρύχων⁶⁷. Ανάμεσα στις ακτίνες του άστρου αναπτύσσονται καστανοί ελίσσόμενοι βλαστοί, οι οποίοι καταλήγουν σε δυσδιάκριτους κάλυκες λουλουδιών⁶⁸. Η διατήρηση του φυτικού αυτού θέματος είναι εντελώς αποσπασματική, δείχνει όμως να είναι όμοιο με ένα δεύτερο που θα συναντήσουμε στη συνέχεια της ίδιας ζωφόρου (στην αρχή της β' κλίνης). Το αστέρι εγγράφεται σε νοητό κύκλο,

66. Για παρόμοιο σε μορφή και στάση πάνθηρα από το μακεδονικό χώρο βλ. Γιούρη, Κρατήρας, 16 και 41, πίν. 48.

67. Ανάλογο άστρο, στην ίδια ακριβώς θέση, συναντούμε και σε κλίνες στην αγγειογραφία. Βλ. χαρακτηριστικό παράδειγμα Richter, Furniture, εικ. 313. Το ίδιο θέμα, ιδιαίτερα συχνό στη Μακεδονία, υπάρχει ως επίσημο (με τον ίδιο αριθμό ακτίνων) στη μακεδονική ασπίδα τοιχογραφίας από τη Villa του Fannius Sinistor στο Boscoreale (Μουσείο Νεάπολης) καθώς και σε εκείνη που εικονίζεται στον κατάγραφο μακεδονικό τάφο του «Λύσωνος και Καλλικλέους», στα Λευκάδια Ημαθίας (καλές έγχρωμες φωτογραφίες και των δύο στο συλλογικό έργο Μακεδονία, 4.000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού, 1982, 145, εικ. 94 και 151, εικ. 97 αντίστοιχα). Παρόμοια αστέρια, σε ανάλογες θέσεις, διακοσμούν το μαρμάρινο θρόνο, αλλά και το υποπόδιο, στο μεγάλο μακεδονικό τάφο της Βεργίνας, που αποκαλύφθηκε πρόσφατα (Ανδρόνικος, ΑΕΜΘ Ι (1987), 83, εικ. 9-10 και ο ίδιος, ΑΕ 1987, 375-378, εικ. 3-4). Σημειώνουμε εδώ ότι τέτοια αστρικά σύμβολα απαντούν και σε νομίσματα αρκετών αρχαίων πόλεων, όπως της Κέρκυρας, των Συρακουσών, του Ορχομενού, του Παντικάπαιου κτλ., ενώ στη Μακεδονία χαρακτηριστική είναι η περίπτωση κυρίως στα νομίσματα των Παιόνων. Με όμοιο επίσης τρόπο (μικρές δηλαδή ακτίνες ανάμεσα σε μεγαλύτερες), αποδίδεται και ο Ήλιος σε πολλές απεικονίσεις. Βλ. σχετικά K. Schauenburg, Helios. Archäologisch-mythologische Studien über den antiken Sonnengott, 1955· Π. Θέμελης, Σκύλλα ερετρική, ΑΕ 1979, 138 κ.ε., σημ. 4-5 και B. Tripodi, L'«emblema» della casa reale macedone, Αρχαία Μακεδονία IV, Ανακοινώσεις κατά το τέταρτο Διεθνές Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη 1983), 1986, 653 κ.ε.

68. Για παρόμοια διακοσμητικά φυτικά θέματα βλ. M. Pfommer, Grossgriechischer und mittellitalischer Einfluss in der Rankenornamentik frühhellenistischer Zeit, JdI 97 (1982), 119-190. Πέρα από την αμφισβητούμενη θεωρία του συγγραφέα για την κατοικταλιωτική καταγωγή αυτών των θεμάτων, η εργασία είναι χρήσιμη, γιατί συγκεντρώνει πολλούς τύπους φυτικών διακοσμητικών μοτίβων.

διαμ. 0,11 μ., και πλαισιώνεται από γραπτό ορθογώνιο παραλληλόγραμμο, ύψ. 0,12 και μήκ. 0,15 μ., το οποίο ορίζεται πάνω και κάτω από τα ιωνικά κυμάτια της ζωφόρου και αριστερά και δεξιά από έναν κομφό σπειρομαϊάνδρο ανάμεσα σε δύο κάθετες μεταξύ τους διακεκομμένες γραμμές. Τόσο οι γραμμές, όσο και ο σπειρομαϊάνδρος έχουν το γνωστό μας καστανό τόνο σε αντίθεση με το οκτάκτινο άστρο, το οποίο αποδόθηκε χωρίς περίγραμμα, μόνο με έντονο χρυσοκίτρινο χρώμα. Κατά συνέπεια είναι το μοναδικό θέμα ολόκληρης της ζωφόρου στο οποίο δεν έγινε χρήση περιγράμματος και το γεγονός αυτό σε συνδυασμό τόσο με τη δεσπόζουσα κεντρική του θέση στην α' κλίνη, όσο και με την ύπαρξη του ορθογώνιου που το πλαισιώνει, υπογραμμίζει, πιστεύουμε, τη σημασία του αστρικού αυτού μοτίβου του, τόσο γνωστού άλλωστε στο μακεδονικό χώρο. Η απόδοσή του μόνον με κίτρινο χρώμα δεν μπορεί παρά να υποδηλώνει ανάλογα χρυσά πρότυπα⁶⁹. Αξίζει ακόμη να σημειώσουμε ότι η θέση του στο μέσον ακριβώς της α' κλίνης αποτελεί σημείο αναφοράς προς το οποίο είναι στραμμένες όλες οι καθιστές μορφές της ζωφόρου. Έτσι, ενώ οι αριστερά από το άστρο δύο μορφές βλέπουν προς τα δεξιά, εκείνες που ακολουθούν αποδόθηκαν με κατεύθυνση αρμονικά αντίθετη. Με την τοποθέτηση αυτή το οπτικό-αισθητικό αποτέλεσμα που επιτυγχάνεται ικανοποιεί απόλυτα, και τούτο ασφαλώς δεν είναι άσχετο με τις γνώσεις και τις τεχνικές ικανότητες του ζωγράφου των κλινών της Ποτίδαιας.

3. Η ωραιότερη και εκφραστικότερη μορφή ολόκληρης της ζωφόρου είναι αναμφίβολα αυτή του Παπποσιληνού (Πίν. 5 α-β, 11, 16 α), αμέσως δεξιά από το αστρικό θέμα που περιγράψαμε⁷⁰. Με τον ίδιο περιγραφικό τρόπο που γνωρίζουμε και από τις προηγούμενες μορφές ο Παπποσιληνός αποδόθηκε σε μια επιφάνεια, ύψ. μόλις 0,115 και μήκ. 0,195 μ. Με κατεύθυνση προς τα αριστερά και αντικριστά με την προηγούμενη γυναικεία(;) μορφή της ζωφόρου⁷¹ έχει τα νώτα του στραμμένα σε έναν χαμηλό πεσσό, που διαχωρίζει το θέμα από την επόμενη γραπτή ενότητα. Ο πεσσός αυτός είναι όμοιος σε όλα με εκείνον στην αρχή της ίδιας ζωφόρου, μόνο που εδώ η προοπτική του είναι αντίστροφη και στην αριστερή του (όπως τη βλέπουμε) ορατή πλευρά δέχθηκε και ένα απαλό καφέ χρώμα για δήλωση της φωτοσκίασης⁷². Σε μια πέτρα που βρίσκεται κοντά στον πεσσό ο Παπποσιληνός στηρίζει (με το σχεδόν κατακόρυφο αριστερό του χέρι) ολόκληρο το βάρος του πάνω κορμού, που γίνεται ακόμη πιο βαρύς από τη διονυσιακή μέθη, στην οποία φαίνεται να βρίσκεται. Πρόκειται πράγματι για μια πολύ πετυχημένη απόδοση βακχευμένου Σιληνού. Δεν είναι μόνον το γεμάτο με κρασί ρυτί στο υψωμένο δεξί του χέρι που σημειώνει το γεγονός της οινοποσίας· είναι κυρίως η στάση του κορμού που δίνει την εντύπωση ότι από στιγμή σε στιγμή θα σωριαστεί βαρύ στο έδαφος και προπαντός η χαρακτηριστική στους μεθυμένους αστάθεια της κεφαλής, που μαζί με την ανάλογη έκφραση του προσώπου (στόμα και

69. Προβλ. τα άστρα που φέρουν στο κάλυμμά τους οι δύο χρυσές λάρνακες από το βασιλικό τάφο Βεργίνας III (Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, εικ. 135 και 155).

70. Για τη δυσκολία διάκρισης μεταξύ Σατύρων και Σιληνών και σχετική βιβλιογραφία βλ. Σταμπολίδης, Βωμός, 88, σημ. 94.

71. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι, ενώ οι αμέσως αριστερά και δεξιά από το κεντρικό αστρικό θέμα μορφές εικονίζονται κατά πρόσωπο, οι δύο αντίστοιχες στα άκρα της ζωφόρου της α' κλίνης αποδίδονται κατά κρόταφον. Η παρατήρηση αυτή πρέπει να έχει άμεση σχέση με την οπτική γωνία από την οποία βλέπει κανείς την όλη εικονογράφηση της ζωφόρου, ενώ δεν αποκλείεται ο καλλιτέχνης να σημειώνει με αυτό τον τρόπο και τη θεματική-ερμηνευτική αντιστοιχία ανάμεσα στις θεϊκές και στις δαιμονικές μορφές των δύο ζευγών, όπως θα δούμε και παρακάτω.

72. Βλ. ανάλογη παράσταση υπαίθριου χώρου, με Παπποσιληνό δίπλα σε παρόμοιο πεσσό, στο Matz, Διονυσιακή Τελετή, πίν. 7 (ανάγλυφος μαρμάρινος πίνακας).

μάτια μισάνοιχτα) δηλώνουν την εκστατική μέθη στην οποία έχει βυθιστεί ο σχεδόν γυμνός Σίληνός. Γιατί πραγματικά το χονδρό και πλούσια φωτοσκιασμένο μενεξεδί ιμάτιό του έχει γλιστρήσει από τους ώμους και καλύπτει εύσχημα μόνον την περιοχή της λεκάνης. Έχουμε έτσι την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε τις λεπτομέρειες του ώριμου ανδρικού σώματος, που σε αντίθεση με τις ιδεαλιστικές και αρυτίδωτες μορφές της ίδιας ζωφόρου αποδίδεται εντελώς ρεαλιστικά, ώστε το πρόσωπο να δίνει την εντύπωση πραγματικού πορτραίτου. Με λίγες γραμμές αλλά εντελώς φυσιοκρατικά δηλώνονται τα τριχωτά χέρια του γέρου Σίληνου, το γένι με τα μακριά κυματιστά βόστρυχίδια, τα μεγάλα του κρεμασμένα αυτιά, οι λιπόσαρκες γεροντικές παρειές, η σιμή του μύτη και τα μεγάλα τοξωτά φρύδια⁷³. Ο πάνω κορμός αποδίδεται με χαλαρούς όγκους και είναι χαρακτηριστικό ότι με δύο μόνον οριζόντιες γραμμές δηλώνεται πάνω από τον ομφαλό το δέρμα της γεροντικής κοιλιάς⁷⁴. Οι μεγάλες θηλές των μαστών στο πλαδαρό του στήθος τονίζονται με λίγο κόκκινο χρώμα και του ίδιου χρώματος φειδωλή χρήση έγινε στα μάγουλα, στα χείλη και στα γόνατα. Η εκφραστική κεφαλή του Παπποσίληνου φέρει στεφάνι κισσού(:) όμοιο με εκείνα των προηγούμενων μορφών της ζωφόρου⁷⁵.

Το ρυτό που, όπως είδαμε, κρατά στο υψωμένο δεξί του χέρι ο Παπποσίληνός έχει σχήμα περίπου ημικυκλικό και απολήγει μπροστά σε προτομή φτερωτού γρύπα κατά μίμηση πραγματικών μεταλλικών προτύπων⁷⁶. Αυτό όμως που τραβά την προσοχή είναι οι κατακόκκινες ψηλές και

73. Είναι πολύ διδακτική η σύγκριση της κεφαλής του Παπποσίληνου της Ποτίδαιας με άλλες ανάλογες μορφές Σίληνων της αρχαίας εικονογραφίας. Για σχετικά παραδείγματα βλ. Α. Χωρέμης, Μετάλλινος οπλισμός από τον τάφο στο Προδρόμι της Θεσπρωτίας, ΑΑΑ ΧΙΙΙ (1980), 7-10, εικ. 2-3 και Σταμπολίδης 1982, 143 κ.ε., εικ. 2, όπου σε κατοιταλίωτική αγγειογραφία του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. εικονίζεται ο Παπποσίληνός Σίμος (:), του οποίου το κεφάλι παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με το αντίστοιχο του Παπποσίληνου της Ποτίδαιας. Ειδικά από τη Μακεδονία ανάλογη είναι η χυτή κεφαλή σε χάλκινο κάδο από το Δερβένι (Χ. Μακαρόνας, ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, 194, Πίν. 227 δ), αλλά και οι παρόμοιες απεικονίσεις του γνωστού ομώνυμου κρατήρα (Γιούρη, Κρατήρας, 35-36, πίν. Ε, 35, 36, 38 και 49-51, πίν. 84). Δεν θα πρέπει να παραλείψουμε εδώ και τις αποδόσεις παρόμοιων κεφαλών Παπποσίληνων σε μεταλλικά αγγεία από το βασιλικό τάφο Βεργίνας ΙΙΙ. Σημειώνουμε τη θαυμάσια κεφαλή του στεφανωμένου Σίληνου, στον πυθμένα ασημένιου κάλυκα, και μία δεύτερη, στη λαβή, ασημένιας, επίσης, οινόχους (Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, εικ. 113-116).

74. Για εντελώς ανάλογη απόδοση στην πλαστική βλ. E. Buschor, Die Plastik der Griechen, 1936, 95 και 97.

75. Και εδώ το πράσινο, προφανώς χρώμα του στεφανιού, έχει μεταπέσει σε γαλάζιο. Το στεφανωμένο κεφάλι του Παπποσίληνου βρίσκεται πολύ κοντά με ένα άλλο, που εικονίζεται σε θραύσματα ανάγλυφου κρατήρα από το Άργος (Χ. Κριτζάς, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, 123-124, Πίν. 112 δ).

76. Είναι εκπληκτική η ομοιότητα που παρουσιάζει το ρυτό αυτό με ένα πραγματικό ασημένιο του 300 περίπου π.Χ. το οποίο βρέθηκε στην Αίγυπτο και εκτίθεται στο Μουσείο Καΐρου, αριθ. 38093. Έχει ύψος 0,17 μ. και απολήγει σε πανομοιότυπη προτομή γρύπα (G. Grimm - D. Johannes, Kunst der Ptolemäer- und Römerzeit im Ägyptischen Museum Kairo, 1975), αριθ. 76 και τελευταία M. Pfrommer, Studien zu Alexandrinischer und Grossgriechischer Toreutik Frühhellenistischer Zeit, 1987, 156 κ.ε. και 266 (KTK 1), πίν. 1. Για παρόμοιες με τον Παπποσίληνό της Ποτίδαιας μισοξαπλωμένες μορφές και με ανάλογο ρυτό στο χέρι βλ. Bianchi, Mysteries, 22, αριθ. 24, εικ. 24 και Sichtermann, Vasen, 29, πίν. 43. Ακόμη, σε αρκετά παραδείγματα νεκροδείπνων που έχει συγκεντρώσει η Dentzer, Banquet couché και χαρακτηριστικά στην παράσταση της εικ. 293, από τη ζωφόρο του Μνημείου των Νηρηίδων στην Ξάνθο της Λυκίας. Για δύο παρόμοια, τέλος, μεταλλικά ρυτά, το πρώτο χρυσό και το άλλο ασημένιο, βλ. Thracian Treasures from Bulgaria. A Special Exhibition Held at the British Museum, 1976, έγχρωμη εικ. 365 και αριθ. 544, αντίστοιχα, στον Κατάλογο. Η ανατολική προέλευση αυτού του είδους των ρυτών είναι βεβαιωμένη. Για συγκεντρωμένη βιβλιογραφία ρυτών με προτομές ζώων βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Ένα νέο ψηφιδωτό δάπεδο της Πέλλας, Αμητός, 460-461, σμμ. 16.

γυριστές κρηπίδες (ψηλά υποδήματα) που φορά ο Σιληνός, οι οποίες φθάνουν μέχρι το μέσον περίπου των κνημιών του⁷⁷.

Αξίζει εδώ να σταθούμε για λίγο και στην ικανότητα του ζωγράφου, ο οποίος με τη χρήση διαγώνιων επιπέδων στη ζωγραφική επιφάνεια πέτυχε να δώσει προοπτικό βάθος στη μορφή του Παπποσιληνού. Αυτό θα το διαπιστώσουμε, αν προσέξουμε κυρίως το έντονα λυγισμένο αριστερό του πόδι, που προβάλλει σε πρώτο επίπεδο, τα κατά μέτωπο σχεδόν στήθος και πρόσωπο, που δηλώνουν ένα δεύτερο, μεσαίο, επίπεδο και το λίθινο φωτοσκιασμένο πεσσό πίσω από τον Σιληνό, που νοείται βαθύτερα φανερώνοντας ένα τρίτο και πιο απομακρυσμένο επίπεδο.

Εδώ όμως έχουν θέση και λίγες παρατηρήσεις για τον εικονογραφικό τύπο του Παπποσιληνού που περιγράψαμε, τύπο χαρακτηριστικό του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. Μολονότι, λοιπόν, διατηρεί τα βασικά του χαρακτηριστικά, ο τύπος αυτός του Σιληνού απέχει πολύ από τους δύσμορφους ακολούθους του Διονύσου των αρχαϊκών κυρίως αλλά και των κλασικών χρόνων. Η μορφή του είναι πια εντελώς εξανθρωπισμένη και καταβάλλεται ιδιαίτερη προσπάθεια να μη δηλωθούν εκείνα ακριβώς τα στοιχεία τα οποία τονίζονταν στα παλαιότερα χρόνια, όπως, για παράδειγμα, ο έντονος ιθυφαλλισμός και η τόσο χαρακτηριστική φαλάκρα, που στη συγκεκριμένη περίπτωση και στο πλαίσιο της γενικής ωραιοποίησης και του εξευγενισμού των Σιληνών και των Σάτυρων, γίνεται προσπάθεια να κρυφτεί, έστω και με λίγες τρίχες⁷⁸.

4. Σε εξέχουσα θέση της ζωφόρου, αμέσως μετά τον Παπποσιληνό, ζωγραφίστηκε κατά κρόταφον και με κατεύθυνση προς τα δεξιά ένα ελάφι μπροστά σε δενδρύλλιο (Πίν. 5 α-β, 11, 16 α). Η ήμερη μορφή του ζώου, που με υψωμένο το κεφάλι φαίνεται να βόσκει από τα τρυφερά φύλλα του δέντρου, φέρνει στο νου τους στίχους του Ευριπίδη: *ὥς νεβρὸς χλοεραῖς ἐμπαίζουσα λείμακος ἡδοναῖς* (Βάκχες 866-867). Το ελάφι, ύψ. 0,105 μ., αποδίδεται κυρίως με περίγραμμα αλλά το απαλό του τρίχωμα ποικίλλεται, εκτός από τη διακοσμητική στίξη, και με ένα ζεστό καστανέρυθρο χρώμα. Η απεικόνισή του είναι απόλυτα ρεαλιστική, με τα μακριά του πόδια σε στάση, τον ψηλό λαιμό, τα τεντωμένα προς τα πίσω αυτιά που αφουγκράζονται, και τα ορθάνοι-

77. Οι κρηπίδες αποτελούσαν χαρακτηριστικό είδος υπόδησης που, σε αντίθεση με τα σανδάλια ή άλλα χαμηλά υποδήματα, συναντιώνται περισσότερο σε ορεινές και δύσβατες περιοχές. Βλ. σχετικά L. Evans - E. Abrahams, *Ancient Greek Dress*, 1964, 74 κ.ε. και 116-117· J. Laver, *Customs in Antiquity*, 1964, 73, εικ. 2-8 και 95, 100· H. Blanck, *Einführung in das Privatleben der Griechen und Römern*, 1976, 55-58, εικ. 13. Γενικά για υποδήματα και ιδίως για τα κλειστά βλ. Γ. Ακαμάτης, Ξάνθος Δημητρίου και Αμαδίκας υιός, Αμνός 19, σημ. 22, με βιβλιογραφία, από την οποία σημειώνουμε ιδιαίτερα το πρόσφατο σχετικά έργο του K. Dohan, *Hypodemata: The Study of Greek Footwear and its Chronological Value*, 1985. Για μπότες γυριστές που τις φορούν Σιληνοί βλ. Σταμπολίδης (ό.π., υποσημ. 73), 150, σημ. 35-36, εικ. 2 και Κριτζάς (ό.π., υποσημ. 75). Τέτοια είναι και τα υποδήματα του αρχαϊκού Σιληνού στην ομώνυμη πύλη της Θάσου (βλ. Οδηγός της Θάσου της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, Μεταφρ. Β. Χατζημιχάλη 1974, 73, εικ. 34). Για παρόμοιες κρηπίδες σε γραπτή στήλη από τη Βεργίνα βλ. Σατσόγλου-Παλιαδέλη, 57 σημ. 184-186, 128 και σημ. 430, με βιβλιογραφία. Σημειώνουμε, τέλος, την παράσταση του Πενθέα(;) με παρόμοιο υπόδημα μόνο στο αριστερό του πόδι, από τον κρατήρα του Δερβενίου (Γιούρη, Κρατήρας, 5 και 19 κ.ε., πίν. 11 και 13).

78. Οι Σάτυροι και οι Σιληνοί των κλασικών χρόνων εικονίζονται συνήθως φαλακροί, ενώ στην αρχαϊκή περίοδο το φαινόμενο είναι αρκετά σπάνιο. Βλ., για παράδειγμα, Buschor, GV, εικ. 168. Διδακτική είναι και η σύγκριση ανάμεσα στο εξευγενισμένο κεφάλι του Παπποσιληνού της Ποτίδαιας, με άλλα δύσμορφα, των προηγούμενων χρόνων, όπως π.χ. ο Σιληνός με την αποκτηνωμένη έκφραση από το Ηράκλειο της Θάσου (βλ. Οδηγός της Θάσου (ό.π., υποσημ. 77), 133, εικ. 8). Αντίθετα, οι μορφές μεταγενέστερων Σιληνών εμφανίζονται ωραιοποιημένες (σχετικά παραδείγματα, M. Pfrommer, *Italien - Macedonien - Kleinasien*. JdI 98 (1983), 254-256, εικ. 12-21).

χτα στρογγυλά του μάτια⁷⁹. Ανάλογα φυσιοκρατική είναι και η απόδοση του δενδρυλλίου με τους πρώτους, όπως φαίνεται, βλαστούς της Άνοιξης⁸⁰.

5. Η επόμενη γραπτή θεματική ενότητα έχει ως κύριο θέμα τη μορφή ενός νέου και ωραίου άνδρα, που στραμμένος, όπως και ο Παπποσιληνός, προς τα αριστερά κάθεται ιερόπρεπα στο έδαφος (Πίν. 5 α-β, 11, 17 α). Εικονίζεται κατά κρόταφον και γυμνός από τη μέση και πάνω, ενώ στο υψωμένο του δεξί χέρι κρατά διαγώνια ένα θύρσο. Δεν έλειψαν βέβαια στην αρχή οι αμφιβολίες, αν το ραβδί αυτό αποδίδει το νάρθηκα του διονυσιακού θύρσου, γιατί και πολύ κοντό είναι και έχει αποσβεσθεί στην κορυφή του η δέσμη των φύλλων του κισσού. Το μικρό του όμως μήκος δεν δημιουργεί ανυπέρβλητο πρόβλημα, επειδή ανάλογοι κοντοί θύρσοι εικονίζονται αρκετά συχνά⁸¹. Εδώ άλλωστε έχουμε να κάνουμε μόνο με το ορατό τμήμα του στελέχους του θύρσου, γιατί ο καλλιτέχνης με τρόπο πολύ ευρηματικό έκρυψε το κάτω μισό σχεδόν του μήκους του πίσω από το σώμα της εικονιζόμενης μορφής. Εξάλλου μπορεί να μη διακρίνεται πια ο θύσανος του θύρσου, έχουν όμως διασωθεί σε άριστη κατάσταση και μάλιστα σε έντονο κόκκινο χρώμα οι δύο μακριές ταινίες με τις λοβόσχημες απολήξεις, που γνωρίζουμε ότι δένονταν πολύ συχνά στα φυλλατά μέρη των θύρσων⁸². Οι ταινίες αυτές δεμένες πάνω σε κόμπο ανοίγουν κατεβαίνοντας σε σχήμα Λ, για να καταλήξουν σε μεμονωμένους πολύ λεπτούς ιμάντες⁸³.

Το αριστερό χέρι της μορφής είναι λυγισμένο στον αγκώνα και ακουμπά στο μικρό βράχο πίσω από την πλάτη. Με λίγες γραμμές δηλώνονται οι όγκοι του στήθους και της κοιλιάς, ενώ τα κοντά μαλλιά του νέου άνδρα αποδόθηκαν καστανόξανθα. Από τη μέση και κάτω εικονίζεται τυλιγμένος στο πλούσια φωτοσκιασμένο ιμάτιό του, έτσι, ώστε να διακρίνεται γυμνό μόνον το άκρο δεξί του πόδι. Το ιμάτιο απλώνεται προστατευτικά και πάνω στο μικρό βράχο στον οποίο στηρίζεται με την πλάτη η μορφή. Η απόδοση και αυτής της μορφής, ύψ. 0,115 και μήκ. 0,205 μ., έγινε με το ίδιο καστανό περίγραμμα, όπως ακριβώς και τα περιγράμματα των άλλων μορφών της ίδιας ζωφόρου.

Για να ολοκληρώσουμε την περιγραφή της θεματικής αυτής ενότητας, πρέπει να αναφέρουμε

79. Πρβλ. το ανάλογο ζώο στο γνωστό αμφορέα του ζωγράφου του Βερολίνου από το Vulci (Boardman, ARFV, 103, εικ. 144) που παρά τη χρονική τους διαφορά παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με το ελάφι που εξετάζουμε. Αναλογίες υπάρχουν ακόμη και στο ελάφι του γνωστού ψηφιδωτού της Πέλλας με την παράσταση του κυνηγιού (του Γνώσιος), που χρονολογείται στους χρόνους γύρω στο 300 π.Χ., και επομένως αποτελεί δημιουργία σύγχρονη με τη διακόσμηση των κλινών της Ποτιδαιας. Βλ. Χ. Μακαρόνας, ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, 212-213, Πίν. 244-245. Παρόμοια σε στάση και μορφή παρουσιάζονται δύο άλλα ελάφια, ένα σε σφραγιδόλιθο του Μουσείου Βοστώνης και το άλλο σε χάλκινο ειδώλιο του Λούβρου. Βλ. γι' αυτά Richter, *Animals*, εικ. 145 και 149, αντίστοιχα.

80. Πρβλ. τα εντελώς σχηματοποιημένα φύλλα των δένδρων σε αμφορέα του ζωγράφου του Πριάμου (βλ. Napoli, Tuffatore, εικ. 81-82). Για τις απεικονίσεις δένδρων γενικά και τη στενή τους σχέση με το Διόνυσο βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη (ό.π., υποσημ. 76), 464, σημ. 33.

81. Για κοντούς θύρσους βλ. Jeanmaire, *Dionysos*, 24-25 και 222. Για σχετικά παραδείγματα, από την αγγειογραφία κυρίως, βλ. Laver (ό.π., υποσημ. 77), 64, εικ. 3 και 66, 67, 77.

82. Τέτοιες ταινίες σε θύρσους είναι πολύ συχνές σε κατωιταλιωτικές ιδίως αγγειογραφίες της ίδιας εποχής. Βλ. σχετικά Σταμπολίδης, Βωμός, 122 και σημ. 239, με βιβλιογραφία. Για παραδείγματα βλ. ακόμη Rizzo, *Pittura*, πίν. LXXI· Brown, *Painting*, πίν. XLIII και Napoli, Tuffatore, εικ. 69. Γενικά για θύρσους βλ. F.v. Pappen, *Der Thyrsos*, 1905.

83. Συχνότερα οι ταινίες αυτές απολήγουν κάτω σε ζεύγη λεπτών ιμάντων. Βλ. ενδεικτικά Σαασόγλου-Παλιαδέλη, 193 και σημ. 577. Στην περίπτωση που εξετάζουμε είναι πολύ πιθανό οι δύο ταινίες που κρέμονται να αποτελούν αναδίπλωση μιας και μοναδικής, που δένεται στην κορυφή.

και τον όμοιο με τους προηγούμενους χαμηλό πεσσό που προβάλλει σε δεύτερο επίπεδο της ζωγραφικής επιφάνειας, πίσω ακριβώς από τα άκρα πόδια της μορφής.

6. Η εικονογράφηση της ζωφόρου ορίζεται στο δεξιό άκρο της α' κλίνης από ένα στημένο σε βάθρο άγαλμα όρθιας γυναικείας θεότητας (Πίν. 4 β, 11, 17 β). Με λίγες και σαφείς γραμμές το άγαλμα αποδίδεται κατά κρόταφο και με κατεύθυνση προς τα αριστερά, ώστε να συμφωνεί έτσι με την όμοια στροφή της γειτονικής νεανικής ανδρικής μορφής αλλά και με αυτή του Παπποσιληνού. Το συνολικό ύψος του αγάλματος μαζί με το κυλινδρικό (όπως φαίνεται από το ωοειδές σχήμα της πάνω επιφάνειας) βάθρο του φθάνει τα 0,12 μ. Η απόδοση της μορφής του αγάλματος είναι εμφανώς αρχαϊστική: η θεά πατά στο βάθρο με ενωμένα τα άκρα πόδια, που μόλις διακρίνονται στην παρυφή του ποδήρη χιτώνα της. Πάνω από το χιτώνα διακρίνεται ιμάτιο με απόπτυγμα, που με γραμμή ξιγκ-ξαγκ δηλώνεται ανοιχτό στα πλάγια. Όμοια με τις γνωστές αρχαϊκές κόρες, η θεά κρατά ιερόπρεπα μεγάλη φιάλη. Στο πρόσωπό της μόλις διακρίνονται τα τραβηγμένα πίσω μαλλιά, τα οποία είναι κρυμμένα στο μεγαλύτερο μέρος τους από τον κυλινδρικό πόλο. Παρά την πολύ απλή γραφή ο λατρευτικός χαρακτήρας του αγάλματος φαίνεται τόσο από την όλη του αρχαϊζουσα απόδοση, όσο και από την αυστηρά σοβαρή έκφραση στο πρόσωπο και στη στάση γενικότερα.

Στη συνέχεια του ίδιου θεματολογίου, στην ανώτερη ζώνη της β' κλίνης, που, όπως είδαμε, εφάπτεται σε ορθή γωνία με την α' κλίνη, αποδόθηκε στην αρχή ένα ίσων διαστάσεων και πλαισιωμένο, όπως το αστρικό θέμα στο μέσον της α' κλίνης, ορθογώνιο διακοσμητικό μοτίβο (Πίν. 6 α, 26, 27 α). Η ουσιαστική διαφορά του θέματος αυτού σε σχέση με το προηγούμενο αστρικό είναι ότι εδώ ζωγραφίστηκε ένα καθαρά φυτικό κόσμημα. Με την παρουσία του το μήκος της ζωφόρου της β' κλίνης γίνεται ακριβώς ίσο με καθένα από τα δύο τμήματα της α' κλίνης, αριστερά και δεξιά από τον κεντρικό αστέρα. Όσον αφορά το κύριο πλαισιωμένο θέμα, έχουμε να παρατηρήσουμε ότι πρόκειται για εντελώς σχηματοποιημένους με διακοσμητική διάθεση ελισσόμενους φυτικούς βλαστούς, οι οποίοι ξεκινώντας από ένα κεντρικό διπλό κύκλο αναπτύσσονται ζευγαρωτά και συμμετρικά ανά δύο, για να καταλήξουν σε κωνικούς κάλυκες λουλουδιών πλαισιωμένους με λογχοειδή φυλλάρια⁸⁴. Η απόδοση του φυτικού αυτού θέματος, όπως άλλωστε και των ανάλογων βλαστών ανάμεσα στις ακτίνες του άστρου της α' κλίνης, γίνεται με το ίδιο καστανό χρώμα των περιγραμμάτων και τη χρήση ελάχιστου μπλε χρώματος (που αρχικά πρέπει να ήταν και εδώ πράσινο), μόνο για τα φυλλάρια του κοσμήματος.

Στη συνέχεια υπάρχουν τα εξής γραπτά θέματα:

7. Καθισμένη με άνεση και μεγαλοπρέπεια στο έδαφος συνεχίζει την εικονογράφηση της ζωφόρου μία όμορφη ημίγυμνη γυναικεία μορφή, που αποτελεί μαζί με μια κρήνη στα αριστερά της και

84. Για την καταγωγή τέτοιων φυτικών κοσμημάτων από την υφαντική τέχνη, καθώς επίσης και για τη συζήτηση που γίνεται τα τελευταία χρόνια περί της δήθεν προέλευσής τους από την Κάτω Ιταλία, βλ. Δρούγου, Αμητός, 314, κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία, στην οποία πρέπει να προστεθεί και η τελευταία μελέτη του Μ. Pfommer, Studien zu Alexandrinischer und Grossgriechischer Toreutik frühhellenistischer Zeit, 1987. Ότι όμως τέτοια διακοσμητικά φυτικά θέματα είναι πολύ συχνά όχι μόνο στα κατωϊταλιωτικά ερυθρόμορφα αγγεία του 4ου κυρίως αι. π.Χ. αλλά και σε πολλά μνημεία της ίδιας περιόδου από τη Μακεδονία, αποδεικνύεται και από την ανασκαφική έρευνα των τελευταίων ιδίως χρόνων. Έτσι, σταχυολογώντας μερικά μόνον παραδείγματα από το μακεδονικό χώρο, αξίζει να αναφέρουμε, εκτός βέβαια από το χρυσοπόρφυρο ύφασμα της Βεργίνας (βλ. Δρούγου, 303 κ.ε., πίν. 63-64), το πλαίσιο του ψηφιδωτού του Γνώσιος από την Πέλλα (βλ. Μακαρόνας, ό.π., υποσημ. 79) και το τύμπανο μιας γραπτής επιτύμβιας αετωματικής στήλης από τη Βεργίνα (καλή φωτογραφία στον τόμο Φίλιππος, Βασιλεύς Μακεδόνων, 1980, 153, εικ. 81).

έναν πάνθηρα πίσω δεξιά της την επόμενη ομάδα που θα μας απασχολήσει (Πίν. 6 α-β, 26, 27 β):

α) Μια παραλληλεπίπεδη κρηναία κατασκευή ανάλογη αλλά διαφορετική στα επιμέρους σημεία από εκείνη της α' κλίνης ανοίγει το θέμα στα αριστερά. Ισχύουν και γι' αυτήν όσα αναφέραμε για την προηγούμενη (βλ. παραπάνω, σ. 37), με τις εξής όμως διαφορές: αντί για τρεις η κρήνη έχει ένα μόνον κρουνό και η τετράπλευρη λεκάνη για την υποδοχή του νερού μπροστά της αποδόθηκε χωρίς πόδια και αρκετά ψηλότερη⁸⁵. Πρέπει ακόμη να σημειώσουμε ότι η κρήνη αυτή κρατώντας σωστά τους κανόνες της προοπτικής παραστάθηκε προς τα αριστερά, αντίθετα δηλαδή από ό,τι αυτή της α' κλίνης, ώστε η μεταξύ τους σχέση να είναι αντικριστά συμμετρική.

β) Σε επαφή σχεδόν με την πλάγια ορατή πλευρά της κρήνης δηλώθηκε συμβατικά με καμπύλη γραμμή ο μικρός βράχος πάνω στον οποίο στηρίζεται με το λυγισμένο δεξιό της αγκώνα η καλοσχεδιασμένη γυναικεία μορφή που ακολουθεί. Εικονίζεται κατά κρόταφον προς τα δεξιά και το κάθισμά της δείχνει νωχελικό και ιερόπρεπο. Γυμνή και αυτή από τη μέση και πάνω, καλύπτεται με μακρύ και πλούσια πτυχωμένο ιμάτιο, που, όπως και στην περίπτωση της προηγούμενης ανδρικής μορφής, απλώνεται πάνω στο βράχο, για να προστατεύσει τα νώτα της. Με ιδιαίτερη χάρη και φυσικότητα λυγίζει βαθιά το δεξί της πόδι στο γόνατο φέροντάς το, όπως δείχνουν οι γραμμικές πτυχές του ιματίου, κάτω από τον αριστερό μηρό. Έτσι φαίνεται μόνον το αριστερό άκρο πόδι της, στο οποίο φορά σανδάλι ή χαμηλό υπόδημα. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο της γυναικείας μορφής στην αρχή της α' κλίνης οι δύο πλευρές του ιματίου της διαφοροποιούνται μεταξύ τους χρωματικά. Ενώ δηλαδή η εξωτερική του επιφάνεια αποδόθηκε με ένα ιδιαίτερα γλυκό γαλαξοπράσινο χρώμα, η αντίστροφη εσωτερική φέρει τους ίδιους τόνους των καστανών περιγραμμάτων, όπως εύκολα διακρίνεται στις αναδιπλώσεις των παρυφών του. Το γυμνό από τη μέση και πάνω κορμί αποπνέει την απαλότητα της γυναικείας σάρκας και με σαφήνεια δηλώνονται οι όγκοι του στήθους. Τα δάκτυλα του λυγισμένου δεξιού χεριού κρέμονται χαλαρά, ενώ στην ανοικτή παλάμη του αριστερού χεριού, που προβάλλεται με ιεροπρέπεια μπροστά, η γυναίκα κρατά σε θέση οριζόντια μεγάλη φιάλη, προς την οποία στρέφει και τη ματιά της. Η φιάλη, του γνωστού από τα αρχαϊκά ακόμη χρόνια ραβδωτού και μεσόμφαλου προφανώς τύπου⁸⁶, ποικίλλεται και με έντονο κίτρινο χρώμα, που αποτελεί σαφή αναφορά στα μεταλλικά (χρυσά πιθανότατα) πρότυπα. Την επισημότητα αυτής της χειρονομίας ενισχύει και η κρεμασμένη από τον καρπό υφασμάτινη ταινία, που δεν έχει σχέση με το ιμάτιο της μορφής, όπως θα μπορούσε να θεωρηθεί. Το ωραίο και σοβαρό πρόσωπο με το ψηλό μέτωπο, το ευθύ ήρεμο βλέμμα, την ίσια μύτη και τα κλειστά χείλη στεφανώνεται από πλούσια καστανόξανθη κόμη, από την οποία ξεφεύγοντας λίγοι βόστρυχοι γλιστρούν στους γυμνούς ώμους. Απαλό κόκκινο χρώμα ροδίζει το μάγουλο της γυναίκας και ο ίδιος ελαφρός χρωματισμός χρησιμοποιήθηκε στο στήθος, στο γλουτό και στο δεξί χέρι⁸⁷.

γ) Το διονυσιακό χαρακτήρα της γυναικείας αυτής μορφής φανερώνει με σαφήνεια ο πάνθηρας που σε δεύτερο επίπεδο εικονίζεται να προβάλλει πίσω από τα γόνατά της. Το θηρίο με το

85. Βλ. ό.π., υποσημ. 65. Για όμοιες παραστάσεις κρηνών βλ. ακόμη Bieber, Theater, 132, εικ. 482 και J. Henle, Greek Myths. A Vase Painter's Notebook, 1973, 131, εικ. 61 και εικ. σελ. 247 (με παράσταση του μύθου του Τρωίλου).

86. Για φιάλες γενικά βλ. H. Luschey, Die Phiale 1939, ενώ ειδικά για τις μεταλλικές και τη χρήση τους Λιλιμπάκη-Αχαμάτη, ό.π., υποσημ. 76), 460 και σημ. 16, με βιβλιογραφία.

87. Βλ. Lullies, Plastik, πίν. 170-171 και Bianchi, Mysteries, 25, εικ. 35 για ανάλογους εικονογραφικούς τύπους από την πλαστική και την αγγειογραφία αντίστοιχα. Στη δεύτερη ειδικά περίπτωση εικονίζεται σε ερυθρόμορφο πίνακα (κάτω δεξιά) γυναικεία μορφή με φιάλη στο χέρι σε στάση όμοια με αυτήν της μορφής της Ποτίδαιας.

στικτό δέρμα και το μισάνοιχτο στόμα αποδίδεται όμοια με εκείνο που συνοδεύει τη δεύτερη κατά σειρά μορφή της α' κλίνης· εδώ έχει τραβηχτεί πιο πίσω, έτσι, που να κρύβεται σε μεγαλύτερο μέρος το πίσω του σώμα. Με ανασηκωμένο και εδώ το αριστερό του πόδι και στρέφοντας προς τα πίσω το μικρό του σχετικά κεφάλι βλέπει προς τη μορφή που συνοδεύει.

8. Στο μέσον της ζωφόρου της β' κλίνης αποδόθηκε μια στήλη, ύψ. 0,105 μ., και στη συνέχεια η μοναδική όρθια μορφή ολόκληρης της ζώνης, ένας φτερωτός Έρωτας (Πίν. 6 α-β, 26, 28 β):

α) Η ψηλή λίθινη στήλη αποδίδεται χωρίς ιδιαίτερες λεπτομέρειες, με δύο σχεδόν κατακόρυφες γραμμές. Όπως δείχνει το καμπύλο επίκρανο που την επιστέφει, υποδηλώνεται κυλινδρική και επομένως πρόκειται για αρράβδωτο κοντόχοντρο κίονα με μικρή μάλιστα μείωση προς τα πάνω. Την πάνω οριζόντια επιφάνειά του πρέπει να τη φαντασθούμε κοίλη σε αρκετό βάθος, εφόσον δέχεται το σώμα ενός λέβητα, του οποίου ορατό μένει μόνον το κωνικό κάλυμμα με την αιχμηρή απόληξη. Η σκουρόχρωμη σκίαση αυτού του καλύμματος υποδηλώνει τη μεταλλική, πιθανότατα, υφή του λέβητα. Δεξιά και αριστερά δηλώνονται προσκολλημένες στο αγγείο, ανά μία, δύο προτομές πηγάσων ή, το πιθανότερο, γρυπών, όπως φανερώνουν οι αγκαθωτοί τους λαιμοί. Με ανορθωμένα τα μπροστινά τους πόδια θυμίζουν τα ανάλογα μυθικά ζώα στο περιχειλίσμα των αρχαϊκών λεβήτων, κυρίως από την Ολυμπία⁸⁸.

Ο νεκρικός συμβολισμός των γρυπών αυτών των αγγείων έχει επισημανθεί από παλιά· κρύβουν κάποια αλληγορία σχετική ίσως με την αθανασία της ψυχής⁸⁹, όπως και οι επιτάφιοι κίονες του 4ου αι. π.Χ., που συχνά εικονίζονται να φέρουν κάποιο αγγείο (λουτροφόρο, λέβητα ή κάλη)⁹⁰. Αν ερμηνεύσουμε έτσι και το γραπτό κίονα της κλίνης της Ποτίδαιας, μπορούμε να εννοήσουμε την παρουσία του εδώ. Όπως όμως θα αναλύσουμε εκτενέστερα παρακάτω, όλες οι μορφές αυτής της ζωφόρου εννοούνται μέσα σε υπαίθριο ιερό και από την άποψη αυτή μόνον αναθηματικό χαρακτήρα μπορούμε να δεχθούμε για το γραπτό κίονα με το λέβητα στην κορυφή του. Τέτοια αναθήματα δεν ήταν άγνωστα στα ιερά⁹¹. Δεν αποκλείεται βέβαια κατά την απόδοση του θέματος να κυριάρχησαν στη σκέψη του ζωγράφου και οι δύο παραπάνω απόψεις: και ο κρυφός, δηλαδή νεκρικός, συμβολισμός, που συνδέεται άνετα με έναν τάφο, και ο αναθηματικός χαρακτήρας, που σχετίζεται άμεσα με το χώρο του ιερού τεμένους μέσα στο οποίο εντάχθηκε ο κίονας.

β) Μετά από τον κίονα ζωγραφίστηκε ο φτερωτός Έρωτας, που, όπως σημειώσαμε ήδη, αποτελεί τη μοναδική όρθια μορφή της ζωφόρου. Το ύψος του είναι ακριβώς 0,10 μ. Το πιο σημαντικό στοιχείο είναι ότι αντιγράφει πιστά το γνωστό άγαλμα του Ηρακλή τύπου Farnese του Λυσίππου⁹², και αυτό δίνει βέβαια ένα σταθερό *terminus post quem* για τη χρονολόγηση τόσο του

88. Για ανάλογα αγγεία με ημίτομα ή ολόκληρα ζώα στο περιχειλίσμα ή στο πώμα τους βλ. Καρούζου, ΑΔ 1964, 13, πίν. 10, με μαρμάρινο επιτύμβιο λέβητα του 4ου αι. π.Χ., του οποίου οι γρύπες είναι όμοιοι με αυτούς που εξετάζουμε. Ακόμη, *Greek and Roman Metalware. A Loan Exhibition. The Walters Art Gallery*, 1976, όπου στο εσώφυλλο εικονίζεται παρόμοιος χάλκινος λέβητας, με πηγάσους στο περιχειλίσμα.

89. Καρούζου, ΑΔ 1964, 12-14 σημ. 37 και 42-44, με πλούσια βιβλιογραφία.

90. Παραδείγματα: Kurtz - Boardman, 249, πίν. 63· E. von Mercklin, *Marmorne Grabvasen mit Greifenprotomen*, AM 51 (1926), 98 κ.ε., πίν. I 1-4, III 3-4. Pfuhl - Möbius, I, πίν. 33, 149 και Matz, *Sarkophage II*, πίν. 81 (73), 83 κ.ε.

91. Βλ. σχετικά Sichtermann, *Vasen*, 20, πίν. 12-17 και κυρίως Deplace, Griffon, εικ. 82, σε ανάγλυφο του Μουσείου Βαρί, όπου μάλιστα ο κίονας φέρει λέβητα με προτομές γρυπών, όπως ακριβώς αυτός της Ποτίδαιας.

92. Με την απεικόνιση του Έρωτα στον αγαλματικό τύπο του Ηρακλή Farnese, αποδεικνύεται εσφαλμένη η άποψη που διατυπώθηκε, ότι δηλαδή ο τύπος αυτός δεν είναι δημιουργία του Λυσίππου αλλά έργο των ύστερων

τάφου, όσο και της διακόσμησης των νεκρικών του κλινών⁹³. Από την απεικόνιση ακόμη του Έρωτα στον αγαλματικό τύπο του Ηρακλή Farnese βεβαιωνόμαστε ότι αυτός αποτελεί καθαρά ελληνική δημιουργία (και μάλιστα από τα τέλη κιόλας του 4ου αι. π.Χ.), την οποία γνωρίζαμε μέχρι τώρα από διάφορες παραλλαγές ρωμαϊκών κυρίως αντιγράφων⁹⁴. Με το γεμάτο παιδικό πρόσωπο, που στεφανώνεται με τις κοντές μπούκλες της καστανής του κόμης, το νεανικό κορμί και τα δυνατά του πόδια ο Έρωτας της Ποτίδαιας στηρίζεται στο γεμάτο ρόζους ρόπαλο του αριστερού του χεριού, ενώ η λεοντή κρέμεται διπλωμένη στα δύο⁹⁵. Το ρόπαλο σε θέση περίπου κατακόρυφη δίπλα στο αριστερό στάσιμο πόδι πατά σε μικρό σχηματοποιημένο βράχο⁹⁶. Το δεξιό χέρι κρύβεται πίσω από την πλάτη του⁹⁷, ενώ το αντίστοιχο πόδι είναι άνετο σε στάση ανάπαυσης. Η έντονη κλίση του κορμού συμφωνεί με την ανάλογη προς την ίδια πλευρά στροφή της κεφαλής. Οι φτερούγες στην πλάτη του θεού αποδόθηκαν κυρίως με περιγράμμα, χρησιμοποιήθηκε όμως και λίγο απαλό γαλάζιο χρώμα.

9. Η όλη εικονογράφηση της κύριας πρώτης ζωφόρου κλείνει στο δεξιό άκρο της β' κλίνης με μία ακόμη καθισμένη στο έδαφος γυμνή από τη μέση και πάνω γυναικεία μορφή (Πίν. 6 β, 26, 27 β), της οποίας δυστυχώς δεν διακρίνεται καθόλου το πάνω μέρος του κορμού και το κεφάλι⁹⁸.

ελληνιστικών χρόνων. Για την παραπάνω άποψη βλ. D. Pinkwart, *Pergamenische Forschungen*, I: *Gesammelte Aufsätze*, 1972, 119 κ.ε., σημ. 6. Για τις σχέσεις Ηρακλή - Έρωτα βλ. R. Stuveras, *Le Putto dans l'art romain*, 1969, 144 κ.ε.

93. Πρβλ. το ρωμαϊκό αντίγραφο του Ηρακλή Farnese στο Μουσείο της Νεάπολης (Bieber, *Sculpture*, εικ. 79 και 84· W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen*, 1969, εικ. 95. Η δημιουργία του τύπου αυτού από τον Λύσιππο τοποθετείται γύρω στα 320 π.Χ. Ο E. de Chanot, *GazArch* 1875, 134, εικ. 36, εξετάζει θέματα σχετικά με τη δημιουργία του τύπου Ηρακλίσκου - Έρωτα. Για τον τύπο του Ηρακλή Farnese βλ. ακόμη Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Τραπεζοφόρα του Μουσείου Θεσσαλονίκης* (1985) 34-35, και η ίδια, *Τραπεζοφόρα με πλαστική διακόσμηση*, Αθήνα 1993, 120-123, όπου και βιβλιογραφία.

94. Για τέτοιες παραστάσεις του Έρωτα βλ. Reinach, *RSt* I, 2, 142, πίν. 282 (αριθ. 265, 279) και 359, πίν. 650 D 3. Ο ίδιος, *RSt* III, 128, αριθ. 9, όπου και ειδικότερη βιβλιογραφία. Η παράσταση του Έρωτα με τα όπλα του Ηρακλή σε διάφορους τύπους είναι συχνή στην τέχνη. Από τις παλαιότερες (μέσα του 2ου αι. π.Χ.), με ρόπαλο και λεοντή είναι αυτές από το Γυμνάσιο της Δήλου. Βλ. A. Jacquemin, *Notes sur quelques offrandes du Gymnase de Délos*, *BCH* 105 (1981), 158-163 και σημ. 10 κ.ε., με πλούσια σχετική βιβλιογραφία. Για άλλες ανάλογες παραστάσεις βλ. Collignon, *Statues*, 344, εικ. 218 και 344 κ.ε., με βιβλιογραφία Reinach, *RSt* I, 352-359 και R. Horn, *Hellenistische Bildwerke auf Samos, Samos*, XII, 1972, 206-208, αριθ. 172. Βλ. τέλος και το σχετικά πρόσφατο δίτομο έργο για τους Έρωτες της M. Söldner, *Untersuchungen zu liegenden Erosen in der hellenistischen und römischen Kunst*, 1986.

95. Σε παρόμοιο τύπο εικονίζεται αργότερα και ο δαδοφόρος Έρωτας. Βλ., για παράδειγμα, G. Daux, *Contributions récentes de l'épigraphie à l'histoire de la Macédoine antique*, *Αρχαία Μακεδονία II*. Ανακρινώσεις κατά το Δεύτερο Διεθνές Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη 1973) (1977), 328 κ.ε., πίν. 30.

96. Για τη σημασία του βράχου στις ανάλογες απεικονίσεις του Ηρακλή βλ. I. Σβορώνος (ό.π., υποσημ. 63), 95, σημ. 1-2.

97. Με το χέρι αυτό ο Ηρακλής Farnese κρατούσε τα μήλα των Εσπερίδων. Με την απόδοση, στον τάφο της Ποτίδαιας, του Έρωτα στον ίδιο τύπο, γίνεται πιθανότατα αναφορά στο μεγάλο «πάσχοντα» ήρωα, που στην αγγειογραφία του 4ου αι. π.Χ. εικονίζεται συχνά μαζί με τον Διόνυσο, ο οποίος είναι αντίστοιχα ο «πάσχων» θεός. Για τις πολλές και διάφορες σχέσεις Διονύσου και Ηρακλή βλ. Jeanmaire, *Dionysos*, 558 κ.ε., όπου φαίνεται ότι οι σχέσεις αυτές ήταν ιδιαίτερα γνωστές στη Βόρειο Ελλάδα.

98. Η φθορά στο σημείο αυτό δεν οφείλεται στους τυμβωρύχους αλλά στο μεγάλο σιδερένιο σύνδεσμο που ένωνε, όπως είδαμε (σ. 31), την πλάκα του ποδιού της κλίνης με εκείνην του κυρίως σώματος. Η οξείδωση προ-

Ελάχιστα και μόνον στο κάτω του μισό διατηρείται το περίγραμμα ενός όμοιου με τους προηγούμενους χαμηλού πεσσού, ύψ. 0,09 και πλ. 0,03 μ., απεικονισμένου αμέσως πίσω από την πλάτη της μορφής. Η μορφή αποδόθηκε προς τα αριστερά και γι' αυτό αντικριστά τόσο με τη γυναίκα στην αρχή της β' κλίνης, όσο και με την ανάλογη στην αρχή της όλης ζωφόρου. Με την πρώτη μάλιστα αυτή θεματική ενότητα της ζωφόρου η ενότητα που τώρα εξετάζουμε παρουσιάζει αρκετά κοινά εικονογραφικά σημεία: πρώτα από όλα οι όμοιοι λίθινοι πεσσοί ακριβώς πίσω από την πλάτη και των δύο μορφών, που πλαισιώνουν άλλωστε την εικονογράφηση της ζώνης στα δύο της άκρα. Επίσης ο όμοιος τρόπος στήριξης του χεριού των γυναικών στο έδαφος, που φέρει το κύριο βάρος του πάνω τους κορμού. Μόνον που λόγω της αντίστροφης μεταξύ τους κατεύθυνσης η πρώτη μορφή της ζωφόρου στηρίζεται με το δεξί, ενώ αυτή που περιγράφουμε με το αριστερό της χέρι⁹⁹. Ανάλογος είναι και ο τρόπος που οι δύο μορφές προβάλλουν μπροστά το άλλο τους χέρι αλλά και η γενική απόδοση του καθίσματός τους.

Σε εικονογραφικό πάντως τύπο ανάλογο στις βασικές του τουλάχιστον γραμμές με εκείνον όλων των άλλων μορφών της ίδιας ζώνης, και με την ίδια περιγραφική διάθεση, η γυναίκα αυτής της ενότητας περιβάλλεται από τους γοφούς και κάτω με έντονα πτυχωμένο και φωτοσκιασμένο στις παρυφές ιμάτιο. Με έναν ορισμένο τρόπο, που εξαιτίας της κακής διατήρησης δυστυχώς δεν διακρίνεται, το ιμάτιο φέρεται στον αριστερό ώμο της μορφής, από όπου κρέμεται αγγίζοντας σχεδόν το έδαφος. Ακάλυπτα στο κάτω σώμα μένουν μόνον τα γυμνά άκρα πόδια με τα καλοσχηματισμένα δάκτυλα. Η γυναικεία φύση της μορφής προσδιορίζεται, εκτός από τον τρόπο με τον οποίο σχηματίζεται η περιοχή της κοιλιάς, και από το βραχιόλι που με καμπύλη γραμμή δηλώνεται στον καρπό του αριστερού της χεριού. Στο χέρι πάνω από το βραχιόλι ροδίζει και λίγο απαλό κόκκινο χρώμα και με το ίδιο αυτό κόκκινο γεμίζει ολόκληρη η κύρια κυκλική επιφάνεια ενός τυμπάνου, το οποίο η μορφή ακουμπά στο δεξιά της μηρό κρατώντας το με το δεξί προτεταμένο χέρι. Η πίσω πλευρά του τυμπάνου, που λόγω της προοπτικής του απόδοσης φαίνεται ελάχιστα, χρωματίστηκε με έντονο καφέ χρώμα, δεν διακρίνουμε όμως άλλες του λεπτομέρειες¹⁰⁰.

ΖΩΦΟΡΟΣ Β (Πίν. 1-2, 6 α, 10-11, 26)

Διαφορετική από την ανώτερη ζωφόρο, που ήδη περιγράψαμε, αλλά και από την κατώτερη, που θα εξετάσουμε στη συνέχεια, είναι η μεσαία βυθισμένη ζώνη του τυμπάνου, που συνεχίζει ομοιόμορφα το ίδιο θέμα και στις δύο κλίνες. Ισομήκης με τις δύο προηγούμενες επιβάλλεται με το σαφώς μεγαλύτερο πλάτος της (0,195 μ.), κυρίως όμως με τα εικονογραφικά και τεχνικά της χαρακτηριστικά. Από εικονογραφική άποψη παρατάσσονται σε ολόκληρο το μήκος (2,50 μ.) της ζωφόρου (και των δύο κλινών μαζί) πέντε όμοια σχεδόν μεταξύ τους ζεύγη γρυπών που στο παραδοσιακό σχήμα της σύνθεσης κατασπαράζουν ισάριθμα ελάφια. Τα τρία από τα ζεύγη αυτά

κάλεσε την απόκρουση αρκετά μεγάλου τμήματος μαρμάρου στο τέλος αυτής της ζώνης. Και επειδή το τμήμα αυτό κατέπεσε με τη ζωγραφισμένη του επιφάνεια στο δάπεδο του τάφου, εξαφανίσθηκε το μέρος της γραπτής παράστασης που αυτό έφερε.

99. Με τον ίδιο περίπου τρόπο στηρίζονται στο έδαφος και οι υπόλοιπες τέσσερις καθιστές μορφές της ζωφόρου.

100. Για τα αρχαία τύπανα βλ. M. Wegner, *Musikgeschichte in Bildern*, II 4 (χ.χ.) 36 και 52. Για ανάλογες αποδόσεις τυμπάνων βλ. ακόμη, Th. Hope, *Costumes of the Greeks and Romans*, 1962, πίν. 87 (μέσον) και A. Birchall - P.E. Corbett, *Greek Gods and Heroes*, 1974, εικ. 14.

εικονίζονται στην α' και τα άλλα δύο στη β' κλίνη και διαχωρίζονται μεταξύ τους με γραπτούς μεγάλους ρόδακες, από τους οποίους δύο βρίσκονται στη ζωφόρο της α' και ένας σε εκείνη της β' κλίνης. Επειδή, όπως σημειώσαμε, η ζώνη με τους γρύπες¹⁰¹ βρίσκεται σε επίπεδο αρκετά βαθύτερο από τις άλλες δύο ζωφόρους που την πλαισιώνουν πάνω και κάτω, δημιουργείται η εντύπωση αυτοτελών ζωγραφικών πινάκων με τονισμένο μάλιστα τον άξονα του μήκους. Η εντύπωση αυτή ενισχύεται με την πληθωρική πολυχρωμία και την ψευδαίσθηση του βάθους, που επιτελείται με τη σωστή χρήση της φωτοσκίασης και των προοπτικών συνιζήσεων, αφού η μεγάλη διαφορά ανάμεσα σε αυτή τη ζωφόρο και στις άλλες δύο των ίδιων κλινών εντοπίζεται σε αυτά ακριβώς τα σημεία. Στις ακραίες πράγματι ζωφόρους κυριαρχεί το περίγραμμα με τη φειδωλή χρήση λίγων χρωμάτων, ενώ αντίθετα προς αυτήν, του τυμπάνου η εικονογράφηση επιβάλλεται με την ποικιλία των χρωμάτων, που δεν αφήνουν καμία απολύτως επιφάνεια της ζωφόρου ακάλυπτη. Γιατί πρέπει να επισημάνουμε ότι και όλος ο χώρος του βάθους (που σήμερα είναι στο μεγαλύτερο μέρος του απογυμνωμένος) ήταν στην αρχή καλυμμένος με παχύ στρώμα σκούρου κόκκινου χρώματος¹⁰².

Σημειώσαμε και στην προηγούμενη ζώνη κάποια στοιχεία προοπτικής απόδοσης και φωτοσκίασης. Σε αυτήν όμως τη ζωφόρο με τη σωστή χρήση των χρωμάτων και τις κατάλληλες τονικές τους διαβαθμίσεις δημιουργείται ζωνηρή η ψευδαίσθηση του ανάγλυφου και του τρισδιάστατου¹⁰³. Σε αυτά όμως τα σημεία θα επανέλθουμε παρακάτω, αφού περιγράψουμε τα θέματα της ζωφόρου με τη σειρά και κατά ζεύγος γρυπών (1-5):

1. Επειδή, όπως είπαμε, οι πέντε συνθέσεις αυτής της ζωφόρου είναι σχεδόν όμοιες μεταξύ τους, θα επιχειρήσουμε μία κατά το δυνατόν πλήρη περιγραφή του πρώτου μόνον από αριστερά θέματος της α' κλίνης (Πίν. 3, 18-19, 20 α), ενώ στις υπόλοιπες τέσσερις αποδόσεις θα σταθούμε σε εκείνα κυρίως τα σημεία, τα οποία διαφοροποιούνται ή διατηρούν καλύτερα ορισμένες λεπτομέρειες. Γιατί συμβαίνει πράγματι – μολονότι η διατήρηση ολόκληρης της ζωφόρου θεωρείται εντυπωσιακά καλή – να έχει υποστεί σε μερικά της σημεία ορισμένες μικροφθορές. Σημειώνουμε ότι την καλύτερη από τα πέντε ζεύγη γρυπών διατήρηση παρουσιάζει αυτό στο μέσον της α' κλίνης (ή το δεύτερο κατά σειρά στη ζωφόρο) (Πίν. 20 β).

Στο παραδοσιακό σχήμα της σύνθεσης¹⁰⁴ δύο όμοιοι αντρωποί γρύπες ετοιμάζονται να κατα-

101. Από την πλούσια βιβλιογραφία για τους γρύπες, που με μεγάλη συχνότητα απεικονίζονται από τα προϊστορικά μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια στην τέχνη όλων των λαών της Ανατολικής Μεσογείου, ξεχωρίσαμε τα παρακάτω βασικά και σχετικά πρόσφατα έργα: N. A. Rhyne, *The Aegean Animals Style. A Study of the Lion, Griffin and Sphinx*, 1970, Flagge, Greifen, Deplace, Griffon και A. Dierichs, *Das Bild des Greifen in der frühgriechischen Flächenkunst*, 1981 (διδασκαρική διατριβή). Βλ. και το έργο της L. Bouras, *The Griffin through the Ages*, 1981, με σχετική βιβλιογραφία.

102. Όμοιο κόκκινο χρώμα στην ίδια ακριβώς ζώνη αναφέρεται, εκτός των άλλων απροσδιόριστων περιπτώσεων, και για τις λίθινες κλίνες άλλων μακεδονικών τάφων, που θα εξετάσουμε παρακάτω (π.χ. Αμφίπολης I, Βεργίνας V, Δίου, I, Αγγίστας Σερρών, Παλατίτσας), αλλά και για το τύμπανο ορισμένων μαρμαρινών θρόνων στους τάφους αυτούς (π.χ. Βεργίνας I). Βλ. σχετικά παρακάτω, υποσημ. 202 και 698. Η χρωματική αυτή αντιοιοιχία, όπως θα εξηγήσουμε και στη συνέχεια, δεν μπορεί να είναι συμπτωματική.

103. Για τις κατακτήσεις των ζωγράφων ήδη από τον 4ο αι. π.Χ. σε θέματα προοπτικής απόδοσης, συνιζήσεων και φωτοσκιάσεων βλ. H. Bulle, *Eine Skenographie*, WPr 94 (1934), 20 κ.ε., W. Kraiker, *Die Malerei der Griechen*, 1956, 122 κ.ε., J. White, *Perspective in Ancient Drawing and Painting*, 1956, και G.M.A. Richter, *Perspective in Greek and Roman Art*, 1970, 39-48 και 58-61.

104. Το ανατολικής προέλευσης θέμα του σπαραγμού ενός ήμερου ζώου από άγρια ή φανταστικά θηρία,

σπαράζουν το πεσμένο ανάμεσά τους ελάφι¹⁰⁵. Το συνολικό μήκος της πρώτης σύνθεσης φθάνει τα 0,55 μ., ενώ το μέγιστο ύψος είναι 0,17 μ. Από τους γρύπες ο αριστερός έχει μήκος 0,26 και ο δεξιός 0,27 μ., ενώ το μεταξύ τους ελάφι φθάνει στα τεντωμένα άκρα πόδια του τα 0,31 μ. Τα δύο δαιμονικά όντα με σώμα φτερωτού λιονταριού και αετίσιο κεφάλι εικονίζονται όρθια και σε απειλητικό βηματισμό να χτυπούν το καθένα με το ένα μπροστινό τους πόδι στη ράχη του αιχμαλωτισμένου ελαφιού. Είναι από τις πολύ σπάνιες περιπτώσεις που σε ανάλογη σκηνή σπαραγμού οι γρύπες παριστάνονται με υπερήφανα υψωμένο το κεφάλι, χωρίς δηλαδή να δαγκώνουν το θύμα τους¹⁰⁶, που στο μεταξύ έχουν τραυματίσει θανάσιμα. Το συνηθισμένο στην τέχνη είναι να εικονίζονται ακριβώς τη στιγμή που έχουν σκύψει το κεφάλι και κατασπαράζουν με δόντια και νύχια το θύμα τους¹⁰⁷.

Σε αγέρωχη στάση και με ορθάνοιχτα τα μεγάλα τους αετίσια φτερά τα δύο θηρία κοιτάζουν προς το πεσμένο ελάφι: «Εύρωστα και αδρά είναι τα μέλη των θηρίων, πλούσια και λεπτότατα σχεδιασμένα είναι τα φτερά, μεγάλα και φανταχτερά τα λειριά και η όλη έκφραση έντονα θηριώδης. Σε άκρα αντίθεση βρίσκεται το τρυφερό σώμα της τσακισμένης ελάφου και με ίση επιτυχία χαρακτηρίζεται... Καθένας από τους γρύπες χτυπάει το ελάφι με το... μπροστινό του πόδι και είναι το ίδιο τούτο... πόδι, που πρέπει σύμφωνα με τη φυσική και ρυθμική κίνηση του βαδίσματος να κινηθεί πρώτο εμπρός... Από τους γρύπες ο δεξιός χτυπάει με το... (δεξιό) πόδι το (αριστερό) πλάι του ελαφιού, ο άλλος, ο αριστερός, το κρυμμένο δεξιό πλάι... Αλλά τότε πρέπει να υποθέσουμε ότι το ελάφι είναι πεσμένο προς το βάθος και από τις δύο μεριές το κατασπαράζουν τα θηρία...», παρατηρεί ο Κ. Ρωμαίος για την ανάλογη σύνθεση στο θρόνο του τάφου της Βεργίνας I¹⁰⁸ και όλα αυτά ανταποκρίνονται απόλυτα στην περίπτωση που εξετάζουμε. Και για να συμπληρώσουμε την περιγραφή των γρυπών, δεν θα πρέπει να παραλείψουμε τα πελώρια φτερά τους, που είναι σχεδιασμένα με τρόπο εντελώς ρεαλιστικό, ούτε και τα γαμφά τους νύχια και τη φιδόμορφη μακριά τους ουρά που, πριν περάσει ανάμεσα από τα πόδια τους, σχηματίζει μία μεγάλη εξωτερική καμπύλη.

συνηθισμένο πολύ στην ελληνική τέχνη από τα πρώιμα κιόλας αρχαϊκά χρόνια, επανεμφανίζεται ήδη από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. και αναβιώνει στην τέχνη (όπως άλλωστε και άλλα ανάλογα θέματα με ζωφόρους ζώων κτλ.) σε ολόκληρον τον 4ο αι. π.Χ. Για τα θέματα αυτά και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Γιούρη, Κρατήρας, 40 και σημ. 1.

105. Πρβλ. τις παρακάτω αποδόσεις της ίδιας σύνθεσης, που φανερώνουν και τη συνέχειά της στην τέχνη: Olynthus, II, 62, εικ. 165 και Olynthus V, 15, πίν. X (σε μαρμάρινο ανάγλυφο και σε ψηφιδωτό δαπέδου αντίστοιχα)· Lullies, Terrakotta-Appliken, 48 κ.ε., εικ. 1-2, πίν. 1.3, 2, 5, 7.2, 13.3, 15.2-4, 16, 17, 21, 26 και 27 (σε ξύλινες σαρκοφάγους από τον Τάραντα)· Matz, Διονυσιακή Τελετή, πίν. 3· J.-P. Michaud, BCH 94 (1970), 1089, εικ. 438 (σε επίκρανο από τη Σαμοθράκη)· Vaulina - Masowicz, Bois grecs, 68 κ.ε., πίν. I, VII (σε ξύλινα έπιπλα)· Deplace, Griffon, εικ. 151-154 και 179-180 κτλ.

106. Στον ίδιο τύπο, με υψωμένα δηλαδή τα κεφάλια, εικονίζονται και οι γρύπες στο τύμπανο του μεγάλου θρόνου στο νέο μακεδονικό τάφο Βεργίνας VIII. Βλ. Ανδρόνικος, ΑΕΜΘ I (1987), 83 εικ. 8-9 και Ανδρόνικος, ΑΕ 1987, 378, εικ. 3-4.

107. Αξίζει εδώ να αναφέρουμε ιδιαίτερα και το θέμα του σπαραγμού ελαφιού από γρύπες, που όμως δαγκώνουν το θύμα τους, από τη γραπτή σύνθεση του μαρμάρινου θρόνου, στον τάφο της Βεργίνας I. Βλ. Ρωμαίος, Τάφος, 44-47, έγχρ. πίν. Γ και Gossel, 256-258, αριθ. 13 και σημ. 1277-1285, με σχετική βιβλιογραφία. Εκτός από τις πολλές ομοιότητες ανάμεσα στις δύο συνθέσεις, δεν είναι λίγες και οι μεταξύ τους διαφορές. Ανάλογο είναι και το θέμα που αποδίδεται και στον κρατήρα του Δερβενίου. Βλ. Γιούρη, Κρατήρας, 38 κ.ε.

108. Βλ. Ρωμαίος, Τάφος, 45-46. Οι παρενθέσεις είναι δικές μας και διαφοροποιούν, όπως και οι αφαιρέσεις, το κείμενο του Ρωμαίου προσαρμόζοντάς το στην παρόμοια σύνθεση της Ποτίδαιας.

Για το ελάφι αξίζει να σημειώσουμε την απελπισμένη έκταση του σώματός του με το πίσω αριστερό σκέλος τεντωμένο, όσο γίνεται, το αντίστοιχο δεξιό τσακισμένο αφύσικα από το απότομο πέσιμο εξ αιτίας του ξαφνιάσματος και τα δύο μπροστινά του πόδια τεταμένα και παράλληλα μεταξύ τους¹⁰⁹. Βλέπουμε, αλλά περισσότερο φανταζόμαστε, εδώ την ξαφνιασμένη και συνάμα απεγνωσμένη έκφραση του ζώου, που δείχνει ακόμα σημεία αντίστασης. Όμως το σίγουρο και θανάσιμο αγκάλιασμα των γρυπών δεν του αφήνει περιθώρια σωτηρίας.

Πετυχημένη είναι η σύνθεση του όλου θέματος και εκεί που ο ζωγράφος έφθασε σε θαυμαστό αποτέλεσμα είναι ο αρμονικός συνδυασμός με τρόπο πραγματικά εκπρεσσιονιστικό των ποικίλων χρωμάτων σε διάφορες διαβαθμίσεις. Με την τέχνη αυτή, τη χρήση των χρωμάτων σε παχύ στρώμα και όχι πάντοτε σαφείς τις διακρίσεις στις διάφορες μεταβατικές επιφάνειες, τα ζώα δείχνουν ανάγλυφα και με τονισμένους τους πλαστικούς τους όγκους. Η πλαστικότητα αυτή, ιδιαίτερα φανερή στα μακριά κορμιά των γρυπών και ιδίως στην απόδοση των δυνατών τους πίσω σκελών και του στέρνου, επιτεύχθηκε με τη χρησιμοποίηση σε ολόκληρη την επιφάνεια του σώματός τους ενός πλούσιου ανοιχτοπράσινου χρώματος, το οποίο παίρνει στις μεταβατικές επιφάνειες ένα τόνο απαλότερο, που σε συνδυασμό και με κάποιες σκιάσεις δείχνει αναγλυφικά τον όγκο των θηρίων. Στα μικρά και τοξωτά αετίσια τους μάτια και στο σχίσμο για την απόδοση του στόματος στο γαμψό τους ράμφος έγινε χρήση σκούρου καφέ χρώματος. Αυτό όμως που κυρίως εντυπωσιάζει είναι η χρωματική απόδοση των μεγάλων τους ανοιχτών φτερών, που σχεδιασμένα φυσιοκρατικά αλλά με χρώματα πολύ έντονα φανερώνουν τις δυνατότητες του δημιουργού τους. Με μία κυματοειδή και στενή υποκίτρινη ταινία δηλώνεται η εξωτερική παρυφή, με ανάλογη καστανέρυθρη η σκιά της υποτιθέμενης καμπυλότητάς τους και ακολουθεί στο εσωτερικό τους ζώνη έντονου κόκκινου, που ύστερα από μία σειρά απαλότερων διαβαθμίσεων του ίδιου χρώματος μεταπίπτει σε ανοιχτό πράσινο, με το οποίο σε ποικίλες αποχρώσεις γεμίζει όλη η υπόλοιπη εσωτερική επιφάνεια των φτερών, που στα άκρα τους παίρνουν πάνω μεν τις διαβαθμίσεις του γαλάζιου και χαμηλότερα του σκούρου μπλε χρώματος. Τρεις παράλληλες σειρές φτερών, των μικρών δηλαδή, των λίγο μεγαλύτερων μεσαίων και των μεγάλων ακραίων, αποδίδουν τις φτερούγες των γρυπών στην εσωτερική τους όψη, που προβάλλεται σε πρώτο επίπεδο. Αντίθετα, τα αντίστοιχα φτερά του βάθους διακρίνονται ελάχιστα (δεξιά και αριστερά από το κεφάλι του ελαφιού) και μάλιστα στην εξωτερική τους μόνον πλευρά, που αποδόθηκε σε μονοχρωμία με πράσινο ανοιχτό. Τέλος, αξίζει να αναφερθούμε και στα κατακόκκινα λειριά τους, που με τέσσερις το καθένα λογχοειδείς αποφύσεις φθάνουν μέχρι και την κορυφή της κεφαλής των θηρίων ανάμεσα στα ανορθωμένα τους μικρά μυτερά αυτιά. Σε αντίθεση με την πολύχρωμη απόδοση των γρυπών όλη η επιφάνεια του δέρματος του ελαφιού φέρει το ίδιο καφέ χρώμα στις διάφορες διαβαθμίσεις του¹¹⁰. Η τρομαγμένη έκφραση του αδύναμου ζώου δηλώνεται, εκτός των άλλων, και με την προς τα πίσω έντονη κάμψη του ψηλού του λαιμού, καθώς και με τα τεντωμένα μικρά αυτιά. Το πίσω του σώμα κρύβεται από το δεξιό γρύπα, για να δοθεί η εντύπωση της τρίτης διάστασης και του βάθους.

Τελευταία στην περιγραφή της όλης σύνθεσης αφήσαμε την απόδοση του ανώμαλου ορεινού

109. Τόσο στη στάση, όσο και στη γενική μορφή, το ελάφι αυτό θυμίζει πολύ το αντίστοιχο του Γνώσιος, στο γνωστό ψηφιδωτό της Πέλλας (ό.π., υποσημ. 79).

110. Ειδική φωτογράφιση από τον V.v. Graeve, έδειξε ότι στο σώμα των ελαφιών υπάρχουν κατά διαστήματα και στικτές γραμμές, που δεν διακρίνονται με γυμνό μάτι (βλ. Πίν. 19, 21).

εδάφους κάτω από τα πόδια των τριών ζώων, που γίνεται με μία μόνον χοντρή καφέ κυματοειδή καμπύλη γραμμή, ενώ ο ενδιάμεσος χώρος γεμίζει και εδώ με χρώμα ανοιχτό πράσινο. Πρόκειται για τη μοναδική δήλωση τοπίου σε ολόκληρη τη ζωφόρο¹¹¹.

Σε μικρή απόσταση δεξιά της σύνθεσης που περιγράψαμε και στο μέσον περίπου του ύψους της ζωφόρου ζωγραφίστηκε ένας τετράφυλλος διπλός ρόδακας με κομβιόσχημο ομφαλό στο κέντρο¹¹² (Πίν. 5 β, 22 α-β). Ο ρόδακας αυτός διαχωρίζει, όπως άλλωστε και οι πανομοιότυποι στη συνέχεια της ζωφόρου, τις όμοιες μεταξύ τους συνθέσεις των γρυπών. Η εξωτερική διάμετρος των ροδάκων είναι 0,09 μ., ενώ αυτή του εσωτερικού φθάνει τα 0,05 μ. Δεν είναι όμως ούτε το θέμα ούτε οι διαστάσεις τους που έχουν σημασία. Η ιδιαίτερη αξία των ροδάκων έγκειται στην ποιότητα της απόδοσής τους. Γιατί και σε αυτό ακόμη το πολύ κοινό διακοσμητικό θέμα διαπιστώνουμε τις προωθημένες τεχνικές γνώσεις του καλλιτέχνη της Ποτίδαιας. Και με την εφαρμογή αυτών του των ικανοτήτων δίνουν οι ρόδακες έντονη την εντύπωση του ανάγλυφου. Αρκεί να προσέξει κανείς τις διαβαθμίσεις του πράσινου χρώματος μεταξύ των σταυρόσχημων γραμμών που ξεχωρίζουν τα φύλλα των ροδάκων, τους πιο βαθείς τόνους του ίδιου χρώματος που αποδίδουν την καμπυλότητα των φύλλων και τους ανοιχτότερους στις υπερυψωμένες, υποτίθεται, παρυφές, για να καταλάβει πώς ο ζωγράφος πέτυχε με την ευφυή προς τα αριστερά μετατόπιση του εσωτερικού ρόδακα την ψευδαίσθηση του βάθους στην επίπεδη επιφάνεια.

2. Με τη σαφώς καλύτερη διατήρηση της δεύτερης κατά σειρά σύνθεσης των γρυπών (Πίν. 5 β, 20 β, 21), όμοιας καθ' όλα σχεδόν με την προηγούμενη, κερδίζουμε ορισμένες λεπτομέρειες που δεν διακρίνονται στο πρώτο ζεύγος. Έτσι, εκτός από τη χρωματική γενικά διακόσμηση του όλου θέματος, που εδώ σώζεται πιο έντονη, αξία μνείας είναι και η καθαρότερη απόδοση των πλαστικών όγκων στην περιοχή του στέρνου των δύο γρυπών, η εμφανέστερη παρουσία των δεύτερων φτερών τους στο βάθος, το ευδιάκριτο μεγάλο και τρομαγμένο μάτι του ελαφιού και ακόμη το αίμα που φαίνεται να τρέχει στη ράχη του πληγωμένου ζώου κάτω ακριβώς από το ανορθωμένο εμπρός πόδι του δεξιού γρύπα. Από εικονογραφική εξάλλον άποψη αξιοσημείωτες σε σχέση με την προηγούμενη σύνθεση είναι οι μικρές διαφοροποιήσεις στις ουρές και στα λοφία των γρυπών, η μεγαλύτερη καμπυλότητα στην παρυφή της φτερούγας του αριστερού γρύπα και κυρίως η εντονότερη προς τα πίσω κάμψη στο λαιμό του ελαφιού, που συμφωνώντας έτσι απόλυτα σε κατεύθυνση με τα μπροστινά του πόδια παρουσιάζεται εντελώς παράλληλος με το λαιμό του δεξιού γρύπα.

Να επισημάνουμε εδώ και τη σχετικά καλύτερη διατήρηση του κόκκινου βάθους της ζωφόρου σε αρκετά σημεία και ιδιαίτερα στην επιφάνεια μεταξύ του δεξιού γρύπα και του δεύτερου στη σειρά διαχωριστικού ρόδακα, για τον οποίο και ισχύουν όλα όσα είπαμε για τον προηγούμενο.

3. Στην τρίτη – όμοια κατά τα άλλα – σύνθεση (Πίν. 1-2, 11, 22 γ) υπάρχει μία βασική τεχνι-

111. Πρβλ. την παρόμοια απόδοση του εδάφους στην ανάλογη σύνθεση του θρόνου από τον τάφο Βεργίνας I. Επίσης την παρόμοια εγχάρακτη παράσταση στον κρατήρα του Δερβενίου (βλ. αντίστοιχα, Ρωμαίος, Τάφος, εικ. 22 και Γιούρη, Κρατήρας, εικ. 5, πίν. 41-42).

112. Οι ρόδακες αποτελούν θέμα πολύ συχνό, κυρίως στις ανάγλυφες επιτύμβιες στήλες (βλ., για παράδειγμα, όμοιους στη μορφή αλλά ανάγλυφους ρόδακες, Pfuhl - Möbius, I, πίν. 33, 149 και, για να αναφερθούμε στο μακεδονικό χώρο, Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, 56 και 199, σημ. 585, με βιβλιογραφία για την τυπολογική εξέλιξη των ροδάκων και τη μορφή τους στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.).

κή διαφορά: το θέμα του σπαραγμού του ελαφιού από τους δύο γρύπες έχει συμπτυχθεί και κατά συνέπεια σμικρυνθεί αισθητά λόγω του κακού προφανώς υπολογισμού του προσφερόμενου χώρου¹¹³. Έτσι, και ενώ οι προηγούμενες συνθέσεις μετριούνται σε μήκος 0,55 μ., αυτή που τώρα εξετάζουμε υστερεί κατά 0,14 μ., παρουσιάζοντας ένα συνολικό μήκος μόλις 0,41 μ. Τούτο, γιατί ο ζωγράφος στην προσπάθειά του να χωρέσει ολόκληρο το θέμα στη μικρή επιφάνεια που του έμενε μέχρι το τέλος της ζωφόρου στην α' κλίνη, έκανε μερικές τροποποιήσεις, οι οποίες όμως έβλαψαν σοβαρά το τελικό αποτέλεσμα. Σμίκρυνε δηλαδή ελαφρά το μήκος των γρυπών και τους έφερε πολύ κοντά, έτσι, ώστε να ενώνονται στο έδαφος τα μπροστινά τους πόδια. Φυσική συνέπεια της προσέγγισης αυτής των μυθικών όντων είναι να έχει πλησιάσει πολύ και μάλιστα να ακουμπά το ελάφι με το στήθος του στο στέρνο του αριστερού γρύπα. Με τον τρόπο αυτό η παράσταση φαίνεται αφύσικη και ασύνδετη, γιατί το πεσμένο ελάφι δεν «δένει» οργανικά με τους γρύπες που υποτίθεται ότι το κατασπαράζουν μένοντας ουσιαστικά έξω από την σύνθεση. Παρόλες όμως τις τροποποιήσεις αυτές δεν κατόρθωσε ο καλλιτέχνης να αποδώσει ολόκληρο το θέμα του· έμεινε ανολοκλήρωτο το πίσω σώμα του δεξιού γρύπα, το ένα πόδι και η ουρά¹¹⁴.

4. Η τέταρτη στη σειρά σύνθεση, που διατηρεί τα χρώματά της σε μέτρια κατάσταση, συνεχίζει ομοιόμορφα το θέμα των γρυπών στη ζωφόρο της β' κλίνης (Πίν. 6 α, 26 β, 29 α). Και τα τρία ζώα της παράστασης αποδόθηκαν στον ίδιο ακριβώς τύπο με τα προηγούμενα και μόνο μία μικρή διαφορά στο κεφάλι και στο λαιμό του ελαφιού μπορούμε να διακρίνουμε, που εδώ είναι τοποθετημένος κατακόρυφα ανάμεσα στα κεφάλια των γρυπών. Το ελαφρά μικρότερο συνολικό μήκος της σύνθεσης (0,52 μ.) οφείλεται στη λιγότερο έντονη καμπύλη της μακριάς ουράς των δύο θηρίων.

5. Ύστερα από έναν ακόμη ρόδακα πανομοιότυπο με τους δύο προηγούμενους της α' κλίνης ακολουθεί η τελευταία σύνθεση γρυπών και ελαφιού της ζωφόρου (Πίν. 6 α, 26). Όπως ήδη σημειώσαμε, η σύνθεση αποδόθηκε στο μισό σχεδόν του μήκους της εξαιτίας του μικρού διαθέσιμου χώρου. Αξιοσημείωτο είναι εδώ ότι δεν καταβλήθηκε καμία προσπάθεια σύμπτυξης ή σμίκρυνσης των τριών ζώων — όπως έγινε στο τρίτο κατά σειρά θέμα — αλλά ζωγραφίζοντας ο καλλιτέχνης τη σύνθεση στο κανονικό της σχήμα και μέγεθος την έκοψε απότομα στο τέλος της ζωφόρου που ορίζεται από το πόδι της β' κλίνης. Έτσι, ενώ ο αριστερός γρύπας εικονίζεται ολόκληρος, το πεσμένο ελάφι αποδίδεται στα 2/3 περίπου του μήκους του και από το δεξιό γρύπα δηλώνονται μόνον τα μπροστινά του σκέλη. Στη μορφή αυτή το θέμα μετριέται σε μήκος 0,35 μ., ενώ στο τμήμα που αποδόθηκε παρουσιάζεται όμοιο σε όλες του τις λεπτομέρειες με τα προηγούμενα.

113. Το φαινόμενο επαναλαμβάνεται και στο τελευταίο (πέμπτο) όμοιο θέμα της ζωφόρου, εκεί όμως δικαιολογείται από την πραγματική έλλειψη χώρου. Φαίνεται πραγματικά περίεργο, τη στιγμή μάλιστα που η εικονογράφηση και των δύο κλινών παρουσιάζεται τόσο προσεγμένη, να μην φροντίσει στη συγκεκριμένη περίπτωση ο καλλιτέχνης να προσαρμόσει στο ίδιο μήκος και τις τρεις όμοιες συνθέσεις στον προσφερόμενο χώρο της α' κλίνης, δεδομένου ότι το πρόβλημα της σύμπτυξης του τρίτου αυτού θέματος δεν θα προέκυπτε, αν ο ζωγράφος άφηνε μικρότερα διαστήματα ανάμεσά τους.

114. Στην απόδοση των όμοιων συνθέσεων των γρυπών είναι πολύ πιθανό να χρησιμοποιήθηκε ένα και το αυτό προσχέδιο με τη βοήθεια έτοιμων υποδειγμάτων-παραδειγμάτων. Οι μεταξύ των πέντε θεμάτων μικρές διαφορές μπορούν να εξηγηθούν με την κατοπινή επεξεργασία των συνθέσεων από το ζωγράφο. Για τη χρήση προσχεδίων (ζωγραφιστών ή χαρακτών) στην αγγειογραφία βλ. Μ. Τιβέριος, Προβλήματα της μελανόμορφης αττικής κεραμικής, 1981, 73-79, με πλούσια σχετική βιβλιογραφία. Για τα έτοιμα παραδείγματα, εξάλλου, τα οποία χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι ζωγράφοι για τα σχετικά με αυτά προβλήματα και ειδικότερη βιβλιογραφία βλ. επίσης Τιβέριος, ό.π., 79 και κυρίως 134-150.

Ο κατώτερος και στενότερος πλαστικός κανόνας, που με όμοιο τρόπο και στις δύο κλίνες ενώνει τα πόδια στο σημείο ακριβώς των μεγάλων κεντρικών ελίκων, έχει πλάτος 0,10 μ. Σε όλη του την επιφάνεια φέρει, όπως ήδη σημειώσαμε, το ίδιο καφεκίτρινο υπόστρωμα της ανώτερης ζωφόρου Α και του μετώπου των ποδιών. Πάνω και κάτω ορίζεται με παχιά (0,01 μ. περίπου) σκούρα καφέ γραμμή, που αποδόθηκε ελεύθερα με το χέρι. Χρωματικά ανάλογη αλλά διαφορετική πλαισίωση υπάρχει στο αριστερό και δεξιό άκρο μόνον της α' κλίνης¹¹⁵. Η πλαισίωση αυτή (Πίν. 3, 10-11, 16-17) συνίσταται σε έναν κατακόρυφα σχεδιασμένο και πλαισιωμένο με διακεκομμένες γραμμές σπειρομαϊάνδρο και στη συνέχεια (προς το εσωτερικό δηλαδή της ζωφόρου) με μια πλατύτερη με όμοια γραμμή οριζόμενη κατακόρυφη ζώνη, μέσα στην οποία έχουν αποδοθεί έξι στα αριστερά και εννέα στα δεξιά επάλληλα και παράλληλα μεταξύ τους επιμήκη λογχοειδή τριγωνίδια¹¹⁶.

Όσον αφορά την κυρίως εικονογράφηση της ζωφόρου και των δύο κλινών, έχουν αποδοθεί με το ίδιο καστανό περιγράμμα των θεμάτων της πρώτης ζώνης πέντε συνολικά ζεύγη αντωπών ζώνων σε κίνηση. Με διάθεση καθαρά σχεδιαστική και χωρίς καμία δήλωση βάθους ή τοπίου ήμερα ζώα και άγρια θηρία¹¹⁷ έχουν ζωγραφιστεί με πολύ γρήγορες και λεπτές πινελιές. Ανάμεσά τους και μόνο στη ζωφόρο της α' κλίνης δηλώθηκαν με την ίδια τεχνική του περιγράμματος φυτικά διακοσμητικά θέματα, λίθινοι πεσσοί και κρατήρες. Και αν για τις μορφές της ζωφόρου Α παρατηρήσαμε ότι έγινε χρήση ελάχιστων χρωμάτων, εδώ τα χρώματα είναι ακόμη λιγότερα, και αυτά σε λίγα μόνον σημεία της ζώνης.

Η ζωφόρος αυτή θυμίζει αντίστοιχες της αρχαϊκής αγγειογραφίας, χωρίς όμως να σχετίζεται ή να κατάγεται από αυτήν. Τέτοια θέματα συναντώνται συχνά καθ'όλη τη διάρκεια του 4ου αι. π.Χ.¹¹⁸. Εξάλλου, είναι γνωστή η σχέση αυτού του θεματολογίου με προϊόντα της υφαντικής

115. Ανάλογες μικροδιαφορές στη ζώνη αυτή ανάμεσα στις δύο κλίνες υπάρχουν και άλλες. Έτσι, δεν αποδίδονται π.χ. μεταξύ των ζώνων της β' κλίνης τα διακοσμητικά εκείνα φυτικά κ.ά. θέματα, τα οποία υπάρχουν στην ζωφόρο της α' κλίνης.

116. Παρόμοια διακοσμητικά θέματα είναι γνωστά από την υφαντική και ψηφοθητική τέχνη και έχουν απασχολήσει από παλιά τους ερευνητές. Βλ. σχετικά Fr. Lorenz, Βαρθάρων Υφάσματα, RM 52 (1937), 165 κ.ε. και ειδικότερα 185, εικ. 1. Όσον αφορά ειδικά το σπειρομαϊάνδρο, συγκρίνεται με εκείνον που πλαισιώνει το χρυσοπόρφυρο ύφασμα από τον τάφο Βεργίνας III (βλ. Δρούγου, Αιμητός, 305 κ.ε. πίν. 63, 64.1 και 66). Για τα λογχοειδή τριγωνίδια, τέλος, έχουμε να κάνουμε την παρατήρηση ότι παρόμοια γραπτά και σε ανάλογες θέσεις αναγνωρίζονται και σε άλλες λίθινες κλίνες μακεδονικών τάφων, π.χ. Βεργίνας V (βλ. σ. 88 κ.ε.) και Θεσσαλονίκης I (βλ. σ. 96 κ.ε.), ενώ είναι βέβαιο ότι τέτοια ακτινωτά θέματα κοσμούσαν και τις πραγματικές ξύλινες κλίνες (βλ. σχετικά Richter, Furniture, εικ. 328, όπου στον ανώτερο κανόνα κλίνης αποδίδεται καθαρά το παραπάνω κόσμημα). Δεν αποκλείεται, έτσι, τα στοιχεία αυτά να είχαν στις ξύλινες κλίνες λειτουργικό χαρακτήρα: να αποτελούσαν δηλαδή στοιχεία της σύνδεσης των κλινών ή ακόμη και να κάλυπταν εύσχημα τα σημεία των συνδέσεων των οριζόντιων κανόνων με τα πόδια των κλινών. Ανάλογο είναι και το φαινόμενο σε αρκετά πήλινα αγγεία, τα οποία αντιγράφουν προφανώς μεταλλικά πρότυπα. Στη βάση των λαβών αυτών των πήλινων αγγείων επαναλαμβάνεται συχνά το ίδιο ακτινωτό κόσμημα με συνεχόμενα τριγωνικά στοιχεία, τα οποία στα αντίστοιχα μεταλλικά αγγεία στερέωναν τις λαβές πάνω στο σώμα. Πρόκειται για τη γνωστή «συνάφεια», για την οποία βλ. H. Mommsen, Der Affecter, 1975, 24, πίν. 136 (τα δύο επάνω).

117. Για τέτοιες ζωφόρους βλ. Γιούρη, Κρατήρας, 43.

118. Βλ. π.χ. το πλαίσιο του ψηφιδωτού της Αμαζονομαχίας στην Πέλλα (Χ. Μακαρόνας, ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, Πίν. 248). Ακόμη, Brown, Painting, πίν. XLIV, 1: Salzmann, 116, αριθ. 134, πίν. 88-89 και P. Decrey, La maison aux mosaïques d'Érétrie, 1978, 22-24.

τέχνης της εποχής, τάπητες και χαλιά ανατολικής προέλευσης, που έγιναν γνωστά και κατέκλυσαν τον ελλαδικό χώρο ευθύς μετά τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου¹¹⁹.

Στη συνέχεια και αναφορικά με κάθε ζεύγος ζώων χωριστά (1-5) έχουμε να διευκρινίσουμε ότι από τα πέντε συνολικά ζεύγη τα τρία έχουν παρασταθεί στην α' και τα άλλα δύο στη συνεχόμενη β' κλίνη:

1. Στην πρώτη από αριστερά γραπτή ενότητα της ζωφόρου εικονίζονται αντιμέτωπα ένα λιοντάρι και ένας ταύρος. Ανάμεσά τους υψώνεται φυτικό κόσμημα, ενώ χαμηλός πεσσός κλείνει το θέμα στα δεξιά και το διαχωρίζει από το επόμενο (Πίν. 3, 10, 18-19, 27 α):

α) Λιοντάρι κατά κρόταφον προς τα δεξιά συνολικού μήκους 0,14 μ. Παριστάνεται σε απειλητικό βηματισμό με έντονο διασκελισμό των πίσω ποδιών και ανασηκωμένο το αριστερό μπροστινό. Η μακριά ουρά του ελίσσεται ελεύθερα ξεφεύγοντας αριστερά μέσα στο διακοσμητικό πλαίσιο της ζωφόρου. Η απόδοση του θηρίου είναι απλή και οι όγκοι του σώματός του δηλώνονται με λίγες καμπύλες γραμμές. Με μικρές επίσης παράλληλες πυκνές γραμμές αποδίδεται στο λαιμό η χαίτη του ζώου, που με ορθάνοιχτο μάτι και μισάνοιχτο στόμα παρουσιάζει στάση εγρήγορσης. Μια καμπύλη γραμμή, που ξεφεύγει ανάμεσα από τα πίσω σκέλη του θηρίου και φθάνει κάτω από την κοιλιά, φανερώνει την αρσενική του φύση. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος του λιονταριού, γνωστός και από πολλές άλλες του παραστάσεις, αποδίδει εδώ το ζώο λιγότερο εύσωμο και εύσαρκο σε σχέση με ανάλογες απεικονίσεις της ίδιας εποχής¹²⁰.

β) Φυτικό κόσμημα, πλ. 0,14 μ., που ορθώνεται ανάμεσα στα δύο αντιμέτωπα ζώα. Πάνω σε ένα βραχύ στέλεχος αναπτύσσονται οριζόντια δύο συμμετρικά φύλλα άκανθας, από τη συμβολή των οποίων υψώνεται ένας επιμήκης απιόσχημος καρπός(;), που κορυφώνεται σε τετράφυλλο και σταυρόσχημο άνθος¹²¹. Από το κέντρο των πετάλων του άνθους κατεβαίνουν δεξιά και αριστερά δύο καμπύλοι βλαστοί που απολήγουν σε μικρά κυκλικά σχήματα. Τον κεντρικό καρπό πλαισιώνουν δύο συμμετρικοί μεταξύ τους και αντίστροφα ανεμισσόμενοι κλαδίσκοι, που ξεκινώντας από τη βάση του ανεβαίνουν προς τα πλάγια και πάνω, για να διακλαδιστούν στο μέσον περίπου της διαδρομής τους σε ελικομορφους βλαστούς. Μικρά στενόμακρα και απιόσχημα θέματα γεμίζουν τις γωνίες στα σημεία ακριβώς της διάσπασης των βλαστών, που το κύριο στέλεχός τους συνεχίζει την πορεία προς τα πάνω, για να καταλήξει σε συμμετρικές προς τα μέσα συστρεφόμενες έλικες, ανάμεσα στις οποίες προβάλλει ανά ένα κωδωνόσχημο άνθος στραμμένο προς το κέντρο¹²². Ολόκληρο το θέμα αυτό αποδίδεται με τον τρόπο των καστανών περιγραμμάτων και μόνο στα φύλλα της άκανθας γίνεται χρήση λίγου πολύ απαλού καφέ αλλά και γαλάζιου χρώμα-

119. Πρβλ. το εδάφιο του Αθήναιου V, 25: *ψιλὰι περσικαί, ἀκριβῆ τὴν εὐθυγραμμίαν τῶν ἐνυφασμένων ἔχουσαι ζωδίων*. Σχετική με το θέμα είναι η μελέτη του Lorenz (ό.π., υποσημ. 116) (βλ. ακόμη Δρούγου, Αμητός, 304-305 και σημ. 3, με πλούσια βιβλιογραφία για την υφαντική τέχνη).

120. Βλ. τις παρόμοιες αποδόσεις λιονταριών στα παραδείγματα: Collignon, Statues, 229, εικ. 149 (μαρμάρινο λιοντάρι στο Λούβρο)· Richter, Animals, εικ. 22 (σφραγιδόλιθος)· Olynthus, V, 15, πίν. VIII (ψηφιδωτό δάπεδο)· Lullies, Terrakotta-Appliken, πίν. 3.3 και 25. 1-6 (σαρκοφάγοι Τάραντα) και Boardman, Gems-Rings, 292, πίν. 575 (δακτυλιδίθος).

121. Το σχήμα είναι πολύ πιθανό να αποδίδει το άνθος της ροδιάς, πριν ακόμη σχηματισθεί ο καρπός, του οποίου ο νεκρικός συμβολισμός, πολύ γνωστός στην ελληνική αρχαιότητα, συνεχίζει να διατηρείται και στις μέρες μας. Βλ. σχετικά ΕΜ, II, 137 και κυρίως το πρόσφατο άρθρο της Ν. Κούρου, «Ρόα Γλυκεία», Ειλαπίνη, 101-116, όπου και σχετική με το ρόδι, το συμβολισμό και τη σημασία του βιβλιογραφία.

122. Το ίδιο ακριβώς φυτικό κόσμημα υπάρχει και ανάμεσα στα ζώα του τρίτου ζεύγους της ζωφόρου με μία

τος. Ο καλλιτέχνης παίρνοντας πραγματικά στοιχεία από τη φύση τα συμπλέκει και τα σχηματοποιεί φθάνοντας έτσι σε ένα όμορφο αποτέλεσμα, που όμως δεν είναι πρωτότυπη δημιουργία, γιατί παρόμοια διακοσμητικά θέματα είναι αρκετά συχνά τόσο στην αγγειογραφία της εποχής, όσο και σε ψηφιδωτές παραστάσεις αλλά και σε προϊόντα της υφαντουργίας του αρχαίου κόσμου¹²³.

γ) Ταύρος προς τα αριστερά, μήκ. 0,13 μ. Με σχεδιαστική ταχύτητα, όπως δείχνουν οι κοντές και λεπτές γραμμές του περιγράμματός του, και χωρίς τη χρήση χρωμάτων πέτυχε ο ζωγράφος ένα θαυμαστό αποτέλεσμα, που έχει να κάνει τόσο με τη βίαιη ορμητικότητα του ζώου, όσο και με τη λιτή απόδοση των λεπτομερειών του σώματός του. Εντυπωσιάζει πράγματι η ρεαλιστική απεικόνιση του αγριεμένου ταύρου, που με ανασηκωμένη νευρικά σε σχήμα κύκλου τη μακριά του ουρά και με σκυμμένο εμπρός σε επιθετική στάση το κεφάλι δείχνει την ακάθεκτη κίνησή του. Η εντύπωση της βίαιης και ταχύτατης ορμής του επιτείνεται με τη σωστή θέση των δυνατών του πίσω ποδιών, που σε έντονο διασκελισμό πατούν στέρεα στο έδαφος και ιδίως με την απόδοση των μπροστινών του σκελών, που είναι ακόμη μετέωρα, το δεξιό τεντωμένο προς τα εμπρός, το αριστερό λυγισμένο έντονα στο γόνατο. Προσθέτουμε σε αυτά τα τεντωμένα και μικρά σχετικά αντία του ζώου, που δείχνουν επαγρύπνηση και εγρήγορση, το τρίχωμα με εύστοχες μικρές γραμμές ανάμεσα και κάτω από τα μικρά κέρατα και την αρσενική του φύση, που δηλώθηκε χαρακτηριστικά. Χωρίς να φαίνεται ότι ο καλλιτέχνης επιμένει στη σχεδιαστική λεπτομέρεια, καταφέρνει με ελάχιστες και σωστές καμπύλες γραμμές να αποδώσει τους όγκους του σώματος του ταύρου. Δεν είναι βέβαια ο ζωγράφος του τάφου της Ποτίδαιας ο δημιουργός του εικονογραφικού αυτού τύπου. Γιατί ο ταύρος, ζώο και θέμα κατ' εξοχήν αγαπητό στους αρχαίους καλλιτέχνες, έχει παρασταθεί, και μάλιστα στον τύπο που περιγράψαμε, πάμπολλες φορές και σε όλες τις μορφές της τέχνης¹²⁴.

δ) Ένας λίθινος πεσσός, ύψ. 0,08 και πλ. 0,03 μ., διαχωρίζει την ενότητα που περιγράψαμε

123. Ανάλογα φυτικά κοσμήματα, που προφέρονται για σύγκριση, υπάρχουν ακόμη αρκετά από το μακεδονικό χώρο. Όμοια, στις βασικές τους γραμμές, είναι τα εξής: α) Στη γραπτή εξωτερική κοσμοφόρο του μακεδονικού τάφου της Βεργίνας I (βλ. Ρωμαίος, Τάφος, 32-34, εικ. 14, έγχρωμ. πίν. Β (σύμπλεγμα Α). Το ίδιο θέμα απομονωμένο και σε σχεδιαστική απόδοση (βλ. τελευταία στο Μ. Pfrommer, Studien zu Alexandrinischer und Grossgriechischer Toreutik frühhellenistischer Zeit, 1987, πίν. 59 e, f.). β) Στο ψηφιδωτό δάπεδο του ανακτόρου της Βεργίνας (βλ. Μ. Ανδρόνικος - Χ. Μακαρόνας - Ν. Μουτσόπουλος - Γ. Μπακαλάκης, Το ανάκτορο της Βεργίνας, 1961, 21 κ.ε.). γ) Στο χρυσοπόρφυρο ύφασμα του βασιλικού τάφου Βεργίνας III (βλ. Δρούγου, Αμητός, 303, κ.ε., πίν. 64 και, για τη συζήτηση σχετικά με την προέλευση τέτοιων θεμάτων, 314-315, με βιβλιογραφία). δ) Στο πλαίσιο του γνωστού ψηφιδωτού του Γνώσιος στην Πέλλα (για καλή φωτογραφία βλ. Samothrace, V, 126, εικ. 103). ε) Στην επίστεψη γραπτής επιτύμβιας στήλης από τη Βεργίνα, όπου μάλιστα το κόσμημα είναι εντελώς όμοιο με αυτό της Ποτίδαιας (βλ., για καλή έγχρωμη φωτογραφία, Φίλιππος, Βασιλεύς Μακεδόνων, 1980, 153, εικ. 81. Και για ανάλογα φυτικά σχηματοποιημένα θέματα βλ. και Micoff, Kazanlak, πίν. XXV· Salzmann, πίν. 96-97 και τελευταία Λιλιμπάκη-Ακαμάτη (ό.π., υποσημ. 76), 462-563 και σημ. 24-25, με βιβλιογραφία).

124. Χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα με τον ολόγλυφο ταύρο του Κεραμεικού. Βλ. Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, ΑΕ 1908, 189, εικ. 3. Πρβλ. ακόμη τους παρακάτω παρόμοιους ταύρους: Α. Brueckner, Der Friedhof am Eridanos, 1909, 82, εικ. 49· Collignon, Statues, 236-237, εικ. 154-155· Pfuhl, MuZ III, 220, εικ. 562· G. Rodenwaldt, Die Kunst der Antike, 1927, εικ. 422· Richter, Animals, εικ. 103· Lorenz (ό.π., υποσημ. 116), 185, εικ. 1· Lullies, Terrakotta-Appliken, πίν. 16, Hausmann, Reliefbecher, πίν. 54-55· Sichtermann, Vasen, πίν. 52-53, 59 και 112-115· W. Bühler, Europa 1968, 81, εικ. 16,3· Boardman, Gems-Rings, 289, πίν. 499· Vaulina - Wasowicz, Bois grecs, 72-73, πίν. I και Deplace, Griffon, εικ. 160.

από την επόμενη της. Ο πεσσός, όμοιος σε όλα με εκείνους της ανώτερης κύριας ζώνης, αποδόθηκε και εδώ προοπτικά με μία όμως μικρή αλλά χαρακτηριστική διαφορά. Ενώ δηλαδή στους πεσσούς (και τις δύο κρήνες) της πρώτης ζωφόρου αποδόθηκε καθαρά και το κυμάτιο του επικράνου τους, αμέσως κάτω δηλαδή από την ταινία της κορυφής, στην περίπτωση αυτή η αναφερόμενη λεπτομέρεια δεν υπάρχει. Τούτο δεν νομίζουμε ότι οφείλεται σε ολιγωρία του καλλιτέχνη αλλά στη γνώση του, που έχει σχέση με τη θέση και την οπτική γωνία από την οποία βλέπει ο θεατής την εικονογράφηση των κλινών. Έτσι, ενώ οι πεσσοί της ανώτερης ζωφόρου φαίνονται από χαμηλότερη θέση και κατά συνέπεια αποδίδονται οι λεπτομέρειες κάτω από το επίκρανό τους, ο ανάλογος της κατώτερης ζώνης φαίνεται από επίπεδο ψηλότερο και επομένως οι αντίστοιχες λεπτομέρειες του επικράνου παραμένουν αθέατες.

2. Τα επιμέρους θέματα της δεύτερης κατά σειρά ενότητας από τα αριστερά προς τα δεξιά είναι: ένας πάνθηρας, ένας ελικωτός κρατήρας, ένας μυθικός φτερωτός μονόκερως και ένας δεύτερος κρατήρας, καλυκωτός αυτή τη φορά (Πίν. 5 β, 10-11, 21, 23 α-β, 24 α-γ):

α) Στον ίδιο εικονογραφικό τύπο και στο ίδιο μέγεθος με το λιοντάρι της προηγούμενης ομάδας με μικρές μόνο διαφορές από εκείνο ζωγραφίστηκε ο αρσενικός πάνθηρας στην αρχή αυτής της θεματικής ενότητας¹²⁵. Τα σημεία στα οποία διαφοροποιείται από το λιοντάρι είναι: η αρκετά μεγαλύτερη ουρά, η οποία ακουμπά στο έδαφος, αφού στο μεταξύ έχει διαγράψει μία μεγάλη καμπύλη περνώντας κάτω από το πίσω δεξιό πόδι του ζώου· το στόμα που είναι πιο ανοιχτό με τη γλώσσα έξω, σαν να βρυχάται, και τέλος το δέρμα του, που αποδίδεται με πυκνά ζεύγη μικρών παράλληλων γραμμών. Ούτε αυτός ο εικονογραφικός τύπος του πάνθηρα είναι άγνωστος. Αντίθετα μάλιστα είναι ο πιο συνηθισμένος στην ελληνική τέχνη από την αρχαϊκή ακόμη εποχή¹²⁶.

β) Ανάμεσα στον πάνθηρα που μόλις περιγράψαμε και στο αντικριστό με αυτόν ζώο που ακολουθεί, ορθώνεται ένας μεγάλος ελικωτός κρατήρας, που μαζί με τις υπερυψωμένες του λαβές έχει ύψος 0,085 μ. (Πίν. 24 β). Με την τετράγωνη, όπως φαίνεται, ψηλή του βάση, που συνεχίζει κολουροκωνική σε αρκετό ύψος και κορυφώνεται σε κυρτό δίσκο¹²⁷, με το ημισφαιρικό ραβδωτό κάτω μέρος του σώματός του και με το σχεδόν κυλινδρικό κυρίως σώμα, το οποίο απολήγει σε ανοικτό χείλος που εξέχει και φέρει σχηματική απόδοση ιωνικού κυματίου, δεν υπάρχει αμφι-

125. Το φαινόμενο της ομοιότητας στον εικονογραφικό τύπο, αλλά και στο μέγεθος των ζώων, παρατηρείται και σε άλλες περιπτώσεις της ίδιας ζωφόρου. Έτσι, εκτός του γεγονότος ότι τα ζώα που επαναλαμβάνονται (λιοντάρια, πάνθηρες και ταύροι) αποδίδονται πάντοτε ουσιαστικά όμοια, οι ίδιες ομοιότητες διαπιστώνονται και ανάμεσα σε διαφορετικά μεταξύ τους ζώα, όπως είναι οι πάνθηρες και τα λιοντάρια (πρβλ. τη συγκεκριμένη περίπτωση που τώρα εξετάζουμε). Το γεγονός αυτό μας κάνει να υποψιαζόμαστε, όπως άλλωστε επισημάναμε και για τα ζεύγη των γρυπών παραπάνω, ότι ο ζωγράφος χρησιμοποίησε έτοιμα παραδείγματα (βλ. ό.π., υποσημ. 114). Για τη σχεδίαση τόσο των λιονταριών, όσο και των πανθήρων έχουμε τη γνώμη ότι έγινε χρήση ενός και του αυτού προσχεδίου. Ακόμη και στις περιπτώσεις που τα όμοια ζώα διαφοροποιούνται ως προς την κατεύθυνση, μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτό έγινε με την αντιστροφή των ίδιων παραδειγμάτων.

126. Το καλύτερο παράλληλο μας το δίνει ο εντελώς όμοιος πάνθηρας, στη λεγόμενη σαρκοφάγο του Μεγάλου Αλεξάνδρου στο Μουσείο Κωνσταντινουπόλεως, που χρονολογείται στα 312/11 π.Χ. βλ. Schefold, Sarkophag, πίν. 6. Για παρόμοιους πάνθηρες βλ. ακόμη E. Gerhard, Über den Gott Eros, 1848, πίν. III· Lullies, Terrakotta-Appliken, πίν. 7.1, 11.1 και 15. 1,3· Vaulina - Wasowicz, Bois grecs, 72-73, πίν. I, VII και από το μακεδονικό χώρο, αυτόν στο λαιμό του κρατήρα του Δερεβνίου. Βλ. Γιούρη, Κρατήρας, 16 και 41, πίν. 48.

127. Είναι πολύ πιθανό ο δίσκος αυτός να αποτελεί την πραγματική βάση του αγγείου, ενώ το τμήμα κάτω από αυτόν να αποδίδει το υπόστατό του. Για τέτοια υπόστατα βλ. G. M. A. Richter - M. J. Milne, Shapes and Names of Athenian Vases, 1935, 7-8 και 31, εικ. 54, 189, 190.

βολία ότι ο καλλιτέχνης θέλησε να μεταφέρει στη ζωγραφική επιφάνεια έναν πραγματικό μεταλλικό κρατήρα. Σε αυτό συνηγορούν και οι μακριές και ορθογώνιες πλατιές λαβές, που ξεκινώντας από το κάτω μέρος του σώματος του αγγείου ακολουθούν παράλληλα το περίγραμμά του και κορυφώνονται σε έλικες που ξεπερνούν σε ύψος το στόμιο του κρατήρα. Αυτό όμως που κυρίως βεβαιώνει τη μεταλλική του υφή είναι το χρυσοκίτρινο χρώμα με το οποίο αποδόθηκε ολόκληρη η επιφάνειά του. Έτσι, ο κρατήρας θεωρείται χρυσός ή τουλάχιστον ορειχάλκινος. Για την απόδοση της σκιάς του εξέχοντος χείλους του αγγείου έγινε χρήση έντονου κόκκινου χρώματος (δεν αποκλείεται να αποτελεί και ατυχή προσπάθεια του καλλιτέχνη να αποδώσει το λαιμό του κρατήρα), ενώ με το ίδιο χρώμα δηλώθηκε και το εσωτερικό άνοιγμα του αγγείου. Σχετικά με τον τύπο του εικονιζόμενου κρατήρα χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι δεν φαίνεται να έχει στενό και ξεχωριστό λαιμό και στόμιο, όπως συνήθως, ξεφεύγοντας έτσι πολύ από το σχήμα των ανάλογων αττικών αγγείων¹²⁸.

γ) Στο μέσον της ζωφόρου, στην α' κλίνη, αντιμέτωπο με τον πάνθηρα και αμέσως μετά τον ελικωτό κρατήρα που είδαμε, απεικονίστηκε το μόνο μη υπαρκτό στη φύση ζώο ολόκληρης της ζώνης. Πρόκειται για ένα φτερωτό και μονοκέρατο θηρίο με μυθική υπόσταση. Πράγματι, ανάμεσα στο ρύγχος και στο μέτωπο του ζώου, σε λοξή προς τα πάνω θέση, ορθώνεται μία μικρή κερατόμορφη κεραία, που το χαρακτηρίζει¹²⁹. Το ένα φτερό που διακρίνεται αποδίδεται σε αρχαϊκό σχήμα με δρεπανοειδή την απόληξή του, αντίθετα με τα αντίστοιχα γωνιώδη των γρυνών που είδαμε παραπάνω. Στο εσωτερικό του φτερού αποδόθηκαν δύο σειρές πτύλων και είναι χαρακτηριστικό ότι η μέσα σειρά δέχθηκε και απαλό γαλάζιο χρώμα. Κατά τα άλλα η μορφή του ζώου είναι εντελώς όμοια με αυτή των λιονταριών της ίδιας ζώνης. Αποδόθηκε σε μήκος μεγαλύτερο των άλλων ζώων (0,17 μ.) αλλά η διαφορά αυτή οφείλεται στην εντονότερη καμπύλη της μακριάς του ουράς, που στην απόληξή της περνά κάτω από το πίσω αριστερό σκέλος του ζώου.

δ) Ο καλυκωτός κρατήρας που ακολουθεί δεν διαφέρει στα βασικά του σημεία από τον προηγούμενο με τις ελικωτές λαβές (Πίν. 24 γ). Έχει την ίδια στα επιμέρους στοιχεία μορφή και μόνον οι δύο μικρές οριζόντιες λαβές στο κάτω μέρος του σώματός του τον διαφοροποιούν ουσιαστικά από τον πρώτο. Μία άλλη διαφορά ανάμεσα στα δύο γραπτά αγγεία βρίσκεται στις αναλογίες. Γιατί στον καλυκωτό κρατήρα η καθ' ύψος σχέση βάσης και κυρίως σώματος έχει αλλάξει: το πόδι του αποδόθηκε υπερβολικά λεπτό και ψηλό, αφού πιάνει το μισό σχεδόν του ολικού ύψους του αγγείου, που είναι 0,075 μ.¹³⁰ Ακόμη το κυρίως σώμα ζωγραφίστηκε στενόμακρο και κυλινδρικό με υπερβολικά εξέχον χείλος, που στην περιφέρειά του φέρει και ιωνικό κυμάτιο. Η μεταλλική υφή του αγγείου υπονοείται από το γενικό του σχήμα, το μεγάλο ύψος και τα λεπτά τοιχώματα, δηλώνεται όμως καθαρά, όπως και στον προηγούμενο κρατήρα, με το έντονο

128. Για την καταγωγή, τις μορφές και την εξέλιξη των ελικωτών κρατήρων και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. A. Rumph, *Chalkidische Vasen*, 1927, 122 κ.ε. S. Karousou, *Fragments d'un cratère à volutes provenant de la Collection Stathatos*, BCH 79 (1955), 192 κ.ε. και κυρίως M. Τιβέριος, *Προβλήματα της μελανόμορφης αττικής κεραμικής*, 1981, 129 κ.ε. Σχετική με το θέμα είναι και η μελέτη του K. Hitzl, *Die Entstehung und Entwicklung des Volutenkrateres von den frühesten Anfängen bis zur Ausprägung des kanonischen Stils in der attischschwarzfigurigen Vasenmalerei*, *Archäologische Studien* 6, 1982.

129. Τα μόνα παράλληλα που βρήκαμε είναι τα εντελώς όμοια πηλίνα ομοιώματα τέτοιων μυθικών τεράτων από τον Τάραντα, τα οποία κοσμούσαν ξύλινες σαρκοφάγους της ίδιας εποχής. Lullies, *Terrakotta-Appliken*, πίν. 8.2 και 11.2.

130. Και σε αυτόν, όπως και στον ελικωτό κρατήρα που είδαμε, αποδίδεται πιθανότατα υψηλό υπόστατο στη βάση του (βλ. ό.π., υποσημ. 127).

χρυσοκίτρινο χρώμα που γεμίζει ομοιόμορφα όλη του την επιφάνεια. Μικρές κακοτεχνίες, όπως, για παράδειγμα, στο άκρο δεξιό της τετραπλευρης βάσης του, οφείλονται προφανώς στην ταχύτητα και στην προχειρότητα της εκτέλεσης¹³¹.

3. Πριν την εξέταση και περιγραφή των τριών επιμέρους θεμάτων της τρίτης γραπτής ενότητας και για να αποφυγούμε άσκοπες επαναλήψεις, πρέπει να επισημάνουμε την ομοιότητά της με την πρώτη κατά σειρά ενότητα που εξετάσαμε. Δεν είναι μόνον η ομοιότητα ούτε στο είδος των ζώων που εικονίστηκαν (Πίν. 11, 25 α), (και στις δύο περιπτώσεις αποδίδονται αντιμέτωπα ένας ταύρος και ένα λιοντάρι) ούτε στο μέγεθος και στην εκτέλεση των ζώων. Όμοια είναι και τα φυτικά διακοσμητικά θέματα ανάμεσα στα ζεύγη των ζώων. Η βασική διαφορά μεταξύ των δύο θεματικών ενοτήτων έγκειται στη διαφορετική σειρά και κατά συνέπεια στην αντίστροφη κατεύθυνση των αντωπών ζώων. Ενώ δηλαδή στην πρώτη ενότητα η σειρά είναι λιοντάρι-ταύρος, εδώ η σχέση γίνεται ταύρος-λιοντάρι. Με την αντιστροφή αυτή επιτυγχάνεται η συμμετρική αντιστοιχία των θεμάτων της ζωφόρου στην α' κλίνη, αφού και από την αρχή και από το τέλος της η σειρά των θεμάτων είναι η ίδια: λιοντάρι - φυτικό κόσμημα - ταύρος. Οι σχεδιαστικές παρεκκλίσεις και μικροδιαφορές που εμφανίζονται ανάμεσα στα όμοια θέματα των δύο ομάδων είναι αυτές στις οποίες θα σταθούμε για λίγο:

α) Ταύρος μαινόμενος προς τα δεξιά (Πίν. 25 β). Διαφοροποιείται από τον ανάλογο της πρώτης ομάδας σε ελάχιστα σημεία και ιδίως ως προς την απόδοση της κεφαλής του, που εδώ σχεδιάστηκε λίγο μικρότερη, παρουσιάζει ελαφρότερη προς τα κάτω κλίση και φαίνεται σχεδόν κατ'ενώπιον, γεγονός στο οποίο οφείλεται και η δήλωση των δύο οφθαλμών του ζώου.

β) Το όμοιο με το αντίστοιχο της πρώτης ομάδας φυτικό κόσμημα ανάμεσα στο ζευγάρι των ζώων διαφέρει από εκείνο μόνον ως προς το πλάτος, που εδώ είναι κατά 0,02 μ. μεγαλύτερο. Τούτο, όπως και παραπάνω σημειώσαμε, οφείλεται απλά και μόνο στη στροφή προς τα έξω των δύο κωδωνόσχημων λουλουδιών του, που αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στην πρώτη ενότητα εδώ αποδόθηκαν στις γωνίες διάσπασης των κύριων ελίσσόμενων βλαστών του κοσμήματος.

γ) Με το προς τα αριστερά λιοντάρι που ακολουθεί κλείνει (όπως ακριβώς και ανοίγει) η διακόσμηση της ζωφόρου στην α' κλίνη. Σχεδόν σε όλα όμοιο με το αντίστοιχο της πρώτης ομάδας διαφοροποιείται σε ελάχιστες λεπτομέρειες, όπως είναι το ελαφρά μεγαλύτερο κεφάλι με την κάπως μακρύτερη χαίτη και η διαφορετική θέση της ουράς του ζώου, που διαγράφοντας μικρότερη καμπύλη περνά κάτω από το πίσω αριστερό του σκέλος.

4. Στη συνέχεια της ίδιας ζωφόρου στη β' κλίνη, που, όπως αναφέρθηκε, δεν φέρει τα συμπληρωματικά διακοσμητικά στοιχεία της α' κλίνης, ακολουθεί το τέταρτο κατά σειρά ζεύγος αντωπών ζώων, που αποτελείται από έναν πάνθηρα στα αριστερά και έναν αγριόχοιρο στα δεξιά (Πίν. 6 α, 7 α, 26, 29 β).

α) Ο πάνθηρας, όμοιος με εκείνον της δεύτερης ομάδας ζώων που εξετάσαμε, διαφοροποιείται σε λίγα του σημεία, όπως είναι ο περισσότερο ανορθωμένος λαιμός και η αρκετά κοντύτερη ουρά που δεν διαγράφει τη μεγάλη εξωτερική καμπύλη εκείνου, πριν περάσει κάτω από το πίσω του πόδι.

131. Ένας πραγματικός και όμοιος με αυτόν που περιγράψαμε χάλκινος καλυκωτός κρατήρας βρέθηκε τελευταία σε κιβωτιόσχημο τάφο του 330 π.Χ. περίπου στη Σεβαστή Πιερίας. Έχει ύψος 0,61 μ. και περιείχε τα οστά ενός νεκρού (βλ. Μ. Μπέσιος, Ανασκαφές στη βόρεια Πιερία, ΑΕΜΘ 1 (1987), 212, εικ. 9). Και στον κρατήρα αυτό υπάρχει χωριστό υπόστατο. Για άλλους παρόμοιους και πραγματικούς επίσης κρατήρες βλ. W. Fuchs, Der Schiffsfund von Mahdia, 1963, 28, αριθ. 31, εικ. 39 και A. Greifenhagen, Antike Kunstwerke, 1966, 31, πίν. 87.

β) Αντιμέτωπος με τον πάνθηρα ζωγραφίστηκε ο μοναδικός κάπρος της ζωφόρου¹³² (Πίν. 7 β, 29 β). Έχει μήκος 0,13 μ. και αποδίδεται κατά κρόταφον προς τα αριστερά, στο γνωστό από τα αρχαϊκά ακόμη χρόνια εικονογραφικό τύπο¹³³. Μία ακαμψία που διακρίνεται στην απόδοση του ζώου δεν οφείλεται σε καλλιτεχνική αδυναμία αλλά στην ιδιομορφία του θηρίου να τρέχει με σχεδόν παράλληλα και τα δύο ζεύγη των ποδιών του, όπως ακριβώς εδώ. Έτσι, η απόδοση του ζώου – που γίνεται με καστανό περίγραμμα και με μικρές και πυκνές οριζόντιες γραμμές για δήλωση του τριχώματός του – είναι απόλυτα ρεαλιστική. Οι σκληρές ανορθωμένες τριχες στη ράχη του κάπρου αποδόθηκαν με μικρές κάθετες και χοντρές γραμμές, ενώ η ενάργεια και η επιθετική ορμή του ζώου δηλώνονται και με τα τεντωμένα του μικρά αυτιά, τα ορθάνοιχτα μάτια και το μισάνοιχτο στόμα, όπου διακρίνεται και ο χαρακτηριστικός χαυλιόδοντας. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος του κάπρου, γνωστός, όπως είπαμε, από παλιά, συνεχίζει απαράλλαχτος μέσα στους αιώνες και δεν είναι λίγα τα παραδείγματα και από την ελληνιστική εποχή¹³⁴.

5. Η τελευταία ομάδα ζώων της ζωφόρου είναι για τρίτη φορά ένας ταύρος μαινόμενος αριστερά και ένα λιοντάρι αντιμέτωπό του δεξιά¹³⁵ (Πίν. 3, 26, 29 γ). Τα δύο ζώα αποδόθηκαν όμοια με τα ανάλογά τους στις δύο προηγούμενες ενότητες που εξετάσαμε, ενώ διαφέρουν ελάχιστα από αυτά και μόνο σε κάποιες τους λεπτομέρειες, όπως θα δούμε αμέσως:

α) Ο ταύρος (Πίν. 7 α, 29 γ), μήκ. 0,135 μ., αν και όμοιος με τους δύο προηγούμενους, συμφωνεί περισσότερο με τον δεύτερο κατά σειρά, με τον οποίο έχει και την ίδια προς τα δεξιά κατεύθυνση. Διαφέρει κυρίως στην απόδοση της κεφαλής, που σχεδιάστηκε με κλίση ακόμη μεγαλύτερη, καθώς και στην απόδοση των αυτιών του, που εδώ διακρίνονται καθαρά, αντίθετα με τον προηγούμενο, όπου δεν δηλώθηκαν καθόλου.

β) Και το αντιμέτωπο με τον ταύρο λιοντάρι ζωγραφίστηκε όμοιο με τα δύο προηγούμενα και πιο πολύ με εκείνο της τρίτης ομάδας ζώων, με το οποίο έχει και την ίδια κατεύθυνση. Οι μόνες σχεδιαστικές διαφορές σε σχέση με αυτό βρίσκονται στη μεγαλύτερη καμπύλη της μακριάς του ουράς και στην άτεχνη κάπως απόδοση, που διακρίνεται στη συμβολή του δεξιού του πίσω ποδιού με την κοιλιακή χώρα.

Πριν αναφερθούμε στην ερμηνεία της εικονογράφησης των κλινών της Ποτίδαιας και για να ολοκληρώσουμε την περιγραφή τους, απομένει να δούμε μόνον τους δύο μακρόστενους επίπεδους και βυθισμένους χώρους στο κατώτερο μέρος του μετώπου τους. Οι χώροι αυτοί σε αντίθεση με ολόκληρη την υπόλοιπη όψη των κλινών έχουν αδρή επεξεργασία και παρουσιάζουν σαφή τα ίχνη του βελονιού στο μάρμαρο. Όπως ακριβώς συνέβαινε και στις πραγματικές ξύλινες κλί-

132. Όπως και το μονοκέρατο φτερωτό τέρας παραπάνω, ο κάπρος απεικονίζεται στη ζωφόρο μία και μοναδική φορά. Αντίθετα, ο ταύρος και το λιοντάρι επαναλαμβάνονται τρεις φορές και ο πάνθηρας δύο.

133. Πρβλ. π.χ. την παρόμοια απόδοση του ζώου στον κρατήρα François, με την παράσταση του κυνηγιού του καλυδωνίου κάπρου (βλ. E. Simon, *Die griechischen Vasen*, 1981, εικ. 54-56).

134. Χαρακτηριστικά είναι τα παρακάτω παραδείγματα: Hausmann, *Reliefbecher*, πίν. 8,1· Schefold, *Vasen*, πίν. 6 και Salzmann 116, αριθ. 134, πίν. 88-89. Αξίζει ακόμη να σημειώσουμε και τον ανάλογο αγριόχοιρο από το αέτωμα του ναού της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα (βλ. Ch. Dugas - J. Berchmans - M. Clemmensen, *Le sanctuaire d'Aléa Athéna à Tegée au IVe siècle*, 1924, πίν. 108) και από τη Μακεδονία, την απεικόνιση του ίδιου ζώου στον κρατήρα του Δερβενίου (Γιούρη, *Κρατήρας*, 41, πίν. 47).

135. Αξιοπαρατήρητο είναι ότι, όπως ακριβώς ανοίγει και κλείνει η ζωφόρος στην α' κλίνη με ζεύγος λιονταριού και ταύρου, με τα ίδια ζώα κλείνει και η εικονογράφηση της ζώνης στη β' κλίνη. Έτσι, και στα δύο άκρα ολόκληρης της ζωφόρου επαναλαμβάνεται το ζεύγος λιοντάρι-ταύρος.

νες, εννοούνται κενού· αυτή η ψευδαίσθηση του βάθους αποδόθηκε εδώ με τη χρήση ομοιόμορφου μαύρου χρώματος, που δεν διατηρήθηκε σε καλή κατάσταση και που, όπου υπάρχει, είναι έντονα ξεθωριασμένο (Πίν. 1-2, 6 α, 10-11, 26). Μέσα στο σκοτεινό αυτό βάθος των κλινών ζωγραφίστηκαν με απλές γραμμές και με προσπάθεια προοπτικής απόδοσης τα δύο αντίστοιχα χαμηλά υποπόδια, που μιμούνται τα ανάλογα ξύλινα κάτω από τις πραγματικές κλίνες. Τούτο έγινε με παχύ μαύρο περίγραμμα και ενιαίο κίτρινο χρώμα εσωτερικά, που διακόπτεται από κάθετες χοντρές καφέ γραμμές για τη διαφοροποίηση προφανώς των επιφανειών και κυρίως των χαμηλών τους ποδιών στα άκρα.

Ο *θρηῆνυς* ή το *θρανίον* (όπως είναι η αρχαία ονομασία του υποποδίου) αποδόθηκε ολόκληρος κάτω από την α' κλίνη σε μήκος 1,45 και ύψος στο μέσον 0,11 μ., που στα πλαστικά διαμορφωμένα πόδια του φθάνει τα 0,20 μ. συνολικά. Στο γνωστό από λίθινα κυρίως υποπόδια και από απεικονίσεις της αγγειογραφίας τύπο¹³⁶ απέχει μόλις 0,05 μ. από τον κατώτερο κανόνα της κλίνης, ενώ από το αριστερό και δεξιό πόδι της απέχει 0,17 και 0,12 μ., αντίστοιχα. Το υποπόδιο της β' κλίνης απεικονίστηκε μόνο στο ορατό της δεξιό μισό σε συνολικό μήκος 0,79 μ. και είναι όμοιο με το προηγούμενο, με τη διαφορά ότι εδώ διατήρησε τα χρώματά του σε καλύτερη κατάσταση, όπως καλύτερα σώζεται και το μαύρο βάθος γύρω του.

136. Πρβλ. τα μαρμάρινα υποπόδια των κλινών στο Ηρώο της Καλυδώνος (βλ. Dyggve - Poulsen - Rhomaios, 346 κ.ε., εικ. 54-56). Ανάλογα είναι και τα λίθινα υποπόδια στις κλίνες των μακεδονικών τάφων Αγγίστας Σεργών και Θεσσαλονίκης ΙΙΙ (βλ. υποσημ. 333). Για υποπόδια στη μεγάλη ζωγραφική και στην αγγειογραφία βλ. ενδεικτικά Napoli, Tuffatore, εικ. 1-2, 35-38 και 61-62. Σχετικές, τέλος, με τα υποπόδια πληροφορίες και βιβλιογραφία στο Richter, Furniture, 51 και 57, εικ. 283.

ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗΣ ΤΩΝ ΚΛΙΝΩΝ

Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΑΝΩΤΕΡΗ ΖΩΝΗ

Ένα σοβαρό πρόβλημα που προέκυψε ύστερα από την περιγραφή της διακόσμησης των κλινών, είναι αυτό της ερμηνείας των ζωγραφικών θεμάτων ειδικά της Α ζωφόρου τους. Μια πρώτη παρατήρηση που έχει θέση στο σημείο αυτό είναι ότι στις περισσότερες από τις θεματικές ενότητες της ανώτερης αυτής ζώνης επαναλαμβάνεται το ίδιο ακριβώς τριαδικό σχήμα με παρόμοια σε κάθε περίπτωση θέματα, τα οποία αντιπροσωπεύουν: α) τον υλικό κόσμο (πεσσοί, κρηναίες κατασκευές), β) την κεντρική ανθρώπινη παρουσία (ανακεκλιμένες μορφές) και γ) το ζωικό βασίλειο (πάνθηρες, χήνα). Αν και το φαινόμενο μπορεί να θεωρηθεί συμπτωματικό, η κανονική του επανάληψη συνηγορεί μάλλον για το αντίθετο. Η αξία αυτής της παρατήρησης έγκειται κυρίως στο ότι τα παραπάνω παραπληρωματικά θέματα βοηθούν καθοριστικά στην ερμηνεία και στην ταύτιση της κάθε εικονιζόμενης μορφής. Και βέβαια η ταύτιση καθεμιάς από αυτές τις μορφές, που επιχειρείται αμέσως παρακάτω, αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη συνολική ερμηνεία της εικονογράφησης.

Όσον αφορά την ερμηνεία της πρώτης μορφής της ζωφόρου (Πίν. 4 α, 10, 14), το πιθανότερο είναι ότι αυτή ταυτίζεται με την Αφροδίτη¹³⁷. Τα στοιχεία που συνηγορούν σε αυτό είναι: ο εικονογραφικός τύπος της μορφής, που είναι γνωστός από αρκετές απεικονίσεις της θεάς του Έρωτα και κυρίως από την ερυθρόμορφη αγγειογραφία του 4ου αι. π.Χ.¹³⁸. Για την ίδια όμως ερμηνεία συνηγορεί και η παρουσία της χήνας στα δεξιά της μορφής, που αποτελεί το κατ' εξοχήν ιερό πουλί της Αφροδίτης. Και είναι πολλές οι απεικονίσεις της θεάς με το πτηνό αυτό σε όλες τις μορφές της αρχαίας τέχνης, κυρίως στην αγγειογραφία αλλά και στην κοροπλαστική και στη μεταλλοτεχνία¹³⁹. Μία πρόσθετη ένδειξη για την ίδια ταύτιση προέρχεται από τα ιδιαίτερα

137. Εύκολα θα μπορούσε να σκεφθεί κανείς και την Αριάδνη, η οποία όμως ταυτίζεται παρακάτω με άλλη μορφή της ζωφόρου.

138. Βλ. χαρακτηριστικά παραδείγματα J. de Witte, Dionysus et Silene, *GazArch* 1875, 5, πίν. 2 και, στον ίδιο τόμο, E. de Chanot, Aphrodite et Myrtille, 20, πίν. 5-6. Ακόμη, Bianchi, *Mysteries*, 17 και εικ. 3. Ανάλογες απεικονίσεις της Αφροδίτης, από την αγγειογραφία του 4ου αι. π.Χ. θα μπορούσαμε να αναφέρουμε αρκετές και ιδιαίτερα από παραστάσεις του διονυσιακού κύκλου, σε απουλικούς ιδίως κρατήρες. Βλ. και LIMC II 2, 1984, 35, εικ. 369-84, εικ. 857-87, εικ. 881-135, εικ. 1368, λ. Aphrodite (A. Delivorrias κ.ά.).

139. Πολύ χαρακτηριστικό πρώιμο παράδειγμα από την αγγειογραφία αποτελεί η γνωστή κύλικα του ζωγράφου του Πιστόξενου (περί το 465 π.Χ.), με την Αφροδίτη πάνω σε χήνα (βλ. καλή φωτογραφία στην IEE, Β', 77). Για ανάλογες παραστάσεις, από την αγγειογραφία επίσης, βλ. Himmelman-Wildschütz, πίν. 16b, Richter, *Furniture*, εικ. 121 και LIMC (ό.π., υποσημ. 138), 32, εικ. 317-80 κ.ε., εικ. 798, 804, 806, 810, 830, αλλά και εικ. 905 κ.ε., με πηλίνα ειδώλια της Αφροδίτης πάνω σε χήνα και εικ. 1343, με ανάλογη σύνθεση σε χάλκινο καθρέπτη. Για το ίδιο θέμα βλ. και Pfuhl, *MuZ* III, 251, εικ. 622-623. Τέλος, και για να αναφέρουμε ένα πολύ

χαρακτηριστικά της εικονιζόμενης μορφής, καθώς και από τη γεμάτη αισθησιασμό στάση και έκφρασή της, αφού είναι γνωστό ότι από τα αρχαϊκά ακόμη χρόνια ο εικονογραφικός τύπος ενός θεού ή ενός ήρωα χαρακτηριζόταν και την ίδια του την υπόσταση¹⁴⁰. Και δεν είναι καθόλου απίθανο η μορφή αυτή των κλινών της Ποτίδαιας να μνημονεύει ένα κλασικό πρότυπο της μεγάλης ζωγραφικής για τη θεά του Έρωτα, αν και ο ίδιος αυτός τύπος ελαφρά παραλλαγμένος ήταν αρκετά συνηθισμένος και για την απόδοση άλλων μορφών¹⁴¹. Τέλος, ως προς τις ιδιότητες της Αφροδίτης θα πρέπει να θυμηθούμε ότι η θεά είχε και χθόνιο χαρακτήρα¹⁴². Από την άποψη αυτή θα μπορούσε εύκολα να θεωρηθεί ότι η απεικόνισή της στον τάφο της Ποτίδαιας σχετίζεται με αυτόν ακριβώς το χαρακτήρα και ότι αποτελεί αναφορά στα Ηλύσια Πεδία και στα Νησιά των Μακάρων¹⁴³.

Ο πάνθηρας που συνοδεύει τη δεύτερη κύρια μορφή της ζωφόρου (Πίν. 15 α) αποτελεί αναμφίβολα ένα καθοριστικό και ενδεικτικό στοιχείο για την ερμηνεία της, όχι όμως και αποδεικτικό της ταυτότητάς της. Την προσγράφει στα μέλη της διονυσιακής συνοδείας, αφού είναι γνωστό ότι ο πάνθηρας είναι ιερό ζώο του Διονύσου, χωρίς βέβαια τούτο να αποτελεί και αποκλειστικότητα¹⁴⁴. Το πρώτο, λοιπόν, που σκέφτεται κανείς, αφού μάλιστα δεχθήκαμε τη γυναικεία φύση της εικονιζόμενης μορφής, είναι ότι εδώ το ζώο συνοδεύει μία Μαινάδα του διονυσιακού θιάσου.

Η ταυτότητα του Παπποσιληνού που ακολουθεί (Πίν. 5 α, 16 α) είναι αυταπόδεικτη. Αυτό όμως που θα άξιζε να επισημανθεί εδώ είναι η απόδοσή του στη συγκεκριμένη θέση και μάλιστα σε στάση αντιθετικά συμμετρική με αυτή της γυναικείας μορφής, πριν από το αστρικό θέμα που περιγράψαμε. Η παρατήρηση αυτή ενισχύει, πιστεύουμε, την ερμηνεία της προηγούμενης μορφής ως Μαινάδας, που, όπως και ο Παπποσιληνός, αποτελεί μέλος του διονυσιακού θιάσου.

Για την ερμηνεία της παρουσίας του ελαφιού στη συνέχεια της ζωφόρου (Πίν. 11, 16 β) προβάλλουν δύο ερωτήματα, στα οποία θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε: α) Ποιο λόγο ύπαρξης έχει το ελάφι και μάλιστα σε καίρια θέση της ζωφόρου, ανάμεσα δηλαδή σε θεϊκές και δαιμονικές μορφές; β) Γιατί το ζώο αποδόθηκε με κατεύθυνση προς τα δεξιά, σε πλήρη δηλαδή αντίθεση με τις μορφές που το πλαισιώνουν, διαταράσσοντας έτσι την τόσο φροντισμένη συμμετρία της ζωφόρου; Η απάντηση έχει σχέση, όπως θα εξηγήσουμε και παρακάτω, με την παρατήρηση ότι

χαρακτηριστικό παράδειγμα από την τέχνη των ψηφιδωτών, σημειώνουμε τη θαυμάσια παράσταση της Πάφου με την χήνα (και όχι κύκνο, όπως αρχικά υποστηρίχθηκε) δίπλα στην όρθια μορφή της Αφροδίτης. Βλ. σχετικά L. Kahil, *L'iconographie classique et son rayonnement*, Πρακτικά XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Αθήνα 4-10 Σεπτεμβρίου 1983 (1985), Α', 327-328, πίν. 60, 1 (όπου και η σχετική συζήτηση με βιβλιογραφία). Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι και ο Πόθος, συνοδός συχνός της Αφροδίτης, εικονίζεται συχνά με μια χήνα δίπλα του. Βλ., για παράδειγμα, Samothrace, V, 278, εικ. 229-231.

140. Βλ. σχετικά Himmelmann-Wildschütz, 11 κ.ε.,

141. Για παραδείγματα, βλ. Rizzo, *Pittura*, πίν. CXVI και Matz, *Sarkophage*, I, πίν. 8, 26.

142. Χαρακτηριστικά από την άποψη αυτή είναι τα επίθετα της Αφροδίτης: *ἐπιτυμβία* ή *ἐπιτυμβιδία*, *μελαινίς*, *τυμβωρύχος* και *labiina*, αργότερα. Γι' αυτά και για το χθόνιο χαρακτήρα της θεάς βλ. Ν. Παπαχατζής, *Η Πασικράτα της Δημητριάδας*, Θεσσαλικά Α', 1958, 55-62, με τις σχετικές αρχαίες πηγές και βιβλιογραφία. Για το ίδιο θέμα βλ. Kerenyi, *Mythologie*, I, 80-81 EM, I, 227 και Δρούγου - Τουράτσογλου, 182.

143. Βλ. Ν. Παπαχατζής, *ό.π.*, και Kerenyi, *ό.π.*, 241-242.

144. Για τις στενές σχέσεις του Διονύσου και γενικότερα των μελών του διονυσιακού θιάσου με τον πάνθηρα βλ. Jeanmaire, *Dionysos*, 338. Ότι όμως και άλλες θεότητες, όπως η Άρτεμις, εικονίζονται συχνά με το ίδιο ζώο, συνάγεται από σχετικές παραστάσεις της αγγειογραφίας (βλ. LIMC I 2, 1981, 358, εικ. 83b, λ. Aktaion (L. Guimond) και LIMC II 2, 1984, 445, εικ. 33, και 535, εικ. 1122, λ. Artemis (L. Kahil).

όλα τα θέματα αυτής της ζωφόρου νοούνται μέσα σε ένα υπαίθριο ιερό αφιερωμένο στην Άρτεμη, όπως προκύπτει και από το λατρευτικό άγαλμα της θεάς το οποίο απεικονίζεται λίγο παρακάτω (Πίν. 11, 17 β). Έτσι, πιστεύουμε ότι δικαιολογείται απόλυτα η παρουσία του ελαφιού, που ως το κατ' εξοχήν ιερό ζώο της Άρτεμης είχε ασφαλώς θέση μέσα στο ιερό της τέμενος. Εξηγείται ακόμη ικανοποιητικά και η προς τα δεξιά κατεύθυνση του ζώου, γιατί έτσι βρίσκεται αντικριστά και σε στενή σχέση με το άγαλμα της Άρτεμης.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η επόμενη ανδρική μορφή της ζωφόρου (Πίν. 4 β, 11, 17 α) ταυτίζεται με το θεό Διόνυσο. Δύο κυρίως είναι τα στοιχεία που μας κάνουν να πιστεύουμε ανεπιφύλακτα ότι ο εικονιζόμενος άνδρας αποδίδει τον Διόνυσο και μάλιστα εκείνον τον τύπο του θεού που στον 4ο αι. π.Χ. τον θέλει νέο και αγένειο σε όλες του σχεδόν τις γνωστές παραστάσεις¹⁴⁵. Κατ' αρχήν πρόκειται για το θύρσο που κρατά ιερόπρεπα στο δεξί της χέρι η μορφή. Το στοιχείο αυτό προσδιορίζει βέβαια τη διονυσιακή φύση του άνδρα, δεν είναι όμως αδιαμφισβήτητο, αφού θα μπορούσε να αντιταχθεί ότι θύρσους βαστούν και τα άλλα μέλη του διονυσιακού θιάσου.

Το δεύτερο και πιο σημαντικό στοιχείο για την παραπάνω ταύτιση το δίνει αυτός ακριβώς ο εικονογραφικός τύπος της μορφής. Γιατί, αν τη συγκρίνουμε με τον Διόνυσο του ανατολικού αετώματος του Παρθενώνα¹⁴⁶, θα διαπιστώσουμε αμέσως τη μεγάλη ομοιότητα ανάμεσα στα δύο έργα¹⁴⁷. Δεν είναι μόνο η εντελώς όμοια στάση ούτε και η ίδια προς τα αριστερά κατεύθυνση, αφού πρόκειται για το ίδιο ακριβώς κεφάλι του θεού με το απόμακρο βλέμμα και τα κοντά μαλλιά: είναι ακόμη οι ίδιοι πλαστικοί όγκοι του στήθους και της κοιλιάς και η όμοια ακριβώς θέση των χεριών (όσο τουλάχιστον μας επιτρέπουν να κρίνουμε τα σωζόμενα τμήματα των χεριών του παρθενώνιου Διονύσου). Ακόμη και το αριστερό χέρι λυγισμένο όμοια και στις δύο περιπτώσεις (στον Παρθενώνα και στην Ποτίδαια) στηρίζει με τον ίδιο ακριβώς τρόπο το κορμί του θεού στο βράχο που βρίσκεται πίσω του. Όμοια επίσης απλώνεται και το ιμάτιο πάνω στο βράχο, για να προστατεύσει τα θεϊκά νύτα. Η μόνη ουσιαστική διαφορά είναι ότι, ενώ ο παρθενώνιος Διόνυσος εικονίζεται ολόγυμνος, αυτός της Ποτίδαιας φέρει στο κάτω του σώμα ιμάτιο. Βέβαια, έτσι μισοκρυμμένες αποδίδει ο καλλιτέχνης του τάφου της Ποτίδαιας όλες του τις μορφές και θα ήταν αφύσικο να διαταράξει αυτή την ομοιομορφία αφήνοντας εντελώς γυμνό το σώμα του Διονύσου. Ακόμη όμως και έτσι, μπορεί να διακρίνει κανείς ότι, όπως ακριβώς στον Διόνυσο του Παρθενώνα, έτσι και σε αυτόν της Ποτίδαιας το αριστερό πόδι του θεού λυγισμένο στο γόνατο περισσότερο από το δεξί παίρνει θέση κάτω από αυτό.

Ύστερα από τα παραπάνω, το πρόβλημα είναι αν η μικρογραφική μορφή της Ποτίδαιας αντιγράφει τον παρθενώνιο Διόνυσο ή κάποιο μεταγενέστερο έργο, ίσως από τη μεγάλη ζωγραφική.

145. Πρβλ. τον Διόνυσο στον κρατήρα του Δερβενίου (Γιούρη, Κρατήρας, 7 και 15, πίν. Α) και την απεικόνιση του ίδιου θεού στο θαυμάσιο ελεφαντοστέινο μικρογραφικό ανάγλυφο από τη διακόσμηση της ξύλινης κλίνης του τάφου Βεργίνας III (βλ. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 131, εικ. 90), για να περιορισθούμε στο μακεδονικό μόνο χώρο. Για την αλλαγή πάντως στην εικονογραφία του Διονύσου, που από ώριμος, γενειοφόρος και σεβασμιος άνδρας στα αρχαϊκά και στα πρώιμα κλασικά χρόνια έφθασε στη μεταπαρθενώνια εποχή να παριστάνεται ως νέα και αγένεια ευγενική μορφή, βλ. Jeanmaire, Dionysos, 211, 222 και C. Kérenyi, Dionysos: Archetypal Image of Indestructible Life, 1978, 383, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

146. F. Broomer, Die Skulpturen der Parthenon-Giebel, 1963, πίν. 27-31.

147. Στον ίδιο αυτό τύπο αποδίδονται βέβαια και άλλες, θεϊκές κυρίως μορφές. Πρβλ., για παράδειγμα, τον Δία σε ελικωτό κρατήρα του Μουσείου του Τάραντα με την παράσταση της γέννησης του Διονύσου (Borda, Ceramiche, 34, εικ. 25).

Και στη δεύτερη όμως αυτή περίπτωση το αρχέτυπο θα ήταν σίγουρα ο Διόνυσος του Παρθενώνα. Ακόμη αξίζει εδώ να θυμίσουμε ότι η εικόνα του ανακεκλιμένου σε αυτόν τον τύπο νέου Διόνυσου είναι η συνηθέστερη στην αγγειογραφία του 4ου αι. π.Χ., κατά το πρότυπο πιθανότατα του θεού του Παρθενώνα¹⁴⁸.

Αν προσπαθήσουμε τώρα να εξηγήσουμε την παρουσία του Διονύσου στη ζωφόρο, θα πρέπει ασφαλώς να τη δούμε σε σχέση με την παρουσία της Αφροδίτης η οποία εικονίζεται στην αρχή της ίδιας κλίνης και μάλιστα σε στάση αντικριστή. Εδώ όμως θα περιοριστούμε στην παλιά διαπίστωση της συχνής απεικόνισης του Διονύσου μαζί με την Αφροδίτη. Προσθέτουμε μόνον ότι ο κύκλος του Διονύσου και της Αφροδίτης αποτελεί, όπως άλλωστε και εκείνος του θεού με την Αριάδνη, ένα από τα κυριότερα θέματα στην ερυθρόμορφη αγγειογραφία του 4ου αι. π.Χ.¹⁴⁹.

Το πρόβλημα της ταυτότητας της θεάς την οποία αποδίδει το άγαλμα στο τέλος της ζωφόρου στην α' κλίνη (Πίν. 4 β, 11, 17 α) το θέσαμε παραπάνω σχετικά με το ελάφι της ίδιας ζώνης και αποδώσαμε το εικονιζόμενο αρχαϊστικό άγαλμα στην Άρτεμη. Οι λόγοι που νομίζουμε ότι στηρίζουν αυτή μας την άποψη είναι: α) Ο εικονογραφικός τύπος του αγάλματος, που είναι όμοιος ή παρόμοιος με άλλες γνωστές παραστάσεις λατρευτικών αγαλμάτων της θεάς¹⁵⁰. β) Η παρουσία σε καίρια θέση της ζωφόρου του ελαφιού, που είναι το ιερό της ζωο και, όπως είδαμε, προσβλέπει προς αυτήν. γ) Η ειδικότερη ερμηνεία που θα δώσουμε λίγο παρακάτω για τον πιθανό μύθο ο οποίος ιστορείται στην πρώτη αυτή ζωφόρο και για το χώρο στον οποίο αυτός εντάσσεται. Γιατί, όπως ήδη σημειώσαμε, ο χώρος είναι ένα υπαίθριο ιερό τέμενος της Άρτεμης μέσα στο οποίο έχει βέβαια θέση και το ομοίωμα της θεάς. Τέτοια ομοιώματα γνωρίζουμε ότι ήταν συνηθισμένα ή μάλλον απαραίτητα στα ιερά, όταν μάλιστα δεν υπήρχε εκεί ομώνυμος ναός των θεών. Αξίζει να αναφέρουμε το υπαίθριο ιερό της Άρτεμης στις Καρυές, όπου ...*καὶ ἄγαλμα ἔστηκεν Ἀρτέμιδος ἐν ὑπαίθρῳ Καρυάτιδος...* (Παυσανίας III 10, 6). Ανάλογο άγαλμα, της Αρτέμιδος Δερεάτιδος, υπήρχε και στο ιερό άλσος της θεάς στο Δέρειον του Ταυγέτου (Παυσανίας III 20, 7)¹⁵¹.

Πέρα από την παρατήρηση ότι η εικονιζόμενη στην αρχή της β' κλίνης γυναικεία μορφή (Πίν. 6 β, 26, 27 β) ανήκει στη διονυσιακή συντροφιά, προκύπτει το πρόβλημα της ταυτότητάς της¹⁵². Η επισημότητα στη στάση της, η ιερόπρεπη έκφραση και το ύφος της γενικότερα είναι στοιχεία που συνηγορούν στη θεότητα της μορφής. Για να την ονοματίσουμε όμως επακριβώς, επειδή λείπουν άλλα καθοριστικά προσδιοριστικά στοιχεία ή σύμβολα, πρέπει να προστρέξουμε στη βοήθεια που μπορούν να μας προσφέρουν άλλες, γειτονικές στην ίδια ζωφόρο, μορφές αλλά και διονυσιακές παραστάσεις από άλλα μνημεία της εποχής. Σε ένα πλήθος κατωιταλιωτικών και ρυθμού

148. Βλ. σχετικά και Metzger, *Représentations*, 101 κ.ε. και 369 κ.ε., πίν. V.5, XIII. 3, XVII και XXXIV.3. Πρβλ. ακόμη και τον Διόνυσο σε ερυθρόμορφο ελικοτό κρατήρα, όπου ο θεός εικονίζεται στον ίδιο τύπο κρατώντας μάλιστα και παρόμοιο θύρο (Sichtermann, *Vasen* 20, πίν. 12 και 17).

149. Βλ. Metzger, *Représentations*, 59 κ.ε.

150. Πρβλ. ανάλογες απεικονίσεις της Άρτεμης στις παρακάτω αγγειογραφίες: Sichtermann, *Vasen*, 35, πίν. 61· Walter, *Götter*, 48, εικ. 33 και LIMC II 2, 1984, 447 κ.ε., εικ. 53, 64, 78, 100 και 1391, λ. Artemis (L. Kahil).

151. Σημαντικές πληροφορίες για λατρευτικά αγάλματα θεών μέσα σε υπαίθρια ιερά τέμενη, στο Κ.Α. Ρωμαίος, Καρυάτιδες, Πελοποννησιακά, Γ'-Δ', 1958-59, 376 κ.ε., με αναφορές στις αρχαίες πηγές και σχετική βιβλιογραφία.

152. Η μορφή αυτή θα μπορούσε να αποδίδει και μία Μαινάδα, ταύτιση που δεν μπορούμε, βέβαια, να την αποκλείσουμε.

Κέρτς αγγείων του 4ου αι. π.Χ., εικονίζονται στο μέσον της σύνθεσης ο Διόνυσος μαζί με την Αριάδνη πλαισιωμένοι συνήθως από Μαινάδες, Σατύρους, Σίληνους και Έρωτες¹⁵³. Σε πολλές από αυτές τις παραστάσεις η Αριάδνη έχει στάση όμοια ή παρόμοια με αυτήν της μορφής που εξετάζουμε και βρίσκεται συχνά κοντά — πλάτη με πλάτη μερικές φορές — με τον Διόνυσο¹⁵⁴, όπως ακριβώς εικονίζονται οι δύο μορφές στις δύο, αντίστοιχα, κλίνες του τάφου της Ποτίδαιας, όπου, όπως είδαμε παραπάνω, η μορφή τουλάχιστον του Διονύσου είναι βέβαιη. Και σε άλλες ακόμη απεικονίσεις, όχι απαραίτητα από την αγγειογραφία, οι αποδόσεις του Διονύσου και της Αριάδνης θυμίζουν έντονα τις δύο αυτές μορφές του τάφου της Ποτίδαιας¹⁵⁵. Κατ' αναλογία, λοιπόν, με τις παραπάνω παραστάσεις τολμούμε να θεωρήσουμε ότι η γυναικεία μορφή που περιγράψαμε ταυτίζεται με την Αριάδνη. Και αξίζει να επισημάνουμε ότι και στην περίπτωση της ζωφόρου της Ποτίδαιας οι μορφές του Διονύσου και της Αριάδνης πλαισιώνονται από μέλη του θιάσου τους, όπως δηλαδή ακριβώς και στις αγγειογραφίες που προαναφέραμε.

Για την ταύτιση της επόμενης όρθιας φτερωτής μορφής με τον Έρωτα (Πίν. 6 β, 26, 28 β) δεν υπάρχουν αμφιβολίες· η θέση του Έρωτα εδώ και όχι στην α' κλίνη, όπου θα τον περιέμενε κανείς (ανάμεσα δηλαδή στην Αφροδίτη και στον Διόνυσο), αν και κατ' αρχήν δεν φαίνεται πολύ ταιριαστή, νομίζουμε ότι ενισχύει την άποψή μας για την απόδοση της προηγούμενης μορφής στην Αριάδνη και για τη σχέση της με τον Διόνυσο. Και τούτο, επειδή είναι γνωστό ότι από τα τέλη ήδη του 5ου αι. π.Χ. ο Έρωτας συνοδεύει συχνά το ιερό ζεύγος Διονύσου - Αριάδνης¹⁵⁶. Το τύμπανο που κρατά η τελευταία μορφή της ζωφόρου (Πίν. 26, 28 α) αποτελεί το μόνο προσδιοριστικό, όχι όμως και απόλυτα καθοριστικό, στοιχείο για την ερμηνεία της. Θα μπορούσε να την κατατάξει άνετα στα μέλη του διονυσιακού θιάσου και τότε μόνο με Μαινάδα θα έπρεπε να ταυτιστεί η γυναικεία αυτή μορφή.

Ύστερα από τις παραπάνω ταυτίσεις, από τις οποίες άλλες είναι βέβαιες και άλλες πολύ πιθανές, προκύπτει ότι οι μορφές που εικονίζονται στην ανώτερη ζωφόρο των κλινών της Ποτίδαιας είναι οπωσδήποτε θεϊκές ή δαιμονικές και, το κυριότερο, ότι ο χαρακτήρας της διακόσμησης όλης της ζώνης είναι σαφώς διονυσιακός. Τούτο φαίνεται, εκτός των άλλων μικρότερων λεπτομερειών (π.χ. παρουσία πανθήρων), και από την παράθεση βεβαιωμένων μορφών του κύκλου του Διονύσου, όπως είναι ο βακχευμένος Παπποσίληνος, οι πιθανολογούμενες μορφές των Μαινάδων και τέλος αυτός ο ίδιος ο Διόνυσος στο τέλος της ζωφόρου της α' κλίνης. Εικονίζεται λοιπόν, έστω και σε παρατακτική διάταξη, μια διονυσιακή συντροφιά, όπως την ξέρουμε από πολλές παραστάσεις της ελληνικής τέχνης κυρίως στα ερυθρόμορφα (κατωιταλιωτικά ιδίως) αγγεία¹⁵⁷. Άλλωστε, παρόμοια διονυσιακά θέματα είναι γνωστά και από τη διακό-

153. Για χαρακτηριστικά παραδείγματα βλ. Schefold, Vasen, 24, αριθ. 180, πίν. 10.3, 51, αριθ. 474, πίν. 8.2 και 55, αριθ. 514, πίν. 7.2. Ακόμη, Matz, Ariadne oder Semele, 110 κ.ε., πίν. 10 και 12.

154. Βλ. Schefold, Vasen, 26, αριθ. 224, πίν. 41.3 και 38, αριθ. 346, πίν. 38.2. Ακόμη G. Lippold, Antike Gemäldekopien, 1951, 92, πίν. 13, εικ. 74· Metzger, Représentations, πίν. XIV 2-3 και LIMC III.1, 1986, 485-486, λ. Dionysos (C. Gaspari) και III.2, 1986, 386 κ.ε., εικ. 743, 744, 748, 750 και 751, για τις αντίστοιχες εικόνες.

155. Βλ. Matz, Sarkophage, I, 128 κ.ε. και ειδικότερα 133-142, αριθ. 36, 37, 39, 40 και πίν., αντίστοιχα, 9, 10, 11 και 13, για σχετικά παραδείγματα από διονυσιακές σαρκοφάγους.

156. Σχετικά Γιούρη, Κρατήρας, 23 και σημ. 3, με βιβλιογραφία.

157. Ενδεικτικά Pfuhl, MuZ, III, 213, εικ. 560 και ό.π., υποσημ. 153-154.

σηση της ίδιας ζωφόρου σε κλίνες και άλλων μακεδονικών τάφων¹⁵⁸, καθώς και από τις σύγχρονες ξύλινες σαρκοφάγους του Τάραντα¹⁵⁹.

Μετά από τις παραπάνω διαπιστώσεις έρχεται ένα δύσκολο ερώτημα, που σχετίζεται με την ερμηνεία της παράστασης στο σύνολό της: έχουμε δηλαδή απλή, παρατακτική και με διακοσμητική διάθεση παράθεση γνωστών διονυσιακών μορφών και μάλιστα τύπων συνηθισμένων από την παλαιότερη και σύγχρονη εικονογραφία ή μήπως ο καλλιτέχνης απέδωσε στη ζώνη αυτή κάποια συγκεκριμένη σκηνή, ενιαία θεματικά και ίσως γνωστή από τη μυθολογία; Χωρίς να είμαστε σε θέση να απορρίψουμε κατηγορηματικά την πρώτη περίπτωση, τείνουμε να πιστέψουμε ότι ο ζωγράφος ιστόρησε μια συγκεκριμένη μυθολογική σκηνή. Η γνώμη μας αυτή στηρίζεται κυρίως στο χώρο, μέσα στον οποίο τοποθετούνται όλες οι μορφές της ζωφόρου. Γιατί ο χώρος αυτός όντας ομοιόμορφος και ενιαίος σε όλο το μήκος της εικονογραφημένης ζώνης φαίνεται να δηλώνει, όπως ήδη αναφέραμε, ένα υπαίθριο ιερό τέμενος, έτσι, όπως το γνωρίζουμε και από τις φιλολογικές μαρτυρίες¹⁶⁰. Κατά την περιγραφή της ζωφόρου παρατηρήσαμε ότι ο υπαίθριος αυτός χώρος δηλώνεται με αρκετά παραπληρωματικά στοιχεία δίπλα στις κύριες μορφές. Θυμίζουμε τις δύο κρήνες, τους λίθινους πεσσούς, τον κίονα με το λέβητα στην κορυφή του και κυρίως τους μικρούς βράχους στους οποίους στηρίζονται οι περισσότερες μορφές, το δενδρύλλιο μπροστά στο ελάφι κτλ., στοιχεία που δεν νοούνται σε κλειστό χώρο. Ο ιερός χαρακτήρας του χώρου υποδηλώνεται και από άλλα δευτερεύοντα στοιχεία, κυρίως όμως από την απόδοση στο δεξιό άκρο της α' κλίνης του αρχαϊστικού αγάλματος της γυναικείας θεότητας πάνω στο βάθρο του (Πίν. 17 β). Και όπως αναφέραμε ήδη, ο εικονογραφικός τύπος του λατρευτικού αυτού αγάλματος, αφ' ενός, και η παρουσία σε εξέχουσα θέση της ζωφόρου ενός ελαφιού, αφ' ετέρου, αποτελούν στοιχεία που συνηγορούν στην απόδοση του εικονιζόμενου ιερού τεμένους στη θεά Άρτεμη.

Ποια όμως συνάφεια και εσωτερική σχέση μπορεί να υπάρχει ανάμεσα σε ένα ιερό άλσος αφιερωμένο στην Άρτεμη και στις συγκεκριμένες διονυσιακές μορφές που απεικονίζονται στη ζωφόρο, οι οποίες εκτός από τους απαραίτητους συνοδούς, όπως είναι ο Παπποσιληνός και οι Μαινάδες, προσδιορίζονται με μεγάλες, όπως είδαμε, πιθανότητες στο Διόνυσσο και στην Αριάδνη; Τα δύο ονόματα μιλούν από μόνα τους για τη γνωστή ιερογαμία ανάμεσα στις δύο θεότητες που συντελέστηκε στη Νάξο μετά την εγκατάλειψη της Αριάδνης από τον Θησέα στο νησί. Ο μύθος αυτός, που ενέπνευσε πολλούς αρχαίους καλλιτέχνες, βρήκε την καλύτερη έκφρασή του σε ένα άλλο σύγχρονο σχεδόν έργο από το μακεδονικό χώρο, τον κρατήρα του Δερβενίου¹⁶¹. Στην περίπτωση όμως της γραπτής ζωφόρου της Ποτίδαιας τείνουμε σε μια παραλλαγή του ίδιου μύθου, για να συσχετίσουμε την παράσταση με το υπαίθριο ιερό της Άρτεμης που δηλώνεται στη

158. Πρόκειται, όπως θα δούμε στη συνέχεια, για τις λίθινες κλίνες των τάφων Αμφίπολης I, Βεργίνας V και Θεσσαλονίκης I, αλλά και για τις ξύλινες των τάφων Βεργίνας III-IV (βλ. σ. 77 κ.ε.).

159. Για τις πολύ όμοιες διονυσιακές μορφές που διακοσμούσαν αυτές τις σαρκοφάγους βλ. Lullies, *Terrakotta-Appliken*, 65 κ.ε., πίν. 1.1, 4, 10, 23, 24 και 25.2.

160. Βλ. ό.π., υποσημ. 151. Η περιγραφή από τον Πλάτωνα (Φαίδρος 230 b-c) ενός υπαίθριου αττικού τεμένους αφιερωμένου στις Νύμφες και στον Αχελώο αποτελεί χαρακτηριστική μαρτυρία από τη γραπτή παράδοση της εποχής, ενώ από τις πολλές σχετικές μαρτυρίες των μεταγενέστερων συγγραφέων σημειώνουμε αυτήν του Πανσανία (X 38,8), για *άλσος θεῶν μειλιχίων*.

161. Βλ. Γιούρη, *Κρατήρας*, 15-19, πίν. Α και 6-9. Εδώ, βέβαια, ο ιερός γάμος δηλώνεται αμεσότερα, αφού ο Διόνυσος και η Αριάδνη εικονίζονται σε τρυφερή μεταξύ τους προσέγγιση. Μαινάδες και Σιληνοί, σε οργιαστική-εκστατική όμως κίνηση, πλαισιώνουν και εδώ το κύριο θέμα της ιερογαμίας.

ζωφόρο. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτή την παραλλαγή η Αριάδνη φονεύθηκε στη Νάξο (νήσο Δία) από την Άρτεμη, όταν την κατηγορήσε ο Διόνυσος ότι συννευρέθη με τον Θησέα μέσα στο ιερό τέμενος της θεάς¹⁶². Ο φόνος όμως της Αριάδνης από την Άρτεμη αποτελεί τη μία εκδοχή του μύθου, που είναι και η πιο σπάνια. Κατά μία άλλη, γνωστότερη, την οποία και πιστεύουμε ότι ιστορεί η ζωφόρος της Ποτίδαιας, ο Διόνυσος ήρθε σε ιερό γάμο με τη θεοποιημένη πια Αριάδνη¹⁶³. Δεχόμαστε, λοιπόν, ότι η παράσταση στο σύνολό της αποδίδει αυτήν ακριβώς την εκδοχή του μύθου και κατά συνέπεια τη στιγμή του ιερού γάμου Διονύσου - Αριάδνης.

Όλες οι μορφές της ζωφόρου είναι σύμφωνες με το μύθο αλλά μεμονωμένες και χωρίς την απαιτούμενη εικονογραφική σύνδεση μεταξύ τους, επειδή προφανώς έτσι το απαιτούσε ο προσφερόμενος στον καλλιτέχνη χώρος. Πρωταγωνιστικές και καθοριστικές οι μορφές του Διονύσου και της Αριάδνης — στο τέλος της α' και την αρχή της β' κλίνης αντίστοιχα — πλαισιώνονται αριστερά και δεξιά από μέλη του θιάσου τους (Παπποσιληνός - Μαινάδες), όπως ακριβώς συμβαίνει και στις παραστάσεις των αγγειογραφιών της εποχής, με θέμα τον ίδιο ιερό γάμο¹⁶⁴. Κατά τον ίδιο επίσης τρόπο είναι παρόντες στην ιεροτελεστία και ο Έρωτας στη β' κλίνη, καθώς και η Αφροδίτη στην αρχή της ζωφόρου, παρουσία σύμφωνη εντελώς με το μύθο¹⁶⁵.

Η ερμηνεία αυτή μπορεί να απέχει από τις πραγματικές προθέσεις του καλλιτέχνη που ζωγράφησε τις κλίνες της Ποτίδαιας. Βέβαιος παραμένει μόνον ο διονυσιακός χαρακτήρας αυτής της εικονογράφησης, που φαίνεται αρχικά παράδοξος σε σχέση πάντα με τη θέση της παράστασης, δηλαδή πάνω στις κλίνες ενός τάφου. Έτσι, ερχόμαστε σε προβλήματα σχετικά με τη σημασία και τις τυχόν συμβολικές προεκτάσεις της διονυσιακής αυτής διακόσμησης. Τα προβλήματα όμως αυτά, που έχουν να κάνουν με το βαθύτερο νόημα της εικονογράφησης όχι μόνον της πρώτης ζωφόρου αλλά και των επόμενων δύο των ίδιων κλινών, θα τα εξετάσουμε στο τελευταίο μέρος αυτής της μελέτης, αφού, όπως θα δούμε, παρόμοια θέματα αποδίδονται και σε άλλες κλίνες μακεδονικών τάφων.

ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗΣ

Το δυνατό αισθητικό αποτέλεσμα που πέτυχε ο ζωγράφος του τάφου της Ποτίδαιας οφείλεται κυρίως στις ικανότητες, στη γνώση και στην εμπειρία του αλλά και σε ορισμένες καλλιτεχνικές παραμέτρους, που αναμφίβολα στάθηκαν καθοριστικές για το τελικό αποτέλεσμα. Από τις παραμέτρους αυτές οι πιο σημαντικές είναι εκείνες που σχετίζονται με θέματα τεχνικής από τη μία και τεχνοτροπικής απόδοσης από την άλλη. Και στα δύο αυτά σημεία της ζωγραφικής τέχνης αναφερθήκαμε ήδη αρκετά διεξοδικά κατά την περιγραφή των επιμέρους γραπτών θεμάτων. Στα ίδια σημεία επανερχόμαστε τώρα, για να τα εξετάσουμε ειδικότερα προσπαθώντας ταυτόχρονα

162. Οδύσσεια λ, 321-325, όπου, σε μετάφραση Αργ. Εφταλιώτη, αναφέρονται: «... (είδα) την όμορφη Αριάδνη, / κόρη του Μίνωα του φριχτού, που έναν καιρό ο Θησέας / από την Κρήτη στην ιερή την πήρε Αθήνα, δίχως / να τη χαρεί· τι η Άρτεμη τη σκότωσε στις Δίας / τ' ακρόγιαλα, τη μαρτυρία του Διόνυσου αγρικώντας...». Βλ. σχετικά και Πλούταρχος, Θησεύς 20. Ακόμη, Μ. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, I, 1955, 314-315· T. B. Webster, *From Mycenae to Homer. A Study in Early Greek Literature and Art*, 1958, 50 και Jeanmaire, *Dionysos*, 294-296 και 434.

163. Βλ. C. Kerényi (ό.π., υποσημ. 145), 89 κ.ε.: Jeanmaire, *Dionysos*, 235 και 434 και EM, II, 205 και III, 279.

164. Βλ. ό.π., υποσημ. 153-154.

165. Κατά το μύθο η Αφροδίτη παρηγόρησε την Αριάδνη και υποστήριξε το γάμο της με τον Διόνυσο (βλ. Jeanmaire, *Dionysos*, 433 και EM, II, 188 και III, 279).

να ερμηνεύσουμε, όσο τουλάχιστον μπορούμε, κάποιες τεχνικές κυρίως λεπτομέρειες της διακόσμησης.

Στην προσπάθειά μας αυτή πρέπει πρώτα απ' όλα να θυμηθούμε τη σαφή από μορφολογική άποψη διάκριση ανάμεσα στη μεσαία ζωφόρο Β των γρουπών και στην υπόλοιπη ζωγραφική επιφάνεια της όψης των κλινών, για την οποία και επισημάναμε ότι αποδίδει κατά μίμηση τα λειτουργικά μέρη των πραγματικών ξύλινων προτύπων. Και είδαμε ότι τα μέρη αυτά, στα οποία συμπεριλαμβάνονται, εκτός από τα πόδια, και οι ζωφόροι Α και Γ των δύο κλινών, παρουσιάζονται εντελώς όμοια μεταξύ τους από την άποψη τόσο της τεχνικής απόδοσης, όσο και της τεχνοτροπικής έκφρασης. Θέλοντας να σταθούμε κατ' αρχήν στις μεθόδους που ο καλλιτέχνης χρησιμοποίησε σε αυτά ακριβώς τα μέρη των κλινών, θα επιχειρήσουμε να αναπλάσουμε τα διάφορα κύρια στάδια της εργασίας του και πρώτα από την άποψη της τεχνικής¹⁶⁶.

Πρώτο και κύριο μέλημα του ζωγράφου ήταν, όπως ήδη επισημάναμε, να δώσει την ψευδαίσθηση της ξύλινης υφής στα μέτωπα των ποδιών και των δύο οριζόντιων κανόνων. Για το σκοπό

166. Το θέμα είναι ιδιαίτερα δύσκολο και σχετίζεται άμεσα με τη γενικότερη προβληματική, που αφορά τις τεχνικές μεθόδους της αρχαίας ελληνικής ζωγραφικής και μάλιστα της μνημειακής. Η αντιμετώπιση του προβλήματος ήταν μέχρι πρόσφατα εντελώς θεωρητική και στηριζόταν κυρίως στην παρατήρηση και στις ελάχιστες σχετικές αρχαίες μαρτυρίες, στις οποίες όμως η μόνη τεχνική που αναφέρεται για τη γραπτή διακόσμηση του μαρμάρου είναι η πολυσυζητημένη εγκουστική. Τα τελευταία όμως χρόνια, ύστερα μάλιστα και από τις αποκαλύψεις σημαντικών δειγμάτων της αρχαίας ζωγραφικής κυρίως από το μακεδονικό χώρο (π.χ. Βεργίνα), άρχισε μια πιο συστηματική και μεθοδική αντιμετώπιση τέτοιων προβλημάτων από ειδικούς επιστήμονες με τη βοήθεια και σύγχρονων τεχνικών μέσων (χημικών αναλύσεων, ειδικών φωτογραφίσεων κτλ.). Το σημαντικότερο αποτέλεσμα αυτής της προσπάθειας ήταν η απόδειξη πως, εκτός από τη μέθοδο της εγκουστικής, οι αρχαίοι ζωγράφοι χρησιμοποιούσαν συχνά και τις τεχνικές της ξηρογραφίας (*al secco*) και της νωπογραφίας (*al fresco*). Ειδικά για τη χρωματική διακόσμηση του μαρμάρου καθοριστική στάθηκε η έρευνα μιας ομάδας ειδικών επιστημόνων, που με προηγμένες τεχνολογικές μεθόδους ξαναμελέτησε τις γραπτές στήλες της Δημητριάδας (βλ. τις σχετικές μελέτες αυτής της έρευνας: V. v. Graeve, *Zum Zeugniswert der bemalten Grabstelen von Demetrias für die griechische Malerei, La Thessalie, Actes de la Table-Ronde 21-24 Juillet 1975, Lyon 1979, CMO 6, Arch. 5, 111-137*; V. v. Graeve-Fr. Preusser, *Zur Technik griechischer Malerei auf Marmor, JdI 96 (1981), 120-156*, και Fr. Preusser - V.v. Graeve - Chr. Wolters, *Malerei auf griechischen Grabsteinen, Technische und naturwissenschaftliche Aspekte eines archäologischen Materials, Maltechnik, Restauro 1 (1981), 11-34*). Η έρευνα αυτή έδειξε ότι στις στήλες της Δημητριάδας έγινε χρήση της τεχνικής της αβγοτέμπερας. Η προσέγγιση του υλικού απέδειξε ότι η εργασία της διακόσμησης των στηλών ακολούθησε τρία βασικά στάδια, τα οποία, σε γενικές γραμμές, είναι: α) Το προσχέδιο. Γινόταν με πινέλο και αραιωμένο μαύρο χρώμα απευθείας πάνω στην επιφάνεια του μαρμάρου και απέδειξε τα βασικά χαρακτηριστικά της παράστασης. β) Η τοποθέτηση με πινέλο των χρωμάτων σε αραιή διάλυση. γ) Η τοποθέτηση των τελικών παχύρευστων χρωμάτων με ειδικά εργαλεία για την απόδοση του όγκου (βλ. Graeve, *La Thessalie*, 118 κ.ε., όπου αναλύονται και σχετικές αρχαίες μαρτυρίες και δίνεται νεότερη βιβλιογραφία, και, κυρίως, Preusser - Graeve - Wolters, 31 κ.ε., για τα ίδια θέματα). Με ανάλογο τρόπο έγινε και η εξέταση ενός άλλου παρόμοιου ανασκαφικού υλικού, των γραπτών στηλών της Βεργίνας, από όπου μάθαμε για παρόμοιες τεχνικές (βλ. σχετικά Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, 180-182 και σημ. 528-541, με πλούσια βιβλιογραφία). Στην περίπτωση των κλινών της Ποτιδαίας δεν έγινε δυνατή η χημική ανάλυση των χρωμάτων, εξαιτίας κυρίως της πολύ μικρής ποσότητας των δειγμάτων. Έγιναν όμως από τον V. v. Graeve και τους συνεργάτες του φωτογραφίσεις με ειδικές ακτινοβολίες και ευαίσθητα φίλτρα (UV - Fluoreszenz-Fotografie και IR-Reflektografie - βλ. για τις μεθόδους αυτές Preusser - Graeve - Wolters, 11 και κυρίως 16-23), οι οποίες βοήθησαν σημαντικά στη συναγωγή των συμπερασμάτων μας για τις τεχνικές μεθόδους που εδώ χρησιμοποιήθηκαν. Για την εργασία τους αυτή (ένα δείγμα της αποτελούν οι Πίνακες 19 και 21) τους ευχαριστώ, και από εδώ, θερμά.

αυτό και αφού προετοίμασε ολόκληρη την επιφάνειά τους με επιμελημένη λείανση, στη συνέχεια την έβαψε με ομοιόμορφο και ενιαίο πυκνό καφεκίτρινο χρώμα, που διατηρήθηκε σε άριστη κατάσταση¹⁶⁷. Πού οφείλεται η εξαιρετική αυτή διατήρηση του καφεκίτρινου υποστρώματος δεν είμαστε ακόμη σε θέση να το γνωρίζουμε, υποψιαζόμαστε όμως ότι η χρωστική ουσία που χρησιμοποιήθηκε αποτελούνταν από μία γαιώδη ώχρα η οποία αναμείχθηκε με κάποιο στερεωτικό υλικό πολύ ανθεκτικό, προφανώς μια κόλλα που είναι πολύ δύσκολο να διερευνηθεί¹⁶⁸. Η ομοιόμορφη αυτή επάλειψη δεν μπορεί να έγινε παρά μόνον με χοντρό πινέλο¹⁶⁹ και επομένως δεν έχουμε να κάνουμε με άλλη τεχνική εκτός από τη γνωστή μέθοδο της ξηρογραφίας (al secco ή à tempera).

Ως μόνα σημεία τα οποία εξαιρέθηκαν από τη γενική αυτή διαδικασία της ενιαίας επάλειψης θα πρέπει να θεωρήσουμε τα διακοσμητικά γραπτά στοιχεία στο μέτωπο των ποδιών, από τα οποία έχει απαλειφθεί κατά μεγάλο μέρος το — κόκκινο στις περισσότερες περιπτώσεις — χρώμα, έτσι, ώστε να διακρίνεται η λευκή επιφάνεια του μαρμάρου. Πρόκειται συγκεκριμένα για το κόκκινο των ανθεμίων και του ορθογώνιου αβακωτού κοσμήματος με τα εννέα διάχωρα, καθώς επίσης και για το (κόκκινο;) χρώμα των φύλλων της άκανθας πάνω και κάτω από το γοργόνειο αλλά και για κείνο της διπλής άκανθας στη βάση των ποδιών (Πίν. 10-13). Όλα αυτά τα στοιχεία πρέπει να δεχθούμε ότι αποδόθηκαν χρωματικά πριν ή μετά την επίστρωση ολόκληρης της άλλης επιφάνειας με το ομοιόμορφο καφεκίτρινο βάθος¹⁷⁰.

Το αμέσως επόμενο στάδιο εργασίας για το ζωγράφο ήταν να οργανώσει τις προετοιμασμένες έτσι ζωγραφικές επιφάνειες της ζωφόρου Α και Γ. Και πρέπει να συμφωνήσουμε ότι από την άποψη αυτή στην οργάνωση τίποτα δεν έγινε τυχαία, όλα ήταν προγραμματισμένα και προκαθορισμένα και είναι αξιοθαύμαστη κυρίως στην ζωφόρο Α η σύμμετρη και αρμονική τοποθέτηση όλων των γραπτών μοτίβων. Γιατί «όλα τα στοιχεία που συνθέτουν τη ζωγραφική δημιουργία είναι υποταγμένα σε μια σοφά μελετημένη αρχιτεκτονική διάταξη. Ο ζωγράφος έχει υπολογίσει με άκρα ακρίβεια το χώρο και τις μορφές που θα ενταχθούν μέσα σ' αυτόν· η ιεράρχηση των θεματικών στοιχείων κατορθώνει να αρμοσθεί αβίαστα με τις συνθετικές αρχές που απαιτεί το

167. Από την άποψη του ενιαίου χρωματικού υποστρώματος οι κλίνες της Ποτίδαιας διαφοροποιούνται τόσο από τις γραπτές στήλες της Δημητριάδας, όσο και από τις ανάλογες της Βεργίνας, στις οποίες δεν διαπιστώθηκε προετοιμασία της ζωγραφικής επιφάνειας με κάποιο χρωματικό βάθος (βλ. σχετικά Preusser - Graeve - Wolters, 29-31). Ειδικά για τις στήλες της Βεργίνας αρχικά διατυπώθηκε η άποψη ότι σε αυτές υπήρχε ενιαίο χρωματικό υπόστρωμα (βλ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, 181), στη συνέχεια όμως αποδείχθηκε η παντελής του απουσία (βλ. σχετικά Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, Νέα στοιχεία για την τεχνική των γραπτών στηλών της Βεργίνας, ΑΕΜΘ 2 (1988), 140). Στις ομοιότητες που παρουσιάζει η διαδικασία αυτή της ομοιόμορφης επίστρωσης των κλινών της Ποτίδαιας με την αντίστοιχη της επιφάνειας των λευκών αττικών αγγείων θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

168. Δεν αποκλείεται να έχουμε και εδώ, όπως και στις στήλες της Δημητριάδας, τη μέθοδο της αβγοτέμπερας, που, όπως πιο πάνω σημειώσαμε, δεν ήταν άγνωστη στους ζωγράφους του 4ου αι. π.Χ.

169. Για τη χρήση του πινέλου στην αρχαιότητα βλ. Graeve - Preusser, JdI 1981, 132 κ.ε. Για τις τεχνικές μεθόδους και τη χρησιμοποίηση των χρωμάτων από τους αρχαίους ζωγράφους βλ. V. J. Bruno, Form and Color in Greek Painting, 1977, 105 κ.ε. και 115-117, με πλούσια βιβλιογραφία.

170. Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφέρουμε και μιαν άλλη σημαντική τεχνική λεπτομέρεια, που αφορά την οργάνωση των πλαστικών περιγραμμάτων των ποδιών και στις δύο κλίνες: για τη σύμμετρη λάξευση αυτών των περιγραμμάτων ο γλύπτης χάραξε λεπτές κάθετες γραμμές ακριβώς στο μέσον του μετώπου των ποδιών και άλλες δευτερεύουσες, δεξιά και αριστερά από τις κεντρικές. Οι γραμμές αυτές διακρίνονται καθαρά και πιστεύουμε ότι χρησίμευσαν ως οδηγοί στον καλλιτέχνη και για τη γραπτή διακόσμηση των ποδιών.

ζωγραφικό έργο»¹⁷¹. Είδαμε ότι όλα τα θέματα της ζωφόρου Α και Γ των κλινών αποδόθηκαν αποκλειστικά σχεδόν με το περίγραμμα. Είναι πράγματι αξιοσημείωτη η σχεδιαστική δύναμη του καλλιτέχνη, που μόνο με το περίγραμμα επιτυγχάνει να δώσει εκφραστικότητα στις συγκεκριμένες μορφές που εικονογραφεί. Τα λεπτά και ακριβή αυτά καστανά περιγράμματα, που παίζουν τον πρωταρχικό ρόλο στις δύο ζωφόρους που εξετάζουμε, πρέπει να έγιναν με πολύ λεπτό πινέλο κατά την ξηρογραφική τεχνική. Αυτό που δεν μπορούμε να γνωρίζουμε είναι η σύσταση του χρώματος των περιγραμμάτων, που και αυτό διατηρήθηκε σε άριστη κατάσταση¹⁷². Η φειδωλή χρησιμοποίηση λίγων άλλων χρωμάτων σε ελάχιστα σημεία τονίζει ακόμη περισσότερο τα περιγράμματα. Τέτοιων χρωμάτων χρήση έγινε κυρίως στα ιμάτια των μορφών, στην απόδοση της επιδερμίδας τους (σε πολύ ελαφρούς όμως τόνους), στα στεφάνια που φορούν, στα υποδήματα του Παπποσιληνού, στα πόδια και στο ράμφος της χήνας, στα φτερά του Έρωτα, στην ταινία του διονυσιακού θύρσου και στα υποτιθέμενα μεταλλικά αντικείμενα, όπως είναι οι κρουνοί στις κρήνες της Α και οι δύο κρατήρες της κατώτερης ζωφόρου Γ, κτλ. Η κλίμακα των χρωστικών αυτών εκτός από το καστανό των περιγραμμάτων είναι: κόκκινο σε ποικίλες διαβαθμίσεις, γαλάζιο (που στις περισσότερες περιπτώσεις αποτελεί μετάπτωση του πράσινου) και έντονο κίτρινο.

Διαφορετικός εντελώς, όπως επισημάναμε, είναι ο τρόπος επιζωγράφισης της μεσαίας ζωφόρου Β με την παράσταση των γρυπών που σπαράζουν ελάφια. Εδώ δεν έγινε καμία προετοιμασία της λειασμένης επιφάνειας του μαρμάρου με κάποιο χρωματικό υπόστρωμα. Αντίθετα μάλιστα, διακρίναμε σε αρκετά σημεία αυτής της ζώνης να αποδίδονται με λεπτή εγχάραξη πάνω στο μάρμαρο τα κύρια στοιχεία των ζωγραφικών θεμάτων στις βασικές τους τουλάχιστον λεπτομέρειες¹⁷³. Το γεγονός αυτό ενισχύει, πιστεύουμε, την υπόθεση που ήδη κάναμε¹⁷⁴, ότι δηλαδή στη σχεδίαση των γρυπών και των ελάφων αυτής της ζωφόρου έγινε από τον καλλιτέχνη χρήση δειγμάτων, χωρίς να είμαστε σε θέση να αποκλείσουμε την ίδια περίπτωση και για τη διακόσμηση των άλλων δύο ζωφόρων. Ύστερα από την εγχάρακτη δήλωση των βασικών γραμμών του θέματος, με την οποία έγινε και η οργάνωση του προσφερόμενου χώρου, ο ζωγράφος προχώρησε στην τελική απόδοση με αποκλειστική σχεδόν χρήση των χρωμάτων. Και όπως ακριβώς στις δύο προηγούμενες ζωφόρους έδειξε τις σχεδιαστικές του αρετές, εδώ τον παρακολουθούμε να κυριαρχεί απόλυτα και στα καθαυτό ζωγραφικά μέσα, τα χρωματικά. Με μια μεγάλη κλίμακα χρωστικών, σε στρώμα παχύ και πυκνό και με ποικίλες διαβαθμίσεις του ίδιου πολλές φορές χρώματος, έφθασε σε ένα εξαιρετικά πετυχημένο αποτέλεσμα. Με τον τρόπο αυτό της χρήσης αποδόθηκαν όλα τα κύρια θέματα της ζωφόρου, οι γρύπες με τα ελάφια ανάμεσά τους, οι μεταξύ των πέντε όμοιων συνθέσεων διαχωριστικοί ρόδακες και το ορεινό έδαφος κάτω, δηλωτικό του τοπίου. Και ενώ οι δραματικές συνθέσεις των γρυπών (που απέχουν πολύ και τεχνοτροπικά από τις απομονωμένες μορφές των δύο άλλων ζωνών) διατήρησαν σε σχετικά καλή κατάσταση τα χρώματά

171. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 100.

172. Για να το μάθουμε αυτό, όπως άλλωστε και τη σύσταση όλων των άλλων χρωμάτων που χρησιμοποιήθηκαν, χρειάζεται εξειδικευμένη προσέγγιση με σύγχρονες μεθόδους, όπως είναι οι χημικές αναλύσεις και οι μικροσκοπικές εξετάσεις. Ωστόσο, ειδικά για τη χημική ανάλυση υπάρχει, όπως προαναφέραμε, πρόβλημα εξαιτίας της ελάχιστης ποσότητας των χρωματικών δειγμάτων.

173. Πρβλ. τις ανάλογες εγχαράξεις στη μεγάλη τοιχογραφία της αρπαγής της Περσεφόνης στον ομώνυμο τάφο της Βεργίνας (Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 90, εικ. 52). Εδώ βέβαια χρησιμοποιήθηκε η τεχνική της νωπογραφίας (al fresco), κατά την οποία τόσο οι χαράξεις, όσο και η τοποθέτηση των χρωμάτων γίνονταν, όσο ακόμη τα κονιάματα της επίστρωσης ήταν νωπά.

174. Ό.π., υποσημ. 114 και 125.

τους, αντίθετα το ενιαίο βαθυκόκκινο χρώμα, που κάλυπτε ομοιόμορφα ολόκληρη την υπόλοιπη επιφάνεια της ζωφόρου δημιουργώντας έτσι ένα επιβλητικό βάθος, εξαφανίστηκε σχεδόν ολοκληρωτικά αφήνοντας μικρά μόνον ίχνη. Η φθορά αυτή σχετίζεται, όπως είναι ευνόητο, με τη σύσταση και την αντοχή του χρώματος.

Η διαφορά της τεχνικής στην εικονογράφηση της ζωφόρου Β σε σχέση με τις άλλες δύο των ίδιων κλινών μας έκανε αρχικά να υποθέσουμε ότι εδώ έγινε χρήση της εγκανυστικής μεθόδου¹⁷⁵. Στάθηκε όμως αρκετό ένα απλό εργαστηριακό πείραμα, για να αποδείξει, αφ' ενός, την παντελή έλλειψη κεριού αλλά και την υπόθεσή μας λαθεμένη. Δεν πρόκειται για εγκανυστική και αφού δεν πρόκειται ούτε για νωπογραφία (που αποκλείστηκε εξ αρχής, εφόσον το μάρμαρο δεν επιδέχεται τέτοια τεχνική), έχουμε, σύμφωνα με τη γνώμη και των ειδικών, να κάνουμε και εδώ με την ίδια *al secco* μέθοδο (ξηρογραφία). Πρέπει όμως και στην περίπτωση αυτή, όπως άλλωστε και σε εκείνη του ενιαίου υποστρώματος των ζωφόρων Α και Γ, να έγινε χρήση κάποιας στερεωτικής κόλλας, που θα αναμειχθηκε με τα διάφορα χρώματα τα οποία, όπως αναφέραμε, χρησιμοποιήθηκαν σε μεγάλη πυκνότητα σε αυτή τη ζώνη.

Φαίνεται ότι η ίδια γαιώδης όχρα που χρησιμοποιήθηκε για την προετοιμασία του μετώπου των ποδιών και των ζωφόρων Α και Γ, σε αραιότερη αυτή τη φορά διάλυση, γέμισε και τις μεγάλες στενόμακρες και αδρότερα δουλεμένες επιφάνειες, οι οποίες αποδίδουν γραπτά τα δύο υποπόδια στο κατώτερο μέρος τους. Έγινε δηλαδή και εδώ χρήση του ίδιου καφεκίτρινου χρώματος, για να αποδοθεί προφανώς και αυτών των ταφικών επίπλων η ξύλινη υφή. Το χοντρό περιγράμμα των δύο υποποδιών δηλώθηκε με πυκνό μαύρο χρώμα (που πιθανότατα προέρχεται από αιθάλη) και με το ίδιο μαύρο, που έχει εξαλειφθεί στο μεγαλύτερο μέρος του, γέμισε ολόκληρη η υπόλοιπη επιφάνεια του βάθους για την υποδήλωση, όπως σημειώσαμε, του κενού χώρου κάτω από τις κλίνες.

Φανταζόμαστε εύκολα το οπτικό-αισθητικό αποτέλεσμα που θα παρουσίαζαν οι κλίνες της Ποτίδαιας τον καιρό που φιλοτεχνήθηκαν, πριν υποστούν με το χρόνο και την επέμβαση των τυμβωρύχων τις φθορές στη ζωγραφική τους επιφάνεια. Σημειώνουμε τις ζωηρές αντιθέσεις ανάμεσα στα νωπά ακόμη χρώματα του βάθους των επιμέρους ζωνών της όψης τους: του θερμού καφεκίτρινου στο πρώτο και πλαστικά προβαλλόμενο επίπεδο της ζωφόρου Α και Γ (με την ποικιλία και των άλλων μικρών χρωματικών διαβαθμίσεων στα θέματά τους), του βαθυκόκκινου κάμπου στη βυθισμένη ζώνη των πολύχρωμων γρυπών και του μαύρου που περιέβαλλε τα ανοιχτόχρωμα υποπόδια στο χαμηλότερο τμήμα του μετώπου των κλινών. Όλα αυτά σε συνδυασμό και με την πετυχημένη προσπάθεια για διαφοροποίηση της ζωγραφικής επιφάνειας σε δύο ή τρία επίπεδα¹⁷⁶, τις φωτοσκιάσεις, τις συνιζήσεις και τις προοπτικές αποδόσεις διαφόρων θεμάτων¹⁷⁷ παράλληλα και με τη σύμμετρη τοποθέτησή τους στο χώρο έγιναν απλά και μόνο για τους νεκρούς που αναπαύθηκαν πάνω σε αυτά τα ταφικά κρεβάτια.

Μετά τις παραπάνω παρατηρήσεις για τα τεχνικά και τεχνοτροπικά στοιχεία της διακόσμη-

175. Για την τεχνική της εγκανυστικής, που ως αποκλειστική μέθοδος για τη χρωματική διακόσμηση του μάρμαρου αναφέρεται συχνά στις αρχαίες πηγές, βλ. Graeve - Preusser, JdI 1981, 120 κ.ε., με πλούσια σχετική βιβλιογραφία.

176. Βλ. π.χ. την τοποθέτηση ορισμένων ζωγραφικών θεμάτων της ζωφόρου Α (κρηνών, πεσσών, Έρωτα κτλ.), σε επίπεδο λίγο ψηλότερο από τις καθιστές μορφές για τη δήλωση, προφανώς, του βάθους.

177. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είδαμε ότι αποτελούν οι αποδόσεις του Παπποσιληνού στη ζωφόρο Α (που φαίνεται να αναπτύσσεται άνετα στον τρισδιάστατο χώρο), αλλά και των διαχωριστικών ροδάκων, ανάμεσα στα ζεύγη των γρυπών της ζωφόρου Β.

σης των κλινών της Ποτίδαιας χρήσιμη πολύ θα ήταν η σύγκρισή της με άλλα έργα της αρχαίας ζωγραφικής, κυρίως από το μακεδονικό χώρο. Αναγκαστικά η σύγκριση αυτή γίνεται ως επι το πλείστον με έργα της μεγάλης ζωγραφικής (τοιχογραφίες), αφού σε αυτή την κατηγορία ανήκουν τα περισσότερα δείγματα που έχουν σωθεί, ενώ αντίθετα οι ανάλογες μικρογραφικές παραστάσεις πάνω στο μάρμαρο είναι ελάχιστες, και αυτές σε επιτύμβιες κατά κύριο λόγο στήλες. Πρώτα από όλα, όσο τουλάχιστον αφορά την εικονογράφηση της ζωφόρου Α και Γ των κλινών της Ποτίδαιας, κρίνουμε σκόπιμο να επαναλάβουμε την παρατήρηση ότι μόνο με τη διακόσμηση των λευκών αττικών αγγείων (ιδίως των ληκύθων) μπορούμε να την παραβάλουμε¹⁷⁸. Πράγματι, το είδος της ζωγραφικής που αντιμετωπίζουμε εδώ δεν μοιάζει με κανένα άλλο από αυτά που γνωρίζουμε μέχρι σήμερα. Μία απλή σύγκριση με τις ετρουσκικές τοιχογραφίες¹⁷⁹, με τη σχεδόν σύγχρονη (με αυτήν του τάφου της Ποτίδαιας) διακόσμηση του τάφου του Καζανλάκ στη Βουλγαρία¹⁸⁰, ακόμη και με τις γραπτές θεσσαλικές στήλες της Δημητριάδας¹⁸¹ αλλά και με τις μακεδονικές από τη Βεργίνα¹⁸², είναι αρκετή για να φανεί η μεταξύ τους, τεχνική ιδίως, ανομοιομορφία. Κατά τον ίδιο τρόπο δεν είναι συγκρίσιμες και αυτές ακόμη οι γραπτές διακοσμήσεις μερικών τάφων από το μακεδονικό χώρο. Έτσι, οι τοιχογραφίες σε τάφους της Βεργίνας¹⁸³ και των Λευκαδίων¹⁸⁴ δεν μας προσφέρουν ουσιαστικά καμία βοήθεια. Το ίδιο ισχύει και για τις νεότερες ρωμαϊκές δημιουργίες (π.χ. από την Πομπηία και την Ηράκλεια), που υποτίθεται ότι πολλές φορές αντιγράφουν ή μεταπλάθουν παλαιά ελληνικά πρότυπα¹⁸⁵. Η σύγκριση και με αυτές είναι χωρίς αποτέλεσμα. Έτσι, και για να επανέλθουμε στην άποψη που διατυπώσαμε, μόνον η παραβολή της ζωγραφικής που εξετάζουμε με τα προγενέστερα λευκά αττικά αγγεία και μάλιστα με τις ληκύθους επιτρέπει τη διαπίστωση των μεγάλων ομοιοτήτων μεταξύ τους. Οι ομοιότητες αυτές εντοπίζονται όχι μόνον στο ενιαίο και παχύ χρωματικό τους επίθημα, στην καθαρότητα, στη λεπτότητα και στην ευγένεια των περιγραμμάτων αλλά ακόμη και στη χρήση των διαφόρων συμπληρωματικών χρωμάτων με τη λιτή τους εκφραστικότητα. Το οπτικό αποτέλεσμα που προσφέρουν οι διακοσμημένες λευκές λήκυθοι, των οποίων η χρήση ήταν επίσης ταφική, είναι

178. Για τέτοια αγγεία βλ. D. C. Kurtz, *Attic White Lekythoi*, 1975· N. Nakayama, *Untersuchung der auf weissgrundigen Lekythen dargestellten Grabmaeler*, 1982 και I. Wehgartner, *Attisch Weissgrundige Keramik*, 1983, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

179. Βλ. γενικά EAA, III, 1960, 466 κ.ε., λ. Etrusca (Arte) και 502 (Pittura), με βιβλιογραφία (R. B. Bandinelli).

180. Βλ. Micoff, Kazanlak· A. Vasiliev, *Das antike Grabmal bei Kazanlak*, 1959 και, καλές φωτογραφίες στο L. Jivkova, *Le tombeau de Kazanlak*, 1974.

181. Βλ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, σημ. 47, με αναλυτική βιβλιογραφία για τις στήλες της Δημητριάδας.

182. Ό.π., 97 κ.ε.

183. Πρβλ. τη γραπτή διακόσμηση στους μακεδονικούς τάφους Βεργίνας III, IV και VI, καθώς και στο μεγάλο κιβωπιόσχημο τάφο με την τοιχογραφία της αρπαγής της Περσεφόνης. Βλ. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, εικ. 15-16, 46-54, 57-71 και 166-168, για τη διακόσμηση των τεσσάρων τάφων· ακόμη, Ανδρόνικος, ΑΕ 1987, 361 κ.ε., με σχετικά θέματα.

184. Πρβλ. τις τοιχογραφίες στους μακεδονικούς τάφους των Λευκαδίων I-III. Για τον τάφο I βλ. Πέτσας, Τάφος, 114 κ.ε., πίν. Α'-Γ' και 5-10, ενώ για τους τάφους II και III βλ., αντίστοιχα, Miller, *Macedonia and Greece*, 157 κ.ε., εικ. 17-18 και Ch. Makaronas - S. G. Miller, *Archaeology* 27 (1974), 248-259, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

185. Βλ. σχετικά E. Pfuhl, *Meisterwerke griechischer Zeichnung und Malerei*, 1924, 56 κ.ε., πίν. 82-110. Ακόμη EAA VI, 1965, 207 κ.ε., λ. Pittura (R. B. Bandinelli) και EAA II, 1959, 770-773, λ. Colore (P. Z. Montuoro), με βιβλιογραφία ειδικά για τη ρωμαϊκή ζωγραφική.

ουσιαστικά όμοιο με το αντίστοιχο των κλινών που εξετάζουμε. Οι ομοιότητες αυτές ανάμεσά τους, αν βέβαια δεν είναι τελείως συμπτωματικές, φανερώνουν πιθανότατα ότι η τεχνική των λευκών αττικών αγγείων δεν είχε ξεχαστεί εντελώς. Δεν αποκλείεται να είχε περάσει σε έργα τέχνης άλλης μορφής, π.χ. σε πίνακες¹⁸⁶ τους οποίους θα είχε ίσως υπόψη του ο ζωγράφος των κλινών της Ποτίδαιας¹⁸⁷.

Από το σπάνιο, λοιπόν, παράδειγμα του τάφου της Ποτίδαιας κερδίζουμε τη γνώση ότι από τον 4ο τουλάχιστον αι. π.Χ. ήταν σε χρήση και μία ιδιόμορφη ζωγραφική έκφραση, που όμως δεν μπορούμε να ξέρουμε κατά πόσο είχε περάσει και στη χαμένη, στο σύνολό της, μνημειακή ζωγραφική¹⁸⁸. Οι μαρτυρίες για την τέχνη του μεγάλου ζωγράφου της αρχαιότητας Απελλή συνηγορούν για έναν παρόμοιο καλλιτεχνικό τρόπο σε αυτά τα χρόνια. Έτσι, και σύμφωνα με αυτές «ως προς την τέχνην κύριον χαρακτηριστικόν αυτού (του Απελλή) ήτο η λεπτότης των γραμμών, η άμεσος χάρις και καλλονή, η εκφραστικότητα και ζωοποίησις της φυσιογνωμίας δι' αποφυγής πάσης υπερβολής και παντός σημείου· ιδίως απέφευγεν τον φόρτον των χρωμάτων...»¹⁸⁹. Το τελευταίο αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι προσπαθούμε να αποδώσουμε στον Απελλή τη διακόσμηση των κλινών της Ποτίδαιας. Αντίθετα, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα να σχετίζεται αυτός ο τρόπος διακόσμησης με τη σχολή που ο φημισμένος ζωγράφος είχε ιδρύσει και ο οποίος άλλωστε ζούσε ακόμη τα χρόνια εκείνα στη Μακεδονία. Εξάλλου, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε και το γεγονός ότι στη Μακεδονία είχε από παλαιότερα ακόμη δημιουργηθεί ισχυρή ζωγραφική παράδοση και μεγάλοι ζωγράφοι από τη Νότια Ελλάδα, όπως ο Ζεύξις, ο Νικόμαχος και ο Φιλόξενος, πέρασαν μεγάλο μέρος της ζωής τους στις μακεδονικές αυλές. Έτσι, ορισμένες αρετές του ζωγράφου των κλινών της Ποτίδαιας, όπως είναι η ευχέρεια στο σχέδιο και η ταχύτητα στην εκτέλεση, θα πρέπει να ήταν για την εποχή και την περιοχή αξίες ήδη κατακτημένες.

Τα ιδιαίτερα ζωγραφικά χαρακτηριστικά στα οποία μόλις αναφερθήκαμε ισχύουν για την εικονογράφηση της ζωφόρου Α και Γ των κλινών, στις οποίες διαπιστώσαμε ενιαία και ομοιόμορφη τεχνική και τεχνοτροπική έκφραση, που διακρίνεται για το έντονο γραμμικό σχέδιο, τη χρωματική λιτότητα και το επίπεδο πλάσιμο των περισσότερων μορφών σε συνδυασμό με μία ιδιαίτερη, αυστηρή στάση και έκφραση. Στις μορφές αυτές είναι φανερή η παρουσία κλασικών στοιχείων και τούτο αποτελεί

186. Πρβλ. τέτοιους πίνακες από τα ρωμαϊκά χρόνια. Για παραδείγματα βλ. EAA I, 1958, 248, εικ. 362, λ. Alexandros di Atene (M. G. De Azevedo) και EAA VI, 1965, 171-174, εικ. 188, λ. Pinakes (P. Moreno).

187. Η χρωματική λιτότητα στη διακόσμηση των κλινών που εξετάζουμε φέρνει στο νου την τεχνική της μονοχρωμίας που αναφέρουν οι αρχαίες πηγές, σύμφωνα με τις οποίες αυτή χρησιμοποιήθηκε κυρίως από τον Ζεύξι. Βλ. σχετικά EAA V, 1963, 163-167, λ. Monochromata (S. De Marinis) και Bruno (βλ. ό.π., υποσημ. 169), 41-44. Γενικά για τη ζωγραφική τέχνη και ειδικότερα για τις αρχαίες μαρτυρίες, J. Pollit, *The Ancient View of Greek Art: Criticism, History and Terminology*, 1974.

188. Η ζωγραφική αυτή τάση θυμίζει και την πληροφορία του Διονυσίου Αλικαρνασσεύς, Ισαίος 4: *εἰσὶ δὴ τινες ἀρχαῖαι γραφαί, χρώμασι μὲν εἰργασμέναι ἀπλῶς καὶ οὐδεμίαν ἐν τοῖς μίγμασιν ἔχουσαι ποικιλίαν, ἀκριβεῖς δὲ ταῖς γραμμαῖς καὶ πολὺ τὸ χαρίεν ἐν ταύταις ἔχουσαι*. Αντίθετα, η συνέχεια του ίδιου χωρίου ανταποκρίνεται απόλυτα στον τρόπο απόδοσης της ζωφόρου Β των γρυπών στις ίδιες κλίνες: *αἱ δὲ μετ' ἐκείνας εὐγράμμοι μὲν ἦττον, ἐξεργασμένοι δὲ μᾶλλον, σκιᾷ τε καὶ φωτὶ ποικιλλόμενοι καὶ ἐν τῷ πλήθει τῶν μιγμάτων τὴν ἰσχὺν ἔχουσαι*.

189. Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, *Περιγραφή των εν τῷ Αθανασακείῳ Μουσείῳ Βόλου γραπτῶν στηλῶν των Παγασῶν μετὰ συντόμου ιστορίας της ελληνικῆς ζωγραφικῆς*, 1909, 50. Για τον Απελλή και την τέχνη του βλ. J. Overbeck, *Die antiken Schriftquellen zur Geschichte der bildenden Künste beider Griechen*, 1868, 344-358, με συγκεντρωμένες τις σχετικές αρχαίες μαρτυρίες. Ακόμη W. Lepik - Kopaczynska, *Apelles. Der berühmteste Maler der Antike*, 1962, 23 κ.ε.

σαφή αναφορά στην προηγούμενη καλλιτεχνική παράδοση. Οι ίδιες αυτές μορφές χαρακτηριστικά λιτές και συνάμα εκφραστικές απηχούν πιθανότατα το ύφος κάποιου είδους ζωγραφικής έκφρασης άγνωστου μέχρι σήμερα. Όλα αυτά επιτρέπουν συσχετισμούς με μνημειακά ίσως πρότυπα μεγάλων καλλιτεχνών, παράλληλα όμως φανερώνουν και την ικανότητα του ζωγράφου της Ποτίδαιας να τα μεταφέρει στη μικρή επιφάνεια των κλινών με την ίδια μνημειακή αντίληψη και τόλμη.

Σημειώσαμε ωστόσο ότι υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στις ζωφόρους Α και Γ και στην ενδιάμεση ζώνη των γρυπών. Η διαπίστωση αυτή θα μπορούσε να σημαίνει την παρουσία δύο διαφορετικών καλλιτεχνικών «χεριών». Η γνώμη μας είναι ότι η έλλειψη όμοιου ύφους και τεχνοτροπικής έκφρασης δεν αποτελούν στοιχεία αρκετά, για να αποδείξουν κάτι τέτοιο. Αντίθετα μάλιστα, θεωρούμε ότι οι διαφοροποιήσεις αυτές ήταν σκόπιμες και αποτελούσαν μία από τις βασικές επιδιώξεις του καλλιτέχνη, ο οποίος με τον τρόπο αυτό όχι μόνον έδειξε τις αρετές του σε δύο διαφορετικές ζωγραφικές τάσεις αλλά κατάφερε να δώσει ακόμη εντονότερη την εντύπωση της αυτοτέλειας στις τρεις χωριστές ζωφόρους των ίδιων κλινών.

**ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΚΑΙΝΩΝ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ ΝΕΚΡΙΚΩΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΩΝ
ΣΤΟΥΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥΣ ΤΑΦΟΥΣ**

ΟΙ ΚΑΙΝΕΣ ΚΑΝΟΝΙΚΗΣ ΜΟΡΦΗΣ

Ύστερα από τη λεπτομερή εξέταση των κλινών του τάφου της Ποτίδαιας ακολουθεί ο Κατάλογος των νεκρικών κλινών και των λοιπών κλινοειδών κατασκευών σε όλους τους γνωστούς μέχρι σήμερα μακεδονικούς τάφους του βορειοελλαδικού χώρου. Μαζί και με τα πρόσφατα ανασκαφικά ευρήματα ο συνολικός αριθμός των τάφων του είδους ανέρχεται σε εξήντα δύο¹⁹⁰.

Τους αναφέρουμε με απόλυτη αλφαβητική σειρά:

1. Αγγίστας Σερρών	12. Βεργίνας III (Μεγάλου Τύμβου I)
2. Αγίας Παρασκευής Θεσσαλονίκης	13. Βεργίνας IV (Μεγάλου Τύμβου II)
3. Αγίου Αθανασίου I	14. Βεργίνας V (Τύμβου Μπέλλα I)
4. Αγίου Αθανασίου II	15. Βεργίνας VI (Τύμβου Μπέλλα II)
5. Αμφίπολης I (στους πρόποδες του Παγγαίου)	16. Βεργίνας VII (Τύμβου Μπέλλα III)
6. Αμφίπολης II (στη θέση Μάντρες)	17. Βεργίνας VIII (Νέος δίπλα στον τάφο του «Ρωμαίου»)
7. Αμφίπολης III	18. Βέροιας
8. Αμφίπολης IV (Σεμολτές-Ντερέ ή Αλεπότρυπας)	19. Δίου I
9. Αμφίπολης V (Καστά. Αμφίπολης XII κατά τη Gossel)	20. Δίου II (Καρύτσας)
10. Βεργίνας I (Ρωμαίου)	21. Δίου III (Μαλαθριάς)
11. Βεργίνας II	22. Δίου IV
	23. Ευκαρπίας I
	24. Ευκαρπίας II

190. Στον κατάλογο με τους μακεδονικούς τάφους η Gossel (342, πίν. I), αναφέρει μόνον τους 44 από τους παρακάτω 62 τάφους. Πρέπει να προστεθούν και οι τάφοι της Βέροιας και του Τριλόφου Χαλκιδικής — αναφέρονται χωρίς αύξοντα αριθμό — (Gossel, 111 και 251 αντίστοιχα) και να αφαιρέσουμε αυτόν της Λάρισας (αριθ. 17), τον οποίο δεν συμπεριλάβαμε στο δικό μας Κατάλογο, επειδή δεν συγκεντρώνει τα τυπικά χαρακτηριστικά των μακεδονικών τάφων. Από τους υπόλοιπους, λοιπόν, δεκαοκτώ τάφους, με τους οποίους συμπληρώσαμε το δικό μας Κατάλογο, οι πέντε (αριθ. 7, 32, 44, 46 και 61) δεν περιλήφθηκαν στον κατάλογο της Gossel, επειδή ήταν αδημοσίετοι ή ελλιπώς δημοσιευμένοι, ενώ οι άλλοι δεκατρείς (αριθ. 2, 14, 15, 16, 17, 22, 29, 30, 36, 50, 52, 53 και 55) αποτελούν ευρήματα της τελευταίας δεκαετίας, ήταν επομένως άγνωστοι στην Gossel (για αυτούς τους τελευταίους βλ. στην Εισαγωγή, σ. 17 και υποσημ. 2-9). Στον Κατάλογο δεν περιλάβαμε και τους δύο «θρακομακεδονικούς» τάφους, στο Ελαφοχώρι Διδυμοτείχου (βλ. Γ. Μπακαλάκης, Έρευνες, 26 κ.ε. και Ε. Πεντάζος - Δ. Τριαντάφυλλος, ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, 315-316, Πίν. 255) και στα Σύμβολα Κομοτηνής (βλ. Ηλ. Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, Ανασκαφικές έρευνες στη Μαρώνεια και στα Σύμβολα, ΑΕΜΘ 1 (1987), 441-443, εικ. 11-17), επειδή αυτοί παρουσιάζουν πολλές ιδιομορφίες σε σχέση με τους τυπικούς μακεδονικούς. Δεν συμπεριλάβαμε, τέλος, και τρεις εντελώς πρόσφατα ερευνηθέντες τάφους (δύο στην Αμφίπολη και έναν στην Καλλιθέα Χαλκιδικής), επειδή η έρευνα σε αυτούς δεν έχει ολοκληρωθεί ή δεν έχουμε επαρκείς γραπτές πληροφορίες.

25. Θεσσαλονίκης I (Μαιευτηρίου)	42. Λευκαδίων VII (Τάφος Ανθεμίων)
26. Θεσσαλονίκης II (Πλατείας Συντρι-
βανίου)	43. Μεσημερίου Θεσσαλονίκης I
27. Θεσσαλονίκης III (Νεάπολης)	44. Μεσημερίου Θεσσαλονίκης II
28. Θεσσαλονίκης IV (8ου χλμ. Θεσ-
σαλονίκης- Μοναστηρίου)	45. Νέων Κερδυλλίων I
29. Θεσσαλονίκης V (Συνοικισμού Χα-
ριλάου)	46. Νέων Κερδυλλίων II
30. Θεσσαλονίκης VI (Συνοικισμού
Φοίνικα)	47. Παλατιτίσιων
31. Λαγκαδά I (Δερβενίου)	48. Πέλλας
32. Λαγκαδά II	49. Ποτίδαιας I
33. Λαϊνών Θεσσαλονίκης	50. Ποτίδαιας II
34. Λαγκώματος Χαλκιδικής I	51. Πύδνας I (Κορινού)
35. Λαγκώματος Χαλκιδικής II	52. Πύδνας II (Μακρυγιάλου)
36. Λαγκώματος Χαλκιδικής III	53. Πύδνας III (Αλυκής Κίτρους)
37. Λευκαδίων I (Κρίσεως)	54. Ράχης Ημαθίας
38. Λευκαδίων II (Νάουσας ή Κίνχ)	55. Σπηλιάς Κοζάνης
39. Λευκαδίων III (Λύσωνος και Καλ-
λικλέους)	56. Σταυρούπολης Ξάνθης
40. Λευκαδίων V (Χαρούλη)	57. Τερπνής Νιγρίτας
41. Λευκαδίων VI (Θεοδωρίδη)	58. Τούμπας Παιονίας
	59. Τριλόφου Χαλκιδικής
	60. Τσαγεζίου Σερρών
	61. Φιλίππων Καβάλας
	62. Φράγματος Αλιάκμονος

Από το σύνολο των εξήντα δύο τάφων κλίνες λίθινες ή ανάλογες κλινόμορφες κατασκευές –στον Κατάλογο –περιείχαν βεβαιωμένα οι τριάντα δύο: 1, 2, 3, 5, 6, 8, 10, 14, 16, 19, 20, 21, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 36, 41, 45, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57 και 58. Από τους υπόλοιπους τριάντα τάφους οι έξι έφεραν οπωσδήποτε ξύλινες κλίνες, γεγονός που βεβαιώνεται από τα διακοσμητικά κυρίως στοιχεία – γυάλινα, ελεφαντοστέινα, χρυσά και επίχρυσα – των κλινών. Οι τάφοι αυτοί – στον Κατάλογο πάντα – είναι οι: 12, 13, 22, 37, 42 και 44. Είμαστε, λοιπόν, απόλυτα βέβαιοι ότι στους νεκρικούς θαλάμους των τριάντα οκτώ από τους εξήντα δύο τάφους υπήρχαν κλίνες ή άλλες ανάλογες κατασκευές. Για τους υπόλοιπους είκοσι τέσσερις τάφους – αυτούς με αριθ. Καταλόγου 4, 7, 9, 11, 15, 17, 18, 23, 24, 28, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 43, 46, 49, 54, 59, 60, 61 και 62 – δεν διαθέτουμε στοιχεία ύπαρξης τέτοιων κατασκευών, πιστεύουμε όμως ότι στους περισσότερους και από αυτούς θα υπήρχαν ανάλογα ταφικά έπιπλα και, το πιθανότερο, ξύλινες κλίνες, που δεν άφησαν ίχνη εξαιτίας του φθαρτού υλικού κατασκευής τους. Θα πρέπει ακόμη στο σημείο αυτό να λάβουμε σοβαρά υπόψη και το γεγονός ότι αρκετοί από αυτούς τους τάφους δεν ερευνήθηκαν ικανοποιητικά ή σε μερικές περιπτώσεις και καθόλου (για παράδειγμα οι τάφοι 23, 28 και 33) και επομένως δεν αποκλείεται και σε αυτούς η πιθανότητα ύπαρξης νεκρικών κλινών. Τέλος, δεν θα πρέπει να παραλείψουμε και το ενδεχόμενο της ολοκληρωτικής σύλησης ορισμένων τουλάχιστον τάφων, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό, ώστε να μην έχει απομείνει κανένα στοιχείο των ξύλινων πιθανότατα κλινών τους με αποτέλεσμα την παντελή έλλειψη αναφοράς σε κείνες, εφόσον έγινε ελλιπής δημοσίευση ορισμένων μνημείων. Ύστερα από αυτά λογικό είναι να υποθέσουμε ότι ελάχιστοι μόνον από το σύνολο των εξήντα δύο γνωστών μακεδονικών τάφων δεν περιείχαν νεκρικές κλίνες ή ίσως και να περιείχαν όλοι, θεωρώντας έτσι τις κλίνες ή τις ανάλογες κατασκευές απαραίτητο στοιχείο των μακεδονικών τάφων.

Στον περιγραφικό μας πάντως Κατάλογο με τις κλίνες αυτών των τάφων, που θα ακολουθήσει, δεν μπορούμε να βασιζόμαστε σε υποθέσεις, όσο πιθανές και αν είναι αυτές. Αντίθετα, είμαστε υποχρεωμένοι να αναφερθούμε μόνον σε εκείνους τους τάφους για τους οποίους διαθέτουμε πραγματικά στοιχεία ύπαρξης τέτοιων νεκρικών κατασκευών.

Για την καλύτερη εποπτεία κατατάξαμε το υλικό σε δύο μεγάλες ομάδες με βάση την εξωτερική μορφή. Στις κλίνες κανονικής μορφής και στις λοιπές λίθινες νεκρικές κατασκευές. Θα εξετάσουμε εκείνες τις κλίνες που εξωτερικά τουλάχιστον αντιγράφουν τη μορφή των πραγματικών ξύλινων κρεβατιών της αρχαιότητας. Παίρνοντας ως κριτήριο τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά δεν αποκλείσαμε και κατασκευές με διαφορετικές λειτουργικές δυνατότητες, όπως είναι ορισμένες κενές εσωτερικά και κλινόμορφες εξωτερικά λίθινες σαρκοφάγοι. Από την άποψη του υλικού κατασκευής τους συμπεριλάβαμε εδώ τις λίθινες κυρίως αλλά και τις ξύλινες κλίνες μερικών τάφων που πληρούν τις παραπάνω προϋποθέσεις. Όλες αυτές τις κλίνες τις κατατάξαμε σε τέσσερις συνολικά κατηγορίες, ως εξής:

1. Λίθινες κλίνες με γραπτή διακόσμηση στις ζωφόρους.
2. Λίθινες κλίνες με πλαστική διακόσμηση.
3. Λίθινες κλίνες με ακόσμητες ζώνες.
4. Ξύλινες κλίνες.

Στον Κατάλογο που ακολουθεί και για λόγους που διευκολύνουν την πραγμάτευση του θέματος χρησιμοποιήσαμε ένα κοινό για όλες τις περιπτώσεις τυπολογικό μοντέλο εξέτασης, που αντιστοιχεί πάντοτε στα παρακάτω στοιχεία:

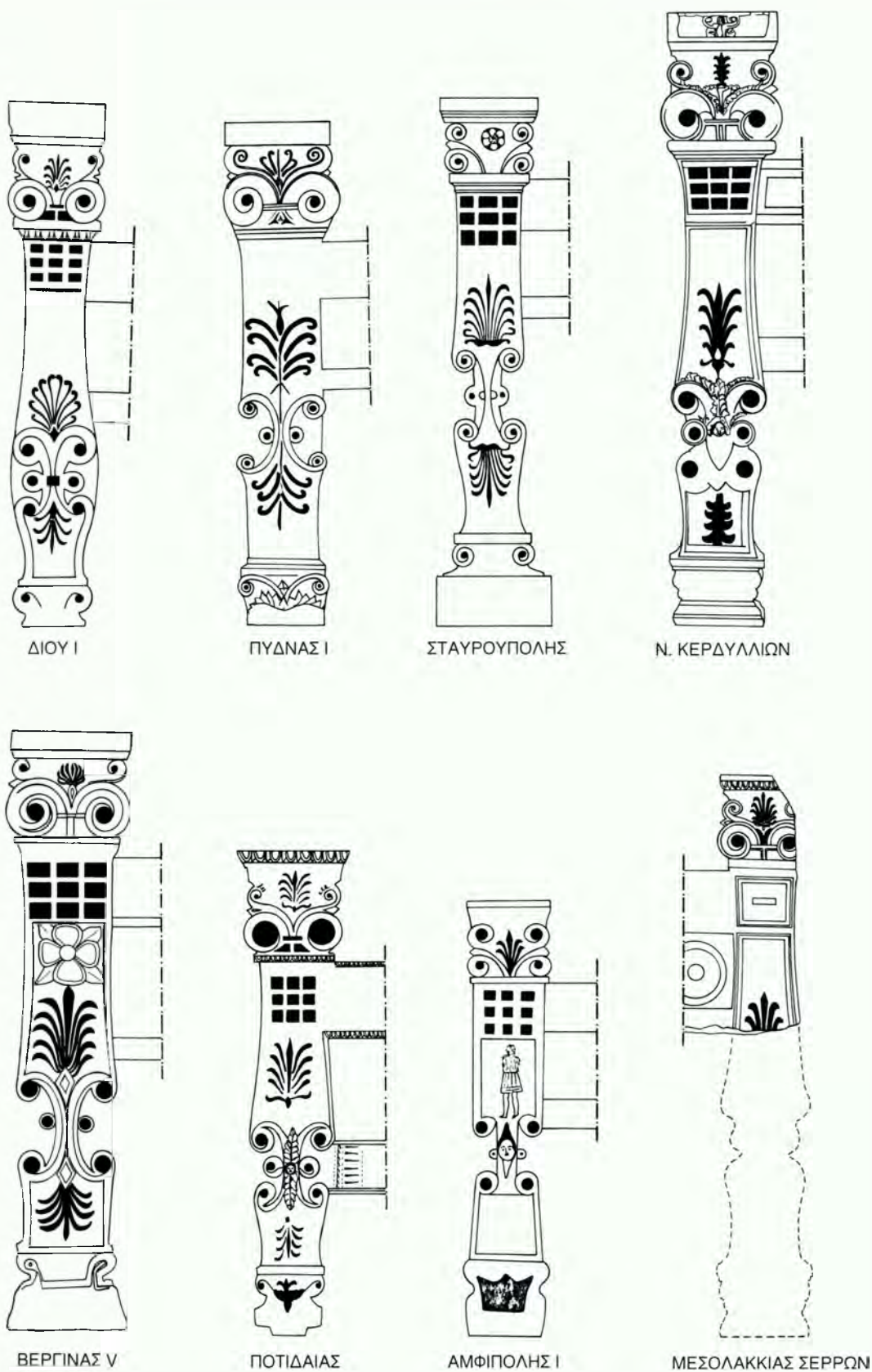
Βιβλιογραφία (δίνεται μόνον η σχετική με τις κλίνες ή τις κλινοειδείς κατασκευές)¹⁹¹. Λίγα στοιχεία για τον τάφο (κυρίως αριθμός και διαστάσεις θαλάμων και χρονολόγηση των τάφων). Αριθμός και θέση κλινών ή ανάλογων κατασκευών (διάταξή τους στον θάλαμο κ.ά. συναφή). Τύπος κλινών ή παρόμοιων νεκρικών κατασκευών. Υλικό και τρόπος κατασκευής τους. Διαστάσεις. Είδος ταφής. Διακόσμηση. Άλλα στοιχεία που προσιδιάζουν στις συγκεκριμένες κατασκευές. Χρονολόγηση (με βάση την εξέλιξη του τύπου και στις περιπτώσεις δεύτερης ή τρίτης ταφής). Άλλα ταφικά έπιπλα. Παρατηρήσεις και συμπεράσματα.

ΛΙΘΙΝΕΣ ΚΛΙΝΕΣ ΜΕ ΓΡΑΠΤΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ

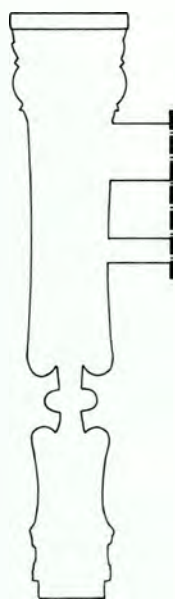
Πρόκειται, με αλφαβητική σειρά, για τις κλίνες των εξής μακεδονικών τάφων:

- α) Αγγίστας Σερρών
- β) Αμφίπολης I
- γ) Βεργίνας V
- δ) Δίου I
- ε) Θεσσαλονίκης I
- στ) Ποτίδαιας II.

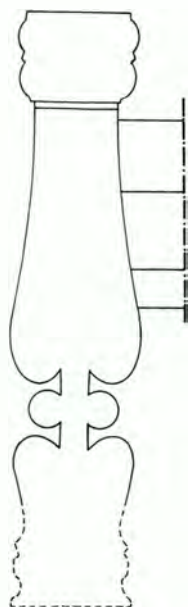
191. Εδώ παραπέμπουμε κάθε φορά και στα αντίστοιχα σχέδια και στους πίνακες των δημοσιεύσεων, όταν φυσικά υπάρχουν. Όταν όμως πρόκειται για μνημεία αδημοσίευτα ή ακόμη και δημοσιευμένα στα οποία δεν δίνεται σχετικό με τις κλίνες εικονογραφικό και σχεδιαστικό υλικό, προσπαθήσαμε να δώσουμε δικά μας σχέδια και φωτογραφίες. Αυτό, όπως είναι ευνόητο, δεν στάθηκε δυνατό για όλα και μάλιστα για τα μη δημοσιευμένα μνημεία.

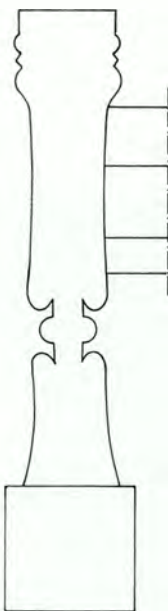
Σχέδ. 4. Πόδια λίθινων κλινών με διακοσμημένο μέτωπο (σχέδ. Μ. Βουλαλά).

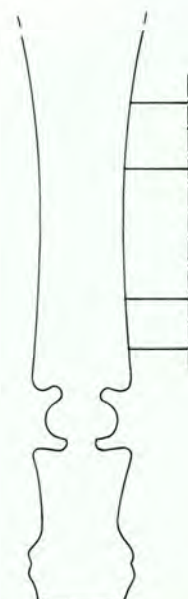
ΠΑΛΑΤΙΤΣΑΣ

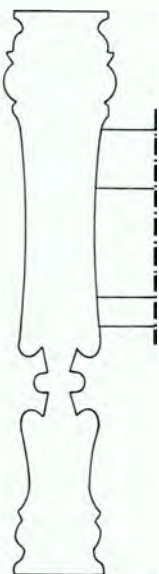
ΠΕΛΛΑΣ

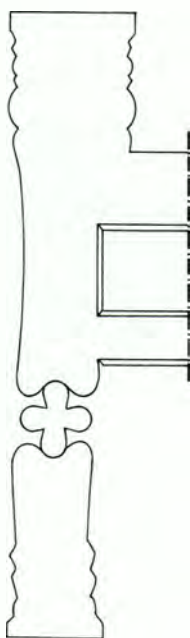
ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Ι

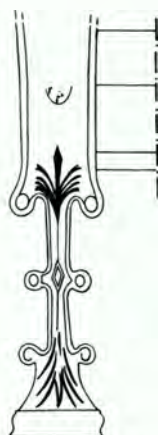
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ Ι

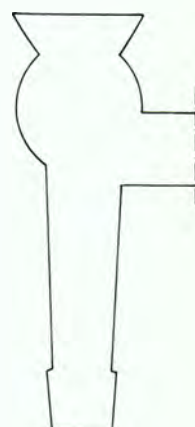
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΙΙΙ

ΑΓΙΣΤΑΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ V

ΔΙΟΥ ΙΙ

Σχέδ. 5. Πόδια λίθινων κλινών χωρίς διακόσμηση (σχέδ. Μ. Βουλαλά)

Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, 359.

Miller, Macedonian Architecture, 114.

Χ. Κουκούλη - W. Hoepfner, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, 457, Σχέδ. 5, Πίν. 413 β-γ.

Χ. Κουκούλη, ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, 786.

Gossel, 108-109, αριθ. 13-14.

Μεγάλος διθάλαμος μακεδονικός τάφος με δωρική πρόσοψη. Διαστάσεις προθαλάμου 2 x 4 μ. και κυρίως θαλάμου 4 x 5 μ. Από την Χ. Κουκούλη χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ., ενώ η St. Miller τον τοποθετεί με βάση τα αρχιτεκτονικά του στοιχεία στον πρώιμο 2ο αι. π.Χ.

Περιέχει μία μόνον κλίνη τοποθετημένη στον απέναντι από την είσοδο τοίχο του νεκρικού θαλάμου και μετατοπισμένη ελαφρά προς τα αριστερά σε σχέση με τον κεντρικό κατά μήκος άξονα του τάφου. Με τον τρόπο αυτό μένουν ορατές και ελεύθερες οι τρεις (εκτός δηλαδή της πίσω) πλευρές της κλίνης¹⁹².

Η κλίνη αυτή αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αντιγραφής μιας πραγματικής ξύλινης κλίνης με ορθογώνια πόδια και τους δύο οριζόντιους συνδετικούς κανόνες ανάμεσα σε αυτά. Φέρει μάλιστα κανονική διαμόρφωση κλίνης όχι μόνο στην κύρια όψη αλλά και στις δύο ορατές στενές πλευρές. Η κατασκευή της ακολουθεί επομένως πιστά τη συνηθισμένη μορφή των μακεδονικών ταφικών κλινών και ανήκει, κατά τη διάκριση του H. Kyrieleis, στον τύπο Β¹⁹³.

Είναι λίθινη συμπαγής χτισμένη με μεγάλους πωρολίθους και επιχρισμένη σε όλες τις επιφάνειες με λεπτό κονίαμα, το οποίο δέχθηκε στη συνέχεια και γραπτή διακόσμηση.

Οι διαστάσεις της, αν και δεν αναφέρονται στις σχετικές δημοσιεύσεις, συνάγονται κατά προσέγγιση από τη δημοσιευμένη κάτοψη του τάφου¹⁹⁴. Σύμφωνα με αυτήν η κλίνη έχει μήκος 2,30, πλάτος 1,10 και ύψος στα πόδια χωρίς τη βάση 1,05 μ. περίπου. Πρόκειται επομένως για μία από τις μεγαλύτερες του είδους.

Αν κρίνουμε από το γεγονός ότι η κλίνη ήταν συμπαγής, και επειδή λείπουν άλλα σχετικά στοιχεία, θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι το είδος της ταφής ήταν απλός ενταφιασμός πάνω στην κλίνη, χωρίς να έχει προηγηθεί καύση του μοναδικού, όπως φαίνεται, νεκρού του θαλάμου¹⁹⁵. Η ίδια απλή εναπόθεση των νεκρών είδαμε ότι έγινε και στις κλίνες του τάφου της Ποτίδαιας.

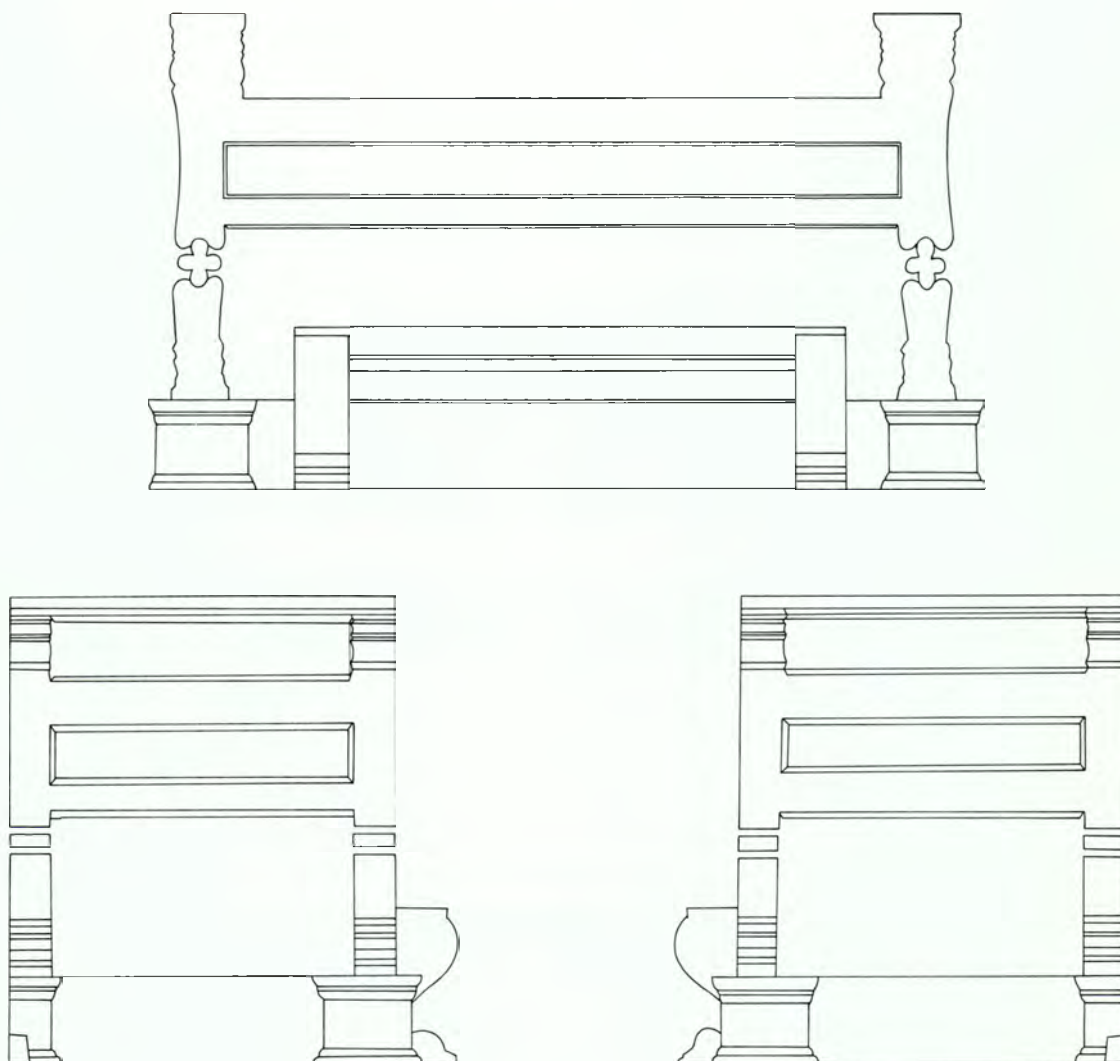
Στις τρεις ελεύθερες πλευρές της κλίνης υπήρχε πάνω στο κονίαμα, εκτός από την πλαστική κατά ζώνες διαμόρφωση, και γραπτή διακόσμηση, που διατηρείται ελάχιστα και επομένως δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τί ακριβώς απεικόνιζε στο σύνολό της. Σχετικά καθαρά στην αρχή των βυθισμένων τυμπάνων των δύο στενών πλευρών της κλίνης διακρίνεται από ένα τουλάχιστον κυκλικό μοτίβο. Τα μοτίβα αυτά αποδίδουν πιθανότατα μεγάλους ρόδακες ή φιάλες και θυμίζουν πολύ τη διακόσμηση της ίδιας ζώνης στην κύρια πρόσθια όψη των δύο γραπτών κλινών του τάφου της Αμφίπολης Ι, που θα εξετάσουμε αμέσως παρακάτω. Ανάλογη διακόσμηση έφερε και το τύμπανο της πρόσθιας όψης της κλίνης, από την οποία ίχνη μόνον διακρίνονται και το μόνο βέβαιο είναι ότι το βάθος αυτής της ζώνης ήταν κόκκινο, χρώμα πολύ συνηθισμένο στη θέση

192. Στην Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, η οποία μου παραχώρησε σχέδια της κλίνης (Σχέδ. 6) και πληροφορίες σχετικές με τον αδημοσίευτο τάφο της Αγγίστας, εκφράζω και από εδώ τις θερμές μου ευχαριστίες.

193. Kyrieleis, 162 κ.ε. (και υποσημ. 48).

194. Βλ. Χ. Κουκούλη - W. Hoepfner, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, 458, Σχέδ. 5.

195. Την ίδια άποψη έχει και η Gossel, 109, αριθ. 14.

Σχέδ. 6. Τάφος Αγγρίπτας Σεργών. Η πρόσθια και οι δύο πλάγιες όψεις της κλίνης.

αυτή. Διακόσμηση γραπτή, εντελώς δυσδιάκριτη σήμερα, έφερε και ο ανώτερος πλαστικός κανόνας στις αποχρώσεις του κόκκινου επίσης χρώματος. Κατά τα άλλα, δεν γνωρίζουμε την έκταση και τη θεματογραφία αυτής της εικονογράφησης και περιμένουμε την οριστική δημοσίευση του μνημείου.

Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η κλίνη πατά με τα τέσσερα πόδια πάνω σε ψηλές χτιστές κυματοφόρες βάσεις, που διατηρούν μάλιστα στο κατώτερο τουλάχιστον σημείο τους και γραπτές ταινίες με ιωνικά κυμάτια. Ανάλογες βάσεις υπάρχουν, εκτός των άλλων περιπτώσεων, και στην κλίνη του τάφου Νέων Κερδυλλίων I¹⁹⁶, καθώς και στο μαρμάρινο θρόνο του τάφου

196. Α. Παρλαμά, ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, 788, Πίν. 580 β.

Βεργίνας I¹⁹⁷. Η βάση αυτή σε μεγάλα της τμήματα και μάλιστα σε ολόκληρη τη δεξιά στενή της πλευρά βρέθηκε κατά χώραν, ενώ η κλίνη διαλύθηκε από τους τυμβωρύχους και τα κομμάτια της βρέθηκαν διάσπαρτα στο θάλαμο του μνημείου. Σήμερα έχει συμπληρωθεί και αποκατασταθεί στην αρχική της μορφή. Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό στοιχείο της κλίνης της Αγγίστας, που συναντάται μάλιστα αρκετά σπάνια σε λίθινες του είδους, είναι ότι φέρει κανονική πλαστική διάρθρωση και στις δύο στενές πλευρές της. Έτσι, εκτός από τα πίσω πόδια, στα οποία αποδίδονται κανονικά όλα τα πλάγια στοιχεία με ανάγλυφα κυμάτια, εντομές κτλ., υπάρχουν και οι δύο εξέχοντες κανόνες, όλα όμοια και το ίδιο επιμελημένα με τα αντίστοιχα στοιχεία της κύριας όψης.

Ως ορθότερη χρονολόγηση για τον τάφο της Αγγίστας δεχόμαστε αυτήν της St. Miller¹⁹⁸, δηλαδή στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. Η χρονολόγηση αυτή, που συνάγεται κυρίως από τη μορφή των κυματίων και τη γραπτή διακόσμηση του μνημείου, ενισχύεται, πιστεύουμε, και από τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της σύγχρονης κλίνης, που, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, παρουσιάζεται διαφορετική και είναι αρκετά πιο όψιμη από τις κλίνες του τάφου της Ποτίδαιας.

Όπως και στις κλίνες της Ποτίδαιας γίνεται γραπτά, έτσι και σε αυτήν του τάφου της Αγγίστας τον μεγαλύτερο χώρο ανάμεσα στις βάσεις των εμπρός ποδιών τον καταλαμβάνει ένα χαμηλό επίμηκες χτιστό υποπόδιο. Φέρει με το κονίαμα πλαστική διαμόρφωση των ποδιών του και παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με τα αντίστοιχα λίθινα υποπόδια των δύο κλινών του Ηρώου της Καλυδώνος¹⁹⁹.

Συγκρίνοντας την κλίνη της Αγγίστας με αυτές του τάφου της Ποτίδαιας διακρίνουμε βασικές ομοιότητες αλλά και αρκετές διαφορές. Τυπολογικά τα δύο παραδείγματα είναι όμοια. Και στη μία και στην άλλη περίπτωση τα πόδια εξέχουν ελεύθερα προς τα πάνω, ώστε και η κλίνη της Αγγίστας να χαρακτηρίζεται ως αμφικέφαλη. Όπως στην Ποτίδαια (Σχέδ. 4), έτσι και στην κλίνη αυτή υπήρχε στο μέτωπο των ποδιών γραπτή δήλωση όλων εκείνων των στοιχείων που αντιστοιχούν στη διακόσμηση των πραγματικών ξύλινων κρεβατιών: ζεύγη ελίκων, ανθέμια, αβακωτά ορθογώνια κοσμήματα κ.ά. Δυστυχώς τα στοιχεία αυτά είναι σήμερα εντελώς δυσδιάκριτα και δεν προσφέρονται για συγκρίσεις. Τα επίκρανα των ποδιών είναι και εδώ αρκετά υπερυψωμένα και συγκρίνονται κυρίως με εκείνα των κλινών του τάφου Πύδνας I (Σχέδ. 4). Από την άλλη πλευρά, η γενική μορφή της κλίνης της Αγγίστας σε σύγκριση με αυτήν των κλινών της Ποτίδαιας είναι λιγότερο στιβαρή, δείχνει πιο εξελιγμένη και όψιμη και γι' αυτό δεχθήκαμε τη χρονολόγησή της στον πρώιμο 2ο αιώνα. Κατ' αρχήν είναι τα αδύνατα πόδια και οι λεπτοί οριζόντιοι κανόνες που την διαφοροποιούν από αυτές της Ποτίδαιας, ώστε να δηλώνουν τη χρονική τους διαφορά. Αξίζει να προσέξουμε ακόμη τον μεταξύ των κανόνων ορθογώνιο βυθισμένο χώρο, το τύμπανο, που εδώ είναι πολύ στενό, πράγμα που οφείλεται στο γεγονός ότι ο δεύτερος και στενότερος κανόνας τοποθετήθηκε πολύ ψηλότερα από τις εγχοπές των κεντρικών ελίκων των ποδιών και όχι κοντά σε αυτές, όπως συνηθίζεται. Ένα άλλο, τέλος, στοιχείο ιδιόμορφης κατασκευής βρίσκεται σε αυτό ακριβώς το σημείο των κεντρικών εγχοπών των ποδιών, των οποίων το πλαστικό περιγράμμα αποδόθηκε αδέξια ως ισοσκελής σταυρός, έτσι, ώστε να χάνει την κανονική του μορφή, την οποία παρακολουθούμε τόσο στις κλίνες της Ποτίδαιας, όσο και σε άλλες που θα εξετάσουμε στη συνέχεια. Χαρακτηριστικό μάλιστα εδώ είναι το γεγονός ότι η σταυρόσχημη αυτή δια-

197. Ρωμαίος, Τάφος, εικ. 18-20.

198. Miller, *Macedonian Architecture*, 114.

199. Dyggve - Poulsen - Rhomaïos, εικ. 54, 56 και 116.

μόρφωση δίνει την εντύπωση χωριστού και κατά συνέπεια ασύνδετου μέλους, που δεν δένει οργανικά με το σύνολο.

ΤΑΦΟΣ ΑΜΦΙΠΟΛΗΣ I (Σχέδ. 4· Πίν. 7 γ)

Δ. Λαζαρίδης, ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, 218, Πίν. 184 δ.

Δ. Λαζαρίδης, ΠΑΕ 1960, 71, εικ. 1, πίν. 54 αβ, 55 α, 60 α.

Δ. Λαζαρίδης, Έργον 1960, 71-72, εικ. 87-89.

Δ. Λαζαρίδης, Οδηγός του Μουσείου Καβάλας, 1969, 119-120.

Gossel, 92-94.

Διθάλαμος μακεδονικός τάφος με μακρύ δρόμο. Διαστάσεις προθαλάμου 2 x 3,03 μ. Ο κυρίως θάλαμος αποτελεί σε κάτοψη τέλειο τετράγωνο, πλευράς 3,03 μ. Χρονολογείται από τον Δ. Λαζαρίδη στον 3ο αι. π.Χ., ενώ η Gossel τον τοποθετεί, με επιφύλαξη, στον 4ο αι. π.Χ.

Στο νεκρικό θάλαμο υπήρχαν κατά μήκος του απέναντι από την είσοδο και του δεξιού πλευρικού τοίχου, αντίστοιχα, δύο κλίνες σε διάταξη σχήματος Γ. Τόσο η θέση, όσο και η σε ορθή γωνία διάταξη των κλινών είναι εντελώς όμοιες με του τάφου της Ποτίδαιας. Όπως σε εκείνον, έτσι ακριβώς και εδώ παρέμεινε μεταξύ της στενής πλευράς της δεξιάς κλίνης και του τοίχου της εισόδου αρκετός ελεύθερος χώρος, στον οποίο είχε πιθανότατα τοποθετηθεί κάποιο τελετουργικό ή άλλης χρήσης ξύλινο ταφικό έπιπλο²⁰⁰.

Οι δύο κλίνες παρουσιάζουν κανονική μορφή, που εδώ όμως αποδόθηκε όχι ανάγλυφα άλλα γραπτά κατά τα ξύλινα πρότυπα με τα συνηθισμένης μορφής ορθογώνια πόδια και τους δύο μεταξύ τους οριζόντιους κανόνες²⁰¹. Μία σημαντική διαφορά των κλινών αυτών σε σχέση με τις αντίστοιχες της Ποτίδαιας και της Αγγίστας είναι ότι εδώ δηλώνεται στο λίθο και το στρώμα, το οποίο μάλιστα αποδόθηκε αρκετά παχύ, αφού φθάνει σε ύψος την κορυφή των επικράνων των ποδιών. Κατά τα άλλα, σε γενικές γραμμές οι κλίνες του τάφου της Αμφίπολης I έχουν την ίδια μορφή με τις προηγούμενες: ανάμεσα δηλαδή στα πόδια και αμέσως κάτω από το στρώμα αποδίδονται (πάντοτε γραπτά) οι δύο οριζόντιοι κανόνες αφήνοντας μεταξύ τους το υποθετικά βυθισμένο τύμπανο, που δίνει την εντύπωση στενόμακρου πίνακα. Ο κατώτερος κανόνας είναι και εδώ, όπως και στην Αγγίστα, σε επίπεδο αρκετά ψηλότερο από αυτό των κεντρικών ελίκων στα πόδια. Σε αντίθεση όμως με την κλίνη της Αγγίστας και όπως ακριβώς συμβαίνει στην Ποτίδαια, διαμορφωμένη κανονικά παρουσιάζεται μόνον η κύρια πρόσθια όψη και των δύο κλινών. Στην όψη τους αυτή πάνω στο κονίαμα αποδόθηκε γραπτή διακόσμηση, η οποία δεν περιορίστηκε μόνο στη συνηθισμένη σε μακεδονικές ταφικές κλίνες διακόσμηση των ποδιών αλλά επεκτάθηκε, όπως θα δούμε παρακάτω, και στις δύο ζωφόρους αμέσως κάτω από το στρώμα. Και εδώ, όπως και στην Ποτίδαια, δόθηκε στα πόδια και στους δύο οριζόντιους κανόνες των κλινών η ψευδαίσθηση της υψής του ξύλου με τη βοήθεια ενός υποκίτρινου υποστρώματος που καλύπτει ομοιόμορφα την επιφάνεια αυτών των μελών. Με ανάλογο εξάλλου και στις δύο περιπτώσεις χρώμα αποδόθηκε και το βάθος στα μεταξύ των κανόνων μεγάλα ορθογώνια τύμπανα. Όπως δηλαδή συμβαίνει και στις κλίνες της Ποτίδαιας, διακρίνεται σε αρκετά σημεία των τυμπάνων (κυρίως στο δεξιό άκρο της πρώτης κλίνης), ένα απαλό ρόδινο χρώμα, που θα πρέπει να το φαντασθούμε πιο έντονο και

200. Την πιθανότητα να «γέμιζε αυτός ο χώρος με ένα θρόνο, μία κίστη, ή κάτι παρόμοιο, όπως στον τάφο της Ερέτριας ή του Αγ. Αθανασίου I» εξετάζει ο Δ. Παντερμαλής, αναφερόμενος στους μακεδονικούς τάφους με διαστάσεις θαλάμων 3 x 3 μ., όπως είναι αυτός της Αμφίπολης (βλ. Παντερμαλής 1972, 175).

201. Ανήκουν επομένως και οι κλίνες αυτές στον τύπο Β (βλ. ό.π., υποσημ. 193).

περισσότερο σκούρο στην αρχική του μορφή²⁰². Η κύρια όψη των ποδιών δέχθηκε τα συνηθισμένα κοσμήματα: ζεύγη ελίκων με απολήξεις σε έντονους κόκκινους οφθαλμούς, ανθέμια στα επίκρανα και μεγάλα ορθογώνια αβακωτά σχήματα με εννέα το καθένα διάχωρα σε βαθυκόκκινο χρώμα. Εκτός όμως από τα γνωστά αυτά διακοσμητικά μοτίβα, στα πόδια των κλινών της Αμφίπολης αποδόθηκαν γραπτά και άλλα θέματα: πρώτον, ανάμεσα στις κεντρικές εγχοπές των ποδιών ζωγραφίστηκε από μία στρογγυλή κεφαλή με ιδιόμορφο κωνικό κάλυμμα σε πράσινο χρώμα, που πρέπει να αποδίδει γοργόνειο. Ανάλογο γοργόνειο και στην ίδια ακριβώς θέση αποδίδεται και στις κλίνες της Ποτίδαιας. Το ίδιο θέμα αποδίδεται ανάγλυφα και στα πόδια της μαρμάρινης κλίνης του τάφου Νέων Κερδυλλίων Ι, που θα εξετάσουμε παρακάτω. Δεύτερον, ψηλότερα και στα τρία πόδια των δύο κλινών της Αμφίπολης, ανάμεσα δηλαδή στα γοργόνεια που προαναφέραμε και τα αβακωτά ορθογώνια κοσμήματα, ζωγραφίστηκε από μία όρθια ανθρώπινη μορφή, που πιθανότατα αποδίδει πολεμιστή. Η απεικόνιση των μορφών αυτών αποτελεί μοναδικό και περίεργο φαινόμενο, που διαφοροποιεί τις κλίνες της Αμφίπολης από όλα τα γνωστά μέχρι σήμερα παραδείγματα του είδους.

Όπως και στην Αγγίστα, έτσι και στον τάφο Αμφίπολης Ι οι κλίνες είναι συμπαγείς, χτισμένες με πλίνθους πωρολίθου και επιχρισμένες σε όλες τις ορατές τους επιφάνειες με ασβεστοκονίαμα, πάνω στο οποίο αποδόθηκαν γραπτά όλα εκείνα τα στοιχεία που συνιστούν μία κανονική κλίνη.

Οι δύο κλίνες είναι όμοιες μεταξύ τους και έχουν τις ίδιες διαστάσεις, που είναι: μήκος 2,15, πλάτος 1,03, ύψος 0,90 μ. Η καθ' ύψος κατανομή στα γραπτά μέτωπα και των δύο κλινών γίνεται ως εξής: στρώμα 0,15, ανώτερος κανόνας 0,08, τύμπανο 0,14, κατώτερος κανόνας 0,06 και ακάλυπτος χαμηλότερος χώρος 0,46 μ.

Αν και, κατά τον ανασκαφέα, βεβαιώθηκαν έξι συνολικά ταφές μέσα στον τάφο, δεν γνωρίζουμε την ακριβή τους θέση. Σίγουρο πάντως είναι ότι μία ή και δύο ακόμη ταφές έγιναν και στον προθάλαμο του μνημείου, όπου, όπως θα δούμε παρακάτω, υπήρχε άλλη μια κλινόμορφη κατασκευή. Οι ταφές εξάλλου που έγιναν στις δύο κλίνες του κυρίως θαλάμου δεν μπορεί να ήταν τίποτε άλλο παρά απλές εναποθέσεις των νεκρών.

Γραπτή πολύχρωμη διακόσμηση υπάρχει, όπως προαναφέραμε, και στον ανώτερο οριζόντιο κανόνα (αμέσως κάτω από το λίθινο στρώμα) και των δύο κλινών. Στη ζώνη αυτή αποδόθηκαν με τρόπο περιγραφικό και σε διαφορετική μεταξύ τους κλίμακα μεμονωμένα ζωγραφικά θέματα. Όπως ακριβώς και στις γραπτές κλίνες του τάφου της Ποτίδαιας αλλά και σε αυτές των τάφων Θεσσαλονίκης Ι (τμήμα Μουσείου Λούβρου) και Βεργίνας V, που θα εξετάσουμε παρακάτω, απεικονίσθηκαν και εδώ ημικεκλιμένες μορφές με διονυσιακά σύμβολα που θυμίζουν έντονα τις ανάλογες διακοσμήσεις των ξύλινων σαρκοφάγων από τον Τάραντα²⁰³. Σε κανονικά μεταξύ τους

202. Η χρήση κόκκινου, και μάλιστα σκούρου, χρώματος για την απόδοση του βάθους στη ζώνη αυτή φαίνεται ότι αποτελεί τον κανόνα, γιατί βεβαιώνεται και σε αρκετές άλλες περιπτώσεις. Έτσι, το ίδιο χρώμα και στην ίδια πάντα ζώνη του τυμπάνου υπήρχε, εκτός από τις κλίνες των τάφων Ποτίδαιας και Αγγίστας που εξετάσαμε, και στα παρακάτω λίθινα παραδείγματα του είδους: στην κλίνη του τάφου Δίου Ι (βλ. Γ. Σωτηριάδης, Ο καμαρωτός τάφος του Δίου, ΕΕΦΣΠΘ 2, 1932, 5 κ.ε., πίν. 2), σε αυτές του τάφου της Παλατίτσας (Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 31), στην κλίνη του τάφου Βεργίνας V (ό.π., 35, εικ. 13-14), στο πλάγιο τύμπανο του μαρμάρινου θρόνου του τάφου Βεργίνας Ι, με τη σύνθεση των γρυπών (Ρωμαιοί, Τάφος, έγχρ. πίν. Γ) κτλ. Βλ. σχετικά και υποσημ. 102 και 698.

203. Πρβλ. Lullies, Terrakotta-Appliken, 47 κ.ε., πίν. 10.1-3 και 24.

διαστήματα εικονίζονται πέντε τέτοια θέματα στη ζωφόρο της πρώτης και άλλα δύο στη ζωφόρο της δεύτερης κλίνης, που αποτελεί και άμεση συνέχεια εκείνης με το ενιαίο εικονογραφικά και τεχνοτροπικά θεματολόγιο. Από τα αριστερά, λοιπόν, προς τα δεξιά υπάρχουν τα εξής θέματα:

α) Μορφή ανδρική διονυσιακή, καθισμένη άνετα στο έδαφος κατά κρόταφον και στραμμένη (σε σχέση με τον θεατή) προς τα δεξιά. Μπροστά της αντιμέτωπος ένας συνοδός πάνθηρας ή, το πιθανότερο, λιοντάρι, ενώ πίσω της υπάρχουν αφημένα στο έδαφος μακρύς θύρσος και κυκλική ασπίδα. Η μορφή αυτή, όπως άλλωστε και οι επόμενες ανάλογες, θυμίζουν έντονα τις αντίστοιχες της ίδιας ζώνης στις κλίνες της Ποτίδαιας. β) Ξύλινο προφανώς μεγάλο κιβώτιο με παράλληλα διακοσμημένες ζώνες, που δεν αποκλείεται να αποδίδει και άλλο ταφικό έπιπλο, όπως, για παράδειγμα, ένα βαθύ κάθισμα. Αμέσως στα δεξιά του και ακουμπώντας με κλίση πάνω σε αυτό ζωγραφίστηκε ένα φυλλόσχημο με μακρύ στέλεχος αντικείμενο, που κατά πάσα πιθανότητα αποδίδει ριπίδιο. γ) Παρόμοια με την πρώτη αλλά με αντίστροφη κατεύθυνση και σχετικά διατηρημένη γυναικεία αυτή τη φορά διονυσιακή μορφή. Είναι καθισμένη στο έδαφος, ακουμπά με τον αριστερό αγκώνα σε βράχο και βαστά με το ίδιο χέρι ένα μακρύ θύρσο. δ) Ξύλινο μεγάλο και παραλληλεπίπεδο κιβώτιο (κίστη) σε προοπτική απόδοση 3/4. Με τα ελεύθερα πόδια του πατά στο έδαφος και το κάλυμμα υπερκαλύπτει το κυρίως σώμα του. Στη μορφή θυμίζει έντονα τις χρυσές λάρνακες του τάφου Βεργίνας III, μόνον που εδώ νοείται ως μεγάλων διαστάσεων χρηστικό ταφικό έπιπλο. ε) Ημικεκλιμένη σε βράχο διονυσιακή, ανδρική μάλλον, μορφή προς τα αριστερά, όπως η προηγούμενη. Κρατά θύρσο, ενώ στα γόνατά της ακουμπά πάνθηρας ή μικρό λιοντάρι σε διασκελισμό. Στο σημείο αυτό η κλίνη έχει υποστεί σημαντική βλάβη και δεν διακρίνεται σε μεγάλο μέρος το σώμα της μορφής. στ-ζ) Στη δεύτερη κλίνη, στη συνέχεια της ίδιας ζωφόρου, αποδόθηκαν δύο ακόμη ανάλογες μορφές καθισμένες στο έδαφος με θύρσους στα χέρια, των οποίων η διατήρηση δεν είναι ικανοποιητική. Έτσι, το σύνολο των διονυσιακών μορφών ανέρχεται σε πέντε. Γραπτός, τέλος, διάκοσμος υπάρχει και στο μεταξύ των δύο κανόνων τύμπανο των δύο κλινών. Στο ρόδινο, όπως σημειώσαμε, βάθος της ζώνης αυτής αποδόθηκαν σε πολυχρωμία με ακριβή επανάληψη και σε κανονικά διαστήματα δέκα συνολικά κυκλικά θέματα (επτά στην α' και τρία στη β' κλίνη), που εικονίζουν φιάλες ή μάλλον ρόδακες. Και σε αυτούς, όπως και στους ανάλογους διαχωριστικούς (μεταξύ των γρυπών) ρόδακες της ίδιας ζωφόρου των κλινών της Ποτίδαιας, έγινε προσπάθεια με τη χρήση φωτοσκιάσεων και λοξών επιπέδων προοπτικής απόδοσης, που όμως ήταν λιγότερο πετυχημένη.

Οι κλίνες του τάφου της Αμφίπολης μοιάζουν με απλά μεγάλα κιβώτια σε σχήμα ορθογωνίου παραλληλεπίπεδου υστερώντας έτσι αισθητικά κατά πολύ από τις αντίστοιχες της Αγγίστας και της Ποτίδαιας που εξετάσαμε ήδη. Επιβάλλονται κατά συνέπεια μόνο με τη γραπτή διακόσμηση του μετώπου τους. Τούτο οφείλεται στο επίπεδο τόσο της κύριας όψης τους, όσο και της άνω επιφάνειας. Γιατί εδώ δεν υπάρχει ούτε η συνηθισμένη πλαστική διαμόρφωση της κυρίας όψης με εξέχοντες κανόνες ούτε η ελεύθερη υπερύψωση των ποδιών, που δίνει χάρη και κομψότητα στις άλλες κλίνες. Η απόδοση ανάμεσα στα επίκρανα των ποδιών και σε ισοϋψία με αυτά του λίθινου στρώματός τους έγινε με τρόπο εντελώς ανεπιτυχή, ώστε να μη σημειώνει την καμπυλότητα των στρωμάτων.

Οι στενές αναλογίες, όπως θα δείξουμε παρακάτω (σ. 88), της εικονογράφησης ανάμεσα στις κλίνες των τάφων της Αμφίπολης και της Ποτίδαιας, καθώς επίσης και τα χρονολογικά στοιχεία που υποδεικνύει το μνημείο της Αμφίπολης, επιβάλλουν να οροθετήσουμε την κατασκευή των κλινών του στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Η ομοιογένεια εξάλλου των κονιαμάτων που κάλυπταν ομοιόμορφα τόσο τους τοίχους του θαλάμου, όσο και τις επιφάνειες των νεκρικών κλινών, μας

επιτρέπει να μιλήσουμε για την ταυτόχρονη κατασκευή τους, πράγμα που δεν συμβαίνει και με την «κλίνη» του προθαλάμου, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω.

Πράγματι, στον προθάλαμο του μνημείου και αμέσως δεξιά για τον εισερχόμενο υπήρχε μία ακόμη κλινοειδής συμπαγής κατασκευή χτισμένη, και αυτή, με πωρόλιθους και επιχρισμένη με κονίαμα. Εκάλυπτε ολόκληρο το χώρο ανάμεσα στα δύο θυραία ανοίγματα του τάφου σε μήκος 2 και πλάτος 0,97 μ., ενώ το ύψος της έφθανε τα 0,85 μ. Η κατασκευή αυτή χρησιμοποιήθηκε για τον ενταφιασμό ενός(;) ακόμη νεκρού σε εποχή αρκετά μεταγενέστερη της κατασκευής του τάφου και των δύο κλινών του θαλάμου. Στο σημείο αυτό πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η τοποθέτηση κλινών στον προθάλαμο αποτελεί εξαιρετικά σπάνιο φαινόμενο στους μακεδονικούς τάφους. Ταφές βέβαια έγιναν και σε άλλους προθαλάμους ανάλογων τάφων (όπως στον τάφο Βεργίνας ΙΙΙ), όχι όμως πάνω σε λίθινες κλίνες ή παρόμοιες χτιστές κατασκευές²⁰⁴.

Εκτός από τις αντιστοιχίες που επισημάναμε ανάμεσα στους νεκρικούς θαλάμους των τάφων Αμφίπολης Ι και Ποτίδαιας ΙΙ (οι οποίες αφορούν κυρίως τον αριθμό, τη διάταξη και τις διαστάσεις των κλινών), σημειώσαμε ακόμη και τις ομοιότητες που παρουσιάζουν μεταξύ τους οι κλίνες αυτών των τάφων τόσο στα τυπολογικά, όσο και στα εικονογραφικά τους χαρακτηριστικά. Οι κλίνες και των δύο τάφων είναι του τύπου Β και στις βασικές τους γραμμές όμοιες. Βέβαια οι κλίνες της Αμφίπολης δεν παρουσιάζουν την υψηλή ποιότητα κατασκευής και εικονογράφησης που παρατηρούμε στις μαρμαρίνες κλίνες της Ποτίδαιας. Όμως το πνεύμα που κυριάρχησε και στις δύο περιπτώσεις, και μάλιστα όσον αφορά τη γραπτή τους διακόσμηση, είναι το ίδιο. Αξίζει πρώτα απ'όλα να προσέξουμε τα στιβαρά πόδια των κλινών της Αμφίπολης, για να δούμε πόσο κοντά βρίσκονται σε εκείνα της Ποτίδαιας και πόσο ακόμη διαφοροποιούνται από τα αδύναμα και ψηλόλιγνα πόδια της κλίνης της Αγγίστας. Η συγγένεια αυτή ανάμεσα στις κλίνες της Αμφίπολης και της Ποτίδαιας γίνεται πιο φανερή, αν συγκρίνουμε τα στοιχεία της γραπτής διακόσμησης του μετώπου τους. Πράγματι, αν αγνοήσουμε (στις κλίνες της Αμφίπολης) κάποια σημεία που σχετίζονται με την προχειρότητα κατά την εκτέλεση της διακόσμησης, διαπιστώνουμε ότι όλα είναι όμοια στις δύο αποδόσεις. Αναφερόμαστε κυρίως στη γραπτή διακόσμηση του ανώτερου κανόνα και των δύο τάφων, όπου το θέμα και το πνεύμα είναι σαφώς διονυσιακά. Οι αντιστοιχίες και οι ομοιότητες ανάμεσα στις κλίνες τους αφορούν και αυτό το θέμα της εικονογράφησης αλλά και άλλα δευτερεύοντα σημεία, όπως είναι οι εκπληκτικά όμοιες απεικονίσεις των διονυσιακών μορφών και ακόμη ο ίδιος τρόπος της εκτέλεσής τους πάνω στο υποκίτρινο βάθος, το οποίο κατ'απόλυτη αναλογία μεταπίπτει σε κόκκινο στο τύμπανο της αμέσως χαμηλότερης ζώνης. Κρίνουμε ότι τα στοιχεία αυτά είναι αρκετά, για να στηρίξουν την άποψή μας ότι τα δύο μνημεία συγγενεύουν και χρονικά. Πρέπει δηλαδή η κατασκευή του τάφου της Ποτίδαιας να προηγήθηκε λίγο του τάφου της Αμφίπολης, ο οποίος, όπως ήδη αναφέρθηκε, ανάγεται στα πρώτα χρόνια του 3ου αι. π.Χ.

ΤΑΦΟΣ ΒΕΡΓΙΝΑΣ V (Σχέδ. 4)

Μ. Ανδρόνικος, ΠΑΕ 1981Α, 59, εικ. 1, πίν. 66, 67α.

Μ. Ανδρόνικος, Έργον 1982, 18.

Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 35, εικ. 12-14.

Δρούγου, Εγνατία 1, 349-350 και 484 κ.ε., εικ. 2, 4, 5.

204. Μία λίθινη κλίνη αναφέρεται ότι υπήρχε και στον προθάλαμο του θρακικού τάφου C των Σαράντα Εκκλησιών (Mansel, Kuppelgräber, 52, εικ. 36, πίν. XVI).

Διθάλαμος τάφος με δωρική πρόσοψη και χτιστό δρόμο. Ο προθάλαμος έχει διαστάσεις 1,23 x 3,02 μ., ενώ ο κυρίως θάλαμος είναι σε κάτοψη τετράγωνος με διαστάσεις 3,06 x 3,04 μ. Από τον ανασκαφέα χρονολογείται στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ.

Στην πίσω αριστερή γωνία του νεκρικού θαλάμου υπήρχε προσκολλημένη στους δύο τοίχους και με πρόσωπο προς την είσοδο μία μεγάλη ταφική κλίνη. Ο χώρος που απέμενε στην αντίστοιχη πίσω δεξιά γωνία του θαλάμου, πλευράς 1 μ. περίπου, γέμιζε με μία χτιστή απλή λίθινη τράπεζα.

Εξωτερικά η κλίνη παρουσιάζει τη γνωστή και από τα προηγούμενα παραδείγματα μορφή, ενώ εσωτερικά είναι κενή και για τούτο χαρακτηρίζεται ως κλίνη-σαρκοφάγος (τον τύπο της κλινόμορφης σαρκοφάγου θα τον συναντήσουμε παρακάτω και σε άλλους θαλάμους μακεδονικών τάφων). Τα ορθογώνια διατομής πόδια της και οι μεταξύ τους δύο οριζόντιοι πήχεις διαμορφώνονται και εδώ ανάγλυφα πάνω σε πλάκες και πρέπει να σημειώσουμε ότι και σε αυτή την κλίνη, όπως και στις προηγούμενες (εκτός του τάφου της Ποτίδαιας II), ο κατώτερος στενός κανόνας βρίσκεται αρκετά ψηλότερα από ό,τι οι εγκοπές των κεντρικών ελίκων των ποδιών. Τυπολογικά, λοιπόν, ανήκει και η κλίνη αυτή στον τύπο Β κατά τον Kyrieleis²⁰⁵. Ένα χαρακτηριστικό στοιχείο, που το συναντήσαμε και στην κλίνη του τάφου Αμφίπολης I, είναι ότι δηλώνεται με το λίθο και το στρώμα, το οποίο αποτελεί συγχρόνως και το κάλυμμα της σαρκοφάγου. Η ορατή πλάγια πλευρά του στρώματος αυτού κατά μίμηση των πραγματικών και αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στην Αμφίπολη αποδόθηκε επιτυχώς καμπυλωμένη.

Ειδικά για τη διαμόρφωση του μετώπου των δύο ποδιών πρέπει να παρατηρήσουμε ότι εκτός από την πλαστική δήλωση τα γνωστά και από άλλες κλίνες διακοσμητικά στοιχεία τους τονίσθηκαν εδώ και γραπτά. Έτσι, με ζωηρό κόκκινο χρώμα, όπως ακριβώς και στις κλίνες της Ποτίδαιας, αποδόθηκαν οι οφθαλμοί των ελίκων, τα μεγάλα αντίνοτα ανθήματα που πλαισιώνουν τις κεντρικές έλικες των ποδιών, καθώς επίσης και τα εννέα διάχωρα του αβακωτού ορθογώνιου αμέσως κάτω από το επίκρανο κάθε ποδιού. Σε αυτά όμως τα διάχωρα υπάρχει μία χαρακτηριστική διακοσμητική λεπτομέρεια που μεταφέρθηκε από τα πραγματικά πολυτελή παραδείγματα του είδους: μέσα δηλαδή στο καθένα από αυτά ζωγραφίστηκε μικρογραφικά από μία συνωρίς, όμοια με εκείνες που περιτρέχουν τη γραπτή ζωφόρο στον προθάλαμο του τάφου της Βεργίνας IV²⁰⁶. Το ενιαίο κίτρινο χρώμα τους μέσα στο κόκκινο βάθος των διαχωρών μιμείται προφανώς τα όμοια χρυσά ελάσματα που στην ίδια ακριβώς θέση έλαμπαν κάτω από το διαφανές γυαλί ορισμένων ξύλινων κλινών. Τέτοια χρυσά ελάσματα βρέθηκαν στους βασιλικούς τάφους της Βεργίνας και προέρχονται από αυτά ακριβώς τα σημεία των ξύλινων κλινών²⁰⁷. Μία άλλη λεπτομέρεια των ποδιών της κλίνης αποτελεί καινοτομία που δεν την έχουμε ξανασυναντήσει: κάτω ακριβώς από τα αβακωτά ορθογώνια και των δύο ποδιών αποδόθηκε ανάγλυφα από ένας μεγάλος τετράφυλλος ρόδακας. Ο κεντρικός οφθαλμός τονίσθηκε με κόκκινο χρώμα και τα πέταλά του με κίτρινο, ενώ οι τέσσερις γωνίες του νοητού τετραγώνου, μέσα στο οποίο εγγράφεται ο ρόδακας, γέμισαν με αντίστοιχα φυλλάδια που στο αναγλυφικό τους έξαρμα φέρουν και γαλάζιο χρώμα. Ανάλογα χρώματα — πιο πολύ οι αποχρώσεις του κόκκινου — χρησιμοποιήθηκαν και στα γυάλινα, υποτίθεται, πλακίδια της βάσης των ελίκων του επικράνου, καθώς επίσης και σε σημεία της βάσης των δύο ποδιών.

Η κλίνη είναι χτισμένη με κατάλληλα λαξευμένες πωρόπλακες και επιχρισμένη εξωτερικά με

205. Βλ. ό.π., υποσημ. 193.

206. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, εικ. 166-168.

207. Ό.π., 175 κ.ε., εικ. 140-141

κονίαμα. Τα πόδια και οι οριζόντιοι ενδιάμεσοι κανόνες διαμορφώθηκαν πλαστικά πρώτα στον πυρόλιθο και κατόπιν επιχρίσθηκαν με ασβεστοκονίαμα, πάνω στο οποίο με τη χρήση έντονων χρωμάτων τονίσθηκαν ακόμη περισσότερο τα συνηθισμένα στοιχεία των δύο ποδιών (ανθέμια, έλικες, ρόδακες κτλ.). Το στρώμα, που αποδόθηκε αρκετά παχύ, αποτελείται από τέσσερις εγκάρσια τοποθετημένες χοντρές πυρόπλακες. Στην ορατή του εμπρός πλευρά επιχρίσθηκε, και αυτό, με κονίαμα πάνω στο οποίο δέχθηκε ενιαίο κόκκινο χρώμα.

Μολονότι οι διαστάσεις της κλίνης δεν αναφέρονται, συνάγονται κατά προσέγγιση από την κάτοψη του τάφου και τις φωτογραφικές της απεικονίσεις²⁰⁸. Έτσι, το μήκος της ξεπερνά κατά τι τα 2 μ., το ύψος της πλησιάζει τα 1,20 μ. και το πλάτος της περίπου το 1 μ. Άλλωστε, αυτές περιέχουν είναι οι διαστάσεις των κλινών στους περισσότερους μακεδονικούς τάφους και μάλιστα σε εκείνους με τετράγωνους θαλάμους πλευράς 3 μ., όπως είναι και αυτός που εδώ εξετάζουμε²⁰⁹.

Κρίνοντας και από το γεγονός ότι η κλίνη του τάφου είναι κενή εσωτερικά σαρκοφάγος, δεχόμαστε ως πολύ πιθανό έναν ενταφιασμό μέσα σε αυτήν. Η γενική εξάλλου μορφή της και η πάνω της επιφάνεια, με το λίθινο στρώμα και τα προσκεφάλαια που θα δούμε παρακάτω, συνηγορούν και για μία πιθανή δεύτερη ταφή πάνω σε αυτήν. Έτσι, ενώ σε άλλους τάφους χρειάζονται δύο *παρ' ἀλλήλας κείμεναι κλῖναι*²¹⁰, για να δεχθούν τα σώματα δύο νεκρών (συνήθως ενός ζευγαριού), μπορούμε εδώ να υποθέσουμε ότι τον ίδιο σκοπό εξυπηρέτησε η μοναδική κλίνη-σαρκοφάγος του θαλάμου.

Εκτός από τη γραπτή διακόσμηση των ποδιών τέτοια αναφέρεται ότι υπάρχει και στις δύο κάτω από το στρώμα συνεχόμενες ζώνες της κύριας όψης της κλίνης. Από την άποψη της θέσης αυτής της διακόσμησης, η κλίνη της Βεργίνας παρουσιάζει απόλυτη αντιστοιχία με εκείνες του τάφου Αμφίπολης Ι. Αξίζει ακόμη να σημειώσουμε ότι στα φέροντα μέλη και αυτής της κλίνης (πόδια και κανόνες) υπάρχει το υποκίτρινο βάθος, που το συναντήσαμε και σε άλλες γραπτές του είδους (Ποτίδαιας, Αμφίπολης Ι), για το οποίο αναφέραμε ότι υποδηλώνει τα ξύλινα κρεβάτια. Στην πάνω, λοιπόν, ζωφόρο της κλίνης της Βεργίνας, στην οποία ακουμπά το στρώμα, αναφέρεται ότι υπήρχαν γραπτές «μικρογραφικές παραστάσεις, από τις οποίες διακρίνεται μονάχα μια ανδρική μορφή μισοξαπλωμένη προς την οποία κινείται ένα αιλουροειδές ζώο (πάνθηρας;)»²¹¹. Σημειώνουμε εδώ ότι, όπως ακριβώς θα δούμε και στην αντίστοιχη ζωφόρο της κλίνης από τον τάφο Θεσσαλονίκης Ι (Μαιευτηρίου) (σήμερα στο Λούβρο) η διακόσμηση αυτή πλαισιώνεται δεξιά και αριστερά με επάλληλα και παράλληλα μεταξύ τους γραπτά και λογχοειδή επιμήκη τριγωνίδια, όμοια με αυτά που αναφέραμε και για την κατώτερη ζωφόρο των κλινών της Ποτίδαιας²¹². Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ανακεκλιμένη μορφή με το αιλουροειδές στην κλίνη της Βεργίνας είναι καθαρά διονυσιακή και είναι βέβαιο ότι θα υπήρχαν και άλλες ανάλογες μορφές, μαζί ίσως και με άλλα διονυσιακά σύμβολα. Επομένως, τόσο εικονογραφικά, όσο και θεματογραφικά η διακόσμηση της ζωφόρου αυτής παρουσιάζεται ουσιαστικά ίδια προς την αντίστοιχη και άλλων γραπτών κλινών σε μακεδονικούς τάφους (Ποτίδαιας, Αμφίπολης Ι, Θεσσαλονίκης Ι). Η ίδια όμως αντιστοιχία με τις κλίνες των παραπάνω τάφων και κυρίως προς εκείνες της Ποτίδαιας παρατηρείται και στη διακόσμηση της αμέσως κατώτερης βυθισμένης ζώνης του τυμπάνου,

208. Βλ. Μ. Ανδρόνικος, ΠΑΕ 1981 Α, 59, εικ. 1· Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, εικ. 13-14· Δρούγγου, Εγνατία 1, 484, εικ. 2.

209. Παντερμαλής 1972, 173-175.

210. Πλάτων, Νόμοι 947 d.

211. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 35.

212. Βλ. ό.π., υποσημ. 116.

που έχει πλάτος διπλάσιο σχεδόν από εκείνο της ανώτερης ζωφόρου της. Πάνω στο κόκκινο βάθος υπάρχει η γραπτή απεικόνιση τεσσάρων ζευγών γρυπών αντιμέτωπων μεταξύ τους κατά ζεύγος. Η ουσιαστική εικονογραφική διαφορά σε σχέση με τα προηγούμενα ανάλογα παραδείγματα έγκειται στο γεγονός ότι οι γρύπες δεν αποδίδονται στο γνωστό τύπο του σπαραγμού ελαφιών. Στο ίδιο με του τάφου της Ποτίδαιας σχήμα οι γρύπες, που εδώ αποδόθηκαν σε μονοχρωμία με κίτρινο, εικονίζονται με έντονο διασκελισμό, που τονίζει ακόμη περισσότερο την άγρια διάθεση των τεράτων. Μία ακόμη χαρακτηριστική λεπτομέρεια διαφοροποιεί την παράσταση από αυτήν της Ποτίδαιας. Η διαφορά βρίσκεται στην απόδοση των φτερών των γρυπών. Ενώ δηλαδή οι μισοί και εναλλάξ κατά ζεύγος ζωγραφίστηκαν με τις φτερούγες να απολήγουν σε οξεία γωνία, όπως και στην Ποτίδαια, οι άλλοι μισοί έχουν αυτές τις απολήξεις καμπύλες και ελικόμορφες κατά το αρχαϊστικό σχήμα. Τέλος, ο κατώτερος πλαστικός κανόνας, που έχει το μισό περίπου πλάτος του ανώτερου, παρέμεινε εντελώς ακόσμητος, όπως ακριβώς και στις κλίνες του τάφου Αμφίπολης I.

Επειδή το άνω δεξιό μισό της κλίνης βρέθηκε διαλυμένο από τους τυμβωρύχους και επειδή λείπουν οι σχετικές γραπτές πληροφορίες, δεν γνωρίζουμε (μολονότι είναι το πιθανότερο) αν και η κλίνη της Βεργίνας ήταν αμφικέφαλη, αν δηλαδή υπήρχε και στο δεξί πόδι το υπερυψωμένο ελεύθερα επίκρανο. Ένα επιπλέον στοιχείο όμως, που δεν το συναντήσαμε μέχρι τώρα στις άλλες κλίνες, είναι η ύπαρξη αυτοτελών προσκεφαλαίων που αντιγράφουν στο λίθο τα αντίστοιχα χρηστικά της καθημερινής ζωής. Υπάρχουν συγκεκριμένα δύο μεγάλα και διπλά προσκεφάλαια (από ένα στην κάθε στενή πλευρά της κλίνης) λαξευμένα και επιχρισμένα με κονίαμα, στον πωρόλιθο πάνω στον οποίο υπήρχε και γραπτή διακόσμηση με κόκκινο κυρίως χρώμα²¹³.

Δεν έχουμε λόγο να αμφισβητήσουμε τη χρονολόγηση του ανασκαφέα για τον τάφο και κατά συνέπεια για την προφανώς σύγχρονη κλίνη του, στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ. Παρά τις ομοιότητες που παρουσιάζει η κλίνη της Βεργίνας με τις αντίστοιχες της Ποτίδαιας, υπάρχουν στην πρώτη αρκετά όψιμα στοιχεία που την διαφοροποιούν και χρονολογικά από αυτές. Τέτοια στοιχεία είναι η έντονη «διάλυση» των ανθεμίων πάνω και κάτω από τις εγχοπές των κεντρικών ελίκων των ποδιών και η παρεμβολή ως νεοτεριστικού στοιχείου του ανάγλυφου ρόδακα ανάμεσα στα άλλα γνωστά και συνηθισμένα στοιχεία της διακόσμησης των δύο ποδιών.

Η κλίνη-σαρκοφάγος του τάφου Βεργίνας V φανερώνει μεγάλη φροντίδα και επιμέλεια τόσο στην κατασκευή της, όσο, πολύ περισσότερο, στην ανάγλυφη και κυρίως στη γραπτή της διακόσμηση. Οι ομοιότητές της αυτές με τις κλίνες της Ποτίδαιας, της Αγγίστας και της Αμφίπολης I, που ήδη εξετάσαμε, δείχνουν ότι στους θαλάμους των μακεδονικών τάφων είχε καθιερωθεί και ένας συγκεκριμένος τύπος νεκρικών κλινών, ο οποίος μάλιστα, αν κρίνουμε από τα γραπτά τουλάχιστον παραδείγματα που διασώθηκαν, ακολουθούσε έναν ορισμένο και σταθερό τρόπο κατασκευής και διακόσμησης.

ΤΑΦΟΣ ΔΙΟΥ I (Σχέδ. 4)

Γ. Σωτηριάδης, ΠΑΕ 1929, 80, εικ. 7.

213. Ανάλογα λίθινα προσκεφάλαια υπάρχουν και στις κλίνες των παρακάτω τάφων: Θεσσαλονίκης III (Σιομανίδης, Θεσσαλονίκη I, 48, εικ. 5, πίν. 9), Σταυρούπολης Ξάνθης (X. Μακαρόνας, ΠΑΕ 1953, 137, εικ. 1, 6, 7) και, από τον εξωβορειοελλαδικό χώρο, στις κλίνες των τάφων Βάθειας Ευβοίας (Vollmoeller, AM 1901, 366 κ.ε., πίν. XVII) και Ηρώου της Καλυδώνος (Dyggve - Poulsen - Rhomaios, 346 κ.ε., εικ. 54, 116). Σημειώνουμε εδώ και τα χαρακτηριστικά προσκεφάλαια στην κλίνη του τάφου Sidi-Gaber, στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου (Thiersch, Grabanlagen, 2 κ.ε., πίν. II-III). Βλ. σχετικά και υποσημ. 769.

Γ. Σωτηριάδης, ΠΑΕ 1930, 42 κ.ε., εικ. 3-5.

Γ. Σωτηριάδης, ΕΕΦΣΠΘ 2 (1932), 11 κ.ε., εικ. 3, έγχρ. πίν. 2.

Miller, Macedonian Architecture, 101.

Αικ. Ρωμιοπούλου, ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, 239.

Gossel, 121-124.

Δ. Παντερμαλής, Πιερία Ι, 11, εικ. 3.

Μεγάλος διθάλαμος μακεδονικός τάφος με πρόσοψη δωρικού ρυθμού. Διαστάσεις προθαλάμου 2,02 x 4,02, κυρίως θαλάμου 3,53 x 4,04 μ. Ο Γ. Σωτηριάδης, που ερεύνησε τον τάφο, τον χρονολογεί γύρω στο 300 π.Χ., ενώ η St. Miller με βάση τα αρχιτεκτονικά του χαρακτηριστικά, τον χρονολογεί λίγο παλαιότερα, στα τελευταία χρόνια του 4ου αι. π.Χ.

Στον τάφο υπήρχε μία μόνο κλίνη προσκολλημένη στο μέσον ακριβώς του απέναντι από την είσοδο τοίχου του κυρίως θαλάμου. Όπως και στον τάφο της Αγγίστας, έμεναν ελεύθερες οι τρεις της πλευρές. Δεξιά και αριστερά παρέμεναν ακάλυπτοι μεγάλοι ορθογώνιοι χώροι, που είχαν ο καθένας μήκος 1,12 μ. και πλάτος όσο και αυτό της κλίνης.

Και η κλίνη του τάφου του Δίου Ι ανήκει στον τύπο Β κατά τον Kyrieleis²¹⁴. Δηλώνονται μόνον τα εμπρός πόδια, που ανταποκρίνονται πλήρως στο γνωστό σχήμα του τύπου των ορθογωνίων με εγκοπές ποδιών. Πλαστικά αποδόθηκε και η πλάγια όψη αυτών των ποδιών, ενώ στο μέτωπό τους δηλώθηκαν γραπτά όλα εκείνα τα στοιχεία που είδαμε και στις προηγούμενες κλίνες. Δεδομένου ότι η κλίνη βρέθηκε διαλυμένη από τους αρχαίους τυμβωρύχους και επειδή παρά τη συναρμολόγησή της στην αρχική της μορφή διατηρεί σε αμυδρά μόνον ίχνη τη γραπτή διακόσμηση των ποδιών, είμαστε υποχρεωμένοι να προστρέξουμε στις απεικονίσεις της δημοσίευσης του μνημείου. Από το σχέδιο, λοιπόν, του ποδιού εκεί²¹⁵ διαπιστώνουμε ότι η διάρθρωσή του είναι βασικά όμοια με εκείνη άλλων κλινών που εξετάσαμε και κυρίως με αυτήν του τάφου της Ποτίδαιας. Αυτό, αναφορικά τόσο με την πλαστική απόδοση του περιγράμματος των ποδιών, όσο και με τη γραπτή διακόσμηση του μετώπου τους. Παρά τις μεγάλες ομοιότητες ανάμεσα στα πόδια των κλινών του Δίου και της Ποτίδαιας δεν λείπουν και ορισμένες μικροδιαφορές, οι οποίες δεν αποκλείεται να σχετίζονται και με ατέλειες ή και με λάθη ακόμη στο σχέδιο της δημοσίευσης. Έτσι, θα πρέπει και στα πόδια της κλίνης του Δίου (όπως ακριβώς και σε αυτά της Ποτίδαιας) να ήταν και τα έξι ζεύγη των οφθαλμών συνδεδεμένα με γραπτές έλικες, οι οποίες την εποχή της ανεύρεσης του μνημείου είχαν προφανώς αποσβεσθεί και γι' αυτό ίσως δεν αποδόθηκαν κατά την αντιγραφή. Αν εξάλλου το δημοσιευμένο σχέδιο είναι αξιόπιστο, θα πρέπει να δεχθούμε μια διαφοροποίηση στην απόδοση του χαμηλότερου ζεύγους των κεντρικών ελίκων, που, αντί να ελίσσονται προς τα πάνω, ως συνήθως, φαίνονται να κρέμονται προς τα κάτω, με μια γραμμή που ακολουθεί το κάτω περίγραμμα του ποδιού της κλίνης. Μια άλλη λεπτομέρεια που διαφοροποιεί από το γνωστό σχήμα τη διακόσμηση των ποδιών αυτής της κλίνης βρίσκεται στην απόδοση των γραπτών αντίστροφων ανθεμίων πάνω και κάτω ακριβώς από τις εγκοπές των κεντρικών τους ελίκων. Ενώ δηλαδή τα φυλλάκια του μικρότερου κάτω ανθεμίου κλίνουν προς τα έξω, στο αντίστροφο και μεγαλύτερο επάνω ανθέμιο αυτά συγκλίνουν προς τα μέσα και πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι λείπει και το κεντρικό ρομβόσχημο συνήθως φύλλο αυτού του ανθεμίου. Μια ακόμη διαφορά παρατηρείται στην απόδοση του τραπεζιόσχημου γραπτού κοσμήματος στη βάση των ελίκων, στα επίκρανα των ποδιών. Το κόσμημα αυτό, για το οποίο είπαμε ήδη ότι αντιγράφει τα

214. Kyrieleis, ό.π., υποσημ. 193.

215. Γ. Σωτηριάδης, ΠΑΕ 1930, 42, εικ. 3.

ανάλογα γυάλινα πλακίδια των πολυτελών ξύλινων κλινών, αποδόθηκε στο σχέδιο (ίσως από λάθος του σύγχρονου αντιγραφέα) ως ένα ενιαίο, ενώ από όλα τα γνωστά παραδείγματα που έχουμε γίνεται φανερό ότι πρόκειται για δύο ξεχωριστά μεταξύ τους και αντίστροφα τοποθετημένα στοιχεία. Τέλος, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν το απλό ορθογώνιο κόσμημα ανάμεσα στις κεντρικές έλικες, εκεί δηλαδή που στις κλίνες της Ποτίδαιας υπάρχει γραπτό γοργόνειο, αποδίδει την πραγματικότητα και ακόμη που και πώς απέληγαν οι έλικες της βάσης των δύο ποδιών. Στο σημείο αυτό οι κλίνες της Ποτίδαιας φέρουν γραπτό φυτικό κόσμημα σε σχήμα διπλού φύλλου άκανθας και δεν αποκλείεται το ίδιο θέμα να υπήρχε και στην κλίνη του Δίου. Κατά τα άλλα η διακόσμηση των ποδιών της κλίνης εμφανίζεται όμοια με την αντίστοιχη των κλινών της Ποτίδαιας. Η απόδοση όλων των κοσμητικών στοιχείων (ανθεμίων, οφθαλμών των ελίκων, αβακωτών ορθογωνίων με εννέα το καθένα τετραγωνίδια κτλ.) έγινε και εδώ με τη χρήση ζωηρού κόκκινου χρώματος, που δυστυχώς δεν διατηρείται ικανοποιητικά.

Από την άποψη του υλικού κατασκευής η κλίνη του Δίου ανήκει στις εξαιρετικές περιπτώσεις: είναι συναρμολογημένη από μεγάλες και καλά λειασμένες πλάκες λευκού μαρμάρου. Με τις κατακόρυφα τοποθετημένες πλάκες των δύο πλάγιων πλευρών της πατά πάνω στο πλακοστρωμένο δάπεδο του νεκρικού θαλάμου. Οι πλευρές της αυτές αποτελούνται από δύο η κάθε μία τετράγωνες και σχεδόν μαρμαρίνες πλάκες, επιφάνειας 1 μ.² περίπου. Το ορατό στενό μέτωπο των πλακών αυτών διαμορφώθηκε ανάγλυφα στα δύο πόδια της κλίνης. Από δύο ανάλογες αλλά μεγαλύτερες μαρμαρίνες πλάκες (μήκ. 1,80 μ.) αποτελέσθηκε και η πάνω επίπεδη επιφάνεια της κλίνης. Τα επίκρανα και των δύο ποδιών είναι πολύ υπερυψωμένα (επομένως και η κλίνη αυτή είναι αμφικέφαλη) και συνεχίζουν στο ίδιο ύψος σε ολόκληρο το πλάτος της. Το κυρίως μέτωπο αποτελείται από τρεις επάλληλες στενόμακρες μαρμαρίνες πλάκες, με τις οποίες αποδόθηκαν οι δύο οριζόντιοι κανόνες και το βυθισμένο ανάμεσά τους τύμπανο.

Ένα πολύ χαρακτηριστικό στοιχείο της κλίνης που ξεετάζουμε είναι το υπερβολικά μεγάλο της πλάτος, ίσο ακριβώς προς το μήκος της. Πράγματι σε άποψη η κλίνη παρουσιάζεται τετράγωνη με πλευρά μήκ. 1,80 μ., ενώ το ύψος στα υπερυψωμένα της πόδια φθάνει τα 1,06 μ. Πρόκειται επομένως για το πλατύτερο νεκρικό κρεβάτι που γνωρίζουμε μέχρι σήμερα, με κανονικές τις άλλες του δύο διαστάσεις.

Επειδή κατά τον ανασκαφέα βρέθηκαν μέσα στον τάφο οστά (κυρίως της σπονδυλικής στήλης) περισσότερα από αυτά ενός σκελετού, εύλογο είναι να υποθέσουμε ότι πάνω στην κλίνη έγιναν δύο εναποθέσεις. Στο συμπέρασμα αυτό συνηγορεί και το μεγάλο πλάτος της κλίνης, που χαρακτηρίζεται «διπλή» και χωρούσε άνετα τα παράλληλα τοποθετημένα σώματα δύο νεκρών.

Διακόσμηση και μάλιστα γραπτή υπήρχε μόνο στο κύριο μέτωπο της κλίνης και καθόλου στις δύο πλάγιες πλευρές της, που παρέμειναν αδιαμόρφωτες ως απλοί ορθοστάτες. Η διακόσμηση αυτή βεβαιώνεται για την ανώτερη ζώνη και το αμέσως χαμηλότερο τύμπανο της όψης της κλίνης, ενώ αντίθετα η κατώτερη πλάκα δεν έφερε ή δεν διέσωσε ίχνη τέτοιας διακόσμησης. Αμυδρά λείψανα γραπτού διάκοσμου αναφέρει ο ανασκαφέας στον ανώτερο κανόνα της κλίνης, μήκ. 1,80 και ύψ. 0,50 μ. Δυστυχώς δεν έγινε δυνατό να αναγνωρισθεί σε αυτήν ούτε το θέμα της παράστασης, που δεν αποκλείεται κατ'αναλογία και με άλλες γραπτές κλίνες (Ποτίδαιας, Αμφίπολης I, Βεργίνας V και Θεσσαλονίκης I) να ήταν και εδώ διονυσιακό. Μόνο στην πλάκα του τυμπάνου της κλίνης, ανάμεσα δηλαδή στις άλλες δύο, διατηρήθηκε αρκετά μεγάλο τμήμα της γραπτής εικονογράφησης. Η ζωφόρος αυτή έχει μήκος 1,80, και ύψος 0,22 μ. και φέρει στο πάνω της μέρος λεπτό πλαστικό κανόνα ύψ. 0,04 μ. Χαραριστικό και εδώ είναι το κόκκινο βάθος, πάνω στο οποίο αναπτύχθηκε ολόκληρη η διακόσμηση.

Από τη γραπτή παράσταση, που και την εποχή της αποκάλυψης του μνημείου είχε διατηρηθεί σε μικρό τμήμα της αριστερής μόνον πλευράς της ζωφόρου, σήμερα δεν διακρίνεται τίποτε απολύτως. Ευτυχώς όμως υπάρχει έγχρωμο αντίγραφο του τμήματος αυτού της εικόνας²¹⁶, από το οποίο και αντλήσαμε αρκετά στοιχεία της περιγραφής που ακολουθεί. Στη ζωφόρο είχε απεικονισθεί ιππομαχία και όχι «ιππικός αγών δρόμου», όπως αναφέρει ο ανασκαφέας²¹⁷. Από την παράσταση στο αριστερό, όπως αναφέραμε, τμήμα αυτού του τυμπάνου είχαν διατηρηθεί τρεις μόνον ιππείς πάνω στα άλογά τους. Πιο συγκεκριμένα, διατηρήθηκαν ο πρώτος, ο τρίτος και ο τέταρτος στη σειρά ιππείς, ενώ ο δεύτερος είχε αποσβεσθεί τελείως. Και τα τρία άλογα έχουν κατεύθυνση προς τα δεξιά, ενώ τα παρόμοια θέματα του δεξιού άκρου της ίδιας ζωφόρου, που δεν διασώθηκαν, θα πρέπει να τα φαντασθούμε με φορά μάλλον αντίστροφη. Υπολογίζεται ότι το σύνολο των έφιππων μορφών που απεικονίζονταν αρχικά στη ζωφόρο θα έφθανε τις δέκα έως δώδεκα. Οι μεμονωμένες αυτές μορφές είχαν ύψος γύρω στα 0,20 μ. και αποδόθηκαν με πολυχρωμία. Στοιχεία τοπίου δεν υπήρχαν ή δεν διατηρήθηκαν. Από τους ιππείς είναι, κατά τον ανασκαφέα, «Σκύθαι ή Θράκες οι δύο πρώτοι, Έλλην δε μάλλον ο τρίτος». Τούτο συνάγεται από τις αναξυρίδες που φορούν στα πόδια οι δύο πρώτοι, ενώ ο τρίτος εικονίζεται με γυμνές τις κνήμες και ανυπόδητος. Ας δούμε όμως αναλυτικότερα την παράσταση κατά την περιγραφή του Σωτηριάδη και τον σχετικό έγχρωμο πίνακα:

Ο πρώτος ιππείας, η κεφαλή του οποίου δεν διακρίνεται καθαρά (όπως άλλωστε και των επόμενων δύο), εικονίζεται να φορά, εκτός από τις αναξυρίδες και τα κλειστά σκουρόχρωμα υποδήματα, κόκκινο χιτώνα και γαλάζια χλαμύδα που ανεμίζει. Επιβαίνει με αυτοπεποίθηση στο άλογό του, που, όπως και τα άλλα δύο, αποδόθηκε με ανοιχτό γκριζο χρώμα και καφέ σκιάσεις. Χαρακτηριστική είναι η προς τα πίσω στροφή της κεφαλής του ζώου, που με τον τρόπο αυτό εικονίζεται σχεδόν κατά μέτωπον, καθώς επίσης και η λοξή προοπτική απόδοση του πίσω μέρους του σώματος με την θριαμβευτικά ανορθωμένη ουρά. Όπως παρατηρεί και ο ανασκαφέας, το άλογο αυτό θυμίζει το αντίστοιχο του Δαρείου στο γνωστό ψηφιδωτό της Πομπηίας με τη μάχη της Ισού²¹⁸. Εικονογραφικές αντιστοιχίες βρίσκουμε ακόμη και στην απόδοση του πρώτου από αριστερά αλόγου της μεγάλης γραπτής ζωφόρου του κυνηγίου στην πρόσοψη του τάφου Βεργίνας ΙΙΙ²¹⁹.

Ο δεύτερος ιππείας που διασώθηκε (κατά σειράν τρίτος στη ζωφόρο) φορά, και αυτός, κάτω από τη χλαμύδα κοντό χιτώνα, που στις χειρίδες του διατηρήθηκε το γαλάζιο χρώμα. Σε μια στάση πολύ περιέργη, που φανερώνει ανησυχία και φροντίδα για το άτυχο ζώο, προσπαθεί να ανασηκώσει το άλογό του, που, εξαντλημένο από την κούραση ή μάλλον πληγωμένο, έχει πέσει στο έδαφος με βαθιά λυγισμένα τα γόνατα των εμπρός ποδιών. Η στάση και η έκφραση της κεφαλής φανερώνουν τον πόνο του ζώου. Εικονογραφικό παράλληλο συναντούμε σε μετόπη του μεγάλου τάφου Λευκαδίων Ι²²⁰ και περισσότερο στο όμοια πεσμένο άλογο της σαρκοφάγου «του Μ. Αλεξάνδρου» στο Μουσείο Κωνσταντινουπόλεως, όπου εικονίζεται και ανάλογη ιππομαχία²²¹.

Διαφορετική παρουσιάζεται η απόδοση και του τρίτου ιππεία της ζωφόρου. Ο έφιππος άνδρας εικονίζεται να φορά δύο χιτώνες, ένα μακρύτερο σε χρώμα υποκίτρινο και έναν κοντύτερο γαλά-

216. Γ. Σωτηριάδης, Ο καμαρωτός τάφος του Δίου, ΕΕΦΣΠΘ 2, 1932, 5 κ.ε., πίν. 2.

217. Γ. Σωτηριάδης, ΠΑΕ 1930, 49.

218. Για καλές έγχρωμες φωτογραφίες του ψηφιδωτού βλ. ΙΕΕ, Δ', 1973, εικ. σ. 78-79.

219. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, εικ. 58-60 και 64.

220. Πέτσας, Τάφος, πίν. Α.

221. Καλή απεικόνιση στο ΙΕΕ, Δ', 1973, εικ. σ. 52-53.

ζιο. Ιππεύοντας κανονικά το άλογό του, που καλπάζει, έχει υψωμένο το δεξί του χέρι, στο οποίο κρατά κάποιο όπλο, πιθανότατα δόρυ. Από εικονογραφική άποψη η απόδοση του θέματος βρίσκεται πολύ κοντά στην έφιππη μορφή του «Αλεξάνδρου» της σαρκοφάγου του Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως που προαναφέραμε²²². Θυμίζει ακόμη την ανάλογη εικόνα του μεσαίου ιππέα στη ζωφόρο του τάφου της Βεργίνας ΙΙΙ²²³.

Παρατηρούμε ότι οι αποδόσεις των τριών ιππέων που περιγράψαμε εμφανίζονται διαφορετικές μεταξύ τους ως προς τη στάση και την κίνηση· το ίδιο θα συνέβαινε αναμφίβολα και με τους επόμενους ιππείς, που δεν διασώθηκαν. Η εικονογράφηση θεωρείται αριστοτεχνική και φανερώσει ταλαντούχο ζωγράφο που γνώριζε καλά τα μυστικά των προοπτικών αποδόσεων, τα οποία επιτυγχάνει με τη χρήση φωτοσκιάσεων και συνιζήσεων. Τα χρώματα που χρησιμοποιήθηκαν στη ζωφόρο είναι το απαλό και βαθύ κόκκινο, οι αποχρώσεις του γκριζου και του καφέ, το γαλάζιο και το κίτρινο.

Από την άποψη της κατασκευής της, εκτός από τις άλλες διαφοροποιήσεις που επισημάναμε στα παραπάνω, αξίζει ακόμη να παρατηρήσουμε ότι, ενώ συνήθως το βυθισμένο τύμπανο του μετώπου των κλινών είναι αρκετά πλατύτερο από τους δύο εξέχοντες κανόνες που το πλαισιώνουν, στην περίπτωση της κλίνης του Δίου συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Το συνολικού δηλαδή ύψους 0,26 μ. τύμπανο της κλίνης υπολείπεται κατά πολύ από την αμέσως ανώτερη ζώνη του κανόνα, που έχει το διπλάσιο σχεδόν ύψος (0,50 μ.).

Η μαρμαρίνη κλίνη του Δίου κατασκευάστηκε συγχρόνως με τον τάφο στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Τούτο είναι αυτονόητο, εφόσον αποτελεί το μοναδικό νεκρικό ταφικό έπιπλο του μνημείου. Ακόμη, παρά τις κατασκευαστικές διαφορές που παρουσιάζει η κλίνη σε σχέση με τις σύγχρονες μαρμαρίνες κλίνες της Ποτίδαιας, αρκεί να παρατηρήσουμε το όμοιο σε γενικές γραμμές περίγραμμα των ποδιών και τη μορφή των γραπτών τους κοσμημάτων, για να διαπιστώσουμε και τη χρονική τους συγγένεια. Στην κλίνη του Δίου υπάρχουν αρκετές καινοτομίες, κατασκευαστικές και διακοσμητικές. Εκεί όμως που περισσότερο διαφοροποιείται από τις άλλες κλίνες είναι το θέμα της εικονογράφησης της, στη μεσαία τουλάχιστον ζωφόρο των εφίπων ανδρών, για την οποία και διαθέτουμε βέβαια στοιχεία. Στην αντίστοιχη ζώνη του τυμπάνου των άλλων γραπτών ταφικών κλινών υπάρχει διαφορετικού πνεύματος διακόσμηση, είτε με επαναλαμβανόμενα ζεύγη γρυπών (τάφοι Ποτίδαιας, Βεργίνας V) είτε με ρόδακες στη σειρά (τάφοι Αγγίστας, Αμφίπολης Ι). Δίχως βέβαια να θεωρούμε, για τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, αρκετά τα μέχρι τώρα γνωστά παραδείγματα, αναρωτιόμαστε τί οδήγησε τον καλλιτέχνη στην επιλογή του θέματος των ιππέων²²⁴. Είναι άραγε υπερβολικό και παράτολμο να υποθέσουμε ότι ο ζωγράφος εμπνεύστηκε το θέμα του από το ανάθημα των είκοσι πέντε έφιπων χάλκινων ανδριάντων οι οποίοι στήθηκαν στο Δίον κατά παραγγελία του Μ. Αλεξάνδρου για τους αντίστοιχους σε αριθμό εταίρους του που είχαν πέσει στη μάχη του Γρανικού (334 π.Χ.)²²⁵; Αν λάβουμε υπόψη ότι οι ανδριάντες αυτοί ως έργο του Λυσίππου έκαναν εξαιρετική εντύπωση στην εποχή τους και ακόμη ότι στήθηκαν στο Δίον λίγα μόλις χρόνια πριν την κατασκευή του τάφου, άρα προϋπήρχαν αυτού, τότε, κατά την άποψή μας, η υπόθεση που κάναμε αποκτά λογικό έρεισμα και φαίνεται λιγότερο τολμηρή.

222. Βλ. ό.π., υποσημ. 221.

223. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, εικ. 58-59, 62 και 66.

224. Αντίθετα, όπως θα δούμε παρακάτω, παρόμοια θέματα με ιππείς ή ιππομαχίες ήταν αρκετά συνηθισμένα στη διακόσμηση αυτής της ζώνης των ξύλινων κλινών (βλ. και υποσημ. 420, 445).

225. Αρριανός, Αλεξάνδρου Ανάβασις Ι 16, 4.

ΤΑΦΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ I (Σχέδ. 5· Πίν. 30 α-β)

Catalogue sommaire des marbres antiques, 1929, 79, Macédoine-Salonique, MA 3389 (Αποστολή της Γενικής Διοίκησης των Συμμαχικών Δυνάμεων της Ανατολής, 1919).

Gossel, 237-239.

Σισμανίδης, Θεσσαλονίκη I, 42-44, εικ. 2, 4.

Μικρός μονοθάλαμος μακεδονικός τάφος με δωρική πρόσοψη. Διαστάσεις θαλάμου 2,25 x 3,24 μ.²²⁶. Η B. Gossel συμφωνεί με τον X. Μακαρόνα, που τοποθετεί την κατασκευή του μνημείου γύρω στο 200 π.Χ.²²⁷.

Ότι απέμεινε σήμερα στο θάλαμο του τάφου είναι μικρά μόνον τμήματα μιας μεγάλης νεκρικής κλίνης προσκολλημένης στην πίσω δεξιά γωνία του μνημείου, με πρόσωπο προς το θυραίο άνοιγμα. Διατηρήθηκε ευτυχώς σε αρκετά καλή κατάσταση τμήμα, μήκ. 0,55 μ. περίπου, από τη δεξιά πλευρά αυτής της κλίνης, από το οποίο εύκολα μπορεί να συμπληρωθεί στο σύνολό της. Εξάλλου, στοιχεία στον αριστερό πλευρικό τοίχο (ιδίως η αρκετά εξέχουσα πατούρα για τη στήριξη καλυπτηρίων πλακών) και άλλα στο δάπεδο του τάφου μαρτυρούν ότι δεύτερη ανάλογη κλίνη υπήρχε αμέσως αριστερά της προηγούμενης σε διάταξη σχήματος Γ κατά το γνωστό τρόπο²²⁸. Με τη διάταξη αυτή οι δύο κλίνες κάλυπταν όλη σχεδόν την επιφάνεια του δαπέδου αφήνοντας μπροστά τους μικρή ελεύθερη ζώνη, μήκ. 2,25 και πλ. 1 μ. Εξαιτίας δηλαδή του μειωμένου μήκους του θαλάμου δεν υπάρχει ακάλυπτος χώρος, που σε άλλα μνημεία βρίσκεται συνήθως ανάμεσα στη στενή πλευρά της κλίνης του αριστερού ή δεξιού τοίχου και στον τοίχο της πρόσοψης²²⁹.

Στο Μουσείο του Λούβρου υπάρχει το αριστερό μέρος του μετώπου μιας λίθινης γραπτής κλίνης (Πίν. 30 β), που σύμφωνα και με τα σχετικά βιβλιογραφικά δεδομένα προέρχεται από την πόλη της Θεσσαλονίκης²³⁰. Προφανώς το τμήμα αυτό μεταφέρθηκε στο Παρίσι από τη Γαλλική Αρχαιολογική Αποστολή που είχε ανασκάψει τον τάφο κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Την πιθανότητα να σχετίζεται η κλίνη αυτή με τον τάφο που εξετάζουμε επισημαίνει πρώτη η B. Gossel²³¹ κρίνοντας από τα μορφολογικά κυρίως χαρακτηριστικά αυτού του τμήματος, που τα συγκρίνει με τα άλλα που υπάρχουν κατά χώραν στον τάφο. Με ακριβείς μετρήσεις του τμήματος στο Λούβρο²³² και την παραβολή τους με τα εναπομείναντα στοιχεία στον τάφο προέκυψε ότι η γραπτή αυτή κλίνη προέρχεται με βεβαιότητα από τον τάφο Θεσσαλονίκης I και μάλι-

226. Ο άξονας του πλάτους είναι εδώ κατά 1 μ. μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο του μήκους. Το φαινόμενο είναι εξαιρετικά σπάνιο στους μακεδονικούς τάφους και το συναντήσαμε (με μικρότερη όμως διαφορά ανάμεσα στις δύο αυτές βασικές διαστάσεις) και στον τάφο Ποτίδαιας II (βλ. σ. 102).

227. X. Μακαρόνας, *Μακεδονικά* 2 (1941-52), 599 κ.ε.

228. Πρβλ. την όμοια διάταξη των κλινών και στους τάφους Αγίου Αθανασίου I (σ. 116), Πύδνας I (σ. 106) κτλ. Αντίθετα, ο τάφος της Θεσσαλονίκης διαφοροποιείται από τους προηγούμενους με δύο κλίνες σε διάταξη Γ, που εξετάσαμε (Αμφίπολης I, Ποτίδαιας), επειδή σε αυτούς η μία κλίνη βρίσκεται στον πίσω και η δεύτερη στο δεξιά, αντίστοιχα, πλευρικό τοίχο του θαλάμου.

229. Πρβλ., για παράδειγμα, τους τάφους Αμφίπολης I και Ποτίδαιας II. Από την άποψη αυτή, ο τάφος Θεσσαλονίκης I αποτελεί το καλύτερο παράδειγμα οικονομίας χώρου, αφού οι διαστάσεις του θαλάμου του επιτρέπουν ίσα-ίσα την τοποθέτηση των δύο κλινών.

230. Βλ. σχετικά Catalogue sommaire des marbres antiques, 1929, 79, MA 3389.

231. Gossel, 238.

232. Απευθυνθήκαμε σχετικά στο Τμήμα Ελληνικών, Ετρουσκικών και Ρωμαϊκών Αρχαιοτήτων του Μουσείου του Λούβρου, το οποίο μας έστειλε τις ακριβείς διαστάσεις, αλλά και έγχρωμες διαφάνειες τόσο της

στα ότι ανήκει στη δεύτερη κλίνη του αριστερού τοίχου²³³. Ύστερα από αυτά, διαθέτουμε, έστω και αποσπασματικά, εξακριβωμένα στοιχεία για τη μελέτη και των δύο νεκρικών κλινών του μνημείου: για την πρώτη, στον πίσω τοίχο, αναφέραμε ότι σώζεται επιτόπου ικανό τμήμα της δεξιάς πλευράς, ενώ για τη δεύτερη έχουμε στοιχεία από το τμήμα στο Λούβρο, το οποίο διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση και διασώζει μάλιστα και μέρος της γραπτής του διακόσμησης²³⁴.

Με βάση τα δεδομένα αυτά διαπιστώνουμε εύκολα ότι οι δύο κλίνες, όμοιες εντελώς εξωτερικά, παρουσιάζουν στην όψη τους εκείνα τα βασικά χαρακτηριστικά που τις κατατάσσουν, και αυτές, στον τύπο Β, κατά τον Kyrieleis, των ελληνικών κλινών. Όπως όμως ακριβώς συμβαίνει και στον τάφο Βεργίνας V, γεγονός παραμένει ότι και οι δύο κλίνες του τάφου της Θεσσαλονίκης ήταν κενές και από αυτή την άποψη μπορούν να χαρακτηριστούν ως κλίνες-σαρκοφάγοι²³⁵. Κατά την πλαστική διαμόρφωση του μετώπου τους οι κλίνες της Θεσσαλονίκης είναι στις βασικές τους γραμμές όμοιες με τις προηγούμενες, μόνον που εδώ η εργασία είναι μέτριας ποιότητας. Στη γενική τους εξωτερική μορφή — συμπεριλαμβανομένης ακόμη και της γραπτής διακόσμησης που θα δούμε στη συνέχεια — οι κλίνες αυτές φαίνονται πολύ συγγενικές με εκείνες του τάφου Αμφίπολης Ι. Η ύπαρξη και σε αυτές λίθινου στρώματος και μάλιστα χωρίς δήλωση της καμπυλότητάς του (που είδαμε ότι υπάρχει στην κλίνη Βεργίνας V) έχει ως συνέπεια να φαίνονται τόσο οι κλίνες της Θεσσαλονίκης, όσο και οι όμοιές τους της Αμφίπολης σκληρές και άκαμπτες, ώστε να δίνουν την εντύπωση απλών κιβωτίων. Και αυτό παρά την ανάγλυφη απόδοση τόσο των οριζόντιων κανόνων της όψης τους, όσο και των κατακόρυφων ποδιών που τις πλαισιώνουν²³⁶. Ίχνη χρώματος στο πόδι της κλίνης που σήμερα βρίσκεται στο Λούβρο και ιδίως στην περιοχή των πλαστικών εγκοπών των κεντρικών του ελίκων μαρτυρούν ότι και εδώ θα είχαμε γραπτή δήλωση των συνηθισμένων εκείνων διακοσμητικών στοιχείων (ανθεμίων, ελίκων κτλ.) τα οποία συναντήσαμε σε προηγούμενες λίθινες κλίνες. Κατά τα άλλα, και κρίνοντας από τα καμπύλα περιγράμματα των δύο ποδιών διαπιστώνουμε ότι αυτά φαίνονται πολύ στιβαρά και πλησιάζουν, ως προς αυτό τουλάχιστον το στοιχείο και παρά την προχειρότητα στην εκτέλεση, τα αντίστοιχα των κλι-

κλίνης, που εδώ εξετάζουμε, όσο και της μαρμαρίνης από τον τάφο Πύδνας Ι, που βρίσκεται στο ίδιο Μουσείο (βλ. σ. 105 κ.ε.). Για την εξυπηρέτηση αυτή, οφείλω ευχαριστίες στον François Baratte, υπεύθυνο του αναφερόμενου τμήματος του Λούβρου.

233. Αποκλείσαμε το ενδεχόμενο να προέρχεται το τμήμα στο Λούβρο από την αριστερή πλευρά της απέναντι από την είσοδο κλίνης του τάφου, επειδή πρώτον σώζεται επί τόπου στο μνημείο το κατώτερο μέρος της κλίνης και δεύτερον επειδή το πάχος της υποκείμενης αυτής πλάκας δεν ταιριάζει με αυτό της κλίνης στο Λούβρο. Αντίθετα, τόσο το πάχος (0,17 μ.), όσο και το μήκος (0,77 μ.) του τμήματος του Λούβρου ταιριάζουν ακριβώς στον κενό σήμερα χώρο που κατελάμβανε η δεύτερη κλίνη του τάφου.

234. Το γεγονός αυτό καθεαυτό σημαίνει ίσως ότι και στην εποχή της αποκάλυψης του τάφου από τους Γάλλους το τμήμα που σήμερα βρίσκεται στο Λούβρο παρουσίαζε την καλύτερη διατήρηση και γι' αυτό το λόγο πιθανότατα και προτιμήθηκε.

235. Δεδομένου ότι ο πυθμένας στο εσωτερικό της α' κλίνης βρίσκεται κατά 0,50 μ. περίπου βαθύτερα από το κανονικό δάπεδο του τάφου, μπορούμε να χαρακτηρίσουμε την κλίνη αυτή ως θήκη, όπως η Gossel, 237. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και στη β' κλίνη, που έχει τον πυθμένα της στο ίδιο επίπεδο με το δάπεδο του θαλάμου.

236. Από την α' κλίνη, που βρίσκεται στον τάφο, διακρίνεται σε ελαφρό αναγλυφικό έξαγμα κονιάματος το περίγραμμα μόνον του δεξιού ποδιού και, από τους δύο κανόνες, ο ανώτερος σε μήκος 0,15 μ. και ο κατώτερος σε μήκος μικρότερο των 0,05 μ. Ίχνη χρώματος δεν διατηρήθηκαν πουθενά, ενώ από το αριστερό πόδι της α' κλίνης δεν σώθηκε τίποτε. Στο αντίστοιχο τμήμα του Λούβρου, από τη β' κλίνη που διατηρήθηκε πολύ καλύτερα, κερδίζουμε επίσης το περίγραμμα του ποδιού στο αριστερό του άκρο, ενώ από τους οριζόντιους κανόνες ο πρώτος σώζεται σε μήκος 0,45 και ο κατώτερος 0,60 μ. περίπου.

νών της Ποτίδαιας και κυρίως της Αμφίπολης I. Μόνον που στην περίπτωση των κλινών της Θεσσαλονίκης δεν γνωρίζουμε το ακριβές περιγράμμα του επικράνου των ποδιών λόγω της μεγάλης φθοράς στα σημεία αυτά.

Και οι δύο κλίνες που εξετάζουμε ήταν χτισμένες με χοντρές και αδρά δουλεμένες πλάκες πωρολίθου, με τις οποίες αποδόθηκαν τόσο τα κατακόρυφα τοιχώματα (με δύο ανισοϋψείς μεταξύ τους δόμους), όσο και η κάλυψή τους με εγκάρσια τοποθετημένες πλάκες στη σειρά²³⁷. Γεγονός χαρακτηριστικό, που φανερώνει ότι οι δύο κλίνες είναι κατασκευαστικά σύγχρονες με τον τάφο και μάλιστα ότι χτίστηκαν με βάση προκαθορισμένο σχέδιο, είναι ότι ακριβώς στα σημεία επαφής τους με τους τοίχους του τάφου διαπιστώνεται σε αυτούς διαφορετικός τρόπος δομής, έτσι, ώστε να δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την ασφαλή στήριξη των καλυπτήριων πλακών και στις δύο κλινόμορφες σαρκοφάγους. Και ενώ για το λόγο αυτό ο σχετικός δόμος του πίσω τοίχου εξέχει ελαφρά δημιουργώντας πατούρα κατάλληλη για την κάλυψη της α' σαρκοφάγου, η αντίστοιχη πατούρα στον αριστερό τοίχο του θαλάμου είναι σαφώς μεγαλύτερη (πλ. 0,10 μ.) και βρίσκεται ελαφρά ψηλότερα της προηγούμενης. Τούτο συμβαίνει, επειδή προφανώς οι καλυπτήριες πλάκες της β' κλίνης ήταν λεπτότερες. Ακόμη, παρά τη σύγχρονη κατασκευή των δύο κλινών²³⁸ αυτές διαφοροποιούνται μεταξύ τους και σε μερικά άλλα σημεία (για τη διαφορά στις διαστάσεις τους βλ. λίγο παρακάτω), από τα οποία πιο σημαντικό είναι ότι, ενώ, όπως σημειώσαμε ήδη, η α' κλίνη είναι στο εσωτερικό της κατά 0,50 μ. περίπου βαθύτερη από το δάπεδο του θαλάμου, στη β' κλίνη το αντίστοιχο δάπεδο βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με αυτό του μνημείου. Η διαφοροποίηση αυτή στην κατασκευή των δύο σύγχρονων κλινών δεν μπορεί να είναι ούτε τυχαία ούτε συμπτωματική. Πιστεύουμε ότι έγινε σκόπιμα και, όπως θα υποστηρίξουμε πιο κάτω, υιοθετήθηκε από τον κατασκευαστή του μνημείου για την εξυπηρέτηση δύο διαφορετικού είδους ταφών.

Πέρα όμως από τις καθαρά κατασκευαστικές αυτές λεπτομέρειες ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στα μέτωπα των δύο κλινών με την πλαστική μεταφορά στο λίθο εκείνων των στοιχείων που χαρακτηρίζουν τα πραγματικά ξύλινα πρότυπα: των κατακόρυφων δηλαδή ποδιών και των μεταξύ τους οριζόντιων πήξεων. Τα στοιχεία αυτά αποδόθηκαν μόνο με το κονίαμα οπωσδήποτε μετά το χτίσιμο των κλινών. Αν και η εργασία είναι μέτρια, δηλώθηκαν όλα τα λειτουργικά στοιχεία μιας πραγματικής κλίνης. Το αναγλυφικό έξαρμα στα πόδια φθάνει σε πάχος 0,02 μ., ενώ στους μεταξύ αυτών κανόνες περιορίζεται στο μισό. Με πολύ λεπτό στρώμα ασβεστοκονιάματος προετοιμάστηκαν και οι υπόλοιπες επιφάνειες της όψης των δύο κλινών, για να μπορέσουν να δεχθούν στη συνέχεια και γραπτή διακόσμηση, που βεβαιωμένα υπήρχε. Τα διαμορφωμένα με το κονίαμα πόδια μετρούνται σε ύψος 1 μ. και υπερκαλύπτονται κατά 0,05 μ. περίπου από το λίθινο στρώμα των κλινών, που δηλώθηκε σε συνολικό ύψος 0,13 μ. Ακολουθούν παρακάτω ο ανώτερος οριζόντιος κανόνας (ύψ. 0,12 μ.), το βυθισμένο πλατύ τύμπανο (ύψ. 0,22 μ.) και ο κατώτερος κανόνας (ύψ. 0,08 μ.). Απομένει έτσι στο κατώτερο μέρος της όψης και των δύο κλινών μεγάλος επίπεδος χώρος (ύψ. 0,50 μ.), που αποδόθηκε με μονοχρωμία και υποδηλώνει το κενό ανάμεσα στα πόδια των πραγματικών ξύλινων κρεβατιών.

237. Από το σωζόμενο (στον τάφο) τμήμα της α' κλίνης συνάγεται ότι το πάχος των καλυπτήριων πλακών ήταν 0,35 μ. Η κάλυψη της β' κλίνης έφερε, όπως θα δείξουμε παρακάτω, πλάκες μικρότερου πάχους.

238. Αυτό συνάγεται και από την παρατήρηση ότι η σωζόμενη επί τόπου κατώτερη πωρόπλακα του αριστερού στενού τοιχώματος της α' κλίνης έχει λαξευθεί εσκεμμένα κατά τέτοιο τρόπο, ώστε, εξέχοντας προς το θυραίο τοίχο κατά 0,15 μ. περίπου, να δημιουργεί και την αρχή του εμπρός τοιχώματος της β' κλίνης.

Η απέναντι από την είσοδο κλίνη του τάφου μετρείται εξωτερικά 2,25 μ. σε μήκος, 1,25 σε πλάτος και 1,05 μ. σε συνολικό ύψος. Το βάθος χωρίς την καλυπτήρια πλάκα μέχρι τον πυθμένα της φθάνει το 1,20 μ. Οι αντίστοιχες εξωτερικές διαστάσεις της κλίνης του αριστερού τοίχου είναι: μήκος 2,15, πλάτος 1, ύψος 1,05 μ., δηλαδή όσο και της προηγούμενης. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι η δεύτερη κλίνη υπολείπεται της πρώτης κατά 0,10 μ. σε μήκος και κατά 0,25 μ. σε πλάτος.

Με τη μελέτη του τάφου της Θεσσαλονίκης Ι προέκυψε ένα ειδικό πρόβλημα που σχετίζεται με το είδος των ταφών που έγιναν στο μνημείο. Στις λιγοστές σχετικές γραπτές πληροφορίες δεν αναφέρεται η περισυλλογή ή μη οστέινου υλικού από το νεκρικό θάλαμο. Κρίνοντας εξάλλου από τη μορφή των κλινών του τάφου εύλογο θα ήταν να υποθέσουμε ότι σε διαφορετικές χρονικές στιγμές έγιναν δύο τουλάχιστον ταφές στο εσωτερικό των δύο κλινόμορφων σαρκοφάγων. Εδώ ακριβώς ανακύπτει το πρόβλημα σχετικά με την αποκάλυψη από τον Χ. Μακαρόνα ενός πλινθόκτιστου επιχρισμένου εσωτερικά ορθογώνιου περιτειχίσματος λίγο πίσω από τον τάφο, μέσα στο οποίο βρέθηκαν σε μεγάλες ποσότητες τα απομεινάρια της καύσης ενός νεκρού με καμένα οστά, όστρακα, στάχτες²³⁹ κτλ. Το γεγονός οδήγησε τη Β. Gossel στο συμπέρασμα ότι και οι δύο ταφές στο μνημείο έγιναν ύστερα από καύση των νεκρών²⁴⁰ όχι μέσα στις κλινόμορφες σαρκοφάγους αλλά πάνω σε αυτές. Δική μας άποψη, που, όπως θα αναλύσουμε αμέσως παρακάτω, στηρίζεται στα κατασκευαστικά κυρίως δεδομένα των δύο κλινών, είναι ότι στον τάφο έγινε ένας απλός ενταφιασμός και μια δεύτερη ταφή μετά από καύση²⁴¹. Ακόμη ειδικότερα, πιστεύουμε ότι ο απλός ενταφιασμός έγινε στο εσωτερικό της κλίνης του πίσω τοίχου του θαλάμου, ενώ το οστεοδόχο αγγείο (ή όποιο άλλο σχετικό σκεύος με τα κατάλοιπα της καύσης) τοποθετήθηκε όχι μέσα αλλά πάνω στην αριστερή β' κλίνη του τάφου. Και για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι: αναφέραμε προηγουμένως ότι, μολονότι οι δύο κλίνες του τάφου κατασκευάστηκαν ταυτόχρονα με βάση συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό σχέδιο, παρουσιάζουν μεταξύ τους αρκετές διαφορές που δεν μπορεί να είναι συμπτωματικές. Ως τέτοιες αναφέραμε, εκτός από τη σημαντική διαφορά στις εξωτερικές διαστάσεις, το γεγονός ότι η α' κλίνη διαθέτει και μεγαλύτερο εσωτερικό χώρο (μήκ. 1,98, πλ. 1,02 και βάθ. 1,20 μ.), αρκετό οπωσδήποτε για να δεχθεί άνετα το σώμα ενός νεκρού. Επισημάναμε ακόμη και τη διαφορά του επιπέδου ανάμεσα στις υποδοχές των τοίχων του θαλάμου που στηρίζαν τις καλυπτήριες πλάκες των δύο κλινών. Μια ακόμη σημαντική κατασκευαστική διαφορά είναι ότι, ενώ κάτω από τις καλυπτήριες πλάκες της α' κλίνης και περιμετρικά στα κατακόρυφα τοιχώματα στήριξης είχε λαξευθεί πατούρα (ύψ. 0,05 μ.), ανάλογο φαινόμενο δεν παρατηρείται στη β' κλίνη. Η πατούρα αυτή της κλίνης απέναντι από την είσοδο προοριζόταν, όπως είναι γνωστό²⁴², για να δεχθεί χοντρές σανίδες κάτω από τη λίθινη κάλυψή της και αυτό σημαίνει ότι είχε δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στο περιεχόμενο της κλίνης-σαρκοφάγου, που δεν

239. Χ. Μακαρόνας, *Μακεδονικά* 2 (1941-52), 600. Ανάλογες πυρές εντοπίστηκαν και στους τάφους Λευκαδίων ΙΙΙ επίσης πίσω από το μνημείο (Χ. Μακαρόνας, *ό.π.*, 636, πίν. XVII-XIX), Πύδνας ΙΙΙ (αρκετές πυρές γύρω από τον τάφο· βλ. υποσημ. 515) και Θεσσαλονίκης V (μπροστά στο μνημείο· βλ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, *Μακεδονικά* 1986, 118 και 134).

240. Gossel, 64-65.

241. Δεν αποκλείουμε φυσικά και την περίπτωση άλλων μεταγενέστερων ταφών, για τις οποίες όμως δεν διαθέτουμε κανένα στοιχείο.

242. Το φαινόμενο είναι αρκετά συχνό σε μεγάλους κυρίως κιβωτιόσχημους τάφους. Βλ. σχετικά Α. Δάφφα-Νικονάνου, *Δύο επείσακτα αγγεία από τον τάφο της Νεάπολης Θεσσαλονίκης*, Αμνητός, 264 και σημ. 3, όπου και βιβλιογραφία.

μπορεί να ήταν άλλο από το σώμα του νεκρού και τα κτερίσματα ίσως της ταφής. Για την υπόθεση ότι η ταφή έγινε στο εσωτερικό της κλίνης συνηγορεί και η ανώμαλη επιφάνεια των καλυπτηρίων πλακών. Αντίθετα, για τους λόγους που ήδη επικαλεστήκαμε δεχόμαστε ότι στη β' κλίνη του θαλάμου δεν έγινε εναπόθεση σώματος στο εσωτερικό της αλλά ταφή πάνω στην καλυπτήρια πλάκα, που ακολούθησε την τελετή αποτέφρωσης του νεκρού. Μπορούμε συνεπώς να θεωρήσουμε ότι η πλίνθινη κατασκευή με την καύση που αποκαλύφθηκε έξω από τον τάφο σχετίζεται κατά πάσα πιθανότητα με αυτήν τη β' κλίνη.

Η λεία επιφάνεια του κονιάματος με το οποίο διαμορφώθηκαν τα πόδια και οι οριζόντιοι κανόνες των δύο κλινών αλλά και οι μεγάλοι ενδιαμέσοι χώροι της όψης τους δέχτηκαν στη συνέχεια και γραπτή πολύχρωμη διακόσμηση, τμήματα της οποίας διασώζει μόνον η κλίνη που βρίσκεται στο Λούβρο. Πρέπει ακόμη να υπογραμμίσουμε ότι τα φέροντα και λειτουργικά μέλη και αυτής της κλίνης (πόδια και κανόνες) έχουν ενιαίο βάθος το ανοιχτόχρωμο της ώχρας, που το συναντήσαμε στα αντίστοιχα μέρη και άλλων γραπτών κλινών και το οποίο δηλώνει την υφή των ξύλινων προτύπων. Σε πλήρη χρωματική αντίθεση βρίσκονται οι ενδιαμέσοι βυθισμένοι χώροι που δέχθηκαν σκούρα χρώματα, καθώς επίσης και η στενόμακρη εμπρός επιφάνεια του στρώματος. Έτσι, ο μεγάλος χώρος κάτω από τον δεύτερο κανόνα χρωματίστηκε και εδώ με το ίδιο μαύρο, όπως στα αντίστοιχα σημεία των κλινών της Ποτίδαιας, προς υποδήλωση του κενού. Αντίθετα, το βυθισμένο τύμπανο της κλίνης φέρει σκούρο γκριζό χρώμα ως ενιαίο βάθος και με τον τρόπο αυτό διαφοροποιείται από όλα σχεδόν τα άλλα γραπτά παραδείγματα του είδους, για τα οποία είδαμε ότι ο κανόνας στη ζώνη αυτή επιβάλλει το κόκκινο χρώμα²⁴³.

Εκτός όμως από τη χρωματική δήλωση του βάθους στο μέτωπο και την απόδοση στα πόδια των έγχρωμων ανθεμίων, ελίκων κ.ά. διακοσμητικών στοιχείων, γραπτή διακόσμηση — με φυτικά ή ζωικά θέματα και ανθρώπινες μορφές — κάλυπτε και ολόκληρη την επιφάνεια των δύο κανόνων και του μεταξύ τους τυμπάνου. Τα θέματα αποδόθηκαν με τρόπο εντελώς περιγραφικό, με χρήση χοντρών σκούρων γραμμών. Αν και η επιφάνεια του τμήματος της κλίνης στο Λούβρο έχει υποστεί μεγάλες φθορές, έτσι, ώστε τα επιμέρους θέματα να διακρίνονται ελάχιστα και αποσπασματικά, είναι δυνατόν να αντιληφθούμε το θεματολόγιο του συνόλου σχεδόν της εικονογράφησης που υπήρχε στην όψη αυτής της κλίνης:

Στην ανώτερη ζωφόρο της, ύψ. 0,12, μήκ. περίπου 0,45 μ., διακρίνουμε, από τα αριστερά προς τα δεξιά: διακοσμητικό μοτίβο ενός ορθογώνιου παραλληλόγραμμου και στη συνέχεια ύστερα από δύο χοντρές κάθετες παράλληλες μεταξύ τους διαχωριστικές γραμμές κόσμημα με έξι επάλληλα λογοχειδή τριγωνίδια ανάλογα με αυτά στην αντίστοιχη θέση της κλίνης στον τάφο Βεργίνας V αλλά και στην κατώτερη ζωφόρο των κλινών της Ποτίδαιας²⁴⁴. Κατόπιν εικονίζεται προς τα δεξιά και χωρίς ιδιαίτερα χαρακτηριστικά μία γυναικεία μισοξαπλωμένη μορφή, που στηρίζεται στο έδαφος με το δεξί της χέρι. Το σκουρόχρωμο ιμάτιό της καλύπτει μόνον το κάτω μισό του σώματος αφήνοντας γυμνό τον κορμό και τα δύο της χέρια. Αν και η απόδοση είναι πρόχειρη, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε την εκπληκτική εικονογραφική ομοιότητα της μορφής με τις αντίστοιχες (στην ίδια ακριβώς θέση) των κλινών στους τάφους Αμφίπολης I, Βεργίνας V και κυρίως Ποτίδαιας II. Η απόλυτη αυτή θεματογραφική αντιστοιχία²⁴⁵ δεν αφήνει καμία αμφιβο-

243. Βλ. ό.π., υποσημ. 202.

244. Ό.π., υποσημ. 116.

245. Πρβλ. ακόμη και την ομοιότητα του φύλου της μορφής με την αντίστοιχη, γυναικεία επίσης, των κλινών στον τάφο της Ποτίδαιας (πρβλ. σ. 35-36).

λία ότι και η συνέχεια της εικονογράφησης στην ίδια ζωφόρο θα ήταν όμοια με εκείνη των προηγούμενων κλινών και κατ'αναλογία επίσης διονυσιακή.

Στην αμέσως παρακάτω πλατύτερη ζώνη το μόνο που διακρίνεται είναι οι δύο ανοιχτόχρωμες ελικοειδείς ουρές γρυπών. Αν και διατηρούνται σε κακή κατάσταση, αναγνωρίζει κανείς τον αριστερό γρύπα στραμμένο προς τα δεξιά, ενώ τον άλλο σε πορεία προς τα αριστερά. Παρά τη διαφοροποίηση της στάσης των δύο τεράτων, διαπιστώνουμε και σε αυτή τη ζωφόρο τη θεματογραφική αντιστοιχία με τις ανάλογες ζώνες και άλλων κλινών που εξετάσαμε²⁴⁶.

Γραπτός διάκοσμος υπήρχε και στον κατώτερο κανόνα των κλινών του τάφου της Θεσσαλονίκης, αν κρίνουμε από το τμήμα της κλίνης στο Λούβρο, που διατηρείται σε μήκος 0,60 μ. περίπου. Εδώ αποδόθηκαν δεξιά και αριστερά εκείνα τα διακοσμητικά γραμμικά θέματα (ορθογώνια παραλληλόγραμμα, διπλές διαχωριστικές γραμμές, λογχοειδή επάλληλα τριγωνίδια, που εδώ είναι τέσσερα) τα οποία συναντήσαμε και στην πρώτη ζώνη της ίδιας κλίνης αλλά και στα ίδια ακριβώς σημεία της κατώτερης ζωφόρου των κλινών της Ποτίδαιας. Τα κοσμήματα αυτά πλαισιώνουν συμμετρικά ένα μεγάλο γραπτό προσωπείο που το συναντάμε για πρώτη φορά.

Αναφέραμε ήδη ότι και οι δύο κλίνες του τάφου είναι σύγχρονες με την κατασκευή του μνημείου, που ανάγεται από τους μελετητές του γύρω στο 200 π.Χ. Τα μορφολογικά όμως και κυρίως τα εικονογραφικά στοιχεία των κλινών — εάν βέβαια αυτά δεν απηχούν και δεν συνεχίζουν κάποια καθιερωμένα πρότυπα — επιβάλλουν να δεχθούμε μια μάλλον πρωιμότερη χρονολόγηση. Το στιβαρό κόψιμο των ποδιών στις δύο κλίνες και ιδίως το θεματολόγιο της εικονογράφησης τους δείχνουν φανερή συγγένεια με τις κλίνες των τάφων Βεργίνας V, Ποτίδαιας II και Αμφίπολης I. Με τις τελευταίες ειδικά οι κλίνες της Θεσσαλονίκης παρουσιάζουν τα περισσότερα κοινά σημεία, κατασκευαστικά, μορφολογικά και ιδίως εικονογραφικά. Η παραβολή και συσχέτιση αυτών των στοιχείων θα μπορούσαν άνετα να τοποθετήσουν τη χρονική στιγμή της κατασκευής και της διακόσμησης των κλινών (και επομένως και του ίδιου του τάφου) στα μέσα ή στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ.

Η σύγκριση των κλινών του τάφου της Θεσσαλονίκης με τις προηγούμενες που εξετάσαμε είναι διδακτική: από άποψη κατασκευής και λειτουργικότητας βρίσκονται πολύ κοντά στην κλίνη-σαρκοφάγο του τάφου Βεργίνας V, με την οποία άλλωστε παρουσιάζουν και εικονογραφικές αντιστοιχίες που αφορούν το θεματολόγιο κυρίως της διακόσμησης των δύο ανώτερων ζωφόρων. Τυπολογικά όμως και εικονογραφικά βρίσκονται σε άμεση συγγένεια με τις κλίνες του τάφου της Ποτίδαιας και πιο πολύ με αυτές του τάφου Αμφίπολης I. Πέρα από τις ομοιότητες που διαπιστώσαμε στο διονυσιακό θεματολόγιο όλων αυτών των κλινών αξίζει να συγκρίνει κανείς το γενικό αισθητικό αποτέλεσμα τόσο στις κλίνες της Αμφίπολης, όσο και σε αυτές της Θεσσαλονίκης. Θεωρούμε ότι είναι ουσιαστικά το ίδιο από κάθε σχεδόν άποψη: δεν είναι τόσο η ίδια πλαστική και γραπτή απόδοση στα μέτωπα των κλινών των δύο τάφων και οι απόλυτες μεταξύ τους αντιστοιχίες σε αυτά τα σημεία ούτε ακόμη και η χαμηλή και στις δύο περιπτώσεις ποιότητα εργασίας, που απέχει πολύ από εκείνη της Ποτίδαιας· είναι κυρίως η ίδια αίσθηση, ότι δηλαδή αντικρίζουμε απλά κιβώτια σε σχήμα ορθογωνίου παραλληλεπιπέδου, γεγονός που οφείλεται κατά πολύ και στην ύπαρξη του «σκληρού» στρώματος ανάμεσα στα επίκρανα των ποδιών, τα οποία έτσι δεν προβάλλουν ελεύθερα με τη χάρη που είδαμε ότι αυτά προσδίδουν στις κλίνες των τάφων Αγγίστας, Ποτίδαιας και Δίου I.

246. Το θέμα των γρυπών πρβλ. και στα γραπτά τύμπανα των λίθινων κλινών στους τάφους Βεργίνας V και Ποτίδαιας II, που περιγράψαμε ήδη (βλ. και υποσημ. 309).

ΤΑΦΟΣ ΠΟΤΙΔΑΙΑΣ II²⁴⁷ (Σχέδ. 4· Πίν. 1-6, 10-29 α-γ)

Κ. Σισμανίδης, Νέος μακεδονικός τάφος στην Ποτίδαια Χαλκιδικής, Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συμποσίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Χαλκιδικής (Πολύγυρος 7-9 Δεκεμβρίου 1984), 1987, 73-81, εικ. 1-6.

Μονοθάλαμος μακεδονικός τάφος με δωρική πρόσοψη. Διαστάσεις θαλάμου 2,75 x 3 μ. Χρονολογείται στο τέλος του 4ου αι. π.Χ.

Στον τάφο υπήρχαν δύο νεκρικές κλίνες σε διάταξη σχήματος Γ. Η πρώτη ήταν προσκολλημένη στον πίσω τοίχο του θαλάμου, ενώ η δεύτερη στο δεξιό πλευρικό. Οι δύο κλίνες του τάφου είναι όμοιες μεταξύ τους και ανήκουν στον τύπο B²⁴⁸. Τα μέτωπα και των δύο κλινών έχουν λαξευθεί σε χοντρές και καλά λειασμένες μαρμαρίνες πλάκες, ενώ το υπόλοιπο του πλάτους τους αποτελείται από απλό γέμισμα με χώμα και πέτρες.

Οι διαστάσεις της α' κλίνης είναι: μήκος 2,12, πλάτος 0,95, ύψος 1 μ. Οι αντίστοιχες διαστάσεις της β' κλίνης είναι: 2,03 x 0,87 x 0,97 μ. Πάνω στις κλίνες βρέθηκαν διαταραγμένα και θρυμματισμένα από τους τυμβωρύχους τα οστά δύο νεκρών. Από το γεγονός αυτό συνάγεται ότι οι δύο ταφές ήταν απλές εναποθέσεις. Τα μέτωπα των δύο κλινών είναι κατάγραφα με πολύχρωμες παραστάσεις εξαιρετικής ποιότητας και διατήρησης. Η κυρίως διακόσμηση (εκτός δηλαδή από εκείνη των ποδιών) διατάσσεται στις τρεις οριζόντιες ζώνες της όψης, που συνεχίζουν το ίδιο θέμα και στις δύο κλίνες: στην ανώτερη ζώνη, πλ. 0,145 μ., απεικονίστηκαν με χρήση κυρίως περιγράμματος και λίγων χρωμάτων, ημίγυμνες και ανακλιμένες γυναίκες και ανδρικές μορφές μέσα σε υπαίθριο ιερό τέμενος, το οποίο υποδηλώνεται με κρήνες, πεσσούς κτλ., καθώς και ένα αρχαϊστικό λατρευτικό άγαλμα της Άρτεμης. Το σύνολο της εικονογράφησης ανάγεται στο διονυσιακό κύκλο.

Στον κατώτερο και στενότερο κανόνα των κλινών, πλ. 0,10 μ., αποδόθηκαν μόνον με καστανά περιγράμματα αντωπά ζεύγη άγριων και ήμερων ζώων δίπλα σε φυτικά διακοσμητικά θέματα, πεσσούς και κρατήρες. Τα ζώα που εικονίζονται είναι λιοντάρια, ταύροι, πάνθηρες κ.ά.

Διαφορετική είναι η διακόσμηση στη βυθισμένη ζώνη του τυμπάνου, πλ. 0,195 μ. Εδώ επαναλαμβάνονται στη σειρά πέντε όμοια μεταξύ τους ζεύγη γρουπών να κατασπαράζουν ελάφια. Η χρησιμοποίηση στη ζώνη αυτή ζωικών χρωμάτων σε παχύ στρώμα δίνει την εντύπωση αναγλύφου. Σε αντίθεση με το καφεκίτρινο της ώχρας, που χρησιμοποιήθηκε στις προηγούμενες ζωφόρους και στα πόδια, το βάθος εδώ είναι σκούρο κόκκινο. Αξίζει να επισημάνουμε ότι ο δεύτερος και στενότερος πλαστικός κανόνας και των δύο κλινών λαξεύθηκε στο ύψος των κεντρικών εγχοπών των ποδιών, ενώ σε όλες τις άλλες κλίνες του είδους αποδίδεται σε επίπεδο αρκετά ψηλότερο. Από τεχνικές και κατασκευαστικές λεπτομέρειες εξάλλου στο εσωτερικό του τάφου προκύπτει ότι και οι δύο κλίνες του χτίστηκαν συγχρόνως με αυτόν, στα τέλη δηλαδή του 4ου αι. π.Χ.

Οι κλίνες του τάφου Ποτίδαιας II αποτελούν το καλύτερο παράδειγμα που έχουμε μέχρι σήμερα. Η καλή τους διατήρηση και η εξαιρετική ποιότητα της εργασίας τόσο στα έξεργα πλαστικά τους μέρη, όσο και στη διακόσμηση της όψης δεν αφήνουν καμία αμφιβολία γι' αυτό. Ο ζωγράφος του τάφου εργαζόταν με την ίδια άνεση και ταχύτητα και στα περιγράμματα των μορ-

247. Η σχετική εξέταση έγινε με κάθε δυνατή λεπτομέρεια σε ολόκληρο το πρώτο μέρος της μελέτης. Στο πλαίσιο όμως του Καταλόγου των νεκρικών κλινών που επιχειρούμε εδώ και για το ευσύννοπτο του πράγματος επαναλαμβάνουμε εντελώς περιληπτικά τα γενικά χαρακτηριστικά των δύο κλινών του τάφου της Ποτίδαιας.

248. Κατά τη διάκριση του Kyrieleis, 162 κ.ε.

φών και στα χρώματα στις ποικίλες τους διαβαθμίσεις. Πέρα όμως από τα τεχνικά αυτά στοιχεία πιο σημαντική είναι η διαπίστωση ότι το πνεύμα της εικονογράφησης είναι και στις κλίνες αυτές καθαρά διονυσιακό.

ΛΙΘΙΝΕΣ ΚΑΙΝΕΣ ΜΕ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ

Εξετάζουμε εδώ εκείνες από τις λίθινες κλίνες των μακεδονικών τάφων οι οποίες φέρουν πλαστική διακόσμηση στην επιφάνεια του κυρίως μετώπου τους, ανάμεσα δηλαδή στα πόδια τους. Παίρνοντας ως κριτήριο αποκλειστικά αυτό το χαρακτηριστικό δεν συνυπολογίσαμε εδώ κλίνες με τυχόν πλαστική δήλωση μόνον στη διαμόρφωση των ποδιών. Έτσι, στη δεύτερη κατηγορία αυτής της ενότητας κατατάξαμε τις παρακάτω τέσσερις περιπτώσεις:

α) Κλίνες τάφου Αμφίπολης IV.

β) Κλίνες τάφου Πύδνας I.

γ) Μεμονωμένο τμήμα κλίνης άγνωστης προέλευσης από τη Μεσολακκιά Σερρών.

δ) Μεμονωμένο επίσης τμήμα κλίνης με άγνωστη προέλευση, που βρίσκεται σήμερα στη Μονή Παντελεήμονος του Αγίου Όρους.

ΤΑΦΟΣ ΑΜΦΙΠΟΛΗΣ IV

P. Perdrizet, BCH 22(1898), 342-344, εικ. 1.

Vollmoeller, Kammergräber, 36.

X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ΑΔ 31 (1976): Χρονικά 308, Σχέδ. 9.

Gossel, 101.

Διθάλαμος μακεδονικός τάφος με τετράγωνο νεκρικό θάλαμο, πλευράς 3,03 μ. Ο προθάλαμος έχει διαστάσεις 2,05 X 3,05 μ. Ο Perdrizet, που ερεύνησε το μνημείο στα τέλη του περασμένου αιώνα, τοποθετεί την κατασκευή του στην τελευταία δεκαετία του 4ου αι. π.Χ. Με τη χρονολόγηση αυτή συμφωνεί και η X. Κουκούλη (ό.π.), στηριζόμενη σε νέα ανασκαφικά δεδομένα.

Μολονότι ο τάφος ήταν συλημένος και κανένα τμήμα των κλινών του δεν βρέθηκε κατά χώραν, θεωρείται βέβαιο ότι τέτοιες υπήρχαν στο θάλαμό του. Η βεβαιότητα αυτή, που εκφράστηκε και από τον ανασκαφέα του μνημείου, στηρίζεται στις ακόλουθες σοβαρές ενδείξεις:

α) Διασκορπισμένα μέσα στον τάφο κατά τον Perdrizet βρέθηκαν αρκετά κομμάτια από τα κάθετα τοιχώματα και τις πλάκες κάλυψης των κλινών. β) Στην επιφάνεια του δαπέδου όπου πατούσαν οι κλίνες δεν υπάρχει πλακόστρωση ανάλογη με αυτήν που καλύπτει τον υπόλοιπο θάλαμο. γ) Κατά μήκος του νότιου και ανατολικού τοίχου του νεκρικού θαλάμου και σε ύψος 0,90 μ. από το δάπεδο σώζεται ακόμη μια πλατιά και ορθογώνια λαξευμένη αυλάκωση, που σκοπός της ήταν αναμφίβολα να στηρίζει τις καλυπτήριες πλάκες των κλινών. Στον ανατολικό μάλιστα τοίχο και αμέσως πάνω από αυτή την αυλάκωση διακρίνεται μία κόκκινη χοντρή γραμμή, που οροθέτησε το ύψος των κλινών.

Κρίνοντας από τις ενδείξεις αυτές και κυρίως από τις δύο τελευταίες συμπεραίνουμε ότι στον τάφο υπήρχαν δύο σε διάταξη Γ τοποθετημένες κλίνες. Από τις κλίνες αυτές η πρώτη ήταν προσκολλημένη στον πίσω και η δεύτερη στον δεξιό πλευρικό τοίχο του θαλάμου²⁴⁹. Με τη διάταξη αυτή και δεδομένου ότι ο θάλαμος είναι τετράγωνος παρέμενε ανάμεσα στον τοίχο της πρόσο-

249. Πρβλ. την όμοια διάταξη των κλινών και στους τάφους Αμφίπολης I και Ποτίδαιας II (βλ., αντίστοιχα, σ. 85 κ.ε. και 102 κ.ε.).

ψης και στη στενή πλευρά της δεύτερης κλίνης αρκετός ελεύθερος χώρος προορισμένος πιθανώς για κάποιο ξύλινο ταφικό έπιπλο²⁵⁰.

Αν και από τα τμήματα των κλινών²⁵¹ δεν είμαστε σε θέση να αναπαραστήσουμε τη συνολική τους μορφή, διαθέτουμε όμως κάποια ενδεικτικά στοιχεία με τη βοήθεια των οποίων μπορούμε τουλάχιστον να κατανοήσουμε τον τύπο των κλινών. Για τη μορφή των ποδιών βέβαια δεν έχουμε καμιά πληροφορία, αν και το πιθανότερο είναι (όπως και όλες σχεδόν οι κλίνες των μακεδονικών τάφων) να είχαν και αυτές ορθογώνιας διατομής πλαστικά διαμορφωμένα πόδια Β τύπου. Οι βαθιές εξάλλου αυλακώσεις των δύο τοίχων του θαλάμου, που προαναφέραμε ότι θα στήριζαν στα σημεία αυτά τις καλυπτήριες πλάκες των κλινών, είναι ένα πρώτο στοιχείο που μας βοηθάει να συμπεράνουμε ότι οι κλίνες θα ήταν κενές και θα χρησίμευαν ως σαρκοφάγοι²⁵². Αναφέρεται ακόμη ρητά από τον Perdrizet ότι τα θραύσματα των κλινών μέσα στον τάφο μπορούσαν να χωρισθούν σε δύο διαφορετικές ομάδες: η μία περιλάμβανε κομμάτια μικροτέρου πάχους, μερικά από τα οποία έφεραν και ανάγλυφη διακόσμηση στη μία τους όψη. Αυτά τα κομμάτια πρέπει να τα φαντασθούμε στα κατακόρυφα μέτωπα των δύο κλινών. Στη δεύτερη ομάδα θραυσμάτων, από τα οποία μπορούσε να συναρμολογηθεί και μία μεγάλη πλάκα, υπήρχαν κομμάτια μεγαλύτερου πάχους και το πιθανότερο είναι ότι αυτά ανήκαν στις καλυπτήριες πλάκες των κλινών.

Στη σύντομη αναφορά του Perdrizet δεν διευκρινίζεται ποιο ακριβώς ήταν το υλικό κατασκευής των κλινών. Αναφέρεται μόνο ότι τα θραύσματα που βρέθηκαν ήταν λίθινα. Υποθέτουμε ότι δεν θα ήταν πλάκες μαρμάρινες, γιατί τότε θα είχαμε ρητή αναφορά στο γεγονός. Το πιο πιθανό είναι ότι οι δύο κλίνες συναρμολογήθηκαν από μεγάλες πλάκες καλού πωρολίθου ή ασβεστολίθου, υλικό που επιδέχεται λάξευση, δεδομένου ότι, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, στο μέτωπο των κλινών υπήρχε και ανάγλυφη διακόσμηση. Όσον αφορά τον τρόπο κατασκευής των κλινών, κρίνοντας τόσο από τις αυλακώσεις των τοίχων του θαλάμου, όσο και από τα θραύσματα των πλακών τους θα πρέπει να δεχθούμε ότι ήταν ανάλογος με εκείνον της κλίνης του τάφου Δίου Ι, που εξετάσαμε ήδη.

Με σχετική βεβαιότητα μπορούμε να μιλήσουμε μόνο για το ύψος των κλινών, και αυτό, αν κρίνουμε από τις αυλακώσεις στον πίσω και το δεξιό τοίχο του θαλάμου, που απέχουν 0,90 μ. από το δάπεδο και αποτελούσαν τις υποδοχές στήριξης των καλυπτήριων πλακών. Αν όμως δεχθούμε, πράγμα που είναι και το πιθανότερο, ότι οι κλίνες έφεραν ελεύθερα υπερυψωμένα τα επικάρα των ποδιών, τότε θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι αυτές έφθαναν σε συνολικό ύψος μεγαλύτερο από 1 μ. Τις άλλες διαστάσεις των κλινών υποθετικά μόνο μπορούμε να τις υπολογίσουμε στα 2 x 1 μ. περίπου κρίνοντας από τα ίχνη στο δάπεδο του τάφου, περισσότερο όμως κατ' αναλογία προς τις κλίνες άλλων μακεδονικών τάφων και μάλιστα εκείνων με τετράγωνο θάλαμο, πλευράς 3 μ., όπως είναι και της Αμφίπολης²⁵³.

Αλλά και για τα είδη των ταφών που έγιναν στο νεκρικό θάλαμο μόνον υποθέσεις μπορούμε να εκφράσουμε, αφού λείπουν τα σχετικά δεδομένα. Πιο πιθανό φαίνεται ότι στον τάφο έγιναν

250. Παντερμαλής 1972, 175.

251. P. Perdrizet, BCH 22 (1898), 342-343. Δυστυχώς, παρά τις προσπάθειές μας στάθηκε αδύνατο να εντοπίσουμε και να μελετήσουμε αυτά τα θραύσματα. Έτσι, περιοριζόμαστε αναγκαστικά στις λιγοστές πληροφορίες του Perdrizet για όσα, υποθετικά ομολογουμένως, θα αναφέρουμε στη συνέχεια.

252. Πρβλ., για παράδειγμα, τις κλινόμορφες σαρκοφάγους των τάφων Βεργίνας V (σ. 89) και Θεσσαλονίκης Ι (σ. 97).

253. Παντερμαλής 1972, 174-175.

δύο απλοί ενταφιασμοί. Δεν θα συζητήσουμε όμως εδώ τις απόψεις του ανασκαφέα για την πιθανότητα ταφής στο μνημείο κάποιου Ηδωνού πρίγκιπα ούτε ακόμη αυτές για την καταγωγή και τις συνήθειες των νεκρών, που και κατά τη γνώμη του Perdrizet εναποτέθηκαν πάνω στις κλίνες του θαλάμου²⁵⁴.

Από τα θραύσματα των κλινών στον τάφο ο Perdrizet ξεχωρίζει και περιγράφει μόνον ένα, εκείνο στο οποίο υπήρχε ανάγλυφη διακόσμηση. Σημειώνει ωστόσο ότι είχε βάσιμες πληροφορίες, σύμφωνα με τις οποίες ανάλογα διακοσμημένα κομμάτια με προέλευση τον ίδιο τάφο υπήρχαν αρκετά και στην κατοχή χωρικών της περιοχής. Μολονότι δεν έχουμε τις διαστάσεις του προαναφερθέντος τμήματος της ανάγλυφης πλάκας, μπορούμε με μεγάλες πιθανότητες να υποθέσουμε ότι ανήκε στο μεταξύ των οριζόντιων κανόνων βυθισμένο τύμπανο της μιας από τις δύο κλίνες του θαλάμου²⁵⁵. Από την άποψη της διακόσμησής του είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι και εδώ το βάθος της ζώνης είχε αποδοθεί με έντονο κόκκινο χρώμα, που κατά τον ανασκαφέα διατηρούσε όλη του τη λαμπρότητα²⁵⁶. Μέσα στο επιβλητικό αυτό βάθος προβάλλε σε αχρωμάτιστο ανάγλυφο το χέρι ενός πολεμιστή που κρατούσε μια στρογγυλή ασπίδα, διαμ. 0,08 μ. Η ασπίδα απεικονισμένη από την εσωτερική κοίλη πλευρά ορίζει και το θέμα όλης της παράστασης της ζωφόρου, που δε μπορεί να ήταν άλλο από σκηνή μάχης.

Τα τεχνικά και κατασκευαστικά στοιχεία που αναφέραμε φανερώνουν ότι οι δύο κλίνες κατασκευάστηκαν εξαρχής και συγχρόνως με τον τάφο, στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Η αλήθεια της χρονολόγησης αυτής ενισχύθηκε και από τη νεότερη έρευνα με την ανεύρεση ενός χάλκινου νομίσματος της εποχής Αμύντα Γ' (381-369 π.Χ.)²⁵⁷.

Αν βασιστούμε σε όσα ήδη αναφέραμε, διαπιστώνουμε ότι από κάθε άποψη οι κλίνες που εδώ εξετάσαμε ήταν πολύ κοντά στην αντίστοιχη μαρμαρίνη του τάφου Δίου Ι. Ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι και τα δύο μνημεία χρονολογούνται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Για τις κλίνες των δύο παραπάνω τάφων σημειώσαμε ανάλογο τρόπο κατασκευής, επισημαίνουμε όμως ότι αντίστοιχη ομοιότητα υπήρχε και στο θεματολόγιο της διακόσμησης του τυμπάνου τους. Στο Δίον με ζωγραφική απόδοση και στην Αμφίπολη με ανάγλυφη μέσα σε όμοια κόκκινο βάθος υπήρχαν παραστάσεις μαχών²⁵⁸. Και ενώ για την κλίνη του Δίου υπάρχουν βέβαια στοιχεία ότι στη ζώνη αυτή είχε απεικονισθεί ιππομαχία, στην περίπτωση της Αμφίπολης δεν μπορούμε να ισχυρισθούμε κάτι τέτοιο παρά μόνον ότι και εδώ η σκηνή που αποδόθηκε είχε χαρακτήρα πολεμικό.

ΤΑΦΟΣ ΠΥΔΝΑΣ I (Σχέδ. 4· Πίν. 31 α-β)

L. Heuzey, *Les lits antiques considérés particulièrement comme forme de sépulture*, GazBA 7 (1873), 305-312, εικ. σ. 306, 307 και 308.

Heuzey, *Recherches*, 5-6.

254. Perdrizet, *ό.π.* (υποσημ. 251), 343-344.

255. Αυτή είναι και η άποψη της Gossel, 101, η οποία και συμπεραίνει για το τμήμα αυτό ύψος 0,20 μ. περίπου.

256. Βλ. Perdrizet, *ό.π.*, 343. Αν δεχθούμε ότι το κομμάτι αυτό αποτελούσε πράγματι τμήμα του τυμπάνου των κλινών, διαπιστώνουμε και εδώ εκείνην την κανονική αντιστοιχία, η οποία, όπως ήδη επισημάναμε (*ό.π.*, υποσημ. 202), έχει το βάθος της ζώνης αυτής σχεδόν πάντοτε σε κόκκινο χρώμα.

257. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, 308.

258. Πρόκειται για τις μόνες, μέχρι σήμερα, λίθινες κλίνες, οι οποίες διαφοροποιούνται, ως προς αυτό το σημείο της διακόσμησης του τυμπάνου τους από τις ανάλογες σε άλλους μακεδονικούς τάφους, όπου υπάρχουν άλλα θέματα (βλ. και *ό.π.*, υποσημ. 224).

Heuzey - Daumet, Mission, 248-249, εικ. σ. 261, πίν. 17, 18, 20-21.

Vollmoeller, Kammergräber, 38.

Catalogue sommaire des marbres antiques, 1922, 87, MA 765.

Richter, Furniture, 60, εικ. 322.

Kurtz - Boardman, 274, πίν. 80.

Gossel, 222-224.

Δ. Παντερμαλής, Πιερία I, 13, εικ. 11.

Μεγάλος διθάλαμος τάφος με μακρύ καμαροσκέπαστο δρόμο και δωρική πρόσοψη. Αποτελεί τη μοναδική περίπτωση μακεδονικού τάφου με ακόμη έναν κλειστό χώρο (διαστ. 1,49 x 3,03 μ.), που παρεμβάλλεται μεταξύ δρόμου και προθαλάμου του μνημείου²⁵⁹. Ο προθάλαμος έχει μήκος 1,48 και πλάτος 2,88 μ., ενώ οι αντίστοιχες διαστάσεις για τον κυρίως θάλαμο είναι 4,03 και 3,03 μ. Για την κατασκευή του έχουν προταθεί διάφορες χρονολογήσεις: Οι Heuzey - Daumet τον τοποθετούν στον 3ο αι. π.Χ. και με αυτούς συμφωνούν οι Δ. Παντερμαλής και Ph. W. Lehmann²⁶⁰, η οποία τον θεωρεί πρώιμο ελληνιστικό. Η G. M. A. Richter ανεβάζει την κατασκευή του στη μετάβαση από τον 4ο στον 3ο αι. π.Χ., ενώ αντίθετα η Gossel την κατεβάζει στα τέλη του 3ου ή στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. Τέλος, η St. Miller δέχεται μια ακόμη πιο όψιμη χρονολόγηση μέσα στο 2ο αι. π.Χ.²⁶¹.

Στο θάλαμο του τάφου υπήρχαν δύο νεκρικές κλίνες καλά διατηρημένες. Σε αντίθεση με εκείνες των τάφων Αμφίπολης I και Ποτίδαιας, για παράδειγμα, που ήταν τοποθετημένες στην πίσω δεξιά γωνία του τάφου, οι κλίνες της Πύδνας κατελάμβαναν την αντίστοιχη πίσω αριστερή γωνία του θαλάμου με την ίδια σε σχήμα Γ διάταξη. Έτσι, ενώ η πρώτη κλίνη ακουμπούσε στον αριστερό πλευρικό τοίχο και είχε ορατό ολόκληρο το πρόσθιο μέτωπο, η δεύτερη ήταν προσκολλημένη στον πίσω τοίχο κρύβοντας έτσι το αριστερό περίπου μισό της όψης της πίσω από την προηγούμενη κλίνη²⁶². Παίρνοντας υπόψη και τις άνετες διαστάσεις του θαλάμου (3 x 4 μ. περίπου), με την παραπάνω διάταξη οι δύο κλίνες δίνουν την εντύπωση της προσπάθειας για εξοικονόμηση χώρου. Από αυτό κυρίως το γεγονός ξεκινώντας ο L. Heuzey αναφέρεται, κατ'αναλογία και με τη χωροθέτηση των τρικλίνων οίκων, στην μελλοντική προοπτική της τοποθέτησης στο δεξιό πλευρικό τοίχο του θαλάμου ενός ακόμη ή και δύο νεκρικών κρεβατιών²⁶³. Παρά το γεγονός όμως ότι η τρίτη κλίνη δεν τοποθετήθηκε ποτέ στον τάφο και από τη νεότερη έρευνα αντιμετωπίζεται με σκεπτικισμό η θεωρία του Heuzey, αξίζει να προσέξουμε ότι και σε αυτό τον τάφο ανάμεσα στις στενές ορατές πλευρές των δύο κλινών και στους τοίχους του θαλάμου αφέθηκαν αντίστοιχα δύο τετράγωνοι ακάλυπτοι χώροι (πλευράς 1 μ. περίπου), στους οποίους θεωρούμε πολύ πιθανή την τοποθέτηση ξύλινων ταφικών επίπλων, ίσως τελετουργικών τραπεζών.

Στα κατακόρυφα μέτωπα των δύο κλινών παρακολουθούμε όλα εκείνα τα στοιχεία τα οποία, όπως προαναφέραμε, μεταφέρονται στην πέτρα από τα αντίστοιχα ξύλινα πρότυπα. Με τα πλαστικά καμπυλωμένα και ορθογώνιας διατομής πόδια αλλά και με τους δύο μεταξύ τους οριζόντιους κανόνες παρουσιάζουν και οι κλίνες της Πύδνας την κανονική μορφή αυτών των ταφικών

259. Ο Δ. Παντερμαλής, Πιερία I, 13, εικ. 10, χαρακτηρίζει το χώρο αυτό ως αυλή.

260. Βλ. Παντερμαλής 1972, 176 και Ph. Lehmann, BSt 5 (1964), 284, για τις δύο χρονολογήσεις αντίστοιχα.

261. Miller, Macedonian Architecture, 110 κ.ε. και Miller, Macedonia and Greece, 158.

262. Ανάλογη είναι η διάταξη των κλινών και στους τάφους Θεσσαλονίκης I και Αγίου Αθανασίου I (βλ., αντίστοιχα, σ. 96 κ.ε. και 116 κ.ε.).

263. Heuzey - Daumet, Mission, 249, 260 και 265.

επίπλων. Κατατάσσονται επομένως και αυτές στον τύπο Β των ελληνικών κλινών²⁶⁴ κατά τον Kyrieleis. Με έντονο αναγλυφικό έξαρμα αποδόθηκαν εκτός από τα πόδια και οι μεταξύ αυτών κανόνες, από τους οποίους ο κατώτερος έχει λιγότερο από το μισό του ύψους του ανώτερου. Ελαφρά μεγαλύτερο ύψος από αυτό του ανώτερου κανόνα έχει η βυθισμένη ζώνη του τυμπάνου των κλινών, γεγονός που οφείλεται στο ότι ο κατώτερος κανόνας λαξεύθηκε και εδώ αρκετά ψηλότερα από τις εγχοπές των κεντρικών ελίκων των ποδιών. Με τον τρόπο αυτό αφέθηκε ανάμεσα στα πόδια και αμέσως κάτω από τον κανόνα μεγάλη επίπεδη επιφάνεια, στην οποία, όπως θα περιγράψουμε παρακάτω, αποδόθηκε η πλαστική διακόσμηση των δύο κλινών.

Τα πόδια (δύο στην πρώτη και ένα στη δεύτερη κλίνη) φαίνονται κοντόχοντρα και είναι αρκετά υπερυψωμένα (κατά 0,23 μ.) σε σχέση με το κύριο σώμα των κλινών. Από την άποψη αυτή χαρακτηρίζονται και οι κλίνες της Πύδνας ως αμφικέφαλες. Χαρακτηριστικό τους γνώρισμα είναι ότι πλαστικά αποδόθηκε όχι μόνον το περίγραμμα των ποδιών αλλά και όλα εκείνα τα διακοσμητικά στοιχεία του μετώπου τους που σε άλλες κλίνες δηλώνονται κυρίως γραπτά²⁶⁵. Πιο σημαντική όμως είναι η διαπίστωση ότι, αν και τα τρία πόδια έχουν την ίδια γενική μορφή, διαφοροποιούνται σε αρκετές λεπτομέρειες μεταξύ τους τόσο από την άποψη της ανάγλυφης διακόσμησης, όσο και από την άποψη της ποιότητας αυτής της διακόσμησης. Την πληρέστερη και πιο επιμελημένη εικόνα παρουσιάζει το αριστερό πόδι της α' κλίνης, έτσι, που να μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα άλλα δύο λαξεύθηκαν κατ'αντιγραφή του πρώτου από τεχνίτες λιγότερο ικανούς²⁶⁶. Η διακόσμηση αυτών των ποδιών είναι σε γενικές γραμμές όμοια με την αντίστοιχη άλλων ανάλογων κλινών με μικρές όμως διαφοροποιήσεις. Στο επίκρανο, που ορίζεται πάνω και κάτω με πλαστικές ταινίες και κυμάτια, υπάρχει ζεύγος ανάγλυφων μεγάλων ελίκων και ανάμεσά τους φύεται ανθέμιο που στο αριστερό πόδι της α' κλίνης έχει πέντε φύλλα τα οποία κλίνουν έντονα προς τα μέσα. Η εκτέλεση του ανθέμιου στα άλλα πόδια είναι κατά πολύ ατελέστερη και μάλιστα στο δεξιό πόδι της ίδιας κλίνης αποδόθηκε επτάφυλλο. Σε κανένα από τα τρία πόδια δεν υπάρχει το συνηθισμένο (αμέσως κάτω από το επίκρανο) αβακωτό κόσμημα με τα εννέα διάχωρα και θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ή δεν αποδόθηκε καθόλου ή, το πιο πιθανό, είχε δηλωθεί γραπτά, όπως, για παράδειγμα, στις κλίνες της Ποτίδαιας, και με τον καιρό εξαφανίστηκε. Πάνω και κάτω από τις μεγάλες πλαστικές εγχοπές των κεντρικών ελίκων (με τα τρία επάλληλα ζεύγη των οφθαλμών) υπάρχουν και στα τρία πόδια από δύο αντίνωτα μεγάλα ανθέμια — εννεάφυλλα τα πάνω, επτάφυλλα τα κάτω — των οποίων το κεντρικό στέλεχος αποδόθηκε καλινκόσχημο. Διαφορές στην εκτέλεση υπάρχουν και εδώ: έτσι, πάλι για παράδειγμα, μόνον στο δεξιό πόδι της α' κλίνης και στη βάση του ανώτερου ανθέμιου αποδόθηκε ένα πρόσθετο ζεύγος φυλλαρίων και μάλιστα με κλίση προς τα μέσα, ενώ σε όλα τα άλλα ανθέμια τα φύλλα στρέφονται προς τα έξω. Αξίζει ακόμη να προσέξουμε την έντονη σχηματοποίηση του κατώτερου ανθέμιου στο πόδι της β' κλίνης, που διαφοροποιείται αισθητά από όλα τα άλλα²⁶⁷. Τέλος, στη βάση και των τριών

264. Βλ. ό.π., υποσημ. 248.

265. Πρβλ. την πλαστική επίσης απόδοση των ίδιων στοιχείων και στις κλίνες των τάφων Βεργίνας V (βλ. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 35, εικ. 13-14) και Νέων Κερδυλλίων Ι (Λ. Παρλαμά, ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, 788, Πίν. 580 β), καθώς επίσης και στο μεμονωμένο τμήμα κλίνης από τη Μεσολακκιά Σερρών (σ. 111 κ.ε.).

266. Διαφορές μεταξύ των ποδιών παρατηρούνται ακόμη και στις διαστάσεις του μετώπου τους. Έτσι, για παράδειγμα, το αριστερό πόδι της α' κλίνης παρουσιάζει ελαφρά μικρότερο πλάτος από το αντίστοιχο δεξιό της.

267. Πρβλ. την ανάλογη απόδοση του κοσμήματος και στα πόδια του θρόνου Α του τάφου της Ερέτριας (βλ. Vollmoeller, AM 1901, 345 κ.ε., πίν. XIII), αλλά και της λίθινης κλίνης του τάφου Νέων Κερδυλλίων Ι (βλ. Παρλαμά ό.π., υποσημ. 265).

ποδιών, αμέσως κάτω από ανάγλυφη κυματοφόρα ζώνη αποδόθηκε ένα διακοσμητικό στοιχείο αρκετά σπάνιο στις άλλες κλίνες. Πρόκειται για ένα πλατύ φύλλο άκανθας από το μέσον της οποίας ξεκινούν δύο λεπτές έλικες που απολήγουν σε αντίστοιχους οφθαλμούς²⁶⁸. Και ενώ στο δεξιό πόδι της α' κλίνης από τη συμβολή των δύο ελίκων προβάλλει ένας καλλίγραμμος φυτικός κάλυκας, στο αντίστοιχο σημείο του αριστερού ποδιού αποδόθηκε ένα απλό ρομβόσχημο κόσμημα και στο πόδι της β' κλίνης δεν δηλώθηκε τίποτε απολύτως.

Από την άποψη του υλικού κατασκευής τους — όσο τουλάχιστον αφορά την ορατή τους κάθετη όψη — ανήκουν και οι κλίνες της Πύδνας στις ιδιαίτερες εκείνες και σπάνιες για το μακεδονικό χώρο περιπτώσεις που χρησιμοποιείται το μάρμαρο. Πράγματι τα μέτωπά τους αποτελέστηκαν από μεγάλες χοντρές πλάκες μαρμάρου (πάχ. 0,25 μ.), όμοιο με εκείνο που χρησιμοποιήθηκε και για τη δίφυλλη θύρα του θαλάμου²⁶⁹. Η α' κλίνη συναρμολογήθηκε από δύο τέτοιες άνισες μεταξύ τους πλάκες στις οποίες δουλεύτηκαν συμφυώς και τα πόδια. Η αριστερή πλάκα είναι σε μήκος σχεδόν διπλάσια από την αντίστοιχη του δεξιού μέρους και είναι χαρακτηριστικό ότι οι δύο πλάκες ενώνονται μεταξύ τους με δυνατό σιδερένιο σύνδεσμο στην πάνω οριζόντια επιφάνεια²⁷⁰. Η αντίστοιχη β' κλίνη του θαλάμου, που εξαιτίας της τοποθέτησής της παρουσιάζει ορατό μέτωπο κατά πολύ μικρότερο της προηγούμενης, αποτελέστηκε (μαζί με το πόδι) από μία παρόμοια πλάκα. Το υπόλοιπο του πλάτους των κλινών, μέχρι δηλαδή τους εσωτερικούς τοίχους του θαλάμου, χτίσθηκε με μικρότερες πέτρες, που στη συνέχεια επιχρίσθηκαν στην πάνω επίπεδη επιφάνεια των κλινών και με λευκό κονίαμα²⁷¹. Στη ζωγραφική αναπαράσταση του ταφικού θαλάμου που μας άφησαν οι πρώτοι μελετητές του μνημείου²⁷² τα υπερυψωμένα επίκρανα των κλινών δεν φαίνονται να συνεχίζουν στο ίδιο ύψος μέχρι τους τοίχους του τάφου. Κρίνοντας και από άλλες περιπτώσεις και κυρίως από την αντίστοιχη λεπτομέρεια στις κλίνες της Ποτίδαιας θα πρέπει μάλλον να πιστέψουμε στην αναπαράσταση του θαλάμου από τον Δ. Παντερμαλή²⁷³, στην οποία τα επίκρανα των ποδιών συνεχίζουν με το ίδιο ύψος σε όλο το πλάτος των κλινών. Αφού προσθέσουμε ότι οι ορατές στενές πλευρές και των δύο κλινών παρέμειναν αδιαμόρφωτες, επιστρέφουμε στο εμπρός τους μέτωπο, για να συμπληρώσουμε ότι αυτό επιχρίστηκε και με λεπτό στρώμα λευκού κονιάματος, που εν μέρει τουλάχιστον δέχθηκε στη συνέχεια και απλή επάλειψη χρώματος. Συγκεκριμένα και στις κλίνες αυτές το τύ-

268. Πρβλ. το όμοιο διακοσμητικό θέμα στο ίδιο ακριβώς σημείο των κλινών του τάφου της Ποτίδαιας, όπου όμως αυτό δηλώθηκε γραπτά (βλ. σ. 33).

269. Heuzey - Daumet, *Mission*, 248. Τόσο η α' κλίνη του τάφου, όσο και η πόρτα του θαλάμου με όλη της την περίτεχνη χάλκινη εξάρτηση, μεταφέρθηκαν στο Μουσείο του Λούβρου. Αντίθετα και όπως με πληροφόρησε ο υπεύθυνος του Τμήματος Ελληνικών Αρχαιοτήτων του Λούβρου F. Baratte (βλ. ό.π., υποσημ. 232), η β' κλίνη του τάφου δεν έφθασε ποτέ στο Μουσείο του Λούβρου και το πιθανότερο είναι να βρίσκεται στο θάλαμο του μνημείου, κάτω από τα χώματα με τα οποία ξαναγέμισε.

270. Η αριστερή πλάκα του μετώπου της κλίνης έχει μήκος 1,34 και η αντίστοιχη δεξιά 0,73 μ. Επισημαίνουμε εδώ την αντιστοιχία στα υλικά και στον τρόπο κατασκευής με τις μαρμάρινες επίσης κλίνες της Ποτίδαιας, αλλά και με το τμήμα της Μεσολακκιάς Σερρών (βλ. σ. 111 κ.ε.). Και σε αυτές τις κλίνες έγινε χρήση ανάλογου σιδερένιου συνδέσμου.

271. Και στο σημείο αυτό η κατασκευή τους είναι όμοια με την αντίστοιχη των κλινών της Ποτίδαιας.

272. Heuzey - Daumet, *Mission*, πίν. 20.2.

273. Δ. Παντερμαλής, *Πιερίδα Ι*, εικ. 11.

μπανο έφερε ενιαίο κόκκινο βάθος²⁷⁴, ενώ αντίθετα ο πλατύς επίπεδος χώρος αμέσως κάτω από το δεύτερο και στενότερο κανόνα αφέθηκε λευκός με λείανση μόνον του κονιάματος²⁷⁵.

Το μήκος της κάθε κλίνης ήταν 2,07 μ., ενώ το συνολικό πλάτος γύρω στο 1 μ. Το ύψος τους στα πόδια έφθανε τα 0,96 μ., ενώ χωρίς αυτά ήταν 0,73 μ. Όσον αφορά όμως την τελευταία διάσταση, έχουμε να παρατηρήσουμε ότι η β' κλίνη στον πίσω τοίχο υψωνόταν κατά 0,20 μ. περίπου περισσότερο από την α' κλίνη. Τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι πατούσε πάνω σε ορθογώνιο, αδιαμόρφωτο κατά τα άλλα βάθρο, ψηλότερο αρκετά από αυτό που υπήρχε και στην α' κλίνη²⁷⁶. Συνέπεια αυτής της διαφοράς ύψους, που θα πρέπει να προστεθεί στις άλλες (κατασκευαστικές και διακοσμητικές) διαφορές των δύο κλινών που προαναφέραμε, είναι ότι όλα τα στοιχεία του μετώπου της β' κλίνης πρόβαλλαν σε επίπεδο ψηλότερο από τα αντίστοιχα της α' κλίνης. Με τον τρόπο όμως αυτό το γενικό αποτέλεσμα δεν έδειχνε αρμονικό και δεν είμαστε σε θέση να εξηγήσουμε τους λόγους που επέβαλαν αυτήν την κατασκευαστική ασυμμετρία.

Η συμπαγής κατασκευή των κλινών επιβάλλει να δεχθούμε ότι στο θάλαμο του τάφου της Πύδνας έγινε απλός ενταφιασμός δύο νεκρών. Ακόμη, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι τα σώματα των νεκρών εναποτέθηκαν πάνω σε πραγματικά στρώματα, αν και οι ερευνητές του τάφου ομολογούν ότι παρά τις φροντίδες τους δεν βρέθηκαν στοιχεία που να πιστοποιούν κάτι τέτοιο²⁷⁷.

Μοναδικό μέχρι σήμερα φαινόμενο στους μακεδονικούς τάφους αποτελεί η ύπαρξη διακόσμησης και μάλιστα πλαστικής μέσα στους μεγάλους επίπεδους χώρους που ορίζονται και στις δύο κλίνες από τα πόδια, τον κατώτερο ανάγλυφο κανόνα και το δάπεδο του θαλάμου. Στην πρώτη κλίνη και στην αριστερή πλευρά της έχει αποδοθεί με έξεργο ανάγλυφο ένας μεγάλος καθιστός σκύλος²⁷⁸. Το ζώο, που σχεδόν αγγίζει το αριστερό πόδι της κλίνης, αποδίδεται σε πλάγια θέση και στραμμένο σαν άγριος φρουρός προς την είσοδο του θαλάμου. Το κεφάλι του πλαισιωμένο με πλούσιο τρίχωμα είναι σχετικά μεγάλο και εικονίζεται σχεδόν κατά μέτωπο με μεγάλα κρεμασμένα αυτιά και στόμα μισάνοιχτο²⁷⁹. Τα πίσω και το αριστερό εμπρός πόδι του είναι μαζεμένα σε αντίθεση με το εμπρός δεξιό του πόδι, που αποδόθηκε τεντωμένο, ώστε να ακουμπά σχεδόν στο πόδι της κλίνης. Το ζώο εικονίζεται καθιστό πάνω σε μια ανώμαλη επιφάνεια που υποδηλώνει το έδαφος. Παρά τη φυσικότητα της στάσης η απόδοση του ζώου θεωρείται ατελής και ποιοτικά αδύναμη και, όπως σημειώνουν και οι πρώτοι μελετητές του μνημείου, «η εργασία δείχνει περισσότερο συναίσθημα παρά φροντίδα»²⁸⁰. Το πιστό κατοικίδιο ζώο δίνει την

274. Πρβλ. την ίδια χρωματική αναλογία και στα τύμπανα των κλινών στους τάφους Αγγίστας, Αμφίπολης Ι και ΙV, Βεργίνας V, Δίου Ι, Παλατίτσας και Ποτίδαιας (βλ. ό.π., υποσημ. 202).

275. Μεγάλα τμήματα αυτού του επιχρίσματος είχαν διασωθεί μέχρι την εποχή της αποκάλυψης του τάφου, κυρίως σε ολόκληρο το δεξιό μισό του μετώπου της α' κλίνης, που βρίσκεται στο Λούβρο. Σήμερα διακρίνονται ελάχιστα μόνον ίχνη του.

276. Πρβλ. τις ανάλογες βάσεις που είδαμε και στα πόδια των κλινών Αγγίστας και Νέων Κερδυλλίων Ι, καθώς και στο θρόνο του τάφου Βεργίνας Ι (βλ. Ρωμαίος, Τάφος, εικ. 18-20).

277. Heuzey - Daumet, Mission, 249.

278. Σε όλη τη σχετική με το θέμα βιβλιογραφία επαναλαμβάνεται ότι πρόκειται για λιοντάρι, γεγονός που οφείλεται προφανώς στην αδύναμη εκτέλεση του θέματος. Μόνον ο Δ. Παντερμαλής (Πιερία Ι, 13) με τον οποίο και συμφωνούμε, σημειώνει ότι πρόκειται για σκύλο.

279. Το κεφάλι του ζώου αποδόθηκε με κονίαμα και σε ανάγλυφο πολύ πιο έξεργο από το υπόλοιπο σώμα. Η απόδοση έγινε με μήτρα, η οποία βρέθηκε από τους ερευνητές του μνημείου μέσα στο θάλαμο (Heuzey - Daumet, ό.π.).

280. Heuzey - Daumet, ό.π.

εντύπωση του άγρυπνου συντρόφου που περιμένει υπομονετικά τον κύριό του²⁸¹. Ο Vollmoeller παραλληλίζει το ζώο, που και αυτός το θεωρεί λιοντάρι, με το αντίστοιχο χθόνιο σύμβολο στο θρόνο της Κυβέλης²⁸², ενώ η Gossel το συνδέει με τα αρχαία συμπόσια²⁸³.

Στην αντίστοιχη μεγάλη επιφάνεια της β' κλίνης έχει αποδοθεί επίσης ανάγλυφα ένα φίδι. Η ουρά του ελίσσεται ελεύθερα, το χοντρό του σώμα κουλουριάζεται στο μέσον σχηματίζοντας πλήρη κύκλο και το κεφάλι του, ανορθωμένο, βλέπει προς το μοναδικό πόδι αυτής της κλίνης. Η απόδοση του αναγλύφου είναι καλή και οι περισσότεροι μελετητές είδαν στο θέμα χθόνιους και ιερούς συμβολισμούς. Έτσι, οι Heuzey και Daumet επισημαίνουν την εικονογραφική ομοιότητα του φιδιού με αντίστοιχα επισήματα ασπίδων και το θεωρούν σύμβολο οικογενειακό²⁸⁴, ενώ ο Vollmoeller το συνδέει με τα φίδια των επιτύμβιων αναγλύφων από τα Χρύσαφα της Λακωνίας και κατ'επέκταση με τα νεκρόδειπνα, όπου το θέμα είναι πολύ συχνό²⁸⁵. Τέλος, η Gossel σημειώνει και άλλες περιπτώσεις ανάλογων φιδιών απεικονισμένων σε τάφους παραθέτοντας και σχετική με το θέμα βιβλιογραφία²⁸⁶.

Αναφέραμε ήδη ότι οι διάφοροι ερευνητές δεν συμφωνούν μεταξύ τους για τη χρονολόγηση του τάφου τοποθετώντας την κατασκευή του από τον 4ο έως και το 2ο αι. π.Χ. Επειδή δεν έχουμε κανένα λόγο να πιστεύουμε ότι οι κλίνες τοποθετήθηκαν στο θάλαμο μετά την κατασκευή του τάφου, τις θεωρούμε σύγχρονες με αυτόν και θα προσπαθήσουμε από τη μορφή τους να φθάσουμε σε κάποια χρονολογικά συμπεράσματα. Βέβαια το γενικό αισθητικό αποτέλεσμα δεν φθάνει αυτό των κλινών του τάφου της Παλατίτσας²⁸⁷, όμως τα βασικά περιγράμματα και η σταθερότητα των ποδιών στις κλίνες της Πύδνας θυμίζουν τα αντίστοιχα στην κλίνη του τάφου Βεργίνας V²⁸⁸ και πιο πολύ, όπως γίνεται γενικά παραδεκτό²⁸⁹, αυτά στο θρόνο Α του τάφου της Ερέτριας²⁹⁰. Οι ομοιότητες και οι αντιστοιχίες αυτές δεν αφορούν μόνον τα πλαστικά περιγράμματα των ποδιών αλλά και τα διακοσμητικά στοιχεία του μετώπου τους, που παρουσιάζουν και σε αυτές τις περιπτώσεις (ιδίως στον ερετριακό θρόνο) την ίδια σχηματοποίηση με τα αντίστοιχα των κλινών της Πύδνας. Δεδομένου ότι και για τα δύο προαναφερθέντα για σύγκριση μνημεία προτείνονται υψηλές χρονολογήσεις, πιστεύουμε κατ'αναλογία ότι οι κλίνες που εξετάζουμε κατασκευάστηκαν στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Η έντονη διάλυση των αντίνωτων κυρίως ανθεμίων (στο μέσον του ύψους των ποδιών), που κατά την Gossel²⁹¹ παρουσιάζουν ένα όψιμο σχήμα που μοιάζει με άνθος, είναι ένα στοιχείο που το συναντάμε και στη διακόσμηση άλλων νεκρικών κλινών, όπως για παράδειγμα του τάφου της Ερέτριας και των Νέων Κερδυλλίων Ι, που θα δούμε παρακάτω, μνημεία και τα δύο του 4ου αι. π.Χ.

Αυτό που είναι πολύ χαρακτηριστικό στις κλίνες της Πύδνας είναι η ανισότητα που παρατηρείται ανάμεσα στη σχεδίαση και στην εκτέλεση της πλαστικής διακόσμησης. Η ανισότητα αυτή γίνεται αισθητή και στα μέτωπα των ποδιών, όπου διαπιστώσαμε αρκετές διαφοροποιήσεις και

281. Πρβλ. και τους ομηρικούς *τραπεζῆς κύνες* (Ιλιάς Ψ, 173).

282. Vollmoeller, Kammergräber, 55.

283. Gossel, 223.

284. Heuzey - Daumet, Mission, 265.

285. Vollmoeller, Kammergräber, 55.

286. Gossel, 223 και σημ. 1123.

287. Heuzey - Daumet, Mission, 232-233, πίν. 15-16.

288. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, εικ. 13-14.

289. Vollmoeller, Kammergräber, 38 και Gossel, 224 (αναφέρονται στη διακόσμηση κυρίως των ποδιών).

290. Vollmoeller, AM 1901, 345 κ.ε., πίν. XIII.

291. Gossel, 224.

ασυμμετρίες κατά την απόδοση των λεπτομερειών, κυρίως όμως στην απεικόνιση του καθιστού ζώου της α' κλίνης, το οποίο σχεδιάστηκε μεν σωστά, αποδόθηκε όμως αδέξια. Το γεγονός αυτό μπορεί να οφείλεται είτε σε βιασύνη κατά την εκτέλεση της διακόσμησης είτε, το πιο πιθανό, (αν κρίνουμε από τις διαφορές της διακόσμησης ανάμεσα στο αριστερό, πιο επιμελημένο, πόδι της α' κλίνης και στα άλλα δύο), σε διαφορετικά μάλλον χέρια καλλιτεχνών.

ΤΜΗΜΑ ΚΛΙΝΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΣΟΛΑΚΚΙΑ ΣΕΡΡΩΝ (Σχ.έδ. 4· Πίν. 32 α)

Αδημοσίευτο τμήμα λίθινης ταφικής κλίνης που παραδόθηκε σχετικά πρόσφατα στο Μουσείο της Αμφίπολης και καταγράφηκε με Αριθ. Ευρ. Λ 16²⁹².

Η ακριβής προέλευση του τμήματος αυτού είναι άγνωστη. Αποτελεί τυχαίο και μεμονωμένο εύρημα από τη θέση Λακκοβίκια της Κοινότητας Μεσολακκιάς Σερρών. Η περιοχή αυτή βρίσκεται σε απόσταση λίγων μόνον χιλιομέτρων από την Αμφίπολη και το πιθανότερο είναι ότι το κομμάτι προέρχεται από την κλίνη κάποιου άγνωστου μακεδονικού τάφου της αρχαίας πόλης.

Το τμήμα της Μεσολακκιάς ανήκει στο άνω δεξιό μέρος του μετώπου μιας κλίνης. Πρόκειται για μεγάλη πλάκα στην όψη της οποίας λαξεύτηκαν συμφυώς το δεξί πόδι της κλίνης και τμήμα, μήκους 0,15 μ., του κυρίως σώματος, όπου δηλώνονται πλαστικά οι δύο συνηθισμένοι οριζόντιοι κανόνες και το μεταξύ αυτών τύμπανο. Ο ανώτερος κανόνας έχει ύψος 0,125 μ., ενώ ο κατώτερος, που διασώζει το μισό περίπου του κανονικού του ύψους, μετριέται στην κατάσταση αυτή μόλις σε 0,045 μ. Το βυθισμένο (κατά 0,03 μ.) ανάμεσά τους τύμπανο έχει ύψος 0,15 μ. και είναι αυτό που φέρει την πλαστική διακόσμηση που θα δούμε παρακάτω. Το πόδι της κλίνης, που καταλαμβάνει ολόκληρη τη δεξιά πλευρά της πλάκας, διατηρείται στο μισό περίπου του ύψους του και παρουσιάζει τη γνωστή μορφή του τύπου Β²⁹³. Λείπει όλο το κάτω μισό, όπου θα υπήρχαν οι συνηθισμένες μεγάλες πλαστικές εγχοπές και η βάση. Φέρει ακόμη ελαφρές αποκρούσεις στο δεξιό πέρας και πιο πολύ στην πάνω δεξιά γωνία του επικράνου, το οποίο έχει μέγιστο πλάτος 0,185 μ. και προβάλλει ελεύθερα υπερυψωμένο κατά 0,205 μ. Κατά τα άλλα το τμήμα που εξετάζουμε διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση.

Το πλαστικό περίγραμμα του ποδιού αυτού θυμίζει έντονα τα αντίστοιχα των κλινών στους τάφους της Παλατίτσας²⁹⁴, των Νέων Κερδυλλίων Ι²⁹⁵ και κυρίως της Ποτίδαιας, που περιγράφουμε παραπάνω. Φανερές είναι οι ομοιότητες με τις κλίνες των δύο τελευταίων τάφων και ως προς τη διακόσμηση του μετώπου του ποδιού, που εδώ είναι ανάγλυφη και περιλαμβάνει όλα τα συνηθισμένα στοιχεία. Η διακόσμηση αυτή μοιάζει πολύ με την αντίστοιχη γραπτή κυρίως των κλινών της Ποτίδαιας και περισσότερο στο επίκρανο, όπου όλα τα στοιχεία είναι ίδια. Όπως και στην Ποτίδαια, έτσι και εδώ το επίκρανο κορυφώνεται με ιωνικό κυμάτιο, ενώ στη βάση του ορίζεται από πλατιά ταινία. Εντελώς όμοια είναι και η απόδοση των υπόλοιπων γνωστών κοσμημάτων του επικράνου (ελίκων, οφθαλμών και ιδίως του μεγάλου ανθεμίου) με μία μόνον διαφοροποίηση κάτω από το κεντρικό ανθέμιο της κλίνης της Μεσολακκιάς, όπου αποδόθηκε και διπλό φύλλο άκανθας. Ως προς τη λεπτομέρεια αυτή η κλίνη που εξετάζουμε θυμίζει πολύ την αντί-

292. Παραδόθηκε τον Μάρτιο του 1987 από τον Π. Εφραιμίδη, κάτοικο Μεσολακκιάς Σερρών. Στην προϋσταμένη της ΙΗ' Εφορείας Καβάλας Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη και ιδιαίτερα στη φίλη Λυδία Κρανιώτη, οφείλω θερμές ευχαριστίες για την παραχώρηση της άδειας μελέτης αυτού του τμήματος.

293. Kyrieleis, 162 κ.ε.

294. Heuzey - Daumet, Mission 232-233, πίν. 15-16.

295. Α. Παρλαμά, ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, Πίν. 580 β.

στοιχη των Νέων Κερδυλλίων, όπου επίσης ανάγλυφα δηλώνεται το ίδιο διακοσμητικό θέμα. Με την κλίνη όμως των Κερδυλλίων υπάρχουν και άλλες ομοιότητες ιδίως στο κάτω από το επίκρανο τμήμα του ποδιού. Οι ομοιότητες αυτές αφορούν και το γενικό περίγραμμα των ποδιών (και στις δύο περιπτώσεις υπάρχει η ίδια ανάγλυφη πλαισίωση), πιο πολύ όμως την απόδοση του μεγάλου τετράπλευρου αβακωτού κοσμήματος αμέσως κάτω από το επίκρανο. Με όμοιο και στις δύο περιπτώσεις τρόπο το κεντρικό διάχωρο αυτού του τετραπλεύρου αποδόθηκε πλαστικά ως επίμηκες ορθογώνιο και κυρτό έξαρμα. Βέβαια στην κλίνη της Μεσολακκιάς δηλώθηκε μόνον αυτό το κεντρικό στοιχείο, ενώ σε εκείνη των Νέων Κερδυλλίων (όπως άλλωστε και σε όλες τις άλλες, όταν υπάρχει δήλωση αυτού του κοσμήματος) αποδίδονται και τα υπόλοιπα οκτώ ορθογώνια διάχωρα που περιβάλλουν το κεντρικό. Χαμηλότερα το πόδι της Μεσολακκιάς διασώζει μόνον το πάνω μισό ενός μεγάλου ανάγλυφου ανθεμίου απαραίτητου άλλωστε στο σημείο αυτό των κλινών. Κατά τη μορφή το ανθέμιο αυτό είναι πολύ κοντά με τα ανάλογα γραπτά των κλινών της Ποτίδαιας. Από το σημείο αυτό και κάτω το πόδι λείπει, είναι όμως εύκολο να φανταστούμε σε γενικές γραμμές τη μορφή του κατ' αναλογία προς τα πόδια και άλλων κλινών, κυρίως όμως προς αυτά των Νέων Κερδυλλίων και της Ποτίδαιας, με τα οποία, όπως ήδη επισημάναμε, παρουσιάζει τις μεγαλύτερες ομοιότητες.

Από πλάκες λευκού μαρμάρου, όπως και εκείνες των τάφων Νέων Κερδυλλίων και Ποτίδαιας, είχε συναρμολογηθεί και η κλίνη της Μεσολακκιάς. Η κύρια όψη του διασωθέντος τμήματος παρουσιάζει επεξεργασία εξαιρετικής ποιότητας και λείανση πολύ επιμελημένη. Στην πάνω επιφάνεια του ανώτερου κανόνα διατηρείται ακόμη, πακτωμένο στο μάρμαρο, τμήμα ενός μεγάλου σιδερένιου μολυβδοχοημένου συνδέσμου, που θα ένωνε το κομμάτι αυτό με τη συνεχόμενη πλάκα του κυρίως σώματος της κλίνης²⁹⁶. Μία άλλη τεχνική λεπτομέρεια στην επάνω αυτή επιφάνεια του κανόνα μας κάνει να υποπτευόμαστε ότι η κλίνη ήταν κενή και εχρησιμοποιείτο προφανώς ως σαρκοφάγος. Η λεπτομέρεια αυτή αφορά την ύπαρξη βαθιάς ορθογώνιας πατούρας στο εσωτερικό μέρος της πλάκας (πλ. 0,035 και βάθ. 0,06 μ.), στην οποία είναι πολύ πιθανό να είχε τοποθετηθεί σανίδωμα πάνω στο οποίο θα πατούσαν οι καλυπτήριες πλάκες της κλίνης²⁹⁷.

Το απόστημα της Μεσολακκιάς έχει συνολικό ύψος (στο υπερυψωμένο πόδι) 0,53, πλάτος 0,275 και πάχος 0,10 μ. Κρίνοντας και από τα παρόμοια στη μορφή παραδείγματα που προαναφέραμε (κυρίως κλίνες Ποτίδαιας και Νέων Κερδυλλίων) θεωρούμε βέβαιο ότι το ολικό ύψος του ποδιού θα ήταν περίπου διπλάσιο, γύρω στο 1 μ., και επομένως και η κλίνη που εξετάζουμε θα είχε τις κανονικές διαστάσεις των πραγματικών ξύλινων και των άλλων λίθινων ταφικών κλινών. Εφόσον, όπως υποθέσαμε ήδη, είναι πολύ πιθανό η κλίνη της Μεσολακκιάς να ήταν κενή, δεν αποκλείεται η ταφή που δέχθηκε να γίνει μέσα σε αυτή. Από την άλλη όμως πλευρά τίποτε δεν εμποδίζει η ταφή του νεκρού (ή μία δεύτερη) να έγινε στην επάνω επίπεδη επιφάνειά της.

Στο τμήμα του τυμπάνου της κλίνης της Μεσολακκιάς και σε πολύ έξοργο ανάγλυφο λαξεύθηκε κυκλικό θέμα, ένας μεγάλος ρόδακας ή μία φιάλη. Έχει εξωτερική διάμετρο 0,12 μ. και φέρει στο κέντρο ομφαλόσχημο κομβίο. Η επεξεργασία του θέματος είναι πολύ επιμελημένη και είναι βέβαιο ότι παρόμοια θέματα επαναλαμβάνονταν στη σειρά σε όλο το μήκος της ίδιας ζώνης²⁹⁸.

296. Ανάλογη σύνδεση με παρόμοιους συνδέσμους αναφέραμε (υποσημ. 270) ότι υπήρχε και στις μαρμάρινες κλίνες των τάφων Ποτίδαιας II και Πύδνας I.

297. Βλ. υποσημ. 242.

298. Στη ζώνη του τυμπάνου, όμοια αλλά γραπτά θέματα, είδαμε ότι φέρουν και οι κλίνες των τάφων Αμφίπολης I, Αγγίστας και Ποτίδαιας (σχετικά βλ. και υποσημ. 112).

Κατά τη γενική της μορφή, το πλαστικό περίγραμμα και κυρίως τη διακόσμηση του ποδιού της συγκρίναμε την κλίνη της Μεσολακκιάς με τις αντίστοιχες των τάφων Νέων Κερδυλλίων, Παλατίτσας και κυρίως της Ποτίδαιας, με τις οποίες παρουσιάζει και τις μεγαλύτερες ομοιότητες (π.χ. στις αναλογίες και στη διακόσμηση του επιγράνου του ποδιού, στη μορφή των ανθεμίων κτλ.). Είναι χαρακτηριστικό ότι και οι τρεις αυτοί τάφοι και κατά συνέπεια και οι κλίνες τους χρονολογούνται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Έτσι, κατ' αναλογία προς αυτούς και επειδή δεν έχουμε άλλα χρονολογικά στοιχεία, νομίζουμε ότι και η κλίνη που εξετάσαμε κατασκευάστηκε στην ίδια χρονική περίοδο.

Αφού παραμένει άγνωστος ο τάφος από τον οποίο προέρχεται η κλίνη της Μεσολακκιάς, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε κατά πόσο υπήρχε σε αυτόν και μία δεύτερη παρόμοια κλίνη. Από το υλικό πάντως κατασκευής του τμήματος που διασώθηκε και ιδίως από την εξαιρετική του επεξεργασία μπορούμε να συμπεράνουμε ανάλογη πολυτελή κατασκευή και για το μνημείο που την περιείχε.

ΤΜΗΜΑ ΚΛΙΝΗΣ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ (Πίν. 32 β)

Πρόκειται για ένα μεγάλο και μεμονωμένο τμήμα νεκρικής κλίνης που παρουσιάζεται εδώ για πρώτη φορά²⁹⁹. Το τμήμα της κλίνης, του οποίου είναι άγνωστη η ακριβής προέλευση, βρίσκεται σήμερα (μαζί με άλλες αρχαιότητες) έξω από τη βιβλιοθήκη της Μονής Παντελεήμονος του Αγίου Όρους. Αποσπάστηκε προφανώς από κάποιο άγνωστο σε μας μακεδονικό τάφο της Χαλκιδικής χερσονήσου, πιθανότατα από την ευρύτερη περιοχή του ιερού του Άμμωνος Διός στην αρχαία Αθύτο³⁰⁰.

Το απότμημα που περιγράφουμε αποτελεί μέρος του κυρίως σώματος λίθινης κλίνης, που διατηρεί μεν ολόκληρο σχεδόν το ύψος του, είναι όμως σπασμένο αριστερά και δεξιά. Κατά συνέπεια δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τη μορφή των ποδιών, αν και κατ' αναλογία προς τις κλίνες όλων των άλλων μακεδονικών τάφων είμαστε σε θέση με σχετική βεβαιότητα να υποθέσουμε ότι και αυτά θα ήταν του τύπου Β των ελληνικών κλινών. Τα πλαστικά εξάλλου στοιχεία στην όψη του σωζόμενου τμήματος συνηγορούν στην υπόθεση αυτή. Σε ψηλό ανάγλυφο υπάρχουν οι δύο παράλληλοι γνωστοί κανόνες, από τους οποίους ο ανώτερος έχει ύψος τετραπλάσιο περίπου από τον κατώτερο. Σε αντίθεση όμως με ό,τι συμβαίνει σε άλλες κλίνες του είδους, η μεταξύ τους ζώνη του τυμπάνου με την ανάγλυφη διακόσμηση παρουσιάζεται αρκετά στενή έχοντας περίπου το ίδιο ύψος με αυτό του ανώτερου κανόνα³⁰¹. Στο χαμηλότερο τμήμα του μετώπου αφέθηκε μεγάλος επίπεδος και βυθισμένος κατά 0,05 μ. ακάλυπτος χώρος, ενώ ανάλογος αλλά σαφώς μικρότερου ύψους και βυθίσματος υπάρχει και στο ανώτερο σημείο της κλίνης. Το τελευταίο αυτό στοιχείο υποδηλώνει προφανώς το στρώμα και μπορούμε να υποθέσουμε ότι, μολονότι στην εξωτερική της όψη η κλίνη παρουσιάζει την κανονική μορφή, εσωτερικά μπορεί να ήταν κενή, στον τύπο δηλαδή της κλινόμορφης σαρκοφάγου, όπως υποθέσαμε προηγουμένως και για το τμήμα

299. Στο συνάδελφο Ι. Παπάγγελο, που μου γνωστοποίησε την ύπαρξη αυτού του κομματιού, οφείλω πολλές ευχαριστίες.

300. Την πιθανότητα αυτή τη στηρίζουμε κυρίως στο γεγονός ότι και οι περισσότερες από τις άλλες αρχαιότητες που βρίσκονται στην ίδια μονή έχουν τόπο προέλευσης την περιοχή της Αθύτου. Βλ. σχετικά Ν. Νικονάνος, ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, 773 (Μονή Αγίου Παντελεήμονος).

301. Το φαινόμενο της ισοψείας ανάμεσα στις δύο ζώνες παρατηρείται και στις κλίνες του τάφου Πύδνας Ι (βλ. σ. 106-107).

της Μεσολακκιάς³⁰². Τίποτε όμως δεν αποκλείει η κλίνη να ήταν συμπαγής σύμφωνα και με άλλα γνωστά παραδείγματα³⁰³. Είχε λαξευθεί σε χοντρές μεγάλες πλάκες λευκού μαρμάρου³⁰⁴. Υποθέτουμε ότι το κυρίως σώμα της αποτελούνταν από μια τέτοια πλάκα, δεν είμαστε όμως σε θέση να γνωρίζουμε αν και τα πόδια ήταν συμφυή ή αν αποτελούνταν από χωριστές πλάκες μαρμάρου. Ίχνη κονιάματος ή γραπτού διακόσμου δεν παρατηρήθηκαν στην επιφάνεια της όψης.

Στη σημερινή του μορφή με τις αποκρούσεις δεξιά και αριστερά το τμήμα της κλίνης παρουσιάζεται ρομβόσχημο. Μικρού πλάτους απόκρουση υπάρχει επίσης σε όλο το μήκος της κάτω του πλευράς. Στην κατάσταση αυτή το ύψος του τμήματος είναι 0,64 μ. και το μέγιστο πάχος του 0,24 μ. Διασώζει το μεγαλύτερο μήκος στο επίπεδο του κατώτερου στενού κανόνα της όψης, 0,47 μ. Ο αντίστοιχος ανώτερος κανόνας διατηρείται σε μήκος 0,28 μ. Η κατανομή καθ' ύψος των επιμέρους ζωνών της όψης γίνεται ως εξής: η επιφάνεια που δηλώνει το στρώμα έχει ύψος 0,20 μ., ο ανώτερος πλαστικός κανόνας 0,11 μ., το βυθισμένο τύμπανο 0,10 μ., ο κατώτερος πλαστικός κανόνας 0,03 μ. και τέλος ο επίπεδος χώρος στο κατώτερο σημείο της κλίνης 0,20 μ.³⁰⁵.

Επειδή, όπως προαναφέραμε, η κλίνη μπορεί να ήταν συμπαγής ή κενή εσωτερικά, ανάλογα και η ταφή που έγινε σε αυτήν θα μπορούσε να ήταν ή απλή εναπόθεση πάνω της ή ακόμα και ενταφιασμός στο εσωτερικό της.

Διακόσμηση πλαστική σε εξεργό ανάγλυφο εξαιρετικής ποιότητας υπήρχε μόνο στη στενή ζώνη του τυμπάνου με θέματα από το ζωικό βασίλειο³⁰⁶. Εικονίζονται στα αριστερά ένας πάνθηρας και πολύ κοντά του, προς τα δεξιά, ένας γρύπας που διατηρείται μόνον κατά το πίσω του σώμα. Αν κρίνουμε από την προς τα δεξιά κατεύθυνση και των δύο ζώων, θα πρέπει ίσως να συμπεράνουμε ότι το σωζόμενο τμήμα ανήκε στο αριστερό μισό της κλίνης³⁰⁷. Ο πάνθηρας, μήκ. 0,20 μ., εικονίζεται κατά κρόταφον σε απειλητικό βηματισμό και με έντονο διασκελισμό των πίσω κυρίως σκελών. Η μακριά του ουρά ελίσσεται ελεύθερα στον αέρα, ενώ το εύσαρκο σώμα του θηρίου αποδόθηκε με γνώση των ανατομικών λεπτομερειών. Ο εικονογραφικός τύπος είναι πολύ γνωστός και τον συναντούμε σε πάμπολλες απεικονίσεις του ζώου³⁰⁸. Από το σώμα του γρύπα,

302. Πρβλ. και τις κλίνες αυτού του τύπου στους τάφους Βεργίνας V (σ. 89), Θεσσαλονίκης I (σ. 97) και πιθανότατα Αμφίπολης IV (σ. 104).

303. Πρβλ., για παράδειγμα, τις κλίνες του τάφου Αμφίπολης I (βλ. σ. 85), που, μολονότι φέρουν λίθινο στρώμα, είναι συμπαγείς.

304. Βλ. το ίδιο υλικό και τον ανάλογο τρόπο κατασκευής και στις κλίνες των τάφων Ποτίδαιας, Δίου I, Πύδνας I, Σταυρούπολης Ξάνθης κ.α. Βλ. σχετικά και σ. 189-170.

305. Αξίζει να σημειώσουμε ότι η κατανομή αυτή θυμίζει πολύ την αντίστοιχη στις κλίνες του τάφου Αμφίπολης I (βλ., σ. 86).

306. Από την άποψη της θέσης αυτής της διακόσμησης η κλίνη που εξετάζουμε συγγενεύει με τις ανάλογες στους τάφους Δίου I και Αμφίπολης IV, καθώς και με το τμήμα της Μεσολακκιάς (όπου όμως τα θέματα ήταν εντελώς διαφορετικά).

307. Πρβλ. την κατώτερη ζωφόρο των κλινών της Ποτίδαιας με πολύ ανάλογο περιεχόμενο. Σε αυτήν η κατεύθυνση των ζώων διαφοροποιείται από τα αριστερά προς τα δεξιά για λόγους συμμετρίας (βλ. σχετικά σ. 53 κ.ε.).

308. Βλ., για παράδειγμα, την όμοια απόδοση των πανθήρων (αλλά και των λιονταριών) στην κατώτερη ζώνη των κλινών της Ποτίδαιας (υποσημ. 307). Πολύ μεγαλύτερη όμως είναι η ομοιότητα του πάνθηρα στην ανάγλυφη σαρκοφάγο, τη λεγόμενη του Μεγάλου Αλεξάνδρου, στην Κωνσταντινούπολη (Schefold, Sarkophag, πίν. 6). Πρβλ. ακόμη και την ανάλογη απεικόνιση του ίδιου ζώου στον κρατήρα του Δερβενίου (Γιούρη, Κρατήρας, 16 και 41, πίν. 48), για να αρκεστούμε σε λίγες μόνον χαρακτηριστικές και περίπου σύγχρονες αποδόσεις του ίδιου θέματος.

που σώζεται σε μήκος 0,08 μ., διακρίνονται μόνον τα δυνατά πίσω σκέλη του, μικρό τμήμα της μιας φτερούγας και η μακριά ουρά που ελίσσεται σχηματίζοντας πλήρη κύκλο. Κρίνοντας όμως από τα μέρη αυτά του μυθικού τέρατος δεν μπορούμε να μην σημειώσουμε τη μεγάλη εικονογραφική ομοιότητα με τα αντίστοιχα ζώα της ίδιας ζωφόρου των γραπτών κλινών της Ποτίδαιας³⁰⁹. Χαρακτηριστική και εδώ άλλωστε είναι η δήλωση του ορεινού τοπίου κάτω από τα πόδια των ζώων. Η απόδοση στη σειρά των δύο θεμάτων και μάλιστα σε πυκνή, όπως φαίνεται, διάταξη δεν αφήνει καμιά αμφιβολία ότι όμοια με αυτά που περιγράψαμε ή και άλλα ανάλογα ζώα θα κοσμούσαν τη ζωφόρο σε όλο της το μήκος.

Χρονολογικά στοιχεία για την κατασκευή της κλίνης μπορούμε να αντλήσουμε μόνον από την πλαστική διακόσμηση σε σύγκριση με άλλες ανάλογες παραστάσεις της αρχαίας τέχνης. Όλα, λοιπόν, τα έργα με τα οποία συγκρίναμε τα δύο ανάγλυφα ζώα (κλίνες Ποτίδαιας, κρατήρας Δερβενίου και κυρίως σαρκοφάγος Μεγάλου Αλεξάνδρου) τοποθετούνται στα τελευταία χρόνια του 4ου αι. π.Χ. Έτσι, θεωρούμε πολύ πιθανή τη χρονολόγηση της κλίνης που εξετάζουμε γύρω στο 300 π.Χ. Κρίνοντας από το υλικό κατασκευής της κλίνης και πιο πολύ από την υψηλή ποιότητα των ανάγλυφων παραστάσεων της συμπεραίνουμε ανάλογη ποιότητα για τα υπόλοιπα μέρη της κλίνης (ή των κλινών) του άγνωστου σε μας τάφου αλλά και για το ίδιο το μνημείο που την (ή τις) περιείχε.

ΛΙΘΙΝΕΣ ΚΑΙΝΕΣ ΜΕ ΑΚΟΣΜΗΤΕΣ ΖΩΝΕΣ

Στην κατηγορία αυτή εξετάζονται εκείνες από τις λίθινες κλίνες των μακεδονικών τάφων που παρά την κανονική πλαστική διαμόρφωσή τους δεν φέρουν καμιά διακόσμηση στις οριζόντιες ζώνες της όψης τους. Πρόκειται για τις κλίνες των παρακάτω επτά τάφων³¹⁰.

- α) Αγίου Αθανασίου I
- β) Δίου II
- γ) Θεσσαλονίκης III
- δ) Νέων Κερδυλλίων I
- ε) Παλατίτσας
- στ) Πέλλας
- ζ) Σταυρούπολης Ξάνθης.

309. Σημειώνουμε ακόμη και τους παρόμοιους γραπτούς γρύπες στις αντίστοιχες ζώνες των κλινών στους τάφους Βεργίνας V και Θεσσαλονίκης I (βλ. σ. 90-91 και 101, αντίστοιχα).

310. Ο συνάδελφος Μ. Μπέσιος με πληροφόρησε τελευταία για την ύπαρξη ενός μεγάλου αδημοσίετου τμήματος κλίνης στην Αρχαιολογική Συλλογή της Πύδνας. Το κομμάτι αυτό, που χρησιμοποιήθηκε ως καλυπτήρια πλάκα σε κιβωτιόσχημο ρωμαϊκό τάφο, προέρχεται κατά πάσα πιθανότητα από άγνωστο σε μας μακεδονικό τάφο της περιοχής Μακρυγιάλου Πιερίας (βρέθηκε στο αγροτεμάχιο αριθ. 492, ιδιοκτησίας Γ. Παγωνίδη, στο Μακρυγιάλο. Σχετικές πληροφορίες βλ. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, 285). Πρόκειται συγκεκριμένα για χοντρή μαρμάρινη πλάκα σχήματος ορθογώνιου παραλληλεπίπεδου, διαστ. 1,31 x 0,60 x 0,24 μ. Σε αντίθεση με τις άλλες της πλευρές, που ήταν αθέατες και έχουν δεχθεί αδρή επεξεργασία, η εμπρός κύρια όψη της είναι καλά λειασμένη και φέρει τους δύο συνηθισμένους οριζόντιους πλαστικούς κανόνες, από τους οποίους ο ανώτερος έχει ύψος 0,08 και ο κατώτερος 0,05 μ. Το μεταξύ τους βυθισμένο τύμπανο μετράται σε ύψος 0,2, ενώ ο μεγάλος επίπεδος χώρος του κάτω μέρους 0,25 μ. Χαρακτηριστικό ιδιαίτερο και σε αυτή τη μαρμάρινη κλίνη (όπως και στις ανάλογες της Ποτίδαιας, Πύδνας I και Μεσολακκιάς) είναι ότι και στα δύο άκρα της άνω στενής πλευράς της πλάκας που διασώθηκε υπάρχουν από ένας μεγάλος ορθογώνιος τόρμος για τη σύνδεση προφανώς (με σιδερένιους συνδέσμους) με τα δύο αντίστοιχα πόδια της κλίνης, τα οποία πρέπει και εδώ να τα φαντασθούμε ορθογώνιας διατομής και με πλαστικά περιγράμματα, κατά το γνωστό σχήμα του τύπου Β των κλινών.

ΤΑΦΟΣ ΑΓΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Ι (Σχέδ. 5)

Φ. Πέτσας, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, 399, Πίν. 302 γ.

Φ. Πέτσας, Μακεδονικά 9 (1969), 168, πίν. 68-69.

Φ. Πέτσας, Μακεδονικά 15 (1975), 175, εικ. 22-24.

Gossel, 84.

Διθάλαμος μακεδονικός τάφος με δωρική πρόσοψη. Διαστάσεις προθαλάμου 1,90 x 2,96 μ., κυρίως θαλάμου 3 x 2,96 μ.³¹¹. Χρονολογείται από τη Gossel στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ., ενώ η Miller με βάση κυρίως τα αρχιτεκτονικά στοιχεία ανεβάζει την κατασκευή του μνημείου στις αρχές του ίδιου αιώνα³¹².

Με την ίδια διάταξη σε σχήμα Γ, που συναντήσαμε και στους τάφους Πύδνας Ι και Θεσσαλονίκης Ι, υπάρχουν και εδώ δύο νεκρικές κλίνες, από τις οποίες η μία είναι προσκολλημένη κατά μήκος του αριστερού πλευρικού τοίχου και η δεύτερη στον απέναντι από την είσοδο τοίχο του θαλάμου. Κατ' απόλυτη επίσης αντιστοιχία με τον τάφο της Πύδνας και αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στον τάφο της Θεσσαλονίκης, ορατό παραμένει ολόκληρο το μέτωπο της κλίνης του αριστερού τοίχου, ενώ αυτή στον τοίχο του βάθους κρύβει το αριστερό μισό της όψης της πίσω από την στενή πλευρά της πρώτης κλίνης. Δεδομένου ακόμη ότι η υπολειπόμενη με τη διάταξη αυτή πίσω δεξιά γωνία του θαλάμου γεμίζει με ένα χτιστό ταφικό έπιπλο, ο αριστερός και ο πίσω τοίχος του θαλάμου καταλαμβάνονται ταφικά, σε όλο τους το μήκος από τα τρία αυτά ταφικά έπιπλα.

Στην εξωτερική τους εμπρός όψη και στις βασικές τους γραμμές είναι και οι κλίνες του Αγίου Αθανασίου διαμορφωμένες, όπως και οι προηγούμενες που περιγράψαμε, με πόδια ορθογώνια και καμπυλωμένα που φαίνονται να κρατούν τους δύο μεταξύ τους οριζόντιους πλαστικούς κανόνες. Από μορφολογική επομένως άποψη κατατάσσονται και αυτές στον τύπο Β³¹³.

Χαρακτηριστικά της διαμόρφωσης του μετώπου είναι τα ψηλόλιγνα πόδια που πατούν πάνω σε ψηλές και αδιαμόρφωτες ορθογώνιες βάσεις³¹⁴, καθώς και οι πολύ λεπτοί μεταξύ τους οριζόντιοι κανόνες, στοιχεία που φέρνουν πολύ κοντά τις κλίνες του Αγίου Αθανασίου στα ξύλινα πρότυπά τους. Από τους δύο κανόνες της όψης των κλινών ο κατώτερος έχει το μισό περίπου ύψος του ανώτερου και έχει αποδοθεί σε επίπεδο αρκετά ψηλότερο από αυτό των κεντρικών εγκοπών στα πόδια. Αξίζει στο σημείο αυτό να επισημάνουμε τη μεγάλη ομοιότητα και αναλογία στην κατανομή των επιμέρους ζωνών που παρουσιάζουν οι κλίνες αυτές με την αντίστοιχη του τάφου της Αγγίστας (Σχέδ. 5-6). Τα πλαστικά περιγράμματα των ποδιών είναι διαμορφωμένα κανονικά, δεν έφεραν όμως στο μέτωπό τους τη συνηθισμένη διακόσμηση. Βρίσκονται αρκετά υπερυψωμένα από το κύριο σώμα των κλινών, ώστε εκείνες να χαρακτηρίζονται ως αμφικέφαλες.

Οι κλίνες ήσαν συναρμολογημένες στα κάθετα τοιχώματά τους με χοντρές πώρινες πλάκες, ενώ το εσωτερικό αποτελούσε γέμισμα από αργές πέτρες και χώμα³¹⁵. Στη συνέχεια η αδρή κάθε-

311. Όπως και αρκετοί άλλοι μακεδονικοί τάφοι, έτσι και αυτός του Αγίου Αθανασίου έχει τετράγωνο σε κάτοψη θάλαμο, πλευράς 3 μ. Βλ. σχετικά Παντερμαλής 1972, 173 κ.ε.

312. Βλ. Miller, *Macedonian Architecture*, 109 και Miller, *Macedonia and Greece*, 155.

313. Σύμφωνα με τη διάκριση του Kyrieleis, 162 κ.ε.

314. Βλ. υποσημ. 276.

315. Η Gossel, 84, αριθ. 14, κρίνοντας κυρίως από τη σημερινή κατάσταση των κλινών, τις θεωρεί κενές εσωτερικά σαρκοφάγους και πιθανολογεί ταφές στο εσωτερικό τους. Προσεκτική όμως παρατήρηση στον

τη όψη των δύο κλινών και η πάνω οριζόντια επιφάνειά τους ομαλύνθηκαν με στρώση χοντρού και λευκού κονιάματος, όμοιου με αυτό που επικαλύπτει και τους εσωτερικούς τοίχους του τάφου. Με κονίαμα επίσης σε χαμηλό ανάγλυφο, 0,01 μ., αποδόθηκαν τα πόδια και οι οριζόντιοι κανόνες της όψης των κλινών. Η ομοιομορφία στον τρόπο και στα υλικά κατασκευής των δύο κλινών, καθώς επίσης και οι ίδιες μεταξύ τους διαστάσεις είναι στοιχεία που φανερώνουν τη σύγχρονη κατασκευή τους, η οποία, όπως δείχνουν τα κονιάματα και η ομοιογένεια στο δάπεδο του θαλάμου, δεν διαφοροποιείται χρονικά από την κατασκευή του μνημείου. Οι δύο κλίνες έχουν τις ίδιες διαστάσεις: μήκος 2,05, πλάτος 0,95, ύψος ποδιών 0,80 μ. Ο ανώτερος πλαστικός κανόνας έχει ύψος 0,10, ο αντίστοιχος κατώτερος μόλις 0,06, ενώ το μεταξύ τους τύμπανο 0,13 μ.

Στον τάφο, που βρέθηκε ολοκληρωτικά συλημένος, δεν προέκυψαν στοιχεία διαφωτιστικά για το είδος των ταφών που είχαν γίνει εκεί. Κρίνοντας όμως από το μήκος των κλινών και τη συμπαγή κατασκευή τους θεωρούμε πιο πιθανό – αντίθετα από την άποψη της Gossel³¹⁶ – ότι οι ταφές έγιναν πάνω σε αυτές ως απλές εναποθέσεις.

Ένα στοιχείο που προσιδιάζει στις κλίνες του Αγίου Αθανασίου είναι ότι τα πόδια τους στο σημείο που αυτές εφάπτονται είναι λιγότερο υπερυψωμένα από τα αντίστοιχα στα άκρα. Πιο συγκεκριμένα, ενώ τα πόδια στη συμβολή των δύο κλινών εξέχουν ελεύθερα προς τα πάνω κατά 0,12 μ., αυτά στα άκρα εξέχουν κατά 0,17 μ. Η τεχνική αυτή λεπτομέρεια φανερώνει πιθανότατα ότι τα προσκεφάλαια των νεκρών ήταν στα δύο αντίθετα άκρα των κλινών με τα πόδια τους στο σημείο επαφής. Το φαινόμενο είναι περίεργο και θα το σχολιάσουμε στο τρίτο μέρος αυτής της μελέτης σε σχέση με τη θεωρία περί «τρικλίνων οίκων», τους οποίους υποστηρίχθηκε ότι αντιγράφουν οι θάλαμοι των μακεδονικών τάφων³¹⁷.

Σημειώσαμε πιο πάνω ότι οι δύο κλίνες είναι κατασκευαστικά σύγχρονες με τον τάφο. Είπαμε ακόμη ότι αυτές από την άποψη της πλαστικής διαμόρφωσης του μετώπου τους συγγενεύουν με την κλίνη κυρίως του τάφου της Αγγίστας. Όπως και σε εκείνη, έτσι και σε αυτές του Αγίου Αθανασίου προξενούν εντύπωση τα λεπτά πόδια και οι στενοί μεταξύ τους οριζόντιοι κανόνες. Σε αντίθεση, για παράδειγμα, με τις κλίνες της Ποτίδαιας, που επιβάλλονται με τη δύναμη και τη στιβαρότητά τους, αυτές που εδώ εξετάζουμε φαίνονται πιο όψιμες και εξελιγμένες. Συγκριτικά, λοιπόν, και με βάση τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά δεχόμαστε τη χρονολόγησή τους στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ.

Όπως ήδη αναφέραμε, η πίσω δεξιά γωνία του θαλάμου, τετράγωνη και πλευράς περίπου 1 μ., γεμίζει με ένα χτιστό κυβόσχημο ταφικό έπιπλο, που από τα πλαστικά στοιχεία της όψης του χαρακτηρίζεται ως «δίφρος»³¹⁸. Είναι συμπαγής, χτισμένος με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, όπως και οι κλίνες του τάφου, με χοντρές δηλαδή πώρινες πλάκες στην εμπρός ορατή όψη, που, όπως και η πάνω επίπεδη επιφάνεια, δέχθηκε επίχρσιμα λευκού κονιάματος. Με το κονίαμα δηλώθηκε ανάγλυφα η μορφή του δίφρου, τα δύο δηλαδή πόδια του και το οριζόντιο πάνω σε αυτά κάθι-

τάφο δείχνει ότι αυτές ήταν χτισμένες συμπαγώς. Τούτο συνάγεται από το μεγάλο σωρό των αργών λίθων που βρίσκονται στο θάλαμο του μνημείου και αποτελεί έργο των σύγχρονων τυμβωρύχων, κυρίως όμως από τα ίχνη του χοντρού στρώματος του κονιάματος (περισσότερα στο δεξιό άκρο της κλίνης του βάθους), που σφράγιζε τις κλίνες στην πάνω τους επίπεδη επιφάνεια.

316. Βλ. ό.π..

317. Βλ. σχετικά Heuzey - Daumet, Mission, 255 και 260.

318. Πρβλ. και τα ανάλογα χτιστά έπιπλα στους τάφους Θεσσαλονίκης II και III (βλ. αντίστοιχα G. Daux, BCH 82 (1958), 759, εικ. 6-7 και X. Μακαρόνας, Μακεδονικά 2 (1941-52), 602.

σμα. Ο δίφρος αποδόθηκε πάνω σε ψηλό στενόμακρο βάθρο όμοιου ύψους με τις βάσεις στα πόδια των κλινών, ενώ μια συνεχόμενη πιο πάνω βάση δηλώθηκε ενιαία με τα πόδια του επίπλου. Το τελευταίο αυτό στοιχείο, όπως παρατηρεί και η Gossel³¹⁹, δεν ήταν απαραίτητο και πιστεύουμε ότι αποδόθηκε για να γεμίσει απλώς το χώρο κάτω από τον δίφρο δηλώνοντας προφανώς το έδαφος στο οποίο αυτός πατά.

Η ύπαρξη του τρίτου αυτού χτιστού επίπλου δημιουργεί ένα πρόβλημα, το οποίο σχετίζεται με τον αριθμό και κυρίως με το φύλο των νεκρών που ενταφιάστηκαν στο θάλαμο του τάφου. Το πρόβλημα προκύπτει από τη στιγμή που θα δεχθούμε ότι ο δίφρος χρησιμοποιήθηκε για την ταφή ενός τρίτου νεκρού στο μνημείο. Γιατί δεν αποκλείεται να λειτούργησε και ως απλή τράπεζα για την εναπόθεση π.χ. των κτερισμάτων. Όμως η φροντισμένη πλαστική του απεικόνιση ενισχύει την άποψη για την ταφική του χρήση και η πρώτη διαπίστωση που μπορούμε να κάνουμε είναι ότι στον ίδιο θάλαμο έγιναν δύο διαφορετικά μεταξύ τους είδη ταφών: απλές εναποθέσεις πάνω στις δύο κλίνες και ταφή μετά από καύση πάνω στο δίφρο, εφόσον αυτός εξαιτίας του μικρού του μήκους δεν θα μπορούσε να δεχθεί άκαυτο σώμα. Το κύριο όμως ερώτημα που προβάλλει είναι αυτό του φύλου των νεκρών: θα πρέπει δηλαδή να συμπεράνουμε ότι οι δύο κλίνες δέχθηκαν άνδρες νεκρούς, ενώ αντίθετα ο δίφρος (κατ' αναλογία ίσως και προς τους θρόνους άλλων τάφων) δέχθηκε ταφή γυναικεία, όπως, για παράδειγμα, συνέβη και στον τάφο της Ερετρίας, στον οποίο όμως το γεγονός βεβαιώνεται και επιγραφικά³²⁰; Επειδή το πρόβλημα είναι γενικότερο και αφορά αρκετούς μακεδονικούς τάφους, αφήνουμε τη σχετική διατύπωση απόψεων για το τρίτο μέρος της μελέτης.

ΤΑΦΟΣ ΔΙΟΥ II (Σχέδ. 5)

Α. Ορλάνδος, Έργον 1955, 49-50.

Χ. Μακαρόνας, ΠΑΕ 1955, 156, εικ. 2-3.

Gossel, 128-129.

Δ. Παντερμαλής, Πιερία I, εικ. 4.

Μικρός μονοθάλαμος μακεδονικός τάφος από τους ελάχιστους που βρέθηκαν ασύλητοι. Ο θάλαμος του έχει μήκος 2,55 και πλάτος 2,05 μ. Χρονολογείται από τα ευρήματα κυρίως στα τέλη του 3ου ή στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.

Προσκολλημένη στον πίσω τοίχο του θαλάμου υπάρχει μία μόνον σχετικά μεγάλη κλίνη που καταλαμβάνει όλο το πλάτος του τάφου. Αν και η κλίνη είναι συμπαγής, από την άποψη της διαμόρφωσης της όψης της ανήκει, σύμφωνα με τη διάκριση του Kyrieleis, στο σπάνιο τύπο C των ελληνικών ταφικών επίπλων³²¹. Πράγματι, κατά την πλαστική απόδοση του μετώπου διαφέρει αισθητά από όλες τις προηγούμενες κλίνες του τύπου Β που περιγράψαμε. Τα σημεία που την διαφοροποιούν είναι: τα δύο πόδια, μολονότι νοούνται και αυτά ορθογώνια, αποδόθηκαν με ευθύγραμμα περιγράμματα, χωρίς δηλαδή τις εγχοπές των κεντρικών ελίκων στο μέσον του ύψους τους. Δηλώθηκαν με μεγάλη τραπεζιόσχημη βάση, ενώ το κύριο σώμα τους με ελαφρά αυξανόμενο το πλάτος προς τα πάνω κορυφώνεται σε ένα κανονικά κυκλικό και μεγάλο επίκρανο, το οποίο με τη σειρά του απολήγει σε πλατιά κεφαλή σχήματος τραπεζίου. Αυτό που κυρίως

319. Gossel, 84, αριθ. 13 και σημ. 446, με σχετική για τους δίφρους βιβλιογραφία.

320. Vollmoeller, AM 1901, 345 κ.ε., εικ. 2-3, πίν. XIII-XIV.

321. Kyrieleis, 177-181, όπου εκτενείς αναφορές σε κλίνες αυτού του τύπου κυρίως από την αγγειογραφία.

χαρακτηρίζει τα πόδια της κλίνης του Δίου είναι η δυσαναλογία ανάμεσα στο μεγάλο πλάτος του επικράνου τους και σε αυτό της βάσης, που είναι περίπου το μισό. Στο μέτωπο των ποδιών και κυρίως στο τμήμα του επικράνου υπήρχε πιθανότατα και γραπτή διακόσμηση (με μεγάλα και μικρότερα ζεύγη ελίκων, ανθέμια κτλ.), που πρέπει να την φανταστούμε ανάλογη με την αντίστοιχη των κλινών του τάφου της Ερέτριας, οι οποίες ανήκουν στον ίδιο τύπο C και με τις οποίες η κλίνη του Δίου παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες³²². Ως προς την διαμόρφωση αυτή των ποδιών αλλά και ως προς μία ακόμη ιδιομορφία, την παντελή δηλαδή απουσία του δεύτερου οριζόντιου κανόνα ανάμεσα στα πόδια, η κλίνη του Δίου συγκρίνεται και με μίαν άλλη λίθινη κλίνη (του τελευταίου τέταρτου του 5ου αι. π.Χ.) που προέρχεται από τάφο στον Χελιοτόμυλο της Κορίνθου³²³. Σε αντίθεση όμως με τα δύο προηγούμενα παραδείγματα του ίδιου τύπου, η κλίνη του Δίου αποδόθηκε αμφικέφαλη έχοντας ισούψως υπερυψωμένα και τα δύο πόδια.

Όπως οι περισσότερες λίθινες κλίνες των μακεδονικών τάφων, έτσι και αυτή του Δίου είναι χτισμένη με πωρολίθους. Οι ορατές της πλευρές επιχρίσθηκαν στη συνέχεια με ασβεστοκονίαμα, με το οποίο σε χαμηλό ανάγλυφο αποδόθηκαν και τα τεκτονικά στοιχεία του μετώπου, τα δύο δηλαδή πόδια και ο μοναδικός της κανόνας. Στα σημεία αυτά τα κονιάματα λειάνθηκαν επιμελώς, δεν υπάρχουν όμως σήμερα ίχνη γραπτής διακόσμησης, την οποία ο Μακαρόνας, που ερεύνησε το μνημείο, θεωρεί δεδομένη. Μολονότι η κλίνη καταλαμβάνει ολόκληρο το πλάτος του θαλάμου (2,05 μ.), η πλαστικά διαμορφωμένη όψη της μετριέται σε μήκος μόνον 1,86 μ. Το πλάτος της είναι 0,96 και το ύψος στα πόδια φθάνει τα 0,70 μ. Τέλος, ο οριζόντιος κανόνας της έχει ύψος 0,11 μ.

Για το είδος της ταφής που έγινε στο μνημείο είμαστε απόλυτα βέβαιοι, επειδή πάνω στην κλίνη και μαζί με τα λιγοστά κτερίσματα βρέθηκαν τα οστά ενός νεκρού, όσα διασώθηκαν από την υγρασία του τάφου. Το σώμα του νεκρού, που κατά τον ανασκαφέα ανήκε σε κορίτσι περίπου 14 ετών, εναποτέθηκε πάνω στην κλίνη με το κεφάλι στο δεξιό άκρο.

Όπως σημειώσαμε, ο τάφος βρέθηκε ασύλητος και από το γεγονός αυτό κερδίζουμε μερικές λεπτομέρειες. Πέρα από τη διαπίστωση ότι υπάρχει εδώ μια σπάνιου τύπου κλίνη, αξίζει να επισημάνουμε και το γεγονός ότι στον τάφο αυτό γνωρίζουμε με ασφάλεια το είδος της ταφής, πράγμα σπάνιο. Το μνημείο χτίστηκε αποκλειστικά για να δεχθεί ένα νεκρό και δεν ξανανοίχτηκε, όπως συνέβη στους περισσότερους μακεδονικούς τάφους. Οι μικρές του διαστάσεις εξάλλου συμφωνούν με την ηλικία της κόρης που εναποτέθηκε στο θάλαμό του.

ΤΑΦΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ III (Σχέδ. 5,7)

X. Μακαρόνας, Μακεδονικά 2 (1941-52), 602.

Gossel, 245.

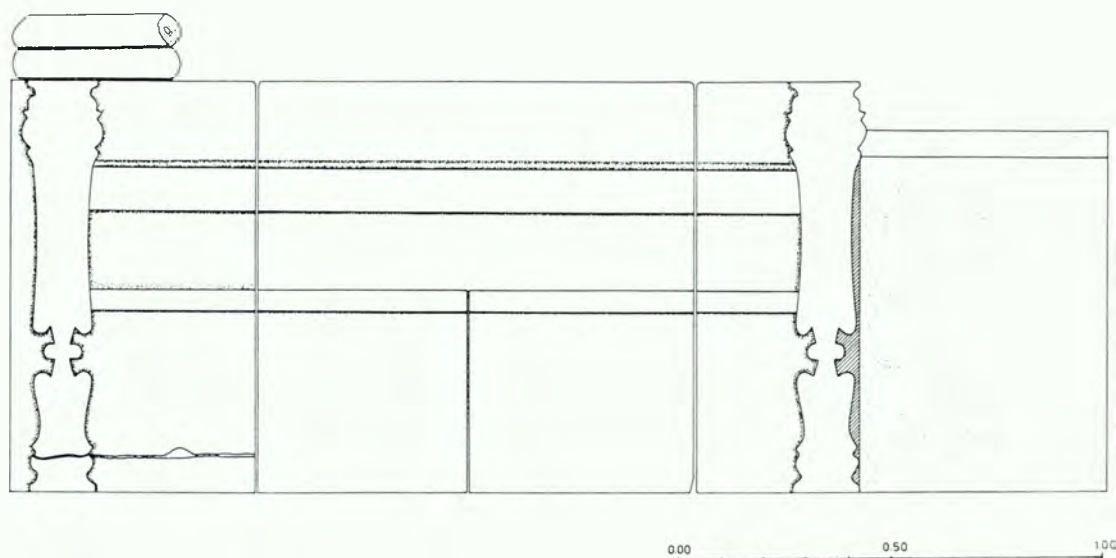
Σισμανίδης, Θεσσαλονίκη I, 46-48, εικ. 5, πίν. 9-10.

Μικρός, επιμήκης μονοθάλαμος μακεδονικός τάφος με δωρική πρόσοψη. Μήκος θαλάμου 3,55, πλάτος 2,58 μ. Η Gossel χρονολογεί με πιθανότητες το μνημείο στο 2ο αι. π.Χ., ενώ από τον γράφοντα η κατασκευή του τοποθετείται στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ.

Στον πίσω τοίχο του θαλάμου προσκολλημένη στην αριστερή βορειοδυτική γωνία του βάθους

322. Βλ. γι' αυτές Vollmoeller, ό.π. (υποσημ. 320) και Kyrieleis, 181.

323. Βλ. R. Carpenter, A Chamber Tomb with Stone Funeral Bed from the Fifth Century B.C., Corinth III 2, 1936, 298-301, εικ. 238-240, πίν. IX-X. Επίσης Richter, Furniture, 61, εικ. 323 και Kyrieleis, 180.

Σχέδ. 7. Τάφος Θεσσαλονίκης ΙΙΙ. Η κύρια όψη της κλίνης (σχέδ. Ε. Παπαδριανού).

υπάρχει μία περίτεχνη λίθινη κλίνη με την όψη της προς το θυραίο άνοιγμα³²⁴. Η κλίνη, συμπαγής στο εσωτερικό, παρουσιάζεται εξωτερικά πολύ επιμελημένη με όλα εκείνα τα στοιχεία στην κατακόρυφη όψη της που την κατατάσσουν στο γνωστό τύπο Β³²⁵. Κατά τη μορφή των δύο ποδιών της, όμοια και ισοϋψώς υπερυψωμένα, θυμίζει αρκετά τις αντίστοιχες κλίνες των τάφων Βεργίνας V, Θεσσαλονίκης Ι, Αγίου Αθανασίου Ι και Παλατίτσας³²⁶. Οι ομοιότητες αφορούν το κομψό και ραδινό γενικά περίγραμμά τους αλλά και τα επίκρανα των ποδιών. Μέσα στο πλαστικά καμπυλωμένο περίγραμμα των ποδιών με τις χαρακτηριστικές εγκοπές των κεντρικών ελίκων θα υπήρχε κατά πάσα πιθανότητα και γραπτή δήλωση των διακοσμητικών εκείνων στοιχείων (αντίνωτων ανθεμίων, ελίκων κατά ξεύγη, αβακωτού ορθογωνίου κοσμήματος κτλ.) που είναι πολύ γνωστά και από τα πόδια των κλινών που περιγράψαμε.

Σύμφωνη ακόμη με τις απαιτήσεις του τύπου Β των κλινών και ανάλογη με τις αντίστοιχες του τάφου Αγίου Αθανασίου Ι (Σχέδ. 5) είναι και η λοιπή διαμόρφωση του μετώπου της κλίνης με τους δύο οριζόντιους πλαστικούς κανόνες. Από αυτούς ο πρώτος έχει διπλάσιο ύψος από τον κατώτερο, που, όπως και σε όλες τις άλλες (εκτός της Ποτίδαιας) κλίνες, αποδόθηκε σε επίπεδο ψηλότερο από αυτό των μεγάλων εγκοπών στα πόδια. Το μεταξύ τους βυθισμένο τύμπανο είναι αρκετά πλατύ, ενώ μεγάλος είναι και ο επίπεδος χώρος αμέσως κάτω από το δεύτερο κανόνα. Τέλος, αξίζει να σημειώσουμε ότι ανάμεσα στα επίκρανα των ποδιών και σε ισοϋψία με αυτά αποδόθηκε πολύ επιτυχώς στο λίθο το στρώμα της κλίνης. Η στενή του ορατή πλευρά — κατά

324. Πρβλ. την όμοια ακριβώς τοποθέτηση της κλίνης και στον τάφο Βεργίνας V (βλ. σ. 88-89).

325. Kyrieleis, 162 κ.ε.

326. Για τις συγκρίσεις βλ. Σχέδ. 5-6.

μίμηση των πραγματικών στρωμάτων και όπως συμβαίνει στις κλίνες του Ηρώου της Καλυδώνος³²⁷ και του τάφου της Βεργίνας V — δηλώθηκε αισθητά καμπυλωμένη³²⁸.

Η κλίνη χτίστηκε με μεγάλες πλάκες καλού πωρολίθου. Στη συνέχεια οι δύο ορατές της επιφάνειες, η επίπεδη δηλαδή του στρώματος και αυτή της κατακόρυφης όψης της, επιχρίστηκαν και με στρώμα λευκού κονιάματος, όμοιου με αυτό των τοίχων του θαλάμου. Το μέτωπο της κλίνης συναρμολογήθηκε από πέντε συνολικά χοντρές ορθογώνιες πλάκες διαφορετικού μεταξύ τους μεγέθους. Στα δύο ακραία μεγαλύτερα κομμάτια δουλεύτηκαν συμφυώς και τα πόδια και είναι χαρακτηριστικό ότι η πλαστική δήλωση των τεκτονικών μερών της κλίνης έγινε πρώτα με λάξευση του πωρολίθου και κατόπιν ομαλύνθηκε με το κονίαμα. Τα ίδια αυτά ανάγλυφα μέλη — τα πόδια και οι μεταξύ τους κανόνες — τονίσθηκαν, όπως φαίνεται, και με κόκκινο ενιαίο χρώμα, από το οποίο ίχνη μόνο διακρίνονται. Κατά τα άλλα δεν νομίζουμε ότι στην κλίνη υπήρχε άλλη γραπτή διακόσμηση παρά μόνον ίσως αυτή που υποθέσαμε για το μέτωπο των ποδιών της.

Ολικό μήκος η κλίνη έχει 1,98 μ., ύψος στα πόδια 0,95 μ., ενώ εντύπωση προξενεί το μεγάλο της πλάτος, που φθάνει τα 1,25 μ. Η κατανομή ύψους στις οριζόντιες ζώνες της όψης γίνεται ως εξής: από τους δύο ανάγλυφους κανόνες ο πρώτος μετριέται σε 0,10 και ο κατώτερος μόλις σε 0,05 μ., ενώ το μεταξύ τους τύμπανο έχει ύψος 0,18 μ. Η επιφάνεια που δηλώνει το στρώμα αποδόθηκε με ύψος 0,20 και ο μεγάλος επίπεδος χώρος στο κατώτερο μέρος της κλίνης φθάνει τα 0,42 μ.

Αν και από τα ανασκαφικά δεδομένα δεν προκύπτουν στοιχεία σχετικά με τις ταφές του νεκρικού θαλάμου, η κατασκευή και η μορφή της κλίνης δεν αφήνουν καμία αμφιβολία ότι πάνω σε αυτήν έγινε ενταφιασμός με τη μορφή της απλής εναπόθεσης, χωρίς δηλαδή να προηγηθεί καύση. Γεννιέται όμως το ερώτημα εάν πάνω στην κλίνη εναποτέθηκαν ένας ή δύο νεκροί. Τούτο, επειδή το πλάτος της κλίνης σε αντίθεση με τις άλλες της διαστάσεις είναι ιδιαίτερα μεγάλο (1,25 μ.), αρκετό οπωσδήποτε να χωρέσει τα σώματα δύο παράλληλα τοποθετημένων νεκρών, ίσως ενός ζευγαριού³²⁹. Το πρόβλημα όμως του αριθμού και του είδους των ταφών στο μνημείο θα μας απασχολήσει και λίγο παρακάτω.

Δύο ακόμη στοιχεία που χαρακτηρίζουν την κλίνη του τάφου Θεσσαλονίκης III είναι η ύπαρξη χωριστών λίθινων προσκεφαλαίων και υποποδίου. Πράγματι στη δυτική στενή πλευρά του στρώματος και σε επαφή με τον αριστερό πλευρικό τοίχο του θαλάμου υπάρχουν δύο ενωμένα μεταξύ τους διπλά προσκεφάλαια δουλεμένα και αυτά στον πωρολίθο³³⁰. Το πρώτο έχει μήκος 0,60, ενώ το δεύτερο, σπασμένο στη μία πλευρά, μόνον 0,30 μ. Ανάλογα προσκεφάλαια υπάρχουν και στις κλίνες ορισμένων ακόμη μακεδονικών τάφων³³¹. Η παρουσία των δύο αυτών στη σειρά

327. Dyggve - Poulsen - Rhomaios, 346 κ.ε., εικ. 54 και 116.

328. Πρβλ. και τα λίθινα στρώματα στις κλίνες των τάφων Αμφίπολης I και Θεσσαλονίκης I, τα οποία όμως φαίνονται σκληρά και άκαμπτα, χωρίς δήλωση της καμπυλότητάς τους (βλ. γι'αυτά σ. 85 και 96, για τους δύο τάφους, αντίστοιχα).

329. Την ίδια υπόθεση κάναμε και για την κλίνη του τάφου Δίου I, (σ. 93) η οποία όμως είναι πολύ πλατύτερη από αυτήν που εδώ εξετάζουμε.

330. Κατά την αποκάλυψη του τάφου τα προσκεφάλαια αυτά βρέθηκαν πεταμένα στο δάπεδο, προφανώς από τους τυμβωρύχους που είχαν συλήσει το μνημείο.

331. Παρόμοια, διπλά επίσης, είναι τα λίθινα προσκεφάλαια στις κλίνες των τάφων Βεργίνας V και Σταυρούπολης Ξάνθης, ενώ απλά είναι αυτά στον τάφο της Βάθειας Ευβοίας και στο Ηρώο της Καλυδώνος (βλ. και τις υποσημ. 213 και 769).

προσκεφαλαίων συνηγορεί στην υπόθεση ότι είναι πιθανόν πάνω στην κλίνη να εναποτέθηκαν δύο νεκροί. Σημειώνουμε ακόμη ότι η θέση των προσκεφαλαίων στην αριστερή πλευρά της κλίνης είναι αντίστροφη προς την αντίστοιχη του τάφου Δίου ΙΙ, όπου είδαμε ότι η νεκρή του θαλάμου τοποθετήθηκε με το κεφάλι προς τα δεξιά.

Στο δάπεδο του θαλάμου σπασμένο στα δύο υπήρχε ένα χαμηλό και αδρά δουλεμένο υποπόδιο³³² από πωρόλιθο κακής ποιότητας. Έχει διαστάσεις 0,84 x 0,38 μ. και αποδίδει απλουστευμένα τη μορφή αυτού του επίπλου³³³. Η πλακόστρωση του δαπέδου και η ομοιογένεια των κονιαμάτων της κλίνης και των τοίχων του θαλάμου είναι τα κύρια στοιχεία από τα οποία συνάγεται το σύγχρονο της κατασκευής της κλίνης με αυτήν του τάφου. Σημειώσαμε ακόμη ότι από την άποψη της πλαστικής διαμόρφωσης του μετώπου — κυρίως του περιγράμματος των ποδιών — η κλίνη που εξετάζουμε συγγενεύει με τις αντίστοιχες των τάφων Αγίου Αθανασίου Ι, Θεσσαλονίκης Ι και Βεργίνας V. Η κατασκευή και των τριών αυτών τάφων ανάγεται στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ. και αυτό σε συνδυασμό και με τα αρχιτεκτονικά στοιχεία της πρόσοψης του τάφου της Θεσσαλονίκης μας κάνει να δεχθούμε την ίδια χρονολόγηση τόσο γι' αυτόν, όσο και για την κλίνη του θαλάμου του.

Ο μικρός χώρος ανάμεσα στη δεξιά στενή πλευρά της κλίνης και στο δεξιό πλευρικό τοίχο του θαλάμου γεμίζει με ένα ακόμη απλό και συνεχόμενο με την κλίνη ταφικό έπιπλο, μήκ. 0,60, ύψ. 0,84 και πλ. 1,16 μ. Όπως και η κλίνη, είναι και αυτό συμπαγές, χτισμένο με γωνιασμένους πωρολίθους³³⁴ και επιχρισμένο με κονίαμα, πάνω στο οποίο διατηρούνται ακόμη ίχνη βαθυκόκκινου χρώματος. Το ύψος και το πλάτος του υπολείπονται κατά 0,10 μ. περίπου από τις αντίστοιχες διαστάσεις της κλίνης στα αριστερά του. Στο ανώτερο σημείο της αδιαμόρφωτης κατά τα άλλα κατακόρυφης όψης προεξέχει σαν γείσο μια στενή πλαστική ταινία. Η χρησιμότητα αυτού του επίπλου, που μπορεί να χαρακτηριστεί ως απλό βάθρο ή τράπεζα, παραμένει προβληματική. Ο Μακαρόνας αναφέρει ως πολύ πιθανό να τοποθετούσαν πάνω του τεφροδόχα αγγεία, οπότε θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι στο θάλαμο του μνημείου δεν έγιναν ταφές μόνο πάνω στην κλίνη αλλά και πάνω σε αυτό το βάθρο και μάλιστα ύστερα από καύση. Γνώμη δική μας είναι ότι προορισμός του ήταν να δεχθεί τα ταφικά κτερίσματα³³⁵.

Αξιίζει, τέλος, να αναφέρουμε ότι μπροστά στο βάθρο που περιγράψαμε και κατά μήκος του δεξιού τοίχου του θαλάμου υπήρχε μια ακόμη απλή χαμηλή ορθογώνια κατασκευή με εσωτερικές διαστάσεις 1,08 x 0,64 μ. Αποτελείται από δύο αδρά γωνιασμένους πωρολίθους, από τους οποίους ο μεγαλύτερος σχηματίζει τη μακριά και ο μικρότερος τη στενή νότια πλευρά. Επειδή η όλη κατασκευή είναι πολύ πρόχειρη και δεν δένει οργανικά με το μνημείο, κρύβει μάλιστα ακαλαίσθητα και τιμήμα της δεξιάς πλευράς της κλίνης, υποθέτουμε ότι πρόκειται για είδος κιβωτιό-

332. Richter, Furniture, 51 και 57, εικ. 283.

333. Για υποπόδια στις κλίνες άλλων μακεδονικών τάφων βλ. παραπάνω, υποσημ. 136. Παρόμοια, λίθινα έπισης, υποπόδια υπάρχουν και στους θρόνους των μακεδονικών τάφων Βεργίνας Ι, VI και VIII (βλ. αντίστοιχα Ρωμαίος, Τάφος, 38 κ.ε., εικ. 5-7, 16-20· Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 36, εικ. 15 και Ανδρόνικος, ΑΕ 1987, 378, εικ. 3-4).

334. Αποτελείται από δύο μόνον επάλληλους γωνιόλιθους, από τους οποίους ο μεγαλύτερος, κάτω, έχει ύψος 0,66 και ο ανώτερος μόλις 0,18 μ.

335. Ανάλογα χτιστά έπιπλα και στην ίδια ακριβώς θέση είδαμε ότι υπάρχουν και στους θαλάμους των τάφων Αγίου Αθανασίου Ι και Βεργίνας V. Παρόμοια αναφέρονται ακόμη και για τους τάφους Θεσσαλονίκης ΙΙ (βλ. G. Daux, BCH 82 (1958), 759, εικ. 6-7) και Λαγκαδά Ι (Th. Macridy, JdI 26 (1911), 211 κ.ε., εικ. 25-26, πίν. 2-3).

σχημου τάφου μεταγενέστερου. Το μικρό της μήκος δείχνει προφανώς ότι δέχθηκε μια παιδική ταφή³³⁶.

ΤΑΦΟΣ ΝΕΩΝ ΚΕΡΔΥΛΛΙΩΝ Ι (Σχέδ. 4· Πίν. 32 γ)

Λ. Παρλαμά, ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, 788, Πίν. 580 β.

The Search for Alexander, Κατάλογος της Έκθεσης 1981, 124, αριθ. 47, έγχρ. πίν. 7.

Μονοθάλαμος τάφος «μακεδονικού» τύπου. Ο θάλαμος βρέθηκε κατεστραμμένος τόσο, ώστε να μη γνωρίζουμε τις ακριβείς του διαστάσεις και ήταν πιθανότατα λαξευμένος στο βράχο³³⁷. Το μνημείο χρονολογείται από την ανασκαφέα στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

Για άγνωστους σε μας λόγους έξω από τον τάφο και κυρίως στο κατώφλι και μέσα στο δρόμο του βρέθηκαν σπασμένα και πεταμένα άτακτα τα περισσότερα κομμάτια μεγάλης λίθινης κλίνης μαζί με τα δύο ακέραια πόδια της. Από αυτά συναρμολογήθηκε το σύνολο σχεδόν του μετώπου της (λείπει μόνο αρκετά μεγάλο τμήμα στο κάτω αριστερό μέρος της όψης της), που εκτίθεται σήμερα στην Αρχαιολογική Συλλογή Σερρών, Αριθ. Ευρ. Α. 1206. Επειδή κατά την ανασκαφική έρευνα δεν βρέθηκαν διπλά όμοια κομμάτια, γίνεται προφανές ότι στον τάφο δεν υπήρχε δεύτερη κλίνη και το πιθανότερο είναι ότι αυτή που βρέθηκε ήταν τοποθετημένη κατά μήκος του πίσω τοίχου του θαλάμου, όπως ακριβώς συμβαίνει σε όλους τους μακεδονικούς τάφους που διαθέτουν μία μόνον κλίνη³³⁸.

Η κλίνη των Νέων Κερδυλλίων μας δίνει ένα από τα καλύτερα και πληρέστερα παραδείγματα του είδους, όσο τουλάχιστον αφορά τη μορφή και τη διακόσμηση των ποδιών. Ανήκοντας και αυτή στο γνωστό μας τύπο Β³³⁹ παρουσιάζει στην όψη εκτός από τα περίτεχνα ανάγλυφα πόδια της και τους δύο συνηθισμένους οριζόντιους πλαστικούς κανόνες. Ο πρώτος και πλατύτερος έχει ύψος 0,13 μ. και φέρει λαξευμένη σε ολόκληρο το μήκος του μία επίπεδη βυθισμένη ζώνη³⁴⁰, ενώ ο κατώτερος είναι πολύ στενός, ύψους μόλις 0,07 μ. Το μεταξύ τους τύμπανο έχει ύψος 0,24 μ. και δεν αποκλείεται τόσο αυτό, όσο και η λειασμένη επιφάνεια των δύο κανόνων που το πλαισιώνουν, να είχαν ετοιμασθεί για να δεχθούν και γραπτή διακόσμηση, πράγμα όμως που, όπως θα εξηγήσουμε στη συνέχεια, δεν έγινε ποτέ. Ο επίπεδος χώρος κάτω από το δεύτερο κανόνα είναι υπερβολικά μεγάλος, με ύψος 0,54 μ. Δεν γνωρίζουμε αν η κλίνη στην αρχική της μορφή ήταν συμπαγής ή κενή εσωτερικά, πιστεύουμε όμως ότι η ύπαρξη μιας προστατευτικής πατούρας στην πάνω επιφάνεια του πρώτου κανόνα εξυπηρετούσε κατά πάσα πιθανότητα τη στήριξη καλυπτήριων πλακών και τότε πρέπει να δεχθούμε τη δεύτερη περίπτωση ως πιθανότερη, σύμφωνα και με άλλα ανάλογα παραδείγματα κλινών που είδαμε³⁴¹.

Το στοιχείο όμως με το οποίο επιβάλλεται η κλίνη των Νέων Κερδυλλίων είναι κυρίως η εξαιρετικής ποιότητας ανάγλυφη διακόσμηση του μετώπου των ποδιών της. Στα πόδια αυτά αντιγράφηκαν πιστά και με τον καλύτερο τρόπο όλα εκείνα τα διακοσμητικά στοιχεία που υπήρχαν και

336. Μία παρόμοια πρόσθετη κατασκευή θα δούμε και στον τάφο Δίου ΙΙΙ (σ. 174-175).

337. Λ. Παρλαμά, ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, 787.

338. Τέτοιοι είναι οι τάφοι Αγγίστας, Δίου Ι-ΙΙ και Θεσσαλονίκης ΙΙΙ, που εξετάσαμε.

339. Βλ. υποσημ. 325 και Richter, Furniture, 58-62, με βιβλιογραφία.

340. Το ίδιο ακριβώς φαινόμενο και στον ίδιο κανόνα θα το συναντήσουμε και στις δύο μαρμαρίνες κλίνες του τάφου της Σταυρούπολης (σ. 132).

341. Πρβλ. το φαινόμενο στις κλίνες π.χ. των τάφων Θεσσαλονίκης Ι, Αμφίπολης ΙV και στα τμήματα Μεσολακκιάς και Μονής Παντελεήμονος (βλ. σχετικά υποσημ. 242).

στα ξύλινα πολυτελή κρεβάτια της αρχαιότητας³⁴² και που τα βρήκαμε γραπτά και στα πόδια των κλινών της Ποτίδαιας. Η ιδιαίτερα επιμελημένη μορφή αυτής της διακόσμησης φθάνει μέχρι την επιτήδευση και έχουμε εδώ μία από τις λίγες περιπτώσεις γλυπτικής της απόδοσης, ενώ το συνηθισμένο είναι να δηλώνεται αυτή γραπτά.

Ως προς το πλαστικό τους περίγραμμα τα πόδια της κλίνης των Νέων Κερδυλλίων συγκρίνονται κυρίως με αυτά των κλινών της Ποτίδαιας (Σχέδ. 4), μόνον που τα πρώτα είναι πιο λεπτά και ψηλά και γι' αυτό πιο ραδινά. Με την προσθήκη μιας πλαισιωμένης πλατιάς ταινίας στην κορυφή τους, μέσα στην οποία λαξεύθηκε κατά πρόσωπο μία εραλδικά δισώματη σφίγγα, αυτά παρουσιάζουν αρκετά ψηλότερο το επίκρανο (0,29 μ.)³⁴³. Κατά τα άλλα η διακόσμηση του επικράνου των ποδιών είναι όμοια με την αντίστοιχη γραπτή της Ποτίδαιας, με διπλές έλικες και οφθαλμούς, κεντρικό ανθέμιο κ.ά.³⁴⁴ Μία μικρή διαφοροποίηση υπάρχει μόνο στη βάση αυτού του ανθεμίου, γιατί στην κλίνη των Νέων Κερδυλλίων δηλώθηκαν ανάγλυφα και φύλλα άκανθας³⁴⁵. Κατά τον ίδιο τρόπο και με μικρές μόνον διαφορές στις λεπτομέρειες, στενές αναλογίες παρουσιάζουν και όλα τα άλλα στοιχεία της διακόσμησης των ποδιών ανάμεσα στις κλίνες των δύο αυτών τάφων. Όπως και στην Ποτίδαια, έτσι και στην κλίνη των Νέων Κερδυλλίων αποδόθηκε αμέσως κάτω από το επίκρανο των ποδιών το συνηθισμένο εκείνο αβακωτό κόσμημα με τα εννέα συνολικά διάχωρα, από τα οποία το κεντρικό λαξεύθηκε εδώ ημικυλινδρικό³⁴⁶. Παρόμοια είναι και τα μεγάλα ανθέμια αμέσως παρακάτω, καθώς επίσης και τα φύλλα της άκανθας, στο μέσον ακριβώς των κεντρικών ελίκων των ποδιών που πλαισιώνουν ένα πανομοιότυπο και στις δύο περιπτώσεις γοργόνειο³⁴⁷. Αισθητά διαφοροποιείται μόνον το αντίστροφο ανθέμιο στο κατώτερο τμήμα των ποδιών, που στην κλίνη των Νέων Κερδυλλίων αποδόθηκε πολύ σχηματοποιημένο³⁴⁸.

Σημειώνουμε επίσης ότι και σε αυτή την κλίνη και με όμοιο τρόπο εκείνου στο ανάγλυφο τμήμα της Μεσολακκιάς και στις γραπτές της Ποτίδαιας υπάρχουν πλαστικές ταινίες και κυμάτια που πλαισιώνουν το περίγραμμα των ποδιών και ορίζουν τις διάφορες μεταβατικές επιφάνειες. Αναλογίες, τέλος, ως προς το σχήμα και τα επιμέρους διακοσμητικά θέματα υπάρχουν αρκετές και με την κλίνη του τάφου Βεργίνας V (όπου η διακόσμηση είναι επίσης ανάγλυφη αλλά

342. Εντελώς όμοια διακοσμητικά στοιχεία από μία ξύλινη κλίνη βρέθηκαν πολλά στο βασιλικό τάφο Βεργίνας III. Είναι από διάφορα πολύτιμα υλικά και στόλιζαν ένθετα τα πόδια της κλίνης (Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 121 κ.ε.).

343. Ανάλογη πλατιά επίστεψη, χωρίς όμως το περιεργό θέμα της σφίγγας, υπάρχει και στα πόδια των λίθινων κλινών του τάφου της Βεργίνας V (Σχέδ. 4) και κυρίως του Δίου I (Σχέδ. 4), που ήδη εξετάσαμε.

344. Βλ. Σχέδ. 4. Η σύγκριση γίνεται με το δεξί κυρίως πόδι της κλίνης των Κερδυλλίων (βλ. και υποσημ. 349), γιατί στο αντίστοιχο αριστερό η επεξεργασία δεν ολοκληρώθηκε και, εκτός των άλλων, όπως θα δούμε και παρακάτω, δεν αποδόθηκε στο επίκρανο η δισώματη σφίγγα της επίστεψης και το κεντρικό ανθέμιο, τα οποία υπάρχουν στο δεξί πόδι.

345. Ανάλογη απόδοση τέτοιας άκανθας είδαμε ότι υπάρχει και στην αντίστοιχη θέση της κλίνης της Μεσολακκιάς Σερρών (Πίν. 32 α), η οποία άλλωστε παρουσιάζει και άλλες ομοιότητες με αυτήν των Κερδυλλίων.

346. Εντελώς όμοια αποδόθηκε το κεντρικό αυτό στοιχείο και στην κλίνη της Μεσολακκιάς (βλ. υποσημ. 345).

347. Τα ίδια αυτά διακοσμητικά στοιχεία υπάρχουν, ελαφρά παραλλαγμένα, και στα πόδια των κλινών του τάφου Αμφίπολης I (Σχέδ. 4).

348. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 267, για ανάλογες αποδόσεις.

τονίζεται και με χρώματα) (Σχέδ. 4). Τη μεγαλύτερη όμως ομοιότητα, όσο τουλάχιστον αφορά το περίγραμμα και τη γενική μορφή των ποδιών, την συναντάμε στα μαρμάρινα πόδια της κλίνης του τάφου Δίου Ι (Σχέδ. 4).

Όπως και οι πολυτελέστερες κλίνες που περιγράψαμε, έτσι και αυτή των Νέων Κερδυλλίων κατασκευάστηκε με μεγάλες μαρμάρινες πλάκες. Το μέτωπό της συναρμολογήθηκε από τρία συνολικά ξεχωριστά κομμάτια, από τα οποία το μεγαλύτερο, το κεντρικό, αποτελεί το κυρίως σώμα της κλίνης ανάμεσα στα δύο πόδια, που δουλεύτηκαν σε μικρότερες πλάκες μαρμάρου και συμφυώς με μικρά τμήματα του κύριου μετώπου της. Εντύπωση προξενούν οι ασυνήθιστα μεγάλες διαστάσεις της κλίνης. Το μήκος της φθάνει τα 2,70 μ, το ύψος στα υπερυψωμένα πόδια είναι 1,26 μ., ενώ το πάχος των μαρμαρίνων πλακών είναι 0,22 μ. Δεν γνωρίζουμε το συνολικό πλάτος της κλίνης στην κανονική της μορφή, υποθέτουμε όμως κρίνοντας από τις άλλες δύο βασικές διαστάσεις ότι θα ξεπερνούσε οπωσδήποτε το 1 μ., που είναι το συνηθισμένο σε κλίνες μήκους γύρω στα 2 μ.

Επειδή δεν υπάρχουν σχετικά ανασκαφικά δεδομένα και επειδή, όπως υποθέσαμε πριν, πιθανότερο φαίνεται να είχε η κλίνη των Νέων Κερδυλλίων κενό το εσωτερικό της, θα μπορούσαμε να σκεφθούμε ότι χρησίμευε ως σαρκοφάγος και ότι η ταφή έγινε μέσα σε αυτήν. Όμως τίποτε δεν αποκλείει η εναπόθεση του σώματος του νεκρού να έγινε στην πάνω επίπεδη επιφάνεια, κατ' αναλογία π.χ. προς τη μαρμαρίνη επίσης κλίνη του τάφου Δίου Ι και δεδομένου ότι ο προσφερόμενος για το σκοπό αυτό χώρος ξεπερνούσε σε μήκος τα 2,10 μ.

Ένα ασυνήθιστο στοιχείο στην κλίνη που εξετάζουμε είναι ότι η γλυπτική επεξεργασία της όψης δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Δεν είναι μόνον το αριστερό πόδι, όπου η ανάγλυφη διακόσμηση έμεινε ημιτελής. Ακόμη και στο αντίστοιχο δεξιό, που θεωρείται τελειωμένο, υπάρχουν σημεία στα οποία ο γλύπτης δεν ολοκλήρωσε το αρχικό του σχέδιο. Έτσι, και στο μέτωπο αυτού του ποδιού ολόκληρος ο χώρος κάτω ακριβώς από το γοργόνειο έμεινε αναμφίβολα ημίεργος, χωρίς δηλαδή την τελική γλυπτική επεξεργασία στο κάτω αντίστροφο φύλλο της άκανθας και στο τελευταίο ζεύγος των ελίκων³⁴⁹. Στο αριστερό βέβαια πόδι και σε ολόκληρη την περιοχή των εγχοπών των κεντρικών ελίκων αλλά και στο επίκρανο είναι φανερό ότι η εργασία δεν τελείωσε. Ενώ όμως κάτω από την πλατιά επίστεψη του επικράνου του αριστερού ποδιού αποδόθηκε πλαστικά ένα ιωνικό κυμάτιο, το αντίστοιχο κυμάτιο του δεξιού ποδιού έμεινε αργό. Υπάρχουν και άλλες λεπτομέρειες που φανερώνουν ότι η επεξεργασία της κλίνης δεν ολοκληρώθηκε.

Η υψηλή χρονολόγηση του τάφου, στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. φαίνεται λίγο υπερβολική, αν κρίνουμε από τη διαμόρφωση και κυρίως την πλαστική διακόσμηση των ποδιών της κλίνης. Η αντιστοιχία των διακοσμητικών αυτών στοιχείων με εκείνα των κλινών της Ποτίδαιας αλλά και η μεγάλη αναλογία των περιγραμμάτων των ποδιών της με εκείνα του ίδιου τάφου, καθώς επίσης και με των τάφων Δίου Ι και Παλατίτσας (Σχέδ. 4-5), είναι στοιχεία που δείχνουν και τη χρονική μεταξύ τους συγγένεια. Επειδή, λοιπόν, και οι τρεις αυτοί τάφοι (Ποτίδαιας, Δίου και Παλατίτσας) χρονολογούνται με ασφάλεια στα τελευταία χρόνια του 4ου αι. π.Χ., κρίνουμε ότι στην ίδια περίοδο πρέπει να αποδοθεί και η κατασκευή της κλίνης των Νέων Κερδυλλίων. Το γεγονός

349. Ότι η επεξεργασία στο σημείο αυτό δεν ολοκληρώθηκε φαίνεται από την αντίστοιχη γραπτή διακόσμηση στα πόδια των κλινών της Ποτίδαιας (Σχέδ. 4: Πίν. 12-13). Κρίνουμε απαραίτητο να εξηγήσουμε εδώ ότι το σχέδιο που αποδίδει το δεξί πόδι της κλίνης των Κερδυλλίων (Σχέδ. 4) το απεικονίσαμε αντίστροφα ως αριστερό, για λόγους συμμετρίας και συμφωνίας στην κατεύθυνση με τα πόδια των άλλων κλινών του ίδιου Σχεδίου.

ότι η κλίνη αυτή βρέθηκε κατά την ανασκαφή πεταμένη σε κομμάτια έξω από τον τάφο³⁵⁰ και το φαινόμενο της μη ολοκλήρωσης της ανάγλυφης διακόσμησης των ποδιών της είναι δύο δυσερμήνευτα σημεία. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η κλίνη δεν στήθηκε ποτέ στον τάφο για λόγους που ίσως έχουν σχέση με κάποια πιθανή της βλάβη κατά τη συναρμολόγησή της. Μπορεί ακόμη για λόγους σπουδής, που οφειλόταν ίσως σε αιφνίδιο θάνατο του ιδιοκτήτη του τάφου, η κλίνη να τοποθετήθηκε και να χρησιμοποιήθηκε σε αυτή τη μισοτελειωμένη της μορφή. Τότε όμως πώς εξηγείται το γεγονός ότι βρέθηκε σπασμένη και πεταμένη άτακτα; Ίσως αυτό να έγινε κατά τη διάρκεια μιας δεύτερης ταφής, οπότε ο τάφος καθαρίστηκε από τα κομμάτια της κλίνης, που μπορεί στο μεταξύ να είχε καταρρεύσει.

ΤΑΦΟΣ ΠΑΛΑΤΙΤΣΑΣ (Σχέδ. 5)

Heuzey - Daumet, Mission, 232-233, πίν. 15-16.

Vollmoeller, Kammergräber, 36.

Gossel, 207-208, αριθ. 13.

Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 31.

Andronikos 1987, 2.

Μεγάλος διθάλαμος και κατεστραμμένος σήμερα μακεδονικός τάφος με στοιχεία ιωνικής πρόσοψης μόνον πάνω από το θυραίο άνοιγμα. Ο προθάλαμος είχε διαστάσεις 1,45 x 3,85 μ., ενώ ο κυρίως θάλαμος είχε μήκος 3,10 και πλάτος 3,85 μ. Κατά τον Heuzey πρόκειται για τον αρχαιότερο γνωστό στην εποχή του μακεδονικό τάφο, τον οποίο ο Παντερμαλής³⁵¹ τοποθετεί στο τελευταίο τρίτο του 4ου αι. π.Χ. συμφωνώντας έτσι και με τα νέα ασφαλή χρονολογικά στοιχεία του Ανδρόνικου³⁵². Από άλλους όμως ερευνητές η κατασκευή του μνημείου χρονολογείται στο β' μισό του 3ου³⁵³ ή και στις αρχές ακόμη του 2ου αι. π.Χ.³⁵⁴.

Μισοκατεστραμμένες μέσα στο νεκρικό θάλαμο βρέθηκαν κατά την πρώτη έρευνα του μνημείου δύο λίθινες κλίνες. Η διάταξή τους ήταν εξαιρετικά σπάνια και την ξαναβρίσκουμε μόνο στον τάφο της Ερέτριας, εδώ βέβαια μαζί και με άλλα ταφικά έπιπλα³⁵⁵. Οι δύο κλίνες ήταν προσκολλημένες, απέναντι ακριβώς η μία από την άλλη, στους δύο πλευρικούς τοίχους του θαλάμου. Καταλαμβάνοντας το μέσον του μήκους αυτών των τοίχων άφηναν ορατές και τις δύο αντίστοιχα στενές πλευρές. Με τον τρόπο αυτό παρέμεναν μεταξύ των κλινών και των εμπρός και πίσω τοίχων του θαλάμου από δύο στην κάθε περίπτωση ελεύθεροι ορθογώνιοι χώροι, διαστάσεων ο καθένας περίπου 0,50 x 1 μ. Οι κλίνες πατούσαν πάνω σε ελαφρά υπερυψωμένες και αδιαμόρφωτες χτιστές βάσεις³⁵⁶, που χαρακτηριστικό τους ήταν ότι συνέχιζαν και μέχρι τους εμπρός και πίσω τοίχους του θαλάμου σχηματίζοντας έτσι χαμηλά βάθρα δεξιά και αριστερά από τις κλίνες, όπου ίσως θα είχαν τοποθετηθεί τα διάφορα κτερίσματα του τάφου. Με την παραπάνω διαμόρ-

350. Αυτονόητο είναι ότι τούτο δεν μπορεί να οφείλεται στους τυμβωρύχους.

351. Παντερμαλής 1972, 176.

352. Andronikos, BSA 82 (1987), 2, όπου αναφέρεται ένα σχετικά πρόσφατο ανασκαφικό στοιχείο μπροστά στην πρόσοψη του τάφου. Πρόκειται για το μεγαλύτερο τμήμα ενός ενσφράγιστου θασιακού αμφορέα, από το οποίο το μνημείο χρονολογείται με βεβαιότητα στο τελευταίο τρίτο του 4ου αι. π.Χ.

353. Miller, Macedonian Architecture, 108.

354. Gossel, 208.

355. Vollmoeller, AM 1901, 345 κ.ε., εικ. 2-3.

356. Πρβλ. τις ανάλογες βάσεις και στις κλίνες των τάφων Αγγίστας, Νέων Κερδυλλίων και Πύδνας 1 (βλ. υποσημ. 276).

φωση έμενε ανάμεσα στις κλίνες και σε όλο το μήκος του θαλάμου άνετος διάδρομος, πλ. 1,65 μ. περίπου.

Οι δύο κλίνες του τάφου, όμοιες εντελώς μεταξύ τους και συμπαγείς εσωτερικά παρουσιάζουν στην εξωτερική τους εμπρός όψη τη συνηθισμένη εκείνη πλαστική διάρθρωση που τις κατατάσσει και αυτές στον τύπο Β των κλινών³⁵⁷. Ανάγλυφα στο μέτωπο αποδόθηκαν τα περίγραμμα πόδια, καθώς και οι δύο ενδιάμεσοι οριζόντιοι κανόνες, από τους οποίους ο κατώτερος είναι υπερβολικά στενός και τοποθετήθηκε πολύ ψηλότερα από τις εγχοπές των κεντρικών ελίκων των ποδιών. Έτσι, το βυθισμένο μεταξύ τους τύμπανο έχει μικρό ύψος ίσο περίπου με αυτό του ανώτερου κανόνα σε αντίθεση με τον χαμηλότερο επίπεδο και επίσης βυθισμένο χώρο του μετώπου των κλινών, που είναι υπερβολικά μεγάλος. Στην πάνω επιφάνεια και των δύο κλινών και ανάμεσα στα υπερυψωμένα τους πόδια (που χαρακτηρίζουν και αυτές τις κλίνες ως αμφικέφαλες) αποδόθηκαν λίθινα στρώματα με αισθητά στρογγυλευμένη τη στενή τους πλάγια όψη, που μιμείται έτσι επιτυχώς τα πραγματικά στρώματα³⁵⁸. Η απόδοση των στρωμάτων έγινε συμφυώς στην πλάκα του μετώπου των δύο κλινών και η πάνω επίπεδη επιφάνεια βρίσκεται σε ισοϋψία με αυτήν των ποδιών στα άκρα.

Τα πόδια των κλινών είναι αξιοπρόσεκτα για τον απλό και λεπτό τους τύπο αλλά και για τα κομψά τους πλαστικά περιγράμματα. Οι εγχοπές των κεντρικών ελίκων λαξεύθηκαν σχετικά χαμηλά και το εξωτερικό τους περίγραμμα λεπταίνει ομαλά από πάνω προς τα κάτω ανακαλώντας στη μνήμη παραστάσεις κλινών από την αττική ερυθρόμορφη αγγειογραφία. Από την άποψη αυτή του περιγράμματος και της μορφής τους γενικά οι κλίνες της Παλατίτσας συγγενεύουν κυρίως με τις αντίστοιχες στους τάφους Δίου Ι, Νέων Κερδυλλίων και Ποτίδαιας (Σχ έδ. 4) αλλά και με το θρόνο Β του ερετριακού τάφου³⁵⁹. Σημειώνουμε ακόμη ότι η βάση των ποδιών είναι διαμορφωμένη ανάλογα με την αντίστοιχη των κλινών Ποτίδαιας και Δίου Ι, ενώ μεγάλες ομοιοτητες υπάρχουν και στα επίκρανα των ποδιών τους. Αν και οι πρώτοι μελετητές του τάφου δεν αναφέρουν τίποτε για χρωματική διακόσμηση στα μέτωπα των ποδιών, είναι πολύ πιθανό να υπήρχαν αρχικά και εδώ όλα εκείνα τα κοσμήματα που συναντήσαμε σε άλλες κλίνες.

Οι ορατές πλευρές και των δύο κλινών συμπεριλαμβανομένων και των λίθινων στρωμάτων αποτελέστηκαν από μεγάλες και χοντρές πλάκες καλού πωρολίθου, όμοιου με αυτόν που χρησιμοποιήθηκε και για την κατασκευή του τάφου. Χαρακτηριστικό της επιμελημένης τους κατασκευής, που επισημαίνεται από τους ανασκαφείς του μνημείου³⁶⁰, είναι ότι οι τρεις όψεις της κάθε κλίνης δεν ήταν εντελώς κατακόρυφες αλλά παρουσίαζαν μικρή κλίση προς τα μέσα. Για μίμηση της λείας επιφάνειας του μαρμάρου οι κλίνες επιχρίσθηκαν σε όλες τους τις πλευρές με στρώμα λευκού κονιάματος, όμοιου με αυτό των τοίχων του θαλάμου. Φαίνεται ότι η επιφάνεια των δύο πλαστικών κανόνων της όψης παρέμεινε — όπως και οι τοίχοι — εντελώς λευκή, ενώ για τους δύο βυθισμένους χώρους (πάνω και κάτω δηλαδή από το δεύτερο κανόνα) έχουμε την πληροφορία ότι έφεραν και κόκκινο χρώμα³⁶¹. Εκτός δε από τις μεταξύ τους τυπολογικές και κατασκευαστικές ομοιότητες οι δύο κλίνες είχαν και τις ίδιες ακριβώς διαστάσεις, που ήταν: μήκος

357. Βλ. Kyrieleis, 162 κ.ε.

358. Πρβλ. τα όμοια καμπυλωμένα στρώματα και στις κλίνες των τάφων Βεργίνας V και Θεσσαλονίκης III, που είδαμε (βλ. σχετικά και υποσημ. 328).

359. Vollmoeller, AM 1901, πίν. XIV.

360. Heuzey - Daumet, Mission, 232.

361. Heuzey - Daumet, Mission, 232. Και σε αυτές επομένως τις κλίνες το βάθος του τυμπάνου ήταν κόκκινο. Βλ. και υποσημ. 202.

2,05, πλάτος 1,05, ύψος 0,987 μ. Η κατακόρυφη πλάκα της όψης είχε πάχος 0,304 μ., ενώ το ύψος του αναγλύφου των ποδιών τους ήταν 0,031 μ. για το κατώτερο και 0,038 μ. για το ανώτερο τμήμα τους³⁶².

Εφόσον οι κλίνες ήταν συμπαγείς, συνάγεται ότι τα άκαυτα προφανώς σώματα των δύο νεκρών του τάφου εναποτέθηκαν πάνω σε αυτές. Για το φύλο όμως και την κατεύθυνση ταφής των νεκρών, που δεν αποκλείεται να αποτελούσαν ανδρόγυνο, δεν μπορούμε να εκφέρουμε γνώμη, αφού λείπουν οι σχετικές πληροφορίες.

Ένα χαρακτηριστικό και αρκετά σπάνιο κατασκευαστικό στοιχείο των δύο κλινών του τάφου της Παλατίτσας είναι ότι είχαν πλαστικά διαμορφωμένες και τις δύο ορατές στενές πλευρές τους. Η διαμόρφωση αυτή ήταν όμοια και στις δύο κλίνες, δεν ακολουθούσε όμως την αντίστοιχη της μακριάς όψης, όπως συμβαίνει σε άλλες λίθινες κλίνες³⁶³. Μολονότι στις πλάγιες πλευρές δηλώθηκαν πλαστικά και τα πίσω πόδια των κλινών, αισθητή είναι η διαφοροποίηση — σε σχέση πάντα με την εμπρός όψη των κλινών — στο μεγάλο χώρο που πλαισιώνεται από τα πόδια. Εδώ δηλαδή, αμέσως κάτω από τη στενόμακρη πλευρά των υπερυψωμένων επικράνων των ποδιών, αποδόθηκε ανάγλυφα μία μόνον πλατιά οριζόντια ζώνη (που μαζί με τα εξέχοντα στο ίδιο ύψος πόδια σχηματίζει ένα μεγάλο Π), ενώ ο κατώτερος μεγάλος χώρος, που υποτίθεται κενός, παρουσιάζεται βυθισμένος και επίπεδος³⁶⁴.

Από την ομοιογένεια κυρίως στα υλικά δομής (πωρόλιθος και επιχρίσματα) που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του τάφου και των κλινών του, προκύπτει ότι αυτές είναι σύγχρονες με το μνημείο, για τη χρονολόγηση του οποίου είδαμε ήδη ότι υπάρχουν νέα ανασκαφικά δεδομένα, που το τοποθετούν στο τελευταίο τρίτο του 4ου αι. π.Χ. Σύμφωνα με αυτήν τη χρονολόγηση είναι και η μορφή των δύο κλινών του τάφου, που τις συγκρίναμε ήδη με τις ανάλογες των τάφων Δίου Ι, Ποτίδαιας και Νέων Κερδυλλίων, οι οποίες ανάγονται στην ίδια χρονική περίοδο.

Οι κλίνες της Παλατίτσας, μολονότι δεν φέρουν διακόσμηση, επιβάλλονται με την απλότητα και την ελαφρύτητα γενικά της μορφής τους, που διαφοροποιείται εντελώς από τη βαριά μορφή άλλων λίθινων κλινών του ίδιου τύπου, όπως, για παράδειγμα, των τάφων Αμφίπολης Ι και Πύδνας Ι, που εξετάσαμε. Η λεία και γυμνή από στολίδια όψη τους αντισταθμίζεται από την επιμελημένη γλυπτική επεξεργασία όλων των λεπτομερειών. Από την άποψη, τέλος, του σχήματος και της λεπτότητας του πλαστικά διαμορφωμένου μετώπου βρίσκονται πολύ κοντά στα ξύλινα πρότυπά τους.

ΤΑΦΟΣ ΠΕΛΛΑΣ (Σχέδ. 5)

Delacoulonche, Mémoire, 140-142, εικ. σ. 141.

Heuzey - Daumet, Mission, 252.

C. Frh. v.d. Goltz, Ein Ausflug nach Macedonien, 1894, 39-40.

Vollmoeller, Kammergräber, 37.

Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, Πέλλα Ι (1971), 170-171 και 189-190.

Gossel, 210-211, αριθ. 13-14.

Μικρός μονοθάλαμος καμαροσκεπής τάφος, σήμερα κατεστραμμένος. Εσωτερικά είχε μήκος

362. Για περισσότερες λεπτομέρειες στις επιμέρους μετρήσεις βλ. Heuzey - Daumet, Mission, πίν. 16 (άνω).

363. Πρβλ. τις κλίνες των τάφων Αγγίστας Σερρών (Σχέδ. 4) και Σταυρούπολης Ξάνθης (σ. 133), στις οποίες η διαμόρφωση των στενών πλευρών είναι όμοια ακριβώς με την αντίστοιχη της κύριας όψης τους.

364. Βλ. τη σχεδιαστική απόδοση των Heuzey - Daumet, Mission, πίν. 16.

3,51 και πλάτος 3,01 μ. Ο Delacoulonche τον χρονολόγησε άστοχα στα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ η Gossel κρίνοντας κυρίως από την κλίνη του πιθανολογεί την κατασκευή του στα μέσα του 3ου αι. π.Χ.

Οι σχετικές με το περιεχόμενο του τάφου πληροφορίες είναι ελλιπείς. Αυτό όμως που τονίζεται ιδιαίτερα είναι ότι στο θάλαμο του μνημείου βρέθηκαν μισοσκεπασμένα από το χώμα πολλά κομμάτια μιας μεγάλης λίθινης κλίνης που είχε καταστραφεί από τους τυμβωρύχους³⁶⁵. Αν πιστέψουμε τον Delacoulonche, η κλίνη αυτή καταλάμβανε το μέσον του θαλάμου και ήταν τοποθετημένη κατά το μήκος του. Η θέση αυτή είναι τελείως ασυνήθιστη και δεν συναντάται σε κανέναν από τους γνωστούς μέχρι τώρα μακεδονικούς τάφους.

Στα θραύσματα της κλίνης αναγνωρίστηκαν οι πλάκες των κατακόρυφων πλευρών, καθώς και τμήματα από την καλυπτήρια πλάκα μιας κενής εσωτερικά λίθινης σαρκοφάγου, που κατά τον Goltz έφεραν και διακόσμηση με γραπτούς (;) ρόδακες στην πάνω τους επιφάνεια. Μολονότι, όπως φαίνεται, η έρευνα δεν έφθασε μέχρι το δάπεδο του ταφικού θαλάμου, βρέθηκε ένα μεγάλο χαρακτηριστικό κομμάτι από την ανάγλυφη πλάκα της κύριας όψης της κλινόμορφης σαρκοφάγου. Αν κρίνουμε από τη σχεδιαστική απόδοση αυτού του τμήματος³⁶⁶, εύκολα διαπιστώνουμε ότι δεν ανήκε στην εσωτερική διακόσμηση της σαρκοφάγου, όπως αρχικά υπόθεσε ο Delacoulonche, αλλά στο εξωτερικό της μέτωπο και μάλιστα στο πάνω αριστερό τμήμα, επειδή στο τμήμα αυτό της πλάκας αναγνωρίζεται σε ανάγλυφο το μεγαλύτερο μέρος του αριστερού ποδιού και η αρχή των δύο συνηθισμένων οριζόντιων κανόνων, στοιχεία όμοια με εκείνα των κλινών που περιγράψαμε και τα οποία εντάσσουν και την κλίνη της Πέλλας στον τύπο Β αυτών των ταφικών επίπλων³⁶⁷. Τα πλαστικά αυτά στοιχεία στην όψη του θραύσματος που διατηρήθηκε είναι αρκετά, για να κατανοήσουμε την όλη μορφή της μακριάς όψης της κλίνης-σαρκοφάγου.

Κρίνοντας μόνον από το σχέδιο που προαναφέραμε, διαπιστώνουμε ότι, μολονότι στις βασικές της γραμμές η εξωτερική διάρθρωση της κλίνης είναι αυτή του τύπου Β, παρουσιάζει κάποιες ιδιομορφίες στις λεπτομέρειες, όπως είναι τα υπερβολικά εξογκωμένα περιγράμματα του ποδιού (κυρίως στην περιοχή των κεντρικών εγκοπών των ελίκων) και το σχετικά χαμηλό επίκρανο αυτού του ποδιού, που παρουσιάζει πλάτος 0,20 και ύψος 0,19 μ. δείχνοντας συμπιεσμένο³⁶⁸. Το μέτωπο αυτού του επικράνου πλαισιώνεται πάνω και κάτω από στενές ταινίες. Σε αντίθεση επίσης με το πλατύ μέτωπο του ποδιού, που εμφανίζει μέγιστο πλάτος 0,22 και ελάχιστο 0,13 μ., οι δύο οριζόντιοι κανόνες στην όψη της κλίνης αποδόθηκαν σχετικά στενοί. Ο ανώτερος έχει ύψος 0,12 και ο κατώτερος μόλις 0,058 μ., ενώ η βυθισμένη ζώνη του τυμπάνου μετρείται σε ύψος 0,13 μ.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι και το δεξί πόδι της κλίνης υψωνόταν όμοια με το αντίστοιχο αριστερό πάνω από την πλάκα του στρώματος και έτσι μπορούμε να θεωρήσουμε βέβαιο ότι και η κλίνη της Πέλλας αποδόθηκε αμφικέφαλη. Όσο όμως αφορά τη μορφή των ποδιών της, δύσκολα βρίσκουμε να τη συγκρίνουμε με κλίνες άλλων μακεδονικών τάφων, ενώ ως παράλληλο παρά-

365. Η υπόθεση που εκφράστηκε από τους Heuzey - Daumet, Mission, 252, για την πιθανότητα ύπαρξης στον τάφο περισσότερων της μιας νεκρικών κλινών, φαίνεται απίθανη, αν λάβουμε υπόψη τη θέση αυτής της κλίνης στο θάλαμο και τις μεγάλες της διαστάσεις, όπως θα δούμε σε λίγο.

366. Heuzey - Daumet, Mission, 252, που αντιγράφουν το σχέδιο του Delacoulonche, 141.

367. Kyrieleis, 162 κ.ε.

368. Πρβλ. τα αντίστοιχα επίκρανα των κλινών στους τάφους Δίου Ι, Πύδνας Ι, Νέων Κερδυλλίων, Βεργίνας V, Ποτίδαιας, Παλατίτσας, Θεσσαλονίκης ΙΙΙ κ.α. (Σχέδ. 4-5).

δειγμα που θυμίζει αρκετά το πλαστικό περίγραμμα των ποδιών της μπορούμε να αναφέρουμε μόνον τις κλίνες του τάφου της Ποτίδαιας. Τέλος, αν και δεν διευκρινίζεται στις σχετικές αναφορές, δεν αποκλείεται να υπήρχε και κάποια διακόσμηση τόσο στις οριζόντιες ζώνες της κύριας όψης της κλίνης, όσο — το πιθανότερο — και στα μέτωπα των ποδιών της³⁶⁹.

Η κλίνη της Πέλλας ήταν επίσης συναρμολογημένη από μεγάλες πλάκες μαρμάρου. Τούτο γίνεται σαφές από την αναφορά του Delacoulonche, όπου όμως δεν διασαφηνίζεται ο ακριβής τρόπος κατασκευής της και αυτό σε συνδυασμό με την ασυνήθιστη, όπως είδαμε, θέση της κλίνης δημιουργεί ορισμένα ερωτηματικά. Γιατί, αν πιστέψουμε στη σχετική μαρτυρία του Delacoulonche, τότε σε ποιά από τις δύο μακριές πλευρές της κλίνης πρέπει να δεχθούμε την πλαστική διαμόρφωση που ήδη περιγράψαμε; Μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι την ίδια διαμόρφωση είχαν και οι δύο μακριές πλευρές, αυτό όμως θα ήταν φαινόμενο μοναδικό και οπωσδήποτε παράδοξο. Δεδομένου δε ότι η έρευνα στο εσωτερικό του τάφου κατά τους Heuzey - Daumet δεν ολοκληρώθηκε, έχουμε το δικαίωμα να αμφιβάλλουμε για την περιεργή τοποθέτηση της κλίνης και κρίνουμε ότι η πιο πιθανή αρχική θέση της ήταν κατά μήκος του πίσω τοίχου του θαλάμου ή ακόμη και σε επαφή με έναν από τους δύο πλευρικούς τοίχους. Σε μια τέτοια θέση γίνεται εύκολα κατανοητή η μορφή της σαρκοφάγου με πλαστικά δηλωμένα στη μία της μακριά πλευρά τα τεκτονικά στοιχεία μίας πραγματικής κλίνης, όπως άλλωστε συμβαίνει και σε άλλους μακεδονικούς τάφους³⁷⁰.

Το μήκος της σαρκοφάγου ήταν κατά τον Delacoulonche 2,79 μ., ενώ το πλάτος της έφθανε τα 1,19 μ. Το ύψος της δεν σημειώνεται, πρέπει όμως να ξεπερνούσε το 1 μ. Αλλά και μόνον από τις δύο γνωστές της διαστάσεις γίνεται φανερό ότι η κλίνη της Πέλλας ήταν μία από τις μεγαλύτερες του είδους³⁷¹. Η διαπίστωση αυτή σε συνδυασμό και με τη μικρή σχετικά επιφάνεια του νεκρικού θαλάμου (3,01 x 3,51 μ.) ενισχύει την υπόθεση που πιο πάνω διατυπώσαμε, ότι δηλαδή θεωρούμε απίθανη την ύπαρξη στον τάφο δύο ή και περισσότερων κλινών.

Για το είδος και τον αριθμό των ταφών που έγιναν εδώ δεν μπορούμε να εκφέρουμε καμία γνώμη, αφού λείπουν οι σχετικές ειδήσεις και υπάρχουν προβλήματα σχετικά με τη θέση και τον ακριβή τρόπο κατασκευής της κλίνης. Από τα λίγα στοιχεία που διαθέτουμε δεν προκύπτει αν το σώμα του νεκρού εναποτέθηκε μέσα ή πάνω στην κλινόμορφη σαρκοφάγο ή αν σημειώθηκαν ταφές τόσο μέσα, όσο και πάνω σε αυτήν.

Ως χαρακτηριστική λεπτομέρεια στον τάφο της Πέλλας αναφέρεται η πιθανή αναγραφή του ονόματος του ή των νεκρών σε μια μαρμαρίνη ή χάλκινη πλάκα που είχε εντοιχισθεί πάνω ακριβώς από τη σαρκοφάγο. Αν και κατά τον Delacoulonche η πλάκα αυτή έλειπε, υπήρχαν όμως ακόμη στην εποχή του οι σιδερένιοι σύνδεσμοι που θα την στερέωναν στον τοίχο. Το γεγονός ότι αυτή αποσπάσθηκε από τους τυμβωρύχους σημαίνει προφανώς ότι το υλικό κατασκευής της είχε γι' αυτούς αξία. Επειδή δεν μπορούμε να φαντασθούμε τίποτε άλλο στη θέση αυτή και επειδή ακόμη το φαινόμενο της αναγραφής των ονομάτων των νεκρών, αν και πολύ σπάνια, μαρτυρείται και από άλλους μακεδονικούς τάφους, θεωρούμε την παραπάνω υπόθεση ως την πιο πιθανή³⁷².

369. Heuzey - Daumet, Mission, 252 και C. Frh. v. d. Goltz, Ein Ausflug nach Macedonien, 1894, 39, όπου γίνεται ασαφής μόνον υπαινιγμός για χρωματική διακόσμηση της κλίνης.

370. Πρβλ. τις κλινόμορφες σαρκοφάγους στους τάφους Βεργίνας V και Θεσσαλονίκης I.

371. Από την άποψη του μήκους της συγκρίνεται μόνον με την κλίνη του τάφου των Νέων Κερδυλλίων, η οποία μετράται 2,70 μ. (βλ. σ. 125). Είναι επομένως η μακρύτερη γνωστή, μέχρι σήμερα, ταφική κλίνη.

372. Επιγραφές που δίνουν τα ονόματα των νεκρών υπάρχουν και στους παρακάτω τάφους: α) Τερπνής

Η απουσία στις σχετικές δημοσιεύσεις χρονολογικών στοιχείων και η καταστροφή του μνημείου μας υποχρεώνουν να περιορισθούμε για εξαγωγή τέτοιων συμπερασμάτων μόνο στο δημοσιευμένο σχέδιο που μας δίνει, αποσπασματικά και αυτό, την εξωτερική μορφή της κλίνης, από την οποία σημειώσαμε ότι η Gossel τοποθετεί την κατασκευή του τάφου στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Επειδή δε, όπως ήδη παρατηρήσαμε, δεν διαθέτουμε για σύγκριση άλλα παράλληλα στη μορφή παραδείγματα παρά μόνο τις κλίνες της Ποτίδαιας, δεν αποκλείεται κατ' αναλογία προς αυτές η κατασκευή του τάφου και της κλίνης της Πέλλας να τοποθετείται λίγο ψηλότερα από ό,τι προτείνει η Gossel, δηλαδή στο α΄ μισό του 3ου ή ακόμη και στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.

Παρά τις περιορισμένες γνώσεις μας για τον τάφο της Πέλλας εκείνο που διαφαίνεται από τις μικρές αναφορές των περιηγητών και των μελετητών του είναι ότι ήταν ένα μνημείο εξαιρετικά επιμελημένο και πολυτελές. Δεν είναι μόνον το σπάνιο για τα χρόνια εκείνα μάρμαρο στη Μακεδονία που χρησιμοποιήθηκε στη νεκρική του κλίνη αλλά και μια σειρά λεπτομερειών στα επιμέρους κατασκευαστικά στοιχεία του ίδιου του θαλάμου. Από αυτά σημειώνουμε το περίτεχνο εσωτερικό γείσο που περιέτρεχε τους τοίχους στο ύψος της γένεσης της καμάρας και τα επιμελημένα του κονιάματα, που έφεραν και ανοιχτό γαλάζιο χρώμα. Αυτά προφανώς τα στοιχεία και ίσως και άλλα άγνωστα σε μας οδήγησαν πιθανότατα τους μελετητές του τάφου να τον συγκρίνουν με εκείνον της Παλατίτσας³⁷³.

ΤΑΦΟΣ ΣΤΑΥΡΟΥΠΟΛΗΣ ΞΑΝΘΗΣ (Σχέδ. 4)

X. Μακαρόνας, ΠΑΕ 1953, 137-139, εικ. 1, 5-8.

Gossel, 230-231, αριθ. 13-14.

Διθάλαμος μακεδονικός τάφος με χτιστό καμαρωτό δρόμο. Χτισμένος εξ ολοκλήρου με ανισοϋψείς μαρμαρίνους δόμους και χωρίς εσωτερικά επιχρίσματα κονιάματος έχει προθάλαμο διαστάσεων 2,12 X 3,13 μ., ενώ ο κυρίως θάλαμος είναι περίπου τετράγωνος σε κάτοψη, με μήκος 3,155 και πλάτος 3,13 μ. Από τον Μακαρόνα, που τον ανέσκαψε, χρονολογείται στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ., ενώ η Gossel κατεβάζει την κατασκευή του στα μέσα του ίδιου αιώνα³⁷⁴.

Κατά μήκος του πίσω και του δεξιού τοίχου του θαλάμου υπάρχουν σε ορθή γωνία και σε επαφή μεταξύ τους δύο πολύ επιμελημένες νεκρικές κλίνες, που διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Η διάταξη αυτή είναι η πιο συνηθισμένη στους τάφους με δύο κλίνες³⁷⁵ και αφήνει αμέσως δεξιά για τον εισερχόμενο αρκετό ελεύθερο χώρο (διαστ. 1 X 1,15 μ. περίπου) για την πιθανή τοποθέτηση κάποιου ξύλινου επίπλου³⁷⁶.

Οι δύο κλίνες του τάφου της Σταυρούπολης όμοιες καθ' όλα μεταξύ τους αποτελούν ένα από

Νιγρίτας· με τις επιγραφές εγχάρακτες στους τοίχους του θαλάμου, πάνω από τις νεκρικές θήκες (Ε. Γιούρη, ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, 365, Πίν. 385 α-β), β) Λευκαδίων ΙΙΙ (ή Λύσωνος και Καλλικλέους)· με τα ονόματα των νεκρών γραπτά επίσης στους τοίχους του θαλάμου (X. Μακαρόνας, Μακεδονικά 2 (1941-52), 634 κ.ε.), και γ) Ερέτριας· με τις επιγραφές πάνω στα ίδια τα ταφικά έπιπλα (Vollmoeller, AM 1901, 347 κ.ε., πίν. XIII-XIV).

373. Βλ. Delacoulonche, 141 και Heuzey - Daumet, Mission, 265.

374. Gossel, 231, αριθ. 16.

375. Πρβλ. την όμοια διάταξη των κλινών στους τάφους του Καταλόγου Αμφίπολης Ι, ΙΙ, ΙV, Ποτίδαιας ΙΙ και, από τον εξωβορειοελλαδικό χώρο, σε εκείνους της Βάθειας Ευβοίας (Vollmoeller, AM 1901, 366 κ.ε.), Μαγνησίας Μαιάνδρου (Παντερμαλής 1972, 179, με βιβλιογραφία) και Ηρώου της Καλυδώνος (Dyggve - Poulsen - Rhomaios, 58 κ.ε.).

376. Βλ. σχετικά Παντερμαλής 1972, 175.

τα καλύτερα και πληρέστερα παραδείγματα του τύπου Β των κλινών, στον οποίο κατατάσσονται³⁷⁷. Ανάγλυφα στο μέτωπό τους παρουσιάζουν όλα τα βασικά στοιχεία του τύπου αλλά φέρουν ακόμη και τα στρώματα με τα προσκεφάλαιά τους, όλα δουλεμένα στο λίθο. Και τα τρία πόδια της όψης των δύο κλινών (γιατί η κλίνη του δεξιού τοίχου κρύβοντας κατά το γνωστό τρόπο το αριστερό μισό του μετώπου της πίσω από την στενή πλευρά της πρώτης κλίνης αποδόθηκε με το πόδι του δεξιού της άκρου) πατούν πάνω σε χαμηλές και αδιαμόρφωτες βάσεις σχήματος ορθογωνίου παραλληλεπιπέδου³⁷⁸. Τα πλαστικά περιγράμματα των ποδιών, όμοια στις βασικές τους γραμμές με εκείνα των άλλων κλινών του ίδιου τύπου που εξετάσαμε, είναι εδώ ιδιαίτερα φροντισμένα. Ανάμεσα σε αυτά υπάρχουν, ανάγλυφα της ίδιας επιμέλειας, τα γνωστά διακοσμητικά στοιχεία του μετώπου των ποδιών, ενώ οι διαχωριστικές γραμμές της βάσης και του επικράνου οριζούνται πλαστικά με ταινίες και κυμάτια. Όσον αφορά τα περιγράμματά τους, αυτά είναι ιδιαίτερα λεπτά και κομψά και από την άποψη αυτή οι κλίνες της Σταυρούπολης θυμίζουν τις αντίστοιχες στους τάφους Αγγίστας και Αγίου Αθανασίου Ι (Σχέδ. 5). Ιδιομορφίες παρουσιάζει η περιοχή των εγκοπών των κεντρικών ελίκων στο μέσον περίπου του ύψους τους. Έτσι, σε αντίθεση με τις περισσότερες κλίνες του είδους, όπως π.χ. Δίου Ι, Ποτίδαιας κτλ., όπου η περιοχή αυτή είναι πολύ κλειστή και έχει τα πλαστικά περιγράμματα του μεσαίου ζεύγους των οφθαλμών κυκλικά, εδώ το άνοιγμα των εγκοπών παρουσιάζεται υπερβολικά μεγάλο και οι αντίστοιχοι κεντρικοί οφθαλμοί των ελίκων έχουν λαξευθεί ως ημικύκλια. Τα επίκρανα των ποδιών κορυφώνονται σε πλατιά κυματοφόρα ζώνη και θυμίζουν πολύ τα αντίστοιχα των κλινών στους τάφους των Αγγίστας, Πύδνας Ι και Βεργίνας V. Η κυρίως διακόσμηση των ποδιών, ανάγλυφη, όπως αναφέραμε, τονίζεται και με χρώματα με την εγκανυστική, κατά τον ανασκαφέα, τεχνική: μεγάλα αντίνωτα ανθέμια πάνω και κάτω από τις εγκοπές των κεντρικών ελίκων, αβακωτά ορθογώνια κοσμήματα με εννέα το καθένα διάχωρα κάτω από τα επίκρανα και διπλά ζεύγη επάλληλων ελίκων στα μέτωπα των επικράνων αποτελούν τη συνηθισμένη και εδώ διακόσμηση των ποδιών. Στα επίκρανα όμως των ποδιών υπάρχει μία χαρακτηριστική διαφοροποίηση στη διακόσμηση: στη θέση του συνηθισμένου ανθεμίου αποδόθηκε εδώ ένας κομψός ρόδακας³⁷⁹.

Οι δύο οριζόντιοι πλαστικοί κανόνες συνδέουν τα πόδια κατά το γνωστό τρόπο αφήνοντας μεταξύ τους τη βαθύτερη ζώνη του τυμπάνου. Ο πρώτος κανόνας, υπερδιπλάσιος σε ύψος από τον κατώτερο, παρουσιάζει σε όλο του το μήκος μια βυθισμένη επίπεδη πλατιά ζώνη, στοιχείο πολύ σπάνιο στις λίθινες ταφικές κλίνες³⁸⁰. Ο επίπεδος χώρος αμέσως κάτω από το δεύτερο κανόνα είναι υπερβολικά μεγάλος, πράγμα που οφείλεται στην παρουσία των βάσεων στα πόδια των κλινών αλλά και στο γεγονός ότι ο δεύτερος αυτός κανόνας τοποθετήθηκε εδώ σε επίπεδο αρκετά ψηλότερο από αυτό των μεγάλων εγκοπών στα πόδια.

Σημειώσαμε ήδη ότι και στις δύο κλίνες υπάρχουν λίθινα στρώματα και προσκεφάλαια. Χαρακτηριστικό στην απόδοση της στενής εμπρός όψης των στρωμάτων είναι ότι αυτά έχουν

377. Βλ. υποσημ. 367.

378. Σε παρόμοιες αδιαμόρφωτες βάσεις πατούν και τα πόδια των κλινών στον τάφο Αγίου Αθανασίου Ι (Σχέδ. 5).

379. Διακοσμητικός μεγάλος ρόδακας, αλλά κάτω από το επίκρανο, είδαμε ότι αποδόθηκε και στα πόδια της κλίνης του τάφου Βεργίνας V (Σχέδ. 4). Το στοιχείο αυτό είναι όψιμο και υπάρχει αρκετά συχνά σε μεταγενέστερες κλίνες και μάλιστα της ρωμαϊκής περιόδου. Βλ. ενδεικτικά Richter, Furniture, εικ. 562.

380. Το ίδιο στοιχείο και στην ίδια θέση είδαμε ότι υπάρχει και στην κλίνη των Νέων Κερδυλλίων (σ. 123). Πρβλ. σχετικά και την κλίνη του τάφου Sidi-Gaber στην Αλεξάνδρεια (Thiersch, Grabanlagen, 2 κ.ε., πίν. II-III).

μικρό πάχος (ίσο περίπου με το ύψος του ανώτερου κανόνα των κλινών) και φθάνουν έτσι μόνον στο μισό περίπου του ύψους των επικράνων, τα οποία παρά την ύπαρξη των στρωμάτων προβάλλουν αρκετά υπερυψωμένα, ώστε να δείχνουν τις κλίνες αμφικέφαλες. Η στενή αυτή πλευρά των στρωμάτων δηλώθηκε αποστρογγυλεμένη, ώστε να αντιγράφει πειστικά τα πραγματικά του είδους³⁸¹. Τέλος, όσον αφορά τα προσκεφάλαια, τέτοια υπάρχουν και στις δύο στενές πλευρές κάθε κλίνης. Ακουμπούν στα επίκρανα των ποδιών με αισθητή κλίση προς το στρώμα και καταλαμβάνουν όλο το πλάτος των κλινών, αν και μεγάλα τμήματα λείπουν, σπασμένα προφανώς από τους τυμβωρύχους. Πρόκειται για διπλά προσκεφάλαια με βαθιά περιμετρική λάξευση στο μέσον του ύψους τους και, όπως παρατηρεί και η Gossel, η απόδοσή τους είναι σχηματική και συμβατική, έτσι, ώστε να φαίνονται πολύ άκαμπτα σε αντίθεση με τα ανάλογα απλά προσκεφάλαια των κλινών του Ηρώου της Καλυδώνος και του τάφου της Βάθειας Ευβοίας, που αντιγράφουν επιτυχώς τα πραγματικά υφασμάτινα³⁸².

Με το ίδιο λευκό μάρμαρο που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή ολόκληρου του τάφου συναρμολογήθηκαν στο σύνολό τους και οι κλίνες του θαλάμου. Ο τρόπος κατασκευής τους είναι παρόμοιος με άλλες λίθινες κλίνες που περιγράψαμε³⁸³. Έτσι, το ορατό μέτωπό τους αποτελείτο από μεγάλες μαρμάρινες πλάκες διαφορετικού μεταξύ τους σχήματος και μεγέθους. Η κλίνη του πίσω τοίχου συναρμολογήθηκε στην όψη της από πέντε συνολικά τέτοιες πλάκες, από τις οποίες οι δύο ακραίες φέρουν και την πλαστική απόδοση των δύο ποδιών. Η δεύτερη κλίνη εξαιτίας του μειωμένου, όπως είδαμε, μήκους του μετώπου της αποτελείτο παρομοίως από τρεις ανάλογες σε σχήμα και μέγεθος πλάκες. Στην πάνω επιφάνεια των κλινών οι οριζόντια τοποθετημένες πλάκες των στρωμάτων καλύπτουν το μισό περίπου του πλάτους τους, ενώ το υπόλοιπο είναι στρωμένο με μικρότερες ακανόνιστες πλάκες. Εσωτερικά και οι δύο κλίνες είναι συμπαγείς. Η εξωτερική τους εμπρός όψη έχει δεχθεί λείανση πολύ επιμελημένη και η γραπτή διακόσμηση των ποδιών έγινε απευθείας πάνω στο μάρμαρο. Έχουν και οι δύο ίδιες διαστάσεις, που είναι: μήκος 2,10, πλάτος 1,03 και συνολικό ύψος (μαζί και με τα προσκεφάλαια) 1,27 μ. Χωρίς αυτά και χωρίς τις βάσεις των ποδιών το ύψος τους είναι 1,08 μ., δηλαδή το συνηθισμένο στις κλίνες των μακεδονικών τάφων, όπως συνηθισμένες σε γενικές γραμμές είναι και οι άλλες δύο διαστάσεις.

Η απουσία στοιχείων τέτοιων που θα βοηθούσαν να κατανοήσουμε το είδος των ταφών που έγιναν στο θάλαμο του μνημείου μας υποχρεώνει να διατυπώσουμε υποθέσεις: από το γεγονός ότι οι δύο κλίνες είναι συμπαγείς εσωτερικά προκύπτει ότι οι δύο προφανώς ταφές έγιναν πάνω σε αυτές. Χωρίς να μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο της καύσης των νεκρών και την επακόλουθη τοποθέτηση των οστεοδόχων σκευών πάνω στις κλίνες, θεωρούμε πιο πιθανό τον απλό ενταφιασμό κατά το γνωστό και από άλλους τάφους τρόπο³⁸⁴. Η ύπαρξη προσκεφαλαίων και στις δύο πλευρές των κλινών δεν νομίζουμε ότι δημιουργεί πρόβλημα. Αξιοπαρατήρητο είναι δε ότι κανονική πλαστική διάρθρωση υπάρχει και στην ορατή στενή πλευρά της κλίνης του δεξιού τοίχου. Και στην πλευρά αυτή, που την αποτέλεσε ενιαία μαρμάρινη πλάκα, αποδόθηκαν ανά-

381. Βλ. υποσημ. 358.

382. Ανάλογα λίθινα δίδυμα επίσης προσκεφάλαια σημειώσαμε ότι υπάρχουν και στις κλίνες των τάφων Βεργίνας V και Θεσσαλονίκης III (βλ. σχετικά υποσημ. 213).

383. Κατά τα υλικά και τον τρόπο κατασκευής τους συγκρίνονται με τις μαρμάρινες επίσης κλίνες των τάφων Πύδνας I, Νέων Κερδυλλίων I και Ποτίδαιας II.

384. Πρβλ. τις βεβαιωμένες ανασκαφικά απλές εναποθέσεις των νεκρών στις κλίνες των τάφων Ποτίδαιας II και Δίου II (βλ. σ. 102 και 118, αντίστοιχα).

γλυφα εκτός από το πίσω πόδι της κλίνης και οι δύο οριζόντιοι πλαστικοί κανόνες τοποθετημένοι στην ίδια θέση και σε ισοϋψία με τους αντίστοιχους στην εμπρός όψη των κλινών³⁸⁵.

Αν και οι κλίνες δεν δέονται οργανικά με τον τάφο, η ομοιογένεια του υλικού κατασκευής τους με εκείνο του μνημείου καθαυτό δείχνει ότι είναι και οι δύο σύγχρονες με αυτό. Τα λεπτά και κομψά περιγράμματα των ποδιών φανερώουν εκζήτηση και επομένως όψιμη κατασκευή. Το ίδιο συνάγεται και από το μεγάλο άνοιγμα των εγκοπών των πλαστικών ελίκων στο μέσον του ύψους τους αλλά και από ορισμένα χαρακτηριστικά της γραπτής διακόσμησης, όπως είναι τα «διαλυμένα» αντίνωτα ανθέμια και ο ρόδακας, που ως νεοτεριστικό στοιχείο κοσμεί το επίκρανο των ποδιών. Τέλος, η ομοιότητα που σημειώσαμε ήδη (κυρίως όσον αφορά τα περιγράμματα των ποδιών αλλά και τη γενική τους διάρθρωση) ανάμεσα στις κλίνες αυτές και σε εκείνες των τάφων Αγίου Αθανασίου, Βεργίνας V και Αγγίστας³⁸⁶ είναι ένα πρόσθετο στοιχείο που συνηγορεί στη χαμηλή χρονολόγηση αυτών των κλινών. Με βάση αυτά τα στοιχεία θεωρούμε ότι η χρονολόγηση του μνημείου από τον Μακαρόνα στο α' μισό του 2ου αι. π.Χ. είναι η πιο ενδεδειγμένη³⁸⁷.

Σύντομη μνεία του ανασκαφέα μας πληροφορεί ότι σε μεταγενέστερη εποχή είχε προστεθεί στον τάφο της Σταυρούπολης και τρίτη πρόχειρη κλίνη από ευτελέστερο υλικό. Υποθέτουμε ότι η κλίνη αυτή είχε χτιστεί κατά μήκος του αριστερού πλευρικού τοίχου του θαλάμου, επειδή όμως δεν έχουμε σχετικά στοιχεία, δεν μπορούμε να αναφερθούμε ούτε στη μορφή της ούτε στα άλλα της χαρακτηριστικά.

Στον τάφο της Σταυρούπολης προξενούν εντύπωση το μέγεθος, η πολυτέλεια και η εξαιρετικά επιμελημένη κατασκευή, αν μάλιστα αναλογισθούμε ότι αυτή ανάγεται στους προχωρημένους ελληνιστικούς χρόνους. Ακόμη η πληρότητα στην κατασκευή των κλινών και η λεπτή γλυπτική επεξεργασία των λεπτομερειών τους είναι στοιχεία που φανερώουν πλούτο και καλαισθησία. Το ολομάραρο μνημείο με τις επίσης μαρμαρίνες νεκρικές του κλίνες³⁸⁸ φέρνει στο νου τους πρωιμότερους και πολυτελέστερους μακεδονικούς τάφους.

ΞΥΛΙΝΕΣ ΚΛΙΝΕΣ

Σε αυτή την κατηγορία εξετάζονται κυρίως τα διασωθέντα στοιχεία από τη διακόσμηση των ξύλινων κλινών ορισμένων μακεδονικών τάφων. Με τη βοήθεια αυτών των στοιχείων γίνεται μια προσπάθεια κατανόησης της συνολικής μορφής αυτού του είδους των κλινών. Όπως ήδη αναφέραμε, θεωρούμε τις νεκρικές κλίνες απαραίτητο σχεδόν συμπλήρωμα των μακεδονικών τάφων και κατά συνέπεια πιστεύουμε ότι ξύλινες κλίνες θα υπήρχαν στους θαλάμους αρκετών ακόμη τάφων στους οποίους δεν βρέθηκαν ανάλογα λίθινα ταφικά έπιπλα. Το φθαρτό υλικό της κατασκευής τους ή και η ολοκληρωτική ακόμη σύληση ορισμένων μνημείων αποτελούν προφανώς τους κυριότερους λόγους για τους οποίους δεν διατηρήθηκαν στοιχεία των ξύλινων κλινών που

385. Ανάλογα διαμορφωμένες στις πλάγιες ορατές τους πλευρές είναι και οι κλίνες των τάφων Αγγίστας, Παλατίτσας και Ερέτριας (βλ. και υποσημ. 363).

386. Οι κλίνες των δύο πρώτων τάφων χρονολογούνται, όπως είδαμε, στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ., ενώ της Αγγίστας στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.

387. Η χρονολόγηση αυτή προκύπτει φυσικά από ανασκαφικά και άλλα δεδομένα τα οποία έχει υπόψη του ο ανασκαφέας.

388. Πρέπει βέβαια να υπογραμμίσουμε ότι το μάρμαρο αφθονεί στην ευρύτερη περιοχή του τάφου.

θα πρέπει να υπήρχαν μέσα σε αυτά τα μνημεία. Ανασκαφικά δεδομένα για την ύπαρξη τέτοιων κλινών έχουμε μόνο για τους παρακάτω μακεδονικούς τάφους³⁸⁹:

- α) Βεργίνας III
- β) Βεργίνας IV
- γ) Δίου IV
- δ) Λευκαδίων I
- ε) Λευκαδίων VII

ΤΑΦΟΣ ΒΕΡΓΙΝΑΣ III

Μ. Ανδρόνικος, AAA X (1977), 21-26, εικ. 16-20.

Μ. Ανδρόνικος, National Geographic Magazine 154, 1 (1978), 55 κ.ε.

Μ. Ανδρόνικος, Acta of the XI International Congress of Classical Archaeology 1978 (1979), 39 κ.ε.

Gossel, 267-269, αριθ. 13-14.

Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 121-124, 128-131, 175, εικ. 34, 39, 75-90, 140-142.

Μεγάλος διθάλαμος μακεδονικός τάφος (γνωστός ως «του Φιλίππου») με λαμπρή δωρική πρόσοψη θαυμάσια τοιχογραφημένη. Ο προθάλαμος του έχει διαστάσεις 3,36 x 4,46 μ., ενώ ο κυρίως θάλαμος αποτελεί σε κάτοψη τέλειο τετράγωνο, πλευράς 4,46 μ. Χρονολογείται από τον Ανδρόνικο στο γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. (350-325 π.Χ.).

Όπως φαίνεται από τα κατά χώραν διαλυμένα οργανικά υλικά³⁹⁰ και από το πλήθος των μικρών ελεφαντοστέινων, γυάλινων και χρυσών διακοσμητικών στοιχείων που βρέθηκαν μαζί με αυτά στο δάπεδο του ασύλητου βασιλικού τάφου, υπήρχε στο πίσω μέρος του θαλάμου ένα μεγάλο ξύλινο ταφικό έπιπλο, προφανώς μία πολυτελής κλίνη. Παρά την ολοκληρωτική αποσύνθεση του ξύλινου σκελετού της κλίνης, η θέση των λειψάνων της αυτών φανερώνει ότι πρέπει να είχε τοποθετηθεί μπροστά στη μαρμάρινη «σαρκοφάγο»³⁹¹ (με τη μεγάλη χρυσή λάρνακα στο εσωτερικό της) και πιθανότατα η πίσω μακριά πλευρά της ακουμπούσε στην εμπρός πλευρά της «σαρκοφάγου»³⁹². Η τοποθέτηση αυτή της κλίνης σε απόσταση από τους τοίχους του θαλάμου αποτελεί μία από τις ιδιομορφίες του τάφου και εξηγείται από την ύπαρξη της μαρμάρινης θήκης. Με

389. Και σε ορισμένους ακόμη μακεδονικούς τάφους βρέθηκαν στοιχεία (γυάλινα κυρίως) της διακόσμησης κάποιου ξύλινου επίπλου, που δεν αποκλείεται να ήταν κλίνη. Επειδή όμως από αυτά δεν προκύπτει με βεβαιότητα η ύπαρξη τέτοιων κλινών, δεν συμπεριλάβαμε αυτούς τους τάφους στον Κατάλογό μας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα, από αυτήν την άποψη, αποτελούν οι τάφοι Τσαγεζίου Σερρών (Χ. Μακαρόνας, Μακεδονικά 1 (1940), 495) και Ράχης Ημαθίας (Κ. Ρωμιοπούλου, ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, 515). Σημειώνουμε ακόμη εδώ ότι ανάλογα διακοσμητικά στοιχεία ξύλινων κλινών προέρχονται και από μερικούς άλλους τάφους, οι οποίοι όμως διαθέτουν στο θάλαμό τους χτιστές παραλληλεπίπεδες βάσεις (τάφοι Αγίας Παρασκευής, Μεσημερίου II, Κατερίνης). Αυτούς θα τους εξετάσουμε παρακάτω (σ. 169 κ.ε.), στη σχετική με τις συμπαγείς αυτές βάσεις ενότητα.

390. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, εικ. 34.

391. Πιο ακριβής είναι ο όρος *θήκη*.

392. Η διασπορά των διαλυμένων υλικών της κλίνης όχι μόνο μπροστά στη μαρμάρινη θήκη, αλλά και σε όλες τις πλευρές γύρω από αυτήν και μάλιστα πάνω στο κάλυμμά της (Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, εικ. 34 και ο ίδιος, AAA X (1977), 21), μας κάνει να σκεφτόμαστε μήπως η κλίνη τοποθετήθηκε πάνω ακριβώς από τη θήκη. Δεδομένου ότι οι μικρές της διαστάσεις το επιτρέπουν, δεν δημιουργείται πρακτική δυσκολία και, από την άλλη πλευρά, η υπόθεση φαίνεται λογική, με την έννοια της στήριξης της ευπαθούς κλίνης από τη δυνατή μαρμάρινη και ακόσμητη θήκη.

τον τρόπο αυτό η κλίνη με την κύρια μακριά της όψη προς την είσοδο του θαλάμου είχε ελεύθερες και τις τέσσερις πλευρές της.

Ο τύπος και η μορφή της ξύλινης κλίνης του θαλάμου συνάγονται μόνον κατά προσέγγιση από τα διασωθέντα διακοσμητικά της στοιχεία και ιδίως από αυτά του μετώπου των ποδιών της. Με βάση τα στοιχεία αυτά ο καθηγητής Μ. Ανδρόνικος επιχείρησε μια πρώτη προσπάθεια αναπαράστασής της³⁹³, «για να γίνει αντιληπτή, σε γενικές γραμμές, από τους αναγνώστες η μορφή τόσο των ποδιών, όσο και της ανάγλυφης ζωφόρου ανάμεσα σε αυτά», όπως με επιστημονική ευσυνειδησία σημειώνει ο ίδιος. Μια τέτοια όμως προσπάθεια αναπαράστασης είναι πραγματικά πολύ δύσκολη και οι «πρώρες» αυτές και «προσωρινές σκέψεις» κατά τον ανασκαφέα, δεν ήταν δυνατό να λύσουν εξαρχής όλα τα σχετικά με την κλίνη της Βεργίνας προβλήματα.

Από τα στοιχεία της διακόσμησης των ποδιών της κλίνης δεν μένει καμιά αμφιβολία ότι αυτά ήταν ορθογώνιας διατομής και καμπυλωμένα, όπως ακριβώς και εκείνα του τύπου Β των λίθινων κλινών που εξετάσαμε³⁹⁴. Η περιγραφή του ανασκαφέα γι' αυτά, η οποία συνοδεύει τη σχετική σχεδιαστική αναπαράσταση της κλίνης, είναι σαφής και πειστική και γι' αυτό την παραθέτουμε, όπως έχει, για να επανέλθουμε στη συνέχεια με λίγες παρατηρήσεις:

«... Ολόκληρη η κλίνη ήταν ξύλινη, χωρίς τα μετάλλια διακοσμητικά στοιχεία που γνωρίζουμε από άλλες κλίνες (π.χ. Πέλλας). Τα δύο πόδια στην κύρια όψη της πρέπει να είχαν τη μορφή που γνωρίζουμε είτε από θρόνους είτε από κλίνες εξαιρετικά πολυτελείς και επιτηδευμένες. Το καλύτερο και πιο συγγενικό παράδειγμα που μπορούσε να μας δώσει ακέραια τη μορφή του ποδιού ήταν ως πρόσφατα το μαρμάρινο πόδι μιας κλίνης που προέρχεται από ένα «μακεδονικό» τάφο κοντά στα Κερδύλλια. Τώρα όμως έχουμε και τη λίθινη κλίνη του τάφου Ι στον «τύμβο Μπέλλα» της Βεργίνας³⁹⁵. Είναι αναμφισβήτητο ότι οι τεχνίτες αντιγράφουν ένα πρότυπο από άλλη ύλη. Ότι το πρότυπο είναι ξύλινο θα ήταν εύκολο να το υποπτευτούμε· αλλά θα ήταν δύσκολο να μαντέψουμε όλα τα άλλα υλικά της διακόσμησης, που εδώ αποδίδονται πλαστικά και ζωγραφικά.

»Με βάση λοιπόν το πόδι από τα Κερδύλλια και το πρόσφατο από τη Βεργίνα μπορούμε να αναπαραστήσουμε την κλίνη του τάφου. Πάνω στις επίπεδες επιφάνειες του ξύλου υπήρχε επένδυση από ελεφαντοστό. Από ελεφαντοστό ήταν και οι γλυπτές έλικες τόσο στο κάτω τμήμα του ποδιού, όσο και στο επάνω, αμέσως επάνω από το επίκρανο. Οι οφθαλμοί των ελίκων ήταν από διαφανές γυαλί, κάτω από το οποίο υπήρχε λεπτότατο, κυκλικό φύλλο χρυσού. Από γυαλί ήταν και τα φύλλα των ανθεμίων, ένθετα μέσα στην πλάκα του ελεφαντοστού. Στο πόδι των Κερδυλλίων ένα φύλλο άκανθας βλαστάνει ανάμεσα στις κάτω έλικες· είναι πιθανότατο ότι το αντίστοιχο της κλίνης της Βεργίνας ήταν από ελεφαντοστό. Στο επίκρανο των Κερδυλλίων υπάρχει ένα αβακωτό κόσμημα από μικρά ορθογώνια εξάρματα... Θα ήταν αδύνατο να μαντέψουμε χωρίς το εύρημα της Βεργίνας τι αποδίδει αυτός ο περιεργός άβακας. Στην κλίνη της Βεργίνας τα ορθογώνια τούτα είναι γυάλινα κομμάτια που καλύπτουν μικρές παραστάσεις από περίτμητο

393. Ό.π. (υποσημ. 390), 121 κ.ε., εικ. 75.

394. Ό.π., υποσημ. 367. Όπως παρατηρούν και οι Heuzey - Daumet, Mission, 255-256, πρόκειται προφανώς για τα *τηρητά λέχη* του Ομήρου (Ιλιάς Γ, 448 και Ω, 720· Οδύσσεια α, 440, γ, 399, η, 345 και κ, 12), τα οποία ο ποιητής αναφέρει σε *αντιδιαστολή* με τα *δινωτά λέχη* (Ιλιάς Γ, 391), που ήταν πιθανότατα οι κλίνες με κυλινδρικά πόδια, δουλεμένα στον τόρνο.

395. Πρόκειται αντίστοιχα για τις κλίνες των τάφων Νέων Κερδυλλίων Ι και Βεργίνας V, που εξετάσαμε ήδη.

έλασμα χρυσού. Αυτό σημαίνει ότι τα πλακίδια ήταν διαφανή και συντελούσαν τόσο στην προβολή, όσο και στην προστασία των ευαίσθητων χρυσών διακοσμητικών στοιχείων. Αμέσως επάνω από το επίκρανο υπάρχουν ανάμεσα στις δύο έλικες δύο παρόμοια πλακίδια, των οποίων καμπυλώνεται η εξωτερική πλευρά παρακολουθώντας την εσωτερική καμπύλη της έλικας. Και αυτά στην κλίνη της Βεργίνας ήταν γυάλινα και κάλυπταν χρυσές μορφές (Έρωτες που πετούν κ.λ.π.) από περίτμητο έλασμα. Σ' αυτά όλα πρέπει να προσθέσουμε ταινίες από ιωνικά και λέσβια κυμάτια που κοσμούσαν τις μεταβατικές επιφάνειες των διαφόρων τμημάτων της κλίνης.

»Το πολύτιμο εύρημα από τα Κερδύλλια ... μας επέτρεψε να συμπληρώσουμε με πολλή ασφάλεια τη μορφή της κλίνης σε όλη την πρόσθια όψη της ... Έτσι από το ύψος του επικράνου ξεκινά μια στενή ταινία που πλαισιώνεται επάνω και κάτω από δύο κανόνες που εξέχουν. Το τμήμα τούτο αποδίδει το οριζόντιο τμήμα της κλίνης επάνω στο οποίο στηριζόταν το στρώμα· όπως γνωρίζουμε και από άλλες λίθινες κλίνες (και από παραστάσεις αγγείων), ανάμεσα στα πόδια υπήρχαν τραβέρσες και έτσι σχηματιζόταν ο σκελετός της κλίνης. Κάποτε αυτή η στενή, πλαισιωμένη ταινία κοσμούσαν με ζωγραφιστές ή ανάγλυφες παραστάσεις. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας γλυπτής κόσμησης μας το προσφέρει η μαρμάρινη κλίνη που βρέθηκε στο Belevi κοντά στην Έφεσο, όπου η ζωφόρος ανάμεσα στα πόδια κοσμεύεται με ανάγλυφες “Σειρήνες” ... Δεν είμαι σε θέση να πω με βεβαιότητα ποιά ήταν η μορφή της κλίνης στις στενές της πλευρές. Είχε και σ' αυτές αντίστοιχες ζωφόρους με κόσμηση ή όχι;...».

Όσα για τη μορφή και τη διακόσμηση των ποδιών της κλίνης αναφέρει παραστατικά ο ανασκαφέας είναι απόλυτα κατατοπιστικά και δεν μένουν πολλά περιθώρια για παραπέρα επεξηγήσεις. Αυτήν ακριβώς τη μορφή των ποδιών ήρθε να επιβεβαιώσει ο τάφος της Ποτίδαιας, στα πόδια των κλινών του οποίου υπάρχουν γραπτά όλα ανεξαιρέτως τα διακοσμητικά στοιχεία που περιγράφονται παραπάνω. Ως προς τα περιγράμματα των ποδιών της κλίνης της Βεργίνας θα μπορούσαμε ίσως να υποθέσουμε — και αυτό λόγω του υλικού κατασκευής της και κατ' αναλογία προς τις απεικονίσεις τέτοιων κλινών στην αγγειογραφία — ότι θα ήταν μάλλον λεπτότερα από ό,τι φαίνεται στη σχετική αναπαράσταση και πιθανόν για τους ίδιους επίσης λόγους να μην είχε η κλίνη υπερυψωμένα ελεύθερα και τα δύο πόδια της όψης της αλλά μόνον αυτό για τη στήριξη των προσκεφαλαίων και της κεφαλής. Κάποιες αμφιβολίες που αφορούν την πρώτη αυτή προσπάθεια αναπαράστασης της κλίνης, έχουμε ακόμη και ως προς την τοποθέτηση και το πλάτος των οριζόντιων κανόνων ... *τῶν ἐκ ποδὸς ἐς πόδα*³⁹⁶, καθώς και στη διάταξη της διακόσμησης της επιφάνειας αυτών των κανόνων· αυτά όμως θα τα εξετάσουμε παρακάτω. Εδώ θα κλείσουμε με την παρατήρηση ότι «ο σωρός των καστανέρυθρων και φαιών ουσιών, που δίνουν την εντύπωση μαλλιού και που κατά τους τεχνικούς είναι υπολείμματα φτερών»³⁹⁷, αν και το λόγο έχουν οι χημικοί, δεν αποκλείεται να είναι πράγματι φτερά, δεδομένου ότι μπορεί να προέρχονται από την αποσύνθεση του πραγματικού στρώματος και των προσκεφαλαίων της κλίνης. Γιατί έχουμε σαφείς πληροφορίες από τους αρχαίους συγγραφείς ότι το πλήρωμα αυτών ήταν πολύ συχνά από μαλακά πούπουλα πτηνών³⁹⁸. Και πρέπει να θεωρήσουμε βέβαιο ότι πάνω στην

396. Πανσανίας XI 3 (για την περιγραφή του θρόνου του Διός στην Ολυμπία).

397. Μ. Ανδρόνικος, AAA X (1977), 24.

398. Πολυδεύκης, Ονομαστικόν VI 9, ο οποίος, επικαλούμενος τον Δημοσθένη, ονομάζει *περίδες* τα στρώματα και τα προσκεφάλαια. Ακόμη, στο ίδιο έργο (VI 10) βρισκόμαστε ότι *δὲ καὶ πτίλοις τὰ κνέφαλα ἀνεπλήθρουν*,... *καὶ πτερωτὰ καὶ πτιλωτὰ* και παρακάτω (X 38) *προσκεφάλαια πτιλωτὰ*.

κοίτη³⁹⁹ της ξύλινης κλίνης της Βεργίνας υπήρχε πολυτελές πραγματικό στρώμα και οπωσδήποτε προσκεφάλαια⁴⁰⁰.

Το κύριο σώμα, λοιπόν, ολόκληρης της κλίνης ήταν ξύλινο και έχει αποσυντεθεί αφήνοντας τα ίχνη του μόνο στο δάπεδο του θαλάμου. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε το είδος του ξύλου στο οποίο δουλεύτηκαν οι χοντρές σανίδες του σκελετού της κλίνης (τα πόδια δηλαδή και οι μεταξύ τους κανόνες), επισημαίνουμε όμως τις σχετικές μαρτυρίες των αρχαίων συγγραφέων, οι οποίοι αναφέρουν ότι οι κλινοποιοί ή κλινουργοί ή τέκτονες ή κλινοπηγοί⁴⁰¹, που αποτελούσαν εξειδικευμένη κατηγορία τεχνιτών, έδειχναν ιδιαίτερη προτίμηση σε ορισμένα ανθεκτικά ξύλα, όπως ήταν η πύξος (πυξάρι ή τσιμισίρι) και ο σφένδαμνος (σφεντάμι)⁴⁰². Ο τρόπος εργασίας των κλινοποιών μας παραδίδεται από τον Όμηρο ακόμη, όπου ο Οδυσσεάς χρησιμοποιώντας μόνον ένα σκέπαρνο και ένα τρυπάνι κατασκευάζει τη δική του κλίνη⁴⁰³. Ο ξύλινος σκελετός της αποτελείται κατά τον Πολυδεύκη από δύο μέρη: το *ἐνήλατον* και το *ἐπίκλιντρον* ή *ἀνάκλιντρον*⁴⁰⁴ και τούτο προφανώς σημαίνει ότι ενήλατες ήταν οι συνδέσεις των κάθετων ποδιών με τους οριζόντιους ανάμεσά τους κανόνες⁴⁰⁵ το δε επίκλιντρο είναι η *κοίτη*, πάνω στην οποία τοποθετούσαν το στρώμα και τα προσκεφάλαια. Στην κλίνη της Βεργίνας δεν γνωρίζουμε πώς ήταν διαμορφωμένη η επίτεδη αυτή βάση του στρώματος, υποθέτουμε όμως ότι αποτελείτο από ένα πυκνό πλέγμα διασταυρούμενων δερμάτινων μιάντων (των *χειριῶν*), όπως αναφέρει ήδη ο Όμηρος αλλά και συγγραφείς μεταγενέστεροι⁴⁰⁶.

Η αναφορά, τέλος, του Ανδρόνικου σε «πλατείες ταινίες από ελεφαντοκόκαλο και πολυάριθμες πλάκες του πολύτιμου αυτού υλικού, που πρέπει να κοσμούσαν τη μια μακριά πλευρά της κλί-

399. Πολυδεύκης, Ονομαστικόν VI 10.

400. Μαρτυρίες για πολυτελείς κλινουστρωμένες έχουμε ήδη από τον Όμηρο (π.χ. Ιλιάς I, 658-660 και Οδύσσεια ψ, 177-180). Από τους μεταγενέστερους συγγραφείς βλ. Αθήναιος, Δειπνοσοφισταί II 48 b-e· V 197 b· VI 225 e. Ακόμη, Πλούταρχος, Αρταξέρξης XXII 5 και Πολυδεύκης, Ονομαστικόν VI 9-11 και X 36-43, με πολλές περιγραφές και πληροφορίες για στρώματα και προσκεφάλαια. Από τη σύγχρονη βιβλιογραφία βλ. Pritchett 1953, 225 κ.ε. και Pritchett 1956, 178 κ.ε. και ιδίως 210-254 (λ. Furniture).

401. Για τις ονομασίες αυτές βλ. Πλάτων, Πολιτεία I 597 a, b, d· Δημοσθένης, Κατ' Αφόβου A 816, 9· 820, 24· 822, 29· 832, 30· 854, 35 και 855, 37. Ακόμη, Πολυδεύκης, Ονομαστικόν VII 111 και 159.

402. Πολυδεύκης, Ονομαστικόν X 34 και 35 (αντίστοιχα εἶδη δὲ κλίνης παράπυξος ... και ...σφενδάμνου και σφενδαμνίνη. Ἀριστοφάνης γὰρ ἐν Ἀχαρνέσιν εἶρηκε σφενδάμνιν). Ακόμη, Οβίδιος, Μεταμορφώσεις VIII 656.

403. Οδύσσεια ψ, 197-199. Όπως παρατηρούν και οι Heuzey - Daumet, Mission, 256, το τρυπάνι ήταν απαραίτητο για τη διαμόρφωση των κοίλων περιγραμμάτων των ποδιών, κυρίως όμως για το πλήθος των εντομών και των οπών, προς σύνδεση των επιμέρους μελών του σκελετού των κλινών και για τη στερέωση των δερμάτινων μιάντων του στρώματος.

404. Πολυδεύκης, Ονομαστικόν VI 9 και ιδίως X 34, όπου επικαλείται για τη διάκριση αυτή τους Σοφοκλή και Αριστοφάνη.

405. Θεωρούμε βέβαιο ότι τα αβακωτά κοσμήματα, κάτω ακριβώς από τα επίκρανα των ποδιών, που στην κλίνη της Βεργίνας αποδίδονται με εννέα το καθένα γυάλινα διαφανή πλακίδια και στις λίθινες κλίνες του ίδιου τύπου (όπως και στην αγγειογραφία) δηλώνονται, με διακοσμητική πλέον διάθεση, γραπτά ή ανάγλυφα, κάλυπταν εύσχημα στις πραγματικές ξύλινες κλίνες τους ήλους ή τους γόμφους (πείρους, καβίλιες) για τη σύνδεση του φέροντος σκελετού. Βλ. και υποσημ. 676-678.

406. Οδύσσεια ψ, 201 (ἐν δ' ἐτάσσ' ἱμάντα βοός φοῖνικι φαεινόν). Ακόμη, Αρριανός, Αλεξάνδρου Ανάβασις VI 29.10: καὶ τὴν κλίνην ἐντείνειν ταινίαις και Πολυδεύκης, Ονομαστικόν X 36: καὶ μὴν τό γε τῇ κλίνῃ... ἐντεταμένον ὡς φέρειν τὰ τυλεῖα, σπάρτα, σπαρτία, τόνος, χειρία, τάχα δὲ καὶ σχοῖνος καὶ σχοινία καὶ κάλοι.

νης»⁴⁰⁷ και οι ανάλογες σε άλλα σημεία, σύμφωνα με τις οποίες «επάνω στις επίπεδες επιφάνειες του ξύλου (των ποδιών) υπήρχε επένδυση από ελεφαντοστό...» και «οι επίπεδες επιφάνειες (της ζωφόρου) καλύπτονταν από ελεφαντοστίνες πλάκες και λεπτότατα φύλλα χρυσοῦ»⁴⁰⁸, όλα αυτά φέρουν στο νου τα παρακολλήματα και τις κλίνες παρακόλλους ή ἀμφικόλλους των αρχαίων μαρτυριών⁴⁰⁹. Έτσι, θα πρέπει να δεχθούμε ότι ολόκληρη η εμπρός μακριά πλευρά της κλίνης της Βεργίνας έφερε πάνω στην επίπεδη επιφάνεια του ξύλου επένδυση με πλάκες ελεφαντοστοῦ και φύλλα χρυσοῦ και ότι μέσα σε αυτή την πολύτιμη επένδυση τοποθετήθηκε με την τεχνική πιθανότατα της ένθεσης η διακόσμηση τόσο των οριζόντιων ζωφόρων της, όσο και των ποδιών της. Με τον τρόπο αυτό θα είχε δημιουργηθεί ένα επιβλητικό και απαστράπτον βάθος, που και χρωματικά θα ήταν πολύ κοντά στο ανάλογο υποκίτρινο των αντίστοιχων γραπτών κανόνων, που αναφέραμε προηγουμένως ότι υπήρχε και σε ορισμένες λίθινες ταφικές κλίνες του είδους.

Η ολοσχερής διάλυση της κλίνης κατά προσέγγιση μόνο μας επιτρέπει να υπολογίσουμε τις αρχικές της διαστάσεις. Έτσι, από τα κατάλοιπά της στο δάπεδο του θαλάμου, κυρίως όμως κατ' αναλογία προς τις σωζόμενες λίθινες κλίνες άλλων μακεδονικών τάφων, συμπεραίνει ο ανασκαφέας ότι «το μήκος της δεν πρέπει να ξεπερνούσε τα 2 μ. ούτε να ήταν λιγότερο από 1,80 μ. Το πλάτος της μπορεί να υπολογισθεί με μεγάλη πιθανότητα στα $\pm 0,80$ μ.»⁴¹⁰. Όσο για το ύψος της, αυτό θα πρέπει να έφθανε στα πόδια περίπου το 1 μ., που είναι σε γενικές γραμμές το κανονικό για τις ξύλινες πραγματικές αλλά και για τις λίθινες ταφικές του είδους.

Χαρακτηριστικό ιδιαίτερο της ξύλινης κλίνης της Βεργίνας είναι ότι αυτή δεν τοποθετήθηκε στο θάλαμο του μνημείου για να δεχθεί, όπως συνηθίζεται, μία ταφή αλλά για να εναποτεθούν πάνω της όλα (εκτός από την ασπίδα) τα αμυντικά όπλα του υψηλού νεκρού του τάφου (θώρακας, κνημίδες, κράνος, ξίφος, εγχειρίδιο). Το φαινόμενο είναι πολύ περίεργο και το συναντούμε εδώ για πρώτη φορά. Τα οστά του νεκρού μετά την τελετή της καύσης τοποθετήθηκαν προσεκτικά μέσα στη μεγάλη χρυσή λάρνακα (διαστ. $0,409 \times 0,371 \times 0,17$ μ.), η οποία με τη σειρά της εναποτέθηκε στο εσωτερικό της μαρμαρίνης θήκης του θαλάμου. Η θήκη αυτή σε μικρή απόσταση από τον τοίχο του βάθους και στο μέσον του μήκους του είναι εντελώς αδιακόσμητη, με μορφή ορθογώνιου παραλληλεπιπέδου και διαστάσεις $0,70 \times 0,615 \times$ (ύψος) $0,595$ μ. Φέρει μαρμαρίνο επίσης κάλυμμα (διαστ. $0,80 \times 0,655 \times 0,15$ μ.), που προεξέχει ελαφρά προς όλες τις πλευρές της⁴¹¹. Η συνύπαρξη αυτής της θήκης (με την οστεοφόρο χρυσή λάρνακα στο εσωτερικό της) και

407. Βλ. υποσημ. 397.

408. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 122 και 123, αντίστοιχα.

409. Η τεχνική της επικόλλησης στις ξύλινες κλίνες και σε άλλα έπιπλα άλλων πολυτιμότερων υλικών είναι γνωστή και στον Όμηρο. Οδύσσεια τ, 55-56: *κλισίην ... δινωτήν ἐλέφαντι καὶ ἀργύρῳ* και ψ, 200: *χρυσῶ τε καὶ ἀργύρῳ ἢ δ' ἐλέφαντι*. Από τις σχετικές μαρτυρίες μεταγενέστερων συγγραφέων σταχυολογούμε τις παρακάτω: Ηρόδοτος Α 50.1: *κλίνας τε ἐπιχρυσούς καὶ ἐπαργύρους*. Αθήναιος, Δειπνοσοφισταί Π 48 b: *κατ' ἐν κλίνας ἐλεφαντόποσιν...* Πausanias XX 1: *κλίνη τε...*, τὰ πολλὰ ἐλέφαντι κεκοσμημένη. Πολυδεύκης, Ονομαστικόν X 34, 35 και 36 *ἀμφικόλλους*· οὕτω γάρ τήν κατακεκολλημένην ὠνόμασεν ἐν ταῖς ἐορταῖς Πλάτων ἔπειτα κλίνην ἀμφικόλλον πυξίνην· σὺ δὲ καὶ ἐλεφαντίνην εἴποις..., χαμῦνὴν παράκολλος... και ακόμα Θεόφραστος IV 3, 4 και V 7, 6 με ανάλογες πληροφορίες. Επεξηγήσεις για την ίδια αυτήν τεχνική των παρακολλήματων βλ. Pritchett 1956, 231-232, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Για κατασκευαστικές λεπτομέρειες των ξύλινων κλινών βλ. ακόμη και Ransom, Couches-Beds, 109.

410. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 121.

411. Ανάλογη είναι και η θήκη στον προθάλαμο του ίδιου τάφου. Παρόμοιες λίθινες κατασκευές υπήρχαν και

της κλίνης μπροστά της (ή πάνω της), θυμίζει τον τάφο του Κύρου στις Πασαργάδες, όπου *πύε-
λον χρυσὴν κειῖσθαι, ἵνα τὸ σῶμα τοῦ Κυρου ἐτέθαπτο, καὶ κλίνην παρὰ τῇ πυλῶν*⁴¹².

Ὅσον αφορά τη διακόσμηση της κλίνης, που αποτελεί και το δυσκολότερο σημείο στην ανα-
παράστασή της, παραθέτουμε κατ' αρχήν τη συνέχεια από το σχετικό κείμενο του Μ.
Ανδρόνικου⁴¹³:

«Στην κλίνη της Βεργίνας φαίνεται ότι υπήρχε μια ζωφόρος, η οποία είχε ανάγλυφες ελεφα-
ντοστέινες μορφές ... Θα απαιτηθεί πολὺς χρόνος ... να επιχειρήσουμε μια πιθανή αναπαράσταση.

»Στη θέση όπου απόμειναν τα λείψανα της κλίνης βρέθηκαν δύο ομάδες ελεφαντοστέινα ανά-
γλυφα. Η πρώτη αποτελείται από μορφές με πολὺ χαμηλὸ αναγλυφικὸ ἔξαρμα· αυτής της ομάδας
οι μορφές εἶναι δουλεμένες στο σύνολό τους ἐπάνω σε ελεφαντοστό και εικονίζουν μυθολογικά
πρόσωπα ἢ αντικείμενα που σχετίζονται με τη λατρεία. Της δεύτερης ομάδας οι μορφές ἔχουν
πολὺ ἐκτυπο αναγλυφικὸ ἔξαρμα, κάποτε μάλιστα ορισμένα μέλη τους αποδίδονται ολόγλυφα·
ἀπὸ τις μορφές της ομάδας αυτής σώθηκαν μόνο τα κεφάλια, τα χέρια και τα πόδια που ἦταν ἀπὸ
ελεφαντοστό· μπορούμε να θεωρήσουμε βέβαιο πως το υπόλοιπο σῶμα ἦταν δουλεμένο σε ξύλο
(ἢ στούκο) που αποσυντέθηκε. Ἐχουμε δηλ. την τεχνική των χρυσελεφάντινων ἀγαλμάτων στα
οποία τα γυνὰ μέρη κατασκευάζονται ἀπὸ ελεφαντοστό ἐνὼ τα ντυμένα ἦταν ξύλινα ἐπενδυμέ-
να με φύλλα χρυσοῦ. Τέλος ὅλα τα κεφάλια της ομάδας αυτής εικονίζουν ὄχι μυθολογικές μορ-
φές ἀλλὰ υπαρκτά πρόσωπα· ἔχουμε λοιπὸν πορτραῖτα συγκεκριμένων ιστορικών προσώπων.

»Θεωρῶ βέβαιο πως δεν σώθηκαν στο ἀκέραιο ὅλες οι μορφές της ἀνάγλυφης διακόσμησης
της κλίνης. Ἐχουμε παραδείγματα και ἀπὸ τις δύο ομάδες, στα οποία εἴτε η φθορὰ εἶναι πολὺ
μεγάλῃ εἴτε ἓνα ολόκληρο τμήμα τους ἔχει ολότελα ἀφανισθεῖ· τοῦτο σημαίνει πως εἶναι ἐνδε-
χόμενο να ἔχουν ἀφανισθεῖ ἢ τουλάχιστο να ἔχουν ἀλλοιωθεῖ ἀνεπανόρθωτα ορισμένες μορφές,
ὥστε να εἶναι ἀδύνατη ἡ ἀκριβὴς γνώση του συνόλου των μορφῶν που κοσμούσαν τη ζωφόρο.

»Προβληματική εἶναι ἡ σχέση των δύο ομάδων. Δύο εἶναι οι δυνατές λύσεις: α) Τα χαμηλά
ἀνάγλυφα με τις μυθολογικές μορφές κοσμούσαν ἓνα ορισμένο τμήμα της ζωφόρου και ἓνα ἄλλο
καλυπτόταν ἀπὸ τα υψηλά ἀνάγλυφα με τα ιστορικά πρόσωπα. β) Τα χαμηλά ἀνάγλυφα κοσμού-
σαν το βάθος και ἀνάμεσα σ' αυτά πρόβαλλαν οι μορφές με το ἐντονο ἀναγλυφικὸ ἔξαρμα. Ἀπὸ
τη γνώση του υλικού που μου ἐπιτρέπουν οι παρατηρήσεις μου και τη μελέτη του ὡς αὐτὴ τη στιγ-
μὴ θεωρῶ πιθανότερη την πρώτη λύση για δύο κύριους λόγους:

1) Εἶναι δύσκολο να ἐννοήσω τη συνύπαρξη της καθιστῆς Μούσας και του καθιστοῦ Διόνυσου
λ.χ. με τα πραγματικά πρόσωπα της δεύτερης ομάδας.

2) Οι μορφές της πρώτης ομάδας υποδηλώνουν ὅτι ἦταν τοποθετημένες ἀντικριστά (pendant),
ἄλλες δηλ. ἔβλεπαν πρὸς τα ἀριστερά και ἄλλες πρὸς τα δεξιά. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ὑπαρξη
δύο ὁμοίων ἐρμαϊκῶν στηλῶν με ἀντίθετη κατεύθυνση. Αὐτὴ ἡ τελευταία παρατήρηση με ὀδηγεῖ
στη σκέψη πως μια πιθανὴ λύση θα ἦταν να τοποθετηθοῦν τα χαμηλά ἀνάγλυφα στα δυο ἄκρα
της ζωφόρου, με μιαν ἀντιστοιχία μορφῶν που ἀντικρίζονται, και στο μέσο να τοποθετηθοῦν τα
ιστορικά πρόσωπα της ἄλλης ομάδας. Ὅμως και ἡ λύση αὐτὴ δεν εἶναι χωρὶς δυσκολίες, γιατί σε
μερικές περιπτώσεις μορφές των δύο ομάδων βρέθηκαν στο ἴδιο περίπου σημείο ἢ σε μικρὴ μετα-
ξύ τους ἀπόσταση.. Ἔτσι θα περιοριστώ στην πρώτη παρουσίαση των πιο σημαντικῶν μορφῶν

στους τάφους Θεσσαλονίκης II, Φράγματος Αλιάκμονος και, κυρίως, Λευκαδίων I και VII. Βλ. γι' αὐτὲς παρα-
κάτω, σ.198 και υποσημ. 634-637.

412. Ἀρριανός, Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις VI 29, 5.

413. Βλ. Ἀνδρόνικος, Βεργίνα 1984, 123 κ.ε., εικ. 75 (ἀναπαράσταση της κλίνης) και 76-90.

από το θαυμάσιο αυτό σύνολο της ελεφαντοστέινης μικροπλαστικής, αφήνοντας ανοιχτό το πρόβλημα τόσο της συνολικής σύνθεσης, όσο και της απόδοσης των διαφόρων μελών στις συγκεκριμένες μορφές (με συνέπεια να μην επιχειρήσω ούτε ακριβέστερο προσδιορισμό της στάσης κάθε μορφής).

»Από τις εικονιστικές μορφές σώθηκαν 14 κεφάλια· απ' αυτά επτά τουλάχιστο διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση, αλλά κανένα δεν έχει τα μαλλιά του...».

Όπως τονίζει ο ανασκαφέας, η αναπαράσταση που προτείνει είναι απλώς «δοκιμαστική» και «αφήνει ανοιχτά» αρκετά προβλήματα. Στη λύση μερικών από αυτά έρχεται, πιστεύουμε, να βοηθήσει ο νέος τάφος της Ποτίδαιας με τη γραπτή διακόσμηση των μαρμάρινων κλινών του. Έτσι, λόγω της στενής θεματικής αναλογίας ανάμεσα στη διακόσμηση των κλινών των δύο τάφων νομίζουμε ότι μπορούμε σε μια προσπάθεια νέας αναπαράστασης της κλίνης της Βεργίνας να βοηθηθούμε σημαντικά από τις αντίστοιχες της Ποτίδαιας και αυτό, όσον αφορά την τοποθέτηση των επιμέρους διακοσμητικών της θεμάτων. Κατ' αναλογία, λοιπόν, προς τις κλίνες της Ποτίδαιας – και όχι μόνο προς αυτές – θεωρούμε βέβαιο ότι και η ξύλινη της Βεργίνας έφερε στη μακριά εμπρός πλευρά της αλλά και στις άλλες τρεις από δύο οριζόντιους πλατείς κανόνες, πάνω στους οποίους πρέπει να δεχθούμε τη διακόσμησή της. Το ύψος των κανόνων αυτών, μολονότι μπορεί να υπολογισθεί με σχετική προσέγγιση από τους ανάλογους στις λίθινες ταφικές κλίνες (π.χ. Ποτίδαιας, Νέων Κερδυλλίων, Βεργίνας V κ.ά.) και από άλλες που απεικονίζονται στην αγγειογραφία, αποτελεί κατά κύριο λόγο συνάρτηση του είδους της διακόσμησης που θα δεχθούμε για την επιφάνειά τους.

Κατά το παράδειγμα, λοιπόν, των κλινών της Ποτίδαιας νομίζουμε ότι τα ελεφαντοστέινα πλακίδια με το χαμηλό ανάγλυφο, αυτά δηλαδή που εικονίζουν μυθολογικά πρόσωπα και αντικείμενα σχετικά με τη λατρεία (βωμούς κ.ά.), πρέπει να κοσμούσαν την ανώτερη ζωφόρο της κλίνης. Στην κατώτερη ζωφόρο αντίθετα πρέπει να δεχθούμε διακόσμηση με ζώα (λέοντες, πάνθηρες, κάπρους) τα οποία στην αναπαράσταση του ανασκαφέα τοποθετήθηκαν στην προηγούμενη ζώνη και αμέσως κάτω από τις μυθολογικές μορφές. Η ομοιότητα στα θέματα και στην απόδοση των ζώων με τα αντίστοιχα της κατώτερης ζωφόρου των κλινών της Ποτίδαιας είναι οφθαλμοφανής, όπως άλλωστε φανερό είναι μεταξύ τους και η ομοιότητα των μυθολογικών προσώπων και θεμάτων της ανώτερης ζώνης⁴¹⁴. Όπως και στις κλίνες του τάφου της Ποτίδαιας, έτσι και σε αυτήν της Βεργίνας η διαφορά του ύψους ανάμεσα στα μυθολογικά και στα ζωικά θέματα της διακόσμησης είναι αισθητή. Κατά συνέπεια, όπως ακριβώς συμβαίνει και σε όλες τις λίθινες κλίνες τύπου Β που εξετάσαμε, η ανώτερη ζωφόρος των μυθολογικών μορφών θα είχε ύψος περίπου διπλάσιο από αυτό της κατώτερης ζώνης των ζώων.

Ακόμη πιο αναλυτικά για τη διακόσμηση: κρίνουμε ότι οι δύο ερμαϊκές στήλες⁴¹⁵ πρέπει να παραμείνουν πράγματι αντικριστά, στα δύο άκρα της ανώτερης και πλατύτερης ζωφόρου της κλίνης⁴¹⁶. Ανάμεσά τους και σε ομάδες ανά δύο πρέπει να τοποθετηθούν σε όλο το μήκος της ζωφόρου τα ανάλογα με των κλινών του τάφου της Ποτίδαιας διονυσιακά θέματα⁴¹⁷. Δεν μπορούμε να

414. Πρβλ. ακόμη και την ανάλογη, θεματολογικά και εικονογραφικά, γραπτή διακόσμηση της ίδιας ανώτερης ζωφόρου στις λίθινες κλίνες των τάφων Αμφίπολης Ι, Βεργίνας V και Θεσσαλονίκης Ι (βλ., αντίστοιχα, σ. 86-87, 90 και 100-101).

415. Βλ. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 130, εικ. 87.

416. Πρβλ. τους πεσσούς και κυρίως το λατρευτικό αρχαϊστικό άγαλμα της Άρτεμις στο δεξιό άκρο της α' κλίνης της Ποτίδαιας (Πίν. 4 β, 10-11).

417. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, εικ. 88, 90 κ.α.

υποθέσουμε ποια συγκεκριμένη θέση στη ζωφόρο είχαν όλα αυτά τα θέματα, για το λόγο κυρίως ότι δεν γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό και τη μορφή τους αλλά και επειδή, όπως επισημαίνει ο ανασκαφέας, υπήρχαν και άλλα τέτοια θέματα που αφανίσθηκαν μερικώς ή και ολοσχερώς. Γι' αυτό περιοριζόμαστε μόνο στη διαπίστωση ότι, όπως και σε προηγούμενες λίθινες ταφικές κλίνες που περιγράψαμε, έτσι και σε αυτήν της Βεργίνας η διακόσμηση της ανώτερης ζωφόρου είχε χαρακτήρα καθαρά διονυσιακό. Ακόμη, εκτός από τις άλλες ομοιότητες που επισημάναμε για την κατώτερη και στενότερη ζώνη των ζώων ανάμεσα στις κλίνες των τάφων Ποτίδαιας και Βεργίνας, υποθέτουμε ότι και στην κλίνη του δευτέρου αυτού τάφου ο αριθμός των ζώων θα ήταν προφανώς αρκετά μεγαλύτερος, ικανός να γεμίσει όλη την επιφάνεια της ζωφόρου κατά τον τρόπο των κλινών της Ποτίδαιας. Επίσης, δεν αποκλείεται και σε αυτή τη ζώνη η ύπαρξη φυτικών κ.ά. παραπληρωματικών διακοσμητικών θεμάτων.

Απομένει όμως το εξαιρετο σύνολο των ελεφαντοστέινων μικρών κεφαλών και των άλλων μελών από τις δεκατέσσερις εικονιστικές μορφές, που δουλεύτηκαν σε υψηλό ανάγλυφο ή ακόμη και ολόγλυφα⁴¹⁸. Οι μορφές αυτές, αν δεν προέρχονται από τη διακόσμηση κάποιου άλλου επίπλου⁴¹⁹, πρέπει μάλλον να δεχτούμε ότι είχαν προσαρμοσθεί στην πλατιά ζώνη του τυμπάνου της κλίνης, ανάμεσα δηλαδή στις δύο προεξέχουσες ζωφόρους που μόλις εξετάσαμε⁴²⁰. Στις απεικονίσεις κλινών από την αγγειογραφία η ζώνη αυτή του τυμπάνου αποδίδεται τις περισσότερες φορές κενή, υπάρχουν όμως και λίγες περιπτώσεις στις οποίες αποδίδεται φραγμένη και μάλιστα με σκούρα χρώματα, ανάμεσα στα οποία υπάρχει συχνά και διακόσμηση⁴²¹. Κατά το παράδειγμα αυτών των αγγειογραφιών θεωρούμε ότι και το τύμπανο της ξύλινης κλίνης της Βεργίνας θα μπορούσε να είχε καλυφθεί εσωτερικά με μια πλατιά σανίδα βυθισμένη σε σχέση με τις άλλες δύο ζωφόρους και τα πόδια της κλίνης, που θα την πλαισιώναν ως επιμήκη πίνακα. Πάνω σε αυτήν ακριβώς τη μεγάλη επιφάνεια φανταζόμαστε τις μορφές-πορτραίτα και έτσι ίσως εξηγείται το μεγάλο τους αναγλυφικό έξαρμα⁴²². Δεδομένου μάλιστα ότι και το συνολικό ύψος των μορφών ήταν πολύ μεγαλύτερο από το αντίστοιχο όλων των άλλων διακοσμητικών θεμάτων της κλίνης, η υπόθεση αυτή κερδίζει έδαφος, εφόσον το βυθισμένο ανάμεσα στους κανόνες τύμπανο αποδίδεται πάντοτε σαφώς πλατύτερο από αυτούς.

418. Ό.π., 124 κ.ε., εικ. 76-86. Επίσης Ανδρόνικος, AAA X (1977), εικ. 16-20.

419. Για την υπόθεση αυτή του ανασκαφέα βλ. Ανδρόνικος, AAA X (1977), 25.

420. Η διακόσμηση στη ζώνη αυτή του τυμπάνου (βλ. σ. 215 κ.ε.) γίνεται συνήθως με ζεύγη γρυπών ή με ρόδες στη σειρά (π.χ. κλίνες τάφων Ποτίδαιας και Αμφίπολης I, αντίστοιχα), υπάρχουν όμως και παραδείγματα με άλλες συνθέσεις, όπως είναι οι σκηνές μαχών ή ιππομαχιών (π.χ. λίθινες κλίνες τάφων Δίου I και Αμφίπολης IV, που εξετάσαμε, αλλά και οι ξύλινες ορισμένων άλλων τάφων, όπως Δίου IV και Λευκαδίων VII, που θα δούμε στη συνέχεια). Κρίνοντας από τα τελευταία αυτά παραδείγματα, κυρίως όμως από το κινημένο ορισμένων ελεφαντοστέινων κεφαλών της κλίνης της Βεργίνας, θεωρούμε ως πιο πιθανό ότι οι μορφές αυτές στο σύνολό τους δεν θα έστεκαν όρθιες, όπως τις παρατάσει ο Ανδρόνικος, αλλά μάλλον θα βρισκόνταν σε κίνηση. Αν είναι έτσι, τότε η ζωφόρος αυτή συγγενεύει με τις αντίστοιχες άλλων κλινών που προαναφέραμε (π.χ. στους τάφους Δίου I και IV, Αμφίπολης IV και Λευκαδίων VII) και επομένως τίποτε το περίεργο και μοναδικό δεν παρουσιάζει.

421. Το φαινόμενο είναι πιο συχνό σε ερυθρόμορφους απουλικούς κρατήρες του 4ου αι. π.Χ. Βλ. Richter, Furniture, εικ. 304, 327, 606 και 648.

422. Πρβλ. το αντίστοιχο βυθισμένο τύμπανο στις κλίνες του τάφου της Ποτίδαιας (Πίν. 1 κ.ε.). Σε αυτό ο ζωγράφος κατέβαλε ιδιαίτερη προσπάθεια (με φωτοσκιάσεις, συνιζήσεις κτλ.) να δώσει την ψευδαίσθηση του ανάγλυφου και της τρίτης διάστασης, αντίθετα εντελώς με τις άλλες δύο ζωφόρους των ίδιων κλινών, στις οποίες τα ζωγραφικά θέματα αποδίδονται περιγραφικά.

Ως προς το βάθος τώρα, πάνω ή μέσα στο οποίο τοποθετήθηκαν τα διακοσμητικά θέματα και των τριών ζωφόρων της κλίνης, μπορούμε να αναφέρουμε τα εξής:

Τα μυθολογικά-διονυσιακά θέματα της ανώτερης ζώνης προσαρμόστηκαν με την τεχνική της ένθεσης ή προσκολλήθηκαν πάνω στις πλάκες των ελεφαντοστέινων *παρακολλημάτων* αυτού του κανόνα. Τα ζώα της κατώτερης και στενότερης ζωφόρου, επειδή διασώζουν ίχνη επιχρύσωσης όχι μόνον στην επιφάνεια του σώματός τους αλλά και σε σημεία γύρω από αυτό⁴²³, κρίνουμε ότι είχαν τοποθετηθεί πάνω σε βάθος από λεπτότατα φύλλα χρυσού. Οι ανθρώπινες εικονιστικές μορφές του τυμπάνου της κλίνης, αν δεν ήταν ελεύθερες, στηριγμένες δηλαδή μόνο στα σημεία επαφής τους με τους δύο οριζόντιους κανόνες που θα τις πλαισίωναν⁴²⁴, θα μπορούσαν κάλλιστα να είχαν προσαρμοσθεί στη φραγμένη επιφάνεια του τυμπάνου, όπως την περιγράψαμε παραπάνω. Στην επιφάνεια αυτή είναι πολύ πιθανή η ύπαρξη ενός ενιαίου γραπτού βάθους, που δεν αποκλείεται να είχε βαθυκόκκινο χρώμα, όπως ακριβώς είδαμε να συμβαίνει και σε πολλές λίθινες ταφικές κλίνες⁴²⁵.

Είναι η πρώτη φορά μέχρι τώρα που διαθέτουμε τόσα πολλά στοιχεία της διακόσμησης μιας ξύλινης κλίνης μακεδονικού τάφου, έτσι, ώστε να είμαστε σχεδόν σε θέση να αποκαταστήσουμε τη συνολική της μορφή. Σε σχέση με τις λίθινες κλίνες του ίδιου τύπου που εξετάσαμε, η ξύλινη της Βεργίνας, αν και στα βασικά της σημεία παρουσιάζεται όμοια με αυτές, έχει και ορισμένες διαφορές που σχετίζονται κυρίως με το υλικό κατασκευής της, όπως είναι τα *παρακολλημάτα* της επένδυσής της και η ένθεση σε αυτά των διακοσμητικών θεμάτων. Η παρουσία των ανθρώπινων μορφών, η οποία είναι συνήθης, όπως γνωρίζουμε και από άλλες κλίνες, σε περίπτωση που αυτές αποτελούν πορτραίτα ιστορικών προσώπων, κατά την άποψή μας είναι φαινόμενο που προσιδιάζει στην συγκεκριμένη κλίνη. Το πιο σημαντικό όμως και πρωτότυπο στοιχείο που κερδίζουμε από αυτήν, και τούτο όσον αφορά τη χρησιμότητά της μέσα στον τάφο, είναι ότι δεν τοποθετήθηκε εκεί για να δεχθεί το σώμα του νεκρού αλλά μόνον τα όπλα και το διάδημά του. Αποτελούσε αυτό άραγε περίπτωση αρκετά συνηθισμένη στους μακεδονικούς τάφους ή έχει να κάνει με την ταφή ενός σημαντικού βασιλιά της Μακεδονίας;

Η ασφαλής, όπως πιστεύουμε, χρονολόγηση αυτού του τάφου της Βεργίνας στο γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.⁴²⁶ ισχύει προφανώς και για την κλίνη του θαλάμου, δεδομένου ότι αυτή αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία του μνημείου. Η πρόωμη αυτή χρονολόγηση είναι πολύ σημαντική, γιατί μας δίνει τη μορφή μιας ξύλινης κλίνης των ύστερων κλασικών χρόνων και μάλιστα από τις πιο πολυτελείς.

Ένα ακόμη τουλάχιστον ξύλινο ταφικό έπιπλο ανάλογο με την κλίνη που μόλις περιγράψαμε υπήρχε και στον προθάλαμο του ίδιου τάφου μπροστά ή πάνω στη δεύτερη μαρμάρινη θήκη που περιέκλειε τη μικρότερη χρυσή λάρνακα με τα καμένα οστά μιας γυναίκας⁴²⁷. Η θήκη αυτή τοπο-

423. Βλ. ενδεικτικά Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, εικ. 89 (λιοντάρι).

424. Πρβλ. την ανάλογη τοποθέτηση των ολόγλυφων γυναικείων κ.ά. μορφών, στο ερεισίνωτο και στα ερείσχειρα του χρυσοποίκιλτου μεγάλου θρόνου από το νέο τάφο Βεργίνας VIII (Ανδρόνικος, ΑΕΜΘ 1 (1987), 83, εικ. 9-11 και Ανδρόνικος, ΑΕ 1987, 378, εικ. 3-4).

425. Βλ. υποσημ. 202.

426. Οι αμφιβολίες που εκφράστηκαν για τη χρονολόγηση αυτή, οι οποίες σχετίζονται κυρίως με το πρόβλημα της εποχής επινόησης της καμάρας, νομίζουμε ότι διαλύονται μετά την αποκάλυψη του νέου τάφου της Βεργίνας VIII, ο οποίος είναι ακόμη προωμότερος (βλ. υποσημ. 424).

427. Οι ταφές στους προθαλάμους των μακεδονικών τάφων αποτελούν φαινόμενο εξαιρετικά σπάνιο. Όπως

θετημένη σε μικρή απόσταση από τον αριστερό πλευρικό τοίχο του προθαλάμου⁴²⁸, έχει διαστάσεις 1,01 X 0,56 X 0,68 μ., είναι δηλαδή ελαφρά χαμηλότερη αλλά μακρύτερη από την εντελώς όμοιά της κατά τα άλλα του κυρίως θαλάμου. Το ταφικό έπιπλο που προαναφέραμε ότι τοποθετήθηκε μπροστά ή πάνω της έχασε με τον καιρό όλο το ξύλινο σώμα του αφήνοντας στο δάπεδο ίχνη μόνον των διαλυμένων οργανικών του υλικών και τα διακοσμητικά του στοιχεία από πολύτιμα υλικά⁴²⁹. Ότι το ταφικό έπιπλο αυτό είχε, αν κρίνουμε από τα πόδια τουλάχιστον, μορφή ανάλογη με εκείνη της κλίνης του κυρίως θαλάμου προκύπτει από τα όμοια διακοσμητικά στοιχεία (ελεφαντοστέινα, γυάλινα και χρυσά) που διασώθηκαν. Όπως όμως πιστεύει και ο ανασκαφέας, πιθανότερο φαίνεται ότι στον προθάλαμο δεν υπήρχε κλίνη αλλά κάποιο πολυτελές ξύλινο κάθισμα, προφανώς ένας καταστόλιστος θρόνος ανάλογος με τους λίθινους των τάφων της Βεργίνας I, VI και VIII⁴³⁰. Αυτό θα ταίριαζε απόλυτα και στη βεβαιωμένη ανθρωπολογικά γυναικεία ταφή του προθαλάμου. Επειδή όμως δεν γνωρίζουμε ούτε τον αριθμό ούτε και τη μορφή όλων των στοιχείων της διακόσμησης του ξύλινου αυτού επίπλου, περιοριζόμαστε στην παραπάνω υπόθεση. Εκτός εάν θεωρήσουμε ότι στον ίδιο προθάλαμο συνυπήρχαν ένας θρόνος και μία κλίνη, πράγμα που θα αποτελούσε βέβαια φαινόμενο μοναδικό.

Δεν μπορούμε κατά τη γνώμη μας να βεβαιώσουμε κατηγορηματικά ότι η πολυτελής κλίνη του κυρίως θαλάμου προϋπήρχε «στη βασιλική αυλή και αποτελούσε αντικείμενο πραγματικής χρήσης», όπως πιστεύει ο ανασκαφέας⁴³¹. Γιατί θα μπορούσε η κλίνη αυτή να είχε κατασκευασθεί ειδικά για ταφική χρήση κατά τον ίδιο τρόπο που και αυτοί ακόμη οι μακεδονικοί τάφοι, οι οποίοι απαιτούσαν επίσης μεγάλο χρονικό διάστημα για την κατασκευή τους, ήταν συχνά έτοιμοι αρκετά χρόνια πριν το θάνατο του ιδιοκτήτη τους.

ΤΑΦΟΣ ΒΕΡΓΙΝΑΣ IV

Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 202 κ.ε., εικ. 161, 165, 169.

Μεγάλος διθάλαμος μακεδονικός τάφος (ο επικαλούμενος «του Πρίγκιπα») με δωρική πρόσοψη. Ο προθάλαμος έχει διαστάσεις 1,75 X 4,03 μ., ενώ ο νεκρικός θάλαμος είναι μήκ. 3, πλ. 4,03 μ. Η κατασκευή του τοποθετείται από τον ανασκαφέα γύρω στα 325 π.Χ.⁴³².

Η παρουσία στο θάλαμο και αυτού του τάφου μεγάλης μάζας αποσυντεθειμένου ξύλου και άλλων οργανικών ουσιών, πιο πολύ όμως η ύπαρξη ανάμεσά τους πολλών ελεφαντοστέινων κ.ά. διακοσμητικών στοιχείων φανερώνουν ότι υπήρχε και εδώ ανάλογη με αυτήν του προηγούμενου τάφου ξύλινη πολυτελής κλίνη. Η κλίνη είχε τοποθετηθεί μπροστά από μια χτιστή, αυτή τη φορά απλή, «τράπεζα», που κατελάμβανε το μέσον του πίσω τοίχου του θαλάμου. Η τράπεζα αυτή, που σκοπός της ήταν να φέρει την ασημένια υδρία με τα οστά του νεκρού, απέχει μόλις 0,17 μ. από τον τοίχο του βάθους και έχει διαστάσεις 1,10 X 0,65 X (ύψος) 0,54 μ. Με αυτή τη διευθέτηση, που θυμίζει το θάλαμο του προηγούμενου βασιλικού τάφου, η κλίνη απέιχε περί το 1 μ. από τον πίσω

είδαμε παραπάνω (υποσημ. 204), τέτοιες βεβαιώθηκαν και στους τάφους Αμφίπολης I και Σαράντα Εκκλησιών της Ανατολικής Θράκης (τάφος C).

428. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 177, εικ. 39.

429. Ό.π., 175, εικ. 140-142.

430. Ανδρόνικος, ΑΕ 1987, 375, σημ. 55.

431. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 131.

432. Ό.π., 224.

τοίχο του τάφου έχοντας ελεύθερες όλες τις πλευρές της και την κύρια μακριά της όψη προς το θυραίο άνοιγμα.

Οι πληροφορίες που έχουμε για την κλίνη αυτού του τάφου είναι ακόμη ελάχιστες και το μόνο που μπορούμε να βεβαιώσουμε για τη μορφή της είναι ότι ανήκε και αυτή στον τύπο Β των ελληνικών κλινών⁴³³. Τούτο συνάγεται από τα ελεφαντοστέινα κυρίως στοιχεία που διασώθηκαν (έλικες, ανθέμια κ.ά.), τα οποία κοσμούσαν αναμφίβολα τα μέτωπα των ποδιών της. Κατά τα άλλα υποθέτουμε ότι η κλίνη θα είχε μορφή ανάλογη με εκείνην του θαλάμου του τάφου της Βεργίνας ΙΙΙ, που εξετάσαμε ήδη. Από τα υπολείμματα της κλίνης στο δάπεδο του θαλάμου προκύπτει ότι ήταν ξύλινη και έφερε τουλάχιστον στην πρόσθια μακριά της όψη επένδυση ελεφαντοστέινη, πάνω στην οποία προσαρμόστηκαν τα διάφορα θέματα της διακόσμησής της. Λόγω όμως ανεπαρκών στοιχείων δεν μπορούμε να επεκταθούμε σε περισσότερες κατασκευαστικές, τεχνικές και άλλες λεπτομέρειες.

Από την άποψη της χρήσης της κλίνης ισχύουν όσα ήδη αναφέραμε και για την αντίστοιχη του γειτονικού τάφου ΙΙΙ. Τα καμένα οστά του νεαρού, όπως αποδείχθηκε, νεκρού του τάφου βρέθηκαν μέσα στην ειδικά γι' αυτό το σκοπό κατασκευασμένη ασημένια υδρία, που ήταν προσαρμοσμένη στην κυκλική κοιλότητα της χτιστής τράπεζας, πίσω ακριβώς από την ξύλινη κλίνη.

Με τις αποσπασματικές πληροφορίες που διαθέτουμε για την οπωσδήποτε πλούσια διακόσμηση της κλίνης αυτής, είναι αδύνατο να φαντασθούμε, και πολύ περισσότερο να ανασυνθέσουμε με ακρίβεια, όλα τα θέματα που κοσμούσαν τις ζωφόρους της. Κρίνουμε προτιμότερο να παραθέσουμε το σχετικό κείμενο του ανασκαφέα⁴³⁴.

«...Αποσπάσαμε μόνο δύο ομάδες ελεφαντοστέινων αναγλύφων που διακοσμούσαν την κλίνη... Από τα ανάγλυφα αυτά δεν είναι εύκολο να σχηματίσουμε σαφή και ασφαλή εικόνα για την έκταση και τη διάταξη των διακοσμητικών θεμάτων. Μπορούμε όμως να πούμε με βεβαιότητα πως η ποιότητα των αναγλύφων αυτών είναι εξαιρετικά υψηλή κι ακόμη να συμπεράνουμε πως τα θέματα σχετίζονται με τη διονυσιακή λατρεία. Εκτός από τα καθαρά διακοσμητικά στοιχεία, όπως είναι οι έλικες και τα κυμάτια, στα μέρη που έχουμε ως τώρα μεταφέρει στο εργαστήριο υπάρχουν πέντε μορφές. Απ' αυτές οι δύο είναι όμοιες και πρέπει να αποτελούσαν αντίστοιχα μοτίβα στα δύο άκρα της κλίνης: πρόκειται για μια γενειοφόρο μορφή που φορά χειριδωτό χιτώνα και τεντώνει αριστερά και δεξιά τα χέρια της, με τα οποία πρέπει να κρατούσε πιθανότατα κλάδους· στη μέση της έχει ζώνη και κάτω από τη ζώνη σχηματίζει μιαν άκανθα ανεστραμμένη...⁴³⁵

»Μαζί με την αλλόκοτη τούτη μορφή βρέθηκαν τρεις άλλες μορφές, που αποτελούσαν μια θεματική ενότητα· αριστερά εικονίζεται ο νεαρός τραγοπόδαρος Παν, που παίζει τη σύριγγά του (απλή), οδηγώντας με τη μουσική του το ζευγάρι που ακολουθεί και που αποτελείται από έναν ώριμο γενειοφόρο άνδρα και μια νέα γυναίκα· ο άνδρας απλώνει μπροστά το δεξί του χέρι με τον θύρσο (ή τη δάδα;) και στηρίζεται με το αριστερό στη γυναικεία παραστάτιδά του· είναι πρόδηλο ότι έχει πει και ο βηματισμός του έχει τη χορευτική ασάθεια του βακχευμένου. Η γυναίκα μορφή ακολουθεί με ανάλαφρο επίσης βηματισμό. Εύκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί κανείς ότι το ζεύγος εικονίζει τον Διόνυσο και την Αριάδνη, αν δεν γνώριζε ότι στον 4ο προχωρι-

433. Kyrieleis, 162 κ.ε.

434. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 202 κ.ε., εικ. 169.

435. Πρβλ. τις ανάλογες ανάγλυφες δαιμονικές μορφές σε λίθινα καθίσματα και θρόνους (βλ. Richter, Furniture, εικ. 154-155 και 159-161).

σπιανικό αιώνα ο Διόνυσος παριστάνεται νέος και αγένειος. Αλλά και αν δεν είναι το θεϊκό αυτό ζευγάρι, ασφαλώς πρόκειται για ένα ζευγάρι που ανήκει στη Διονυσιακή συντροφιά. Πολύ πιο σημαντική από την ερμηνεία είναι η ποιότητα του αναγλύφου. Πρόκειται αναμφισβήτητα για ένα μοναδικό αριστούργημα της ελληνικής μικρογλυπτικής σχεδιασμένο και εκτελεσμένο από πολύ έμπειρο και εμπνευσμένο καλλιτέχνη...»

Αυτό που κυρίως μπορούμε να εκφράσουμε με σχετική βεβαιότητα ύστερα από τη γλαφυρή περιγραφή του ανασκαφέα είναι ότι τα θαυμάσια ελεφαντοστέινα ανάγλυφα που αναφέρονται αποτελούσαν μέρος μόνον της διακόσμησης στην ανώτερη ζωφόρο του μετώπου της κλίνης. Ποια άλλα θέματα κοσμούσαν την ίδια ζωφόρο και κατά πόσο υπήρχε διακόσμηση και στην επιφάνεια των χαμηλότερων ζωνών της κλίνης είναι θέματα για τα οποία δεν είμαστε αρμόδιοι να εκφέρουμε γνώμη, πριν μάλιστα γίνει η τελική δημοσίευση του εξαιρετικού αυτού ευρήματος. Επιστημαίνουμε όμως και εμείς αυτό που ιδιαίτερα τονίζει ο ανασκαφέας: ότι δηλαδή τα διακοσμητικά θέματα και αυτής της κλίνης είναι σαφώς διονυσιακά και ανάλογα με εκείνα της ίδιας ζώνης σε άλλες εικονογραφημένες ταφικές κλίνες που περιγράψαμε⁴³⁶. Το κύριο στοιχείο που διαφοροποιεί σημαντικά αυτή τη διακόσμηση από εκείνην όλων των προηγούμενων κλινών είναι ότι οι διονυσιακές μορφές αποδίδονται εδώ με τη ζωηρή και πολύβουη, όπως διαφαίνεται, κίνηση του διονυσιακού θιάσου, και αυτό σε πλήρη αντίθεση με την ιερόπρεπη ακινησία των ιδίων μορφών στις άλλες κλίνες. Αξίζει, τέλος, να σημειώσουμε και την παρουσία εδώ του Πανός, που δεν τον έχουμε ξανασυναντήσει στις διονυσιακές διακοσμήσεις των άλλων κλινών.

Ο τάφος χτίστηκε για να δεχθεί μία και μόνον ταφή και της ταφής αυτής σημαντικό στοιχείο αποτελούσε η ξύλινη κλίνη που εξετάσαμε. Ευνόητο, λοιπόν, είναι ότι η κλίνη είναι σύγχρονη με τον τάφο, που, όπως είδαμε ήδη, τοποθετείται από τον ανασκαφέα στους χρόνους γύρω στα 325 π.Χ.

Στη χτιστή τράπεζα του πίσω μέρους του θαλάμου αναφερθήκαμε ήδη. Πρόκειται για το μοναδικό λίθινο ταφικό έπιπλο του θαλάμου επιχρισμένο σε όλες του τις πλευρές με υποκίτρινο κονίαμα. Έχει απλή μορφή ορθογωνίου παραλληλεπιπέδου και φέρει στο μέσον της πάνω επιφάνειάς της την κυκλική υποδοχή της οστεοδόχου ασημένιας υδρίας⁴³⁷.

Μετά την εξέταση των πολυτελών ξύλινων κλινών στους θαλάμους των τάφων Βεργίνας III και IV (κάτω από τον ίδιο τύμβο) προκύπτει αβίαστα το συμπέρασμα της εκπληκτικής τους ομοιότητας, που έχει να κάνει με τη θέση, τη διάταξη, τη χρησιμότητα και τη διακόσμηση ακόμη αυτών των κλινών αλλά και των λίθινων πίσω από αυτές ταφικών επίπλων, που μέσα σε ανάλογα πολυτιμα σκεύη φύλαγαν τα καμένα, ανδρικά και στις δύο περιπτώσεις, οστά των νεκρών τους. Οι ομοιότητες αυτές και άλλες πολλές φανερώνουν, πιστεύουμε, όχι μόνον τη συγγένεια αίματος ανάμεσα στους βασιλικούς νεκρούς των δύο μνημείων αλλά και την ίδια ακριβώς καλλιτεχνική και αισθητική αντίληψη, κατά την οποία κατασκευάστηκαν και διακοσμήθηκαν οι δύο τάφοι. Για τη μελέτη αυτών των πολυτελών από κάθε άποψη μνημείων αποτελεί μεγάλο επιστημονικό κέρδος το γεγονός ότι διέφυγαν την τόσο συνηθισμένη στους μακεδονικούς τάφους σύληση.

436. Πρβλ. την επίσης διονυσιακή διακόσμηση της ξύλινης κλίνης στον τάφο Βεργίνας III, καθώς και την ανάλογη γραπτή στις λίθινες κλίνες των τάφων Ποτίδαιας, Αμφίπολης I, Θεσσαλονίκης I και Βεργίνας V, που εξετάσαμε στον Κατάλογο. Βλ. και υποσημ. 414.

437. Πρβλ. το μεγάλο κυβόλιθο με την παρόμοια κοιλότητα, που προέρχεται από το «μακεδονικό» τάφο της Λάρισας (Α. Αρβανιτόπουλος, Καμαρωτός τάφος παρά την Λάρισαν της Θεσσαλίας, ΑΕ 1909, 30 κ.ε., εικ. 2), καθώς και τη λίθινη βάση με την παρόμοια χάλκινη υδρία στο νέο τάφο Πύδνας III (βλ. Μ. Μπέσιος, Πιερία II, 57, εικ. 4).

ΤΑΦΟΣ ΔΙΟΥ IV

Δ. Παντερμαλής, Πιερία I, 12, εικ. 6, πίν. I.

Δ. Παντερμαλής, Δίον. Η ιερή πόλη των Μακεδόνων στους πρόποδες του Ολύμπου - Μικρός Οδηγός, 1987, εικ. σ. 23⁴³⁸.

Μονοθάλαμος μακεδονικός τάφος με αρχιτεκτονικά διαμορφωμένη πρόσοψη και μακρύ χτιστό δρόμο. Ο θάλαμος έχει τετράγωνη κάτοψη, πλευράς 3,55 μ. Πιθανή χρονολόγηση στα τέλη του 3ου αι. π.Χ.

Στο θάλαμο διαπιστώθηκε η ύπαρξη των παρακάτω στοιχείων που κατά τη δική μας τουλάχιστον άποψη συνηγορούν στην παρουσία σε αυτόν αρχικά δύο διαφορετικών μεταξύ τους ξύλινων ταφικών επίπλων, των οποίων το κύριο σώμα δεν άφησε ίχνη:

α) Στον τοίχο του βάθους και στον πλευρικό δεξιό τοίχο και σε απόσταση από την πίσω δεξιά γωνία του θαλάμου, 1,45 και 2,70 μ., αντίστοιχα, υπάρχουν λαξευμένες βαθιές ορθογώνιας διατομής κατακόρυφες υποδοχές προορισμένες πιθανότατα να στερεώσουν ένα μεγάλο ξύλινο ταφικό έπιπλο, προφανώς μία σαρκοφάγο. Οι υποδοχές αυτές αρχίζοντας από το δάπεδο του μνημείου έχουν πλάτος 0,09 μ. και φθάνουν με κατακόρυφη πορεία μέχρι ύψος 1,35 μ. και στους δύο τοίχους του θαλάμου. Μέσα σε αυτές, υποθέτουμε, εφάρμοζαν στα άκρα τους τα δύο κατακόρυφα τοιχώματα (από χοντρά σανιδώματα) της ξύλινης σαρκοφάγου, η οποία σύμφωνα με τα λαξεύματα των τοίχων πρέπει να κατελάμβανε την πίσω δεξιά γωνία του τάφου με το μακρύ της μέτωπο κατά το μήκος των πλευρικών του τοίχων⁴³⁹. Μία τετράγωνη βαθιά οπή (πλευράς 0,09 μ.) στο πίσω άκρο του δεξιού τοίχου και σε ύψος από το δάπεδο επίσης 1,35 μ. είναι ενδεικτική ότι εκεί προσαρμόζοταν ένα οριζόντιο και εγκάρσιο στη σαρκοφάγο χοντρό καδρόνι, πάνω στο οποίο στηριζόταν κατά πάσα πιθανότητα το χοντρό σανίδωμα της κάλυψης της σαρκοφάγου. Η απουσία άλλων ανάλογων οπών στους τοίχους του θαλάμου φανερώνει ότι στις άλλες του πλευρές το σανίδωμα της κάλυψης στηριζόταν πάνω στα κατακόρυφα τοιχώματα της ίδιας της σαρκοφάγου. Ότι οι παραπάνω υποδοχές στους τοίχους στηρίζαν μια ξύλινη σαρκοφάγο και όχι μια κανονική κλίνη προκύπτει από τις μεγάλες διαστάσεις του επίπλου, που συνάγονται από αυτές ακριβώς τις υποδοχές, και ήταν μήκ. 2,70, πλ. 1,45 και ύψ. τουλάχιστον 1,35 μ., διαστάσεις δηλαδή που ξεπερνούν κατά πολύ αυτές των κλινών που γνωρίζουμε.

β) Στον ίδιο θάλαμο υπήρχε και μια κανονική ξύλινη κλίνη, αν κρίνουμε από ορισμένα ελεφαντοστέινα και γυάλινα στοιχεία της διακόσμησής της τα οποία διασώθηκαν. Τα στοιχεία αυτά εκτίθενται στο Μουσείο του Δίου· ανάμεσά τους υπάρχουν ένας γυάλινος επιπεδόκυρτος οφθαλμός έλικας και δύο γυάλινα επίσης τετράγωνα πλακίδια, τα οποία δεν μπορεί να προέρχονται από πουθενά άλλου παρά μόνον από τα ορθογώνια αβακωτά κοσμήματα τα οποία συναντούμε σχεδόν πάντα κάτω ακριβώς από τα επίκρανα των ποδιών στις κλίνες του τύπου Β. Από τα λίγα αυτά διακοσμητικά στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας προκύπτει ότι και η κλίνη αυτού του τάφου είχε πόδια ορθογώνια και πλαστικά καμπυλωμένα και με δύο προφανώς μεταξύ τους οριζόντιους συνδετικούς κανόνες. Από τα ίδια αυτά στοιχεία συνάγεται ότι στο μέτωπό τους τα

438. Στον καθ. Δ. Παντερμαλή, που ερευνήσε τον τάφο και μου επέτρεψε να χρησιμοποιήσω αδημοσίευτα στοιχεία, εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες.

439. Χαρακτηριστικό παράλληλο παράδειγμα τέτοιας σαρκοφάγου (με αντιστοιχίες στη θέση της μέσα στο θάλαμο και στις μεγάλες σχετικά διαστάσεις) αποτελεί η λίθινη του μικρού τάφου Βεργίνας VII (ή τύμβου Μπέλλα III), η οποία, εκτός από το υλικό κατασκευής της, έχει όλα της τα χαρακτηριστικά όμοια με αυτήν του Δίου, που εξετάζουμε (βλ. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 37).

πόδια της κλίνης θα έφεραν αναμφίβολα τη συνηθισμένη διακόσμηση με ανθέμια, έλικες, αβαντώ ορθογώνια κ.ά., όλα ένθετα από γυαλί.

Όσον αφορά τη θέση της κλίνης μέσα στο θάλαμο, δύο πιθανές περιπτώσεις υπάρχουν: ή να ήταν τοποθετημένη αριστερά της σαρκοφάγου και κατά μήκος του πίσω τοίχου ή κατά μήκος του αριστερού πλευρικού τοίχου και κατά συνέπεια αντικριστά στη σαρκοφάγο του δεξιού τοίχου. Και οι δύο περιπτώσεις είναι πιθανές και η διάταξη που θα προέκυπτε και στις δύο περιπτώσεις είναι γνωστή από τους θαλάμους και άλλων μακεδονικών τάφων⁴⁴⁰. Ειδικά για την πρώτη και πιθανότερη για μας περίπτωση, την τοποθέτηση δηλαδή της κλίνης στον πίσω τοίχο και σε διάταξη σχήματος Γ με τη σαρκοφάγο στα δεξιά της, τυχόν αμφιβολίες που θα μπορούσαν να διατυπωθούν αναφορικά με το διαθέσιμο προς το σκοπό αυτό χώρο δεν νομίζουμε ότι είναι βάσιμες, δεδομένου ότι ο ελεύθερος χώρος ανάμεσα στη σαρκοφάγο και στον αριστερό τοίχο του θαλάμου έχει μήκος 2,10 μ. και κατά συνέπεια είναι αρκετός για να δεχθεί μια ξύλινη κλίνη με κανονικές διαστάσεις, που συνήθως είναι 2 x 1 x 1 μ.

Εφόσον δεχθήκαμε ότι στο νεκρικό θάλαμο υπήρχαν δύο ξύλινα ταφικά έπιπλα (μία σαρκοφάγος και μία κλίνη), πιθανότερο φαίνεται ότι έγιναν δύο τουλάχιστον ταφές. Για το είδος όμως αυτών των ταφών δεν μπορούμε να εκφέρουμε βάσιμη γνώμη, επειδή λείπουν τα σχετικά στοιχεία. Το μόνο που με σχετική βεβαιότητα μπορούμε να υποθέσουμε είναι ότι στον άνετο εσωτερικό χώρο της σαρκοφάγου έγινε απλή εναπόθεση του σώματος του νεκρού, ενώ για την ταφή που έγινε πάνω στην κλίνη πιθανότερη θεωρούμε την καύση του νεκρού και την εναπόθεση των καταλοίπων της μέσα σε κάποιο πολύτιμο οστεοδόχο σκεύος. Το τελευταίο φαίνεται ενδεχομένως αυθαίρετο, θα επανέλθουμε όμως για να το υποστηρίξουμε με βάση τα συμπεράσματα και από άλλα ανάλογα παραδείγματα ταφών σε ξύλινες κλίνες.

Η ανεύρεση στο δάπεδο του τάφου αρκετών μικρών ελεφαντοστέινων κοσμητικών στοιχείων, που «εικονίζουν μέλη από ανθρώπους και άλογα»⁴⁴¹, φανερώνει ότι και η κλίνη αυτή έφερε στην εμπρός μακριά της πλευρά διακόσμηση ανάλογη με εκείνη των δύο προηγούμενων τάφων Βεργίνας III και IV. Από τη διακόσμηση αυτή εκτίθενται στο Μουσείο του Δίου δύο μικρές κεφαλές ανδρικών μορφών, οκτώ συνολικά ανθρώπινα μέλη (πόδια και χέρια), ένας θώρακας πολεμιστή, καθώς και ορισμένα μέλη αλόγων, όπως δύο πόδια και μία ουρά. Από τα παραπάνω ελεφαντοστέινα κομμάτια έχουμε τις έγχρωμες φωτογραφικές απεικονίσεις μιας θαυμάσιας εικονιστικής κεφαλής⁴⁴², καθώς επίσης και δύο ακόμη μεμονωμένων μελών που αποδίδουν αντίστοιχα το εμπρός πόδι ενός αλόγου και το αριστερό λυγισμένο στον αγκώνα χέρι μιας ανθρώπινης μορφής⁴⁴³. Από το γεγονός ότι οι μικρές ανθρώπινες κεφαλές δεν φέρουν κόμμωση και έχουν δουλεμένο μόνον το πρόσωπο προκύπτει (όπως ακριβώς σημειώνει και ο Ανδρόνικος για τις πολύ συγγενικές μορφές-πορτραίτα της κλίνης του τάφου Βεργίνας III)⁴⁴⁴ ότι από ελεφαντόδοντο ήταν μόνον τα πρόσωπα και τα πάνω και κάτω άκρα των μορφών, ενώ το υπόλοιπο σώμα ήταν από άλλα υλικά, που διαλύθηκαν.

440. Πρβλ., για την πρώτη περίπτωση, τη διάταξη των κλινών στους τάφους Αμφίπολης I, Ποτίδαιας κ.α., ενώ για τη δεύτερη, την αντίστοιχη στον τάφο της Παλατίτσας, βλ. σ. 126.

441. Βλ. Δ. Παντερμαλής, Πιερία I, 12.

442. Ό.π., πίν. I.

443. Δ. Παντερμαλής, Δίον. Η ιερή πόλη των Μακεδόνων στους πρόποδες του Ολύμπου, 1987, 23.

444. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 123.

Ότι τα ελεφαντοστέινα αυτά κομμάτια — και όχι μόνον αυτά — θα ήταν προσαρμοσμένα σε μια ζωφόρο της ξύλινης κλίνης του τάφου θεωρείται βέβαιο. Δεν είμαστε όμως σε θέση να γνωρίζουμε ποια από τις τρεις οριζόντιες ζώνες της κύριας εμπρός πλευράς της κοσμούσαν, ή ακόμη την έκταση και τη συνολική μορφή της σύνθεσης. Αυτό πάντως που μπορούμε να εκφράσουμε με σχετική βεβαιότητα είναι ότι το θέμα της είχε σχέση με κάποια μάχη και μάλιστα ιππική. Σε αυτό συνηγορεί και η απόδοση όλων σχεδόν των μορφών ανθρώπων και αλόγων, που δείχνουν ζωηρή κίνηση. Από το θεματολόγιο όμως αυτό της ζωφόρου και κατ' αναλογία προς τις παρόμοιες εικονογραφικά διακοσμήσεις άλλων ταφικών κλινών γίνεται πολύ πιθανό ότι η παραπάνω σύνθεση κατελάμβανε την πλατιά ζώνη του τυμπάνου της κλίνης, ανάμεσα δηλαδή στους δύο κανόνες της όψης της⁴⁴⁵. Κατά πόσο υπήρχε ανάλογη διακόσμηση και στις άλλες δύο ζώνες της κλίνης δεν είμαστε σε θέση να το γνωρίζουμε, πριν μάλιστα γίνει η τελική δημοσίευση του μνημείου.

Στο θάλαμο του τάφου — συγκεντρωμένοι σήμερα στην πίσω αριστερή γωνία — υπάρχουν αρκετοί γωνιόλιθοι, μερικοί από τους οποίους φέρουν επίχρυσμα λευκού κονιάματος στις πλευρές τους. Επειδή δεν μπορούμε (τουλάχιστον τους περισσότερους από αυτούς) να τους αποδώσουμε πουθενά αλλού, θεωρούμε πολύ πιθανό ότι προέρχονται από μια χτιστή συμπαγή παραλληλεπίπεδη βάση η οποία θα υπήρχε κάτω από την ξύλινη κλίνη του τάφου και την οποία διέλυσαν οι τυμβωρύχοι. Τέτοιες κατασκευές, όπως θα δούμε παρακάτω, υπήρχαν και σε ορισμένους άλλους μακεδονικούς τάφους χτισμένες πάντοτε κάτω από τις ξύλινες κλίνες των θαλάμων.

Η παρουσία μιας ξύλινης σαρκοφάγου στον τάφο του Δίου, αν και δεν στοιχειοθετείται απόλυτα, θεωρείται πολύ πιθανή από τις βαθιές και μεγάλες κυρίως υποδοχές των τοίχων και τις διαστάσεις τους. Το γεγονός ότι ανάλογη ξύλινη σαρκοφάγος δεν βεβαιώνεται σε κανέναν από τους μέχρι τώρα γνωστούς μακεδονικούς τάφους, δεν είναι διόλου δεσμευτικό, δεδομένου ότι οι καινοτομίες είναι συχνό φαινόμενο σε αυτούς και ακόμη δεν αποκλείεται τέτοιες σαρκοφάγοι να υπήρχαν και σε άλλους τάφους αλλά να μην άφησαν ίχνη. Η συνύπαρξη, τέλος, διαφορετικής μορφής ταφικών επίπλων στον ίδιο θάλαμο αποτελεί φαινόμενο αρκετά συχνό στους μακεδονικούς τάφους, το οποίο και θα εξετάσουμε αναλυτικά στο τρίτο μέρος αυτής της μελέτης.

ΤΑΦΟΣ ΛΕΥΚΑΙΩΝ Ι

Πέτσας, Τάφος, 173-178, εικ. 37-39, πίν. 38 α-γ.

Gossel, 167-168, αριθ. 13.

Μεγάλος διθάλαμος μακεδονικός τάφος με ιδιόμορφη διώροφη τοιχογραφημένη πρόσοψη. Ο προθάλαμος, αρκετά πλατύτερος από τον κυρίως θάλαμο⁴⁴⁶, έχει διαστάσεις 2,12 x 6,50 μ. Οι αντίστοιχες διαστάσεις του θαλάμου είναι 4,30 x 4,72 μ. Χρονολογείται από τον ανασκαφέα Φ. Πέτσα στους χρόνους μετά το 300 (περί το 275 π.Χ.), ενώ η Β. Gossel τον θεωρεί πρωιμότερο τοποθετώντας τον στα τέλη του 4ου ή στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.⁴⁴⁷.

Η ύπαρξη ξύλινης νεκρικής κλίνης είναι υποθετική και πιθανολογείται αποκλειστικά και μόνον από την ανεύρεση στον προθάλαμο του μνημείου μικρού αριθμού γυάλινων διακοσμητι-

445. Πρβλ. την παρόμοια γραπτή σύνθεση των ιππέων στη μαρμάρινη κλίνη του γειτονικού τάφου Δίου Ι. Και σε αυτήν, όπως και στις αντίστοιχες του τάφου Αμφίπολης IV, οι πολεμικές σκηνές καταλάμβαναν τη βυθισμένη ζώνη του τυμπάνου (βλ. και υποσημ. 420).

446. Το ίδιο συμβαίνει και στον τάφο Λαγκαδά Ι (βλ. Macridy, JdI 1911, 193, κ.ε.).

447. Gossel, 169.

κών μικροαντικειμένων⁴⁴⁸. Πρόκειται για λίγα ακέραια αλλά και για θραύσματα επιμήκων καμπύλων γυάλινων στοιχείων, τα οποία, αν κρίνουμε από τη μορφή και το μέγεθός τους (τα ακέραια έχουν μήκος γύρω στα 0,10 μ.), θα μπορούσαν κάλλιστα να προέρχονται από την ένθετη ή επίθετη διακόσμηση του μετώπου των ποδιών ενός ξύλινου επίπλου, πιθανότατα μιας κλίνης ή ενός θρόνου. Από τη μορφή των αντικειμένων αυτών και από το γεγονός ότι διαφέρουν ελαφρά μεταξύ τους ως προς τις διαστάσεις θεωρούμε σχεδόν βέβαιο ότι αποτελούσαν τα φύλλα μεγάλων διακοσμητικών ανθεμίων ανάλογα με εκείνα που συναντήσαμε στα πόδια πολλών ταφικών κλινών⁴⁴⁹. Αν δεχθούμε αυτή την υπόθεση και λάβουμε υπόψη και τη μορφή των ποδιών, γίνεται φανερό ότι το ξύλινο ταφικό έπιπλο του προθαλάμου, είτε κλίνη ήταν αυτό είτε θρόνος, ανήκε στον τύπο Β. Η απουσία όμως άλλων ανασκαφικών δεδομένων δεν μας επιτρέπει να προχωρήσουμε σε άλλες λεπτομέρειες, όπως π.χ. στο ερώτημα ποια ήταν η ακριβής του θέση στον τάφο, οι διαστάσεις του, η τυχόν διακόσμησή του και ακόμη το είδος της ταφής που θα δέχθηκε.

Αυτονόητο είναι ότι δεν μπορούμε να εξαγάγουμε ασφαλή χρονολογικά συμπεράσματα με βάση τα γυάλινα μικροευρήματα που κοσμούσαν το ξύλινο ταφικό έπιπλο του προθαλάμου. Αν όμως δεχθούμε ότι αυτό τοποθετήθηκε για την ταφή ενός νεκρού, τότε προκύπτει ένα πρόβλημα που σχετίζεται με τον αριθμό και τη χρονική διαδοχή των ταφών που έγιναν στο μνημείο. Γιατί, όπως υποστηρίζει και ο ανασκαφέας, μολονότι αρχικά ο τάφος χτίστηκε για ένα μόνο νεκρό⁴⁵⁰, υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι σε αυτόν έγιναν περισσότερες από μία ταφές. Οι ενδείξεις αυτές προέρχονται από ορισμένα λίθινα ταφικά έπιπλα του τάφου που θα δούμε αμέσως παρακάτω.

Στο θάλαμο του τάφου υπήρχε μια σειρά λίθινων ταφικών επίπλων, τα περισσότερα από τα οποία βρέθηκαν διαλυμένα από τους τυμβωρύχους και μετακινημένα από την αρχική τους θέση⁴⁵¹. Επειδή δεν είμαστε σε θέση να εικάσουμε τη συνεκτική θέση όλων των θραυσμάτων, θα περιορισθούμε μόνο σε αυτά για τα οποία είναι δυνατόν να εκφρασθεί κάποια γνώμη:

Χοντρή πωρόπλακα με αναθυρώσεις και ίχνη σιδερένιας σύνδεσης⁴⁵², αποτελούσε προφανώς τμήμα ενός μεγάλου αδιάγνωστου επίπλου, το οποίο δεν μπορεί να ήταν κλίνη, όπως υποθέτει ο ανασκαφέας. Έχει διαστάσεις 0,62 x 0,50 x 0,33 μ. και το ύψος του είναι ίσο με αυτό του τοιχοβάτη του θαλάμου. Το γεγονός αυτό, καθώς και η πλαστική διαμόρφωση της μιας του στενής όψης, μας κάνουν να υποθέτουμε ότι μπορεί να αποτελούσε πόδι ενός *θρανίου*, ανάλογου ίσως με αυτό που υπάρχει και κατά μήκος του αριστερού πλευρικού τοίχου στον τάφο των Λευκαδίων VII⁴⁵³.

448. Πέτσας, Τάφος, 177-178, πίν. 38 α-β.

449. Πρβλ. τα γραπτά ή ανάγλυφα ανθέμια των ποδιών στις κλίνες των τάφων Δίου Ι, Βεργίνας V, Σταυρούπολης Ξάνθης, Ποτίδαιας, Νέων Κερδυλλίων, Πύδνας Ι κτλ. (Σχέδ. 4). Κομμάτια τέτοιων ανθεμίων (γυάλινων ή ελεφαντοστέινων), τα οποία προέρχονται βεβαιωμένα από την ένθετη διακόσμηση των ποδιών σε ξύλινες ταφικές κλίνες, βρέθηκαν και στους μακεδονικούς τάφους Βεργίνας ΙΙΙ-ΙV και Αγίας Παρασκευής (βλ. παρακάτω, σ. 170 και υποσημ. 342 και 389. Ακόμη, Κ. Σισμανίδης, Ανασκαφή ταφικού τύμβου στην Αγία Παρασκευή Θεσσαλονίκης, ΑΕ 1986, 95).

450. Πέτσας, Τάφος, 172, όπου και η υπόθεση για πιθανή απεικόνιση του νεκρού στην πρόσοψη του μνημείου. Από τις μεταγενέστερες όμως επεμβάσεις που διαπιστώθηκαν στον τοίχο της πρόσοψης (Πέτσας, Τάφος, 22 και 40 κ.ε.), φαίνεται ότι ο τάφος ξανανοίχτηκε, για να δεχθεί και άλλες ταφές. Βλ. σχετικά και Gossel, 167.

451. Πέτσας, Τάφος, 173 κ.ε., αριθ. 1-7.

452. Ό.π., αριθ. 1, εικ. 37-38, πίν. 38 γ.

453. Κ. Ρωμιοπούλου, ΑΑΑ VI (1973), 87 κ.ε., εικ. 1.

Ακέραιος πωρόλιθος σχήματος ορθογωνίου παραλληλεπίπεδου, διαστ. 1,03 x 0,55 x 0,52 μ.⁴⁵⁴. Ήταν επιχρισμένος σε όλες του τις πλευρές εκτός της κάτω και της επάνω, όπου υπάρχει βαθύ κυκλικό λάξευμα, διαμ. στο χεῖλος 0,42 και στον πυθμένα 0,17 μ. Κρίνοντας από παρόμοιες κατασκευές θεωρούμε βέβαιο ότι στην κοιλότητα αυτή τοποθετήθηκε ένα τεφροδόχο αγγείο⁴⁵⁵.

Πιθανότατα στη θέση της και αμέσως δεξιά για τον εισερχόμενο στο θάλαμο του τάφου βρέθηκε σε κομμάτια μια μεγάλη πώρινη κατασκευή, που άνετα μπορεί να χαρακτηριστεί ως θήκη για τα οστά ενός νεκρού⁴⁵⁶. Παρουσιάζεται κατά τη μορφή πολύ συγγενική με άλλες γνωστές θήκες μακεδονικών τάφων⁴⁵⁷, είναι λιγότερο επιμελημένη και σχετίζεται πιθανότατα με κάποια μεταγενέστερη ταφή στο μνημείο. Το κύριο σώμα έχει μέγιστες διαστάσεις 1,40 x 0,88 x 0,40 μ. και φέρει στην επάνω του επιφάνεια μια σχεδόν ορθογώνια βαθιά υποδοχή (διαστ. 0,55 x 0,50 x 0,22 μ.), μέσα στην οποία τοποθετήθηκαν προφανώς τα οστά ενός νεκρού. Μπορούμε μάλιστα να υποθέσουμε ότι τα οστά αυτά τοποθετήθηκαν πρώτα μέσα σε κάποιο σκεύος ανάλογο ίσως με τις χρυσές λάρνακες της Βεργίνας, το οποίο με τη σειρά του εναποτέθηκε στην ειδικά για το σκοπό αυτό λαξευμένη υποδοχή της θήκης. Τέλος, σε ένα δεύτερο κομμάτι όμοιου πωρόλιθου δουλεύτηκε και το κάλυμμα της θήκης, μήκ. 1,15, πλ. 0,67 και πάχ. 0,25 μ. περίπου.

ΤΑΦΟΣ ΛΕΥΚΑΔΙΩΝ VII

Κ. Ρωμιοπούλου, ΑΑΑ VI (1973), 91-92, εικ. 1, 3-5.

Gossel, 196-199, αριθ. 13-15.

Μεγάλος διθάλαμος μακεδονικός τάφος με ιωνική πρόσοψη και πλούσια εσωτερική γραπτή διακόσμηση. Ο προθάλαμος έχει διαστάσεις 2 x 4,10 μ., ενώ ο νεκρικός θάλαμος έχει μήκος 5,10, πλάτος 4,05 μ. Η ανασκαφείας του στην πρώτη παρουσίαση του μνημείου τοποθετεί την κατασκευή του στην περίοδο μεταξύ 250 και 140 π.Χ., ενώ η σημερινή της άποψη, που βασίζεται στη μελέτη του τάφου και των ευρημάτων του, είναι ότι αυτός χτίστηκε στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ.⁴⁵⁸.

Η υπόθεση στην οποία οδηγηθήκαμε σχετικά με την ύπαρξη ξύλινης κλίνης στον τάφο των Λευκαδίων Ι ισχύει και για τον γειτονικό αυτόν τάφο αλλά με πολύ περισσότερες πιθανότητες επαλήθευσης. Και εδώ η υπόθεσή μας αυτή στηρίζεται αποκλειστικά στην ανεύρεση διακοσμητικών μόνο στοιχείων ενός ξύλινου πολυτελούς επίπλου, τα οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι πολύ περισσότερα. Πράγματι, στο δάπεδο του θαλάμου του τάφου ανάμεσα στα χώματα που είχαν εισχωρήσει από την οπή που άνοιξαν οι τυμβωρύχοι βρέθηκαν «εκατοντάδες», κατά την ανασκαφεία, κομμάτια ανάγλυφων και ολόγλυφων ελεφαντοστέινων θεμάτων, μεταξύ των οποίων ταινίες διαφορετικού ύψους και μήκους με λέσβια και ιωνικά κυμάτια, ρόδακες, ανθέμια και διονυσιακά σύμβολα⁴⁵⁹. Τα σημαντικότερα από αυτά τα ευρήματα είναι διάφορα μέλη από

454. Πέτσας, Τάφος, αριθ. 3, εικ. 39 γ.

455. Πρβλ. τις ανάλογες λίθινες κατασκευές στους τάφους Βεργίνας IV, Πύδνας III και Λάρισας (βλ. γι' αυτές σ. 197-198 και υποσημ. 437).

456. Βλ. Πέτσας, Τάφος, αριθ. 4, εικ. 39 β και πίν. 22 (κάτω αριστερά).

457. Πρβλ. τις δύο μαρμαρίνες θήκες του βασιλικού τάφου Βεργίνας III, καθώς και τις ανάλογες στους τάφους Λευκαδίων VII, Θεσσαλονίκης II και Φράγματος Αλιάκμονος. Βλ. σ. 197 και υποσημ. 633-637.

458. Η νέα αυτή χρονολόγηση αποτελεί προφορική πληροφορία της Κ. Ρωμιοπούλου, την οποία και ευχαριστώ.

459. Κ. Ρωμιοπούλου, ό.π., 91-92, εικ. 5.

ανθρώπινες μορφές: αναφέρονται 21 κεφαλές μικρού μεγέθους και πάμπολλα άκρα (χέρια και πόδια) σε ποικιλία κινήσεων και στάσεων. Η παρουσία ακόμη ανάμεσά τους πολλών ανάλογων μελών ίππων, σε συνδυασμό και με τη ζωηρή κίνηση που διακρίνεται και σε αυτά, φανερώνει πιθανότατα ότι πολλά από τα παραπάνω ελεφαντοστέινα κομμάτια ανήκουν σε πολεμική σύνθεση. Όμως τα περισσότερα θραύσματα προέρχονται από μυθολογικές σκηνές, που, όπως προκύπτει από τα σχετικά σύμβολα, εντάσσονται μάλλον στο διονυσιακό κύκλο. Η παρουσία αποκλειστικά κεφαλών και πάνω και κάτω άκρων μας αναγκάζει να δεχθούμε ότι τα σώματα και τα ενδύματα των μορφών θα ήταν κατασκευασμένα από φθαγτά υλικά που αφανίσθηκαν⁴⁶⁰. Η ποιότητα της εργασίας στα ελεφαντοστέινα γλυπτά, παρά το εξαιρετικά μικρό τους μέγεθος είναι εκπληκτική και το γεγονός ότι παρόμοια έχουν βρεθεί και σε άλλους τάφους της Μακεδονίας φανερώνει την ύπαρξη ειδικευμένων εργαστηρίων.

Από τις 21 κεφαλές ανθρώπινων μορφών που προαναφέραμε έχουμε τη φωτογραφική απεικόνιση μόνον ενός ανδρικού, που με την κίνηση και τα πρόδηλα ατομικά του χαρακτηριστικά δεν αφήνει καμία αμφιβολία ότι πρόκειται για πορτραίτο⁴⁶¹. Πορτραίτα άλλωστε, όπως σημειώνει η ανασκαφέας, είναι και οι περισσότερες από τις άλλες ελεφαντοστέινες μικρές κεφαλές⁴⁶². Παρομοίως ρεαλιστική κρίνεται η απόδοση και των άλλων μελών που εικονίζονται στο σχετικό δημοσίευμα⁴⁶³. Δυστυχώς όμως η μη παρουσίαση του συνόλου του μοναδικού αυτού υλικού δεν μας επιτρέπει να επεκταθούμε σε περισσότερες λεπτομέρειες.

Τόσο η ανασκαφέας, όσο και η Gossel τείνουν να δεχθούν ότι το μεγάλο αυτό σύνολο μικρογλυπτικής προέρχεται από τη διακόσμηση ενός ξύλινου κιβωτίου ή μιας σαρκοφάγου ανάλογης ίσως με εκείνες που βρέθηκαν στη Νότια Ρωσία⁴⁶⁴. Τούτο φαίνεται οπωσδήποτε πιθανό και δεν αποκλείεται η ανασκαφέας να έχει λόγους ειδικούς, λόγω και της γενικής εποπτείας του ανασκαφικού υλικού, να πιστεύει κάτι τέτοιο. Ακόμη και η σχετική αναφορά στην ύπαρξη υποομάδων που σχετίζονται με σκηνές μάχης και με μυθολογικά-διονυσιακά θέματα μπορεί εύκολα να ερμηνευθεί (σύμφωνα με την παραπάνω άποψη), αν δεχθούμε διαφορετικές θεματικά διακοσμήσεις στις επιμέρους ζωφόρους ή ακόμη και στις πλευρές του υποθετικού ξύλινου κιβωτίου (κίστης) ή της σαρκοφάγου. Εμείς ωστόσο από την πλευρά μας εκφράζουμε την άποψη ότι τα παραπάνω ελεφαντοστέινα θέματα (ή ένα μέρος τους) προέρχονται πιθανώς από τη διακόσμηση μιας ξύλινης κλίνης ανάλογης ίσως με εκείνην του τάφου Βεργίνας III, που ήδη εξετάσαμε. Και βέβαια σε μια τέτοια περίπτωση συνηγορούν τόσο τα καθαρά διακοσμητικά στοιχεία (όπως είναι τα διάφορα κυμάτια που τοποθετούνται στις μεταβατικές επιφάνειες της όψης μιας κλίνης, καθώς και τα ανθέμια, οι ρόδακες κλπ. που κοσμούν συνήθως τα μέτωπα των ποδιών του τύπου Β αυτών των ταφικών επίπλων), όσο και τα κυρίως εικονιστικά θέματα, όπως οι σκηνές μάχης ή ιππομαχίας⁴⁶⁵ και ακόμη περισσότερο τα διονυσιακά θέματα ή τα σύμβολα που προαναφέρα-

460. Πρβλ. την όμοια τεχνική και στα ανάλογα ελεφαντοστέινα κομμάτια μικρογλυπτικής από τους τάφους Βεργίνας III-IV και Δίου IV, που εξετάσαμε ήδη (σ. 148-149 και υποσημ. 444).

461. Ρωμιοπούλου, ό.π., εικ. 3.

462. Βλ. σχετικά και Gossel, 197-198, όπου γίνεται λεπτομερής περιγραφή της προαναφερθείσας κεφαλής, η οποία συγκρίνεται και με έργα της μεγάλης πλαστικής.

463. Ρωμιοπούλου, ό.π., εικ. 4.

464. Gossel, 198 και σημ. 1011-1013, με σχετική βιβλιογραφία.

465. Πρβλ. τις ανάλογες συνθέσεις στις κλίνες των τάφων Δίου I, IV και Αμφίπολης IV (βλ. υποσημ. 420 και 445).

με⁴⁶⁶. Μπορούμε ακόμη να δεχθούμε, λόγω κυρίως του μεγάλου αριθμού των ελεφαντοστέινων θεμάτων του τάφου, την ύπαρξη μιας ξύλινης κλίνης αλλά και μιας κίστης (με τα οστά πιθανώς ενός νεκρού) τοποθετημένης, ίσως, πάνω ή δίπλα σε αυτήν. Θεωρούμε όμως άσκοπο να επεκτεινόμαστε σε υποθέσεις, επειδή πιστεύουμε πως όλα αυτά τα προβλήματα θα λυθούν με την οριστική δημοσίευση του μνημείου. Είτε πάντως δεχθούμε την ύπαρξη μιας κλίνης είτε ενός άλλου ξύλινου επίπλου (κίστης ή σαρκοφάγου) ή ακόμη και τη συνύπαρξή τους, θεωρούμε ως πιο πιθανή τους θέση αυτήν κατά μήκος του πίσω τοίχου του θαλάμου. Η άποψή μας αυτή στηρίζεται τόσο στην ανάλογη τοποθέτηση των νεκρικών κλινών και σε άλλους μακεδονικούς τάφους, όσο και στο γεγονός ότι στο θάλαμο του τάφου που εξετάζουμε υπάρχουν και άλλα λίθινα ταφικά έπιπλα που, όπως θα δούμε στη συνέχεια, θα εμποδίζαν μια διαφορετική τοποθέτηση του ξύλινου αυτού επίπλου.

Στο νεκρικό θάλαμο υπάρχει και χτιστή λίθινη επίπλωση που αποτελείται από μια μεγάλη θήκη και ένα επίμηκες *θρανίον*⁴⁶⁷. Η θήκη έχει απλή μορφή ορθογωνίου παραλληλεπιπέδου και μήκος περίπου 1,50 μ., ενώ το πλάτος της πλησιάζει το 1 μ. Είναι χτισμένη σε μικρή απόσταση και κατά μήκος το δεξιού πλευρικού τοίχου, ενώ από τον τοίχο του βάθους απέχει περισσότερο από 1 μ. Το τελευταίο αυτό στοιχείο και η ασυνήθιστη θέση της φανερώουν φροντίδα για εξοικονόμηση χώρου στο πίσω μέρος του θαλάμου, όπου υποθέσαμε ότι στήθηκε η πλούσια διακοσμημένη ξύλινη κλίνη ή κάποιο ανάλογο ταφικό έπιπλο, που αποσυντέθηκε. Σε στενή αναλογία με τις παρόμοιες λίθινες θήκες και άλλων μακεδονικών τάφων⁴⁶⁸ φέρει και αυτή στην επάνω της επιφάνεια μια μεγάλη ορθογώνια βάθυνση, μέσα στην οποία είχαν τοποθετηθεί προφανώς τα καμένα οστά ενός νεκρού, συγκεντρωμένα πιθανότατα σε μία ξύλινη ή μεταλλική κατασκευή ανάλογη ίσως με τις χρυσές λάρνακες της Βεργίνας. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα μια πλάκα επιχρισμένη με χρωματιστό κονίαμα αποτελούσε το κάλυμμα της θήκης.

Το δεύτερο λίθινο ταφικό έπιπλο του θαλάμου χτίστηκε σε επαφή με τον απέναντι αριστερό πλευρικό τοίχο καταλαμβάνοντας όλο του σχεδόν το μήκος. Φέρει και αυτό επίχρυσμα κονίαματος και, αν κρίνουμε από τη σχεδιαστική του απόδοση στην κάτοψη του τάφου, πατά σε τέσσερα κατά κανονικά διαστήματα πλαστικά διαμορφωμένα πόδια. Το είδος αυτό του ταφικού επίπλου, που χαρακτηρίζεται ως *θρανίο*, συναντάται σπανιότατα στους μακεδονικούς τάφους⁴⁶⁹ και το πιθανότερο είναι ότι προοριζόταν για την τοποθέτηση των κτερισμάτων.

466. Πρβλ. τις διονυσιακού χαρακτήρα διακοσμήσεις (στην ανώτερη ζωφόρο των κλινών) και στους τάφους Αμφίπολης I, Βεργίνας III-V, Θεσσαλονίκης I και Ποτίδαιας (βλ. σχετικά και υποσημ. 57, 414 και 436).

467. Ρωμιοπούλου, ό.π. (υποσημ. 459) εικ. 1 (κάτοψη του τάφου).

468. Βλ. υποσημ. 457.

469. Τα μόνα παράλληλα παραδείγματα που έχουμε είναι οι δύο ανάλογες, αλλά απλούστερες, χτιστές κατασκευές στον τάφο της Αγίας Παρασκευής (Σισμανίδης, ΑΑΑ 1982, 272, εικ. 4, σχέδ. 1) και, τελευταία, ακόμη δύο στον τάφο Θεσσαλονίκης VI (Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, ΑΕΜΘ 1 (1987), 261).

ΑΛΛΕΣ ΛΙΘΙΝΕΣ ΚΑΙΝΟΕΙΔΕΙΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ

ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΙ ΚΑΙ ΘΗΚΕΣ

Στην ομάδα αυτή κατατάσσονται εκείνοι οι μακεδονικοί τάφοι που στο θάλαμό τους περιείχαν απλούστερες νεκρικές κατασκευές των οποίων τα κύρια γνωρίσματα είναι ότι ήταν κενές εσωτερικά και ακόσμητες εξωτερικά. Πρόκειται ειδικότερα για μεγάλες ορθογώνιες λίθινες κατασκευές που κατά κανόνα έχουν τα κατακόρυφα τοιχώματά τους χτιστά με μεγάλες πλάκες. Από αυτήν ειδικά την άποψη οι όροι «σαρκοφάγοι» και «θήκες» που χρησιμοποιούμε εδώ είναι συμβατικοί. Ανάλογες, κενές εσωτερικά, ταφικές κατασκευές εξετάσαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, επειδή ως κριτήριο λάβαμε την εξωτερική τους πλαστική διαμόρφωση⁴⁷⁰. Αντίθετα, οι κατασκευές που μας απασχολούν εδώ, μολονότι έχουν την ίδια ταφική λειτουργία, είναι στην εξωτερική τους όψη εντελώς αδιαμόρφωτες. Η ειδοποιός διαφορά μεταξύ σαρκοφάγων και θηκών έγκειται στο γεγονός ότι οι πρώτες ήταν χτισμένες πάνω στο δάπεδο των τάφων, ενώ οι θήκες ήταν χωμένες σε αυτό. Τέτοιες κατασκευές περιείχαν οι παρακάτω μακεδονικοί τάφοι:

- α) Αμφίπολης II
- β) Βεργίνας VII
- γ) Θεσσαλονίκης II
- δ) Θεσσαλονίκης V
- ε) Λαγκαδά I
- στ) Λευκαδίων VI
- ζ) Πύδνας III
- η) Τερπνής Νιγρίτας.

ΤΑΦΟΣ ΑΜΦΙΠΟΛΗΣ II

- Δ. Λαζαρίδης, ΠΑΕ 1961, 63, εικ. 1.
- Δ. Λαζαρίδης, Έργον 1961, 66, εικ. 70.
- Δ. Λαζαρίδης, ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, 233, εικ. 1.
- Gossel, 97, αριθ. 13.

Μονοθάλαμος μακεδονικός τάφος με μακρύ δρόμο. Ο θάλαμος έχει τετράγωνη κάτοψη, διαστ. 3,06 x 3,08 μ.⁴⁷¹. Χρονολογείται στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ.

Με την ίδια ακριβώς διάταξη σε σχήμα Γ, που παρατηρήσαμε και στις κλίνες αρκετών άλλων

470. Βλ. υποσημ. 370.

471. Ανήκει δηλαδή και αυτός στη μεγάλη ομάδα εκείνων που έχουν θάλαμο πλευράς 3 μ. Βλ. σχετικά Παντεμαλής 1972, 173 κ.ε. και 179, αριθ. 15.

τάφων⁴⁷², υπήρχαν κατά μήκος του πίσω και του δεξιού πλευρικού τοίχου του θαλάμου δύο απλές λίθινες σαρκοφάγοι. Με την τοποθέτηση αυτή παρέμενε ανάμεσα στη στενή πλευρά της σαρκοφάγου του δεξιού τοίχου και στον τοίχο της πρόσφυσης αρκετός ελεύθερος χώρος, που, όπως υποθέσαμε ήδη, δεν αποκλείεται να προοριζόταν για κάποιο ξύλινο ταφικό έπιπλο⁴⁷³.

Οι δύο σαρκοφάγοι, όμοιες τυπολογικά και κατασκευαστικά μεταξύ τους, ήταν χτισμένες με όρθιες και χοντρές πλάκες πωρολίθου σε σχήμα ορθογωνίου παραλληλογράμμιου. Οι πλάκες αυτές των τοιχωμάτων είχαν το ίδιο μεταξύ τους ύψος, διαφορετικό όμως μήκος και πάχος. Πιθανότατα έφεραν επίχρυσμα κονιάματος στην εξωτερική τους όψη, καθώς επίσης και κάλυψη με ανάλογες πωρόπλακες. Το ύψος των σαρκοφάγων ήταν 0,66 και το πλάτος 0,85 μ. Το μήκος τους δεν αναφέρεται, μπορούμε όμως από την κάτοψη (σε κλίμακα) και τις τομές του τάφου να το υπολογίσουμε γύρω στο 1,50 μ. Θεωρούμε πιο πιθανή τη σχεδιαστική απόδοση του Δ. Παντερμαλή⁴⁷⁴, σύμφωνα με την οποία ανάμεσα στις δύο σαρκοφάγους υπήρχε μικρός κενός χώρος.

Ότι στον τάφο έγιναν δύο (τουλάχιστον) ταφές είναι αυτονόητο από τις δύο αντίστοιχες σαρκοφάγους που περιέχει. Επειδή όμως στις γραπτές πληροφορίες δεν υπάρχει τίποτε σχετικό με τις ταφές, πρόβλημα παραμένει το είδος τους. Είναι αδύνατο να έγιναν εναποθέσεις σωμάτων στο εσωτερικό των κατασκευών εξαιτίας των μικρών διαστάσεων, που, αν υπολογίσουμε και το πάχος των κατακόρυφων τοιχωμάτων, γίνονται ακόμη μικρότερες. Χωρίς να μπορούμε να αποκλείσουμε τις περιπτώσεις παιδικών ταφών ή της εναπόθεσης οστεοδόχων αγγείων στο εσωτερικό τους, θεωρούμε πιθανότερο ότι οι ταφές έγιναν πάνω στις λίθινες καλυπτήριες πλάκες τους. Επειδή το μήκος τους (1,50 μ.) δεν είναι αρκετό για να δεχθεί άκαυτα τα σώματα των νεκρών, υποθέτουμε ότι έγιναν εναποθέσεις των καταλοίπων της καύσης πιθανότατα μέσα σε ξύλινες ή μεταλλικές οστεοθήκες.

Εφόσον δεχθήκαμε ως πιο πιθανό ότι οι ταφές δεν έγιναν στο εσωτερικό των δύο αναφερομένων κατασκευών, ο όρος «σαρκοφάγοι» που χρησιμοποιήσαμε είναι οπωσδήποτε καταχρηστικός και αφορά μόνον τον τρόπο κατασκευής τους.

ΤΑΦΟΣ ΒΕΡΓΙΝΑΣ VII

Μ. Ανδρόνικος, ΠΑΕ 1981Α, 60, εικ. 1.

Μ. Ανδρόνικος, Έργον 1982, 18.

Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 37.

Πρόκειται για το μικρότερο από τους τρεις μακεδονικούς τάφους του «τύμβου Μπέλλα»⁴⁷⁵. Είναι μονοθάλαμος με κάτοψη σχεδόν τετράγωνη και εσωτερικές διαστάσεις 2,53 x 2,32 μ. Χρονολογείται από τον ανασκαφέα στα τέλη του 3ου αι. π.Χ. Η μόνη γραπτή πληροφορία για την επίπλωση του μικρού αυτού τάφου είναι ότι «καλυπτόταν στα 2/3 περίπου από μια τεράστια σαρ-

472. Πρβλ. τη διάταξη των κλινών στους τάφους Αμφίπολης Ι, Ποτίδαιας ΙΙ, Σταυρούπολης Ξάνθης, κ.α. Βλ. και σ. 187-188.

473. Παντερμαλής 1972, 175.

474. Ό.π., παρένθετος πίν. Α (κάτοψη του τάφου).

475. Μ. Ανδρόνικος, ΠΑΕ 1981 Α, 60, εικ. 1, με την κάτοψη αυτών των τάφων. Ο τάφος που εξετάζουμε φέρει τον αριθ. ΙV.

κοφάγο που έπιανε ολόκληρη σχεδόν τη νότια (μακριά) πλευρά του θαλάμου»⁴⁷⁶. Η σαρκοφάγος βρίσκεται προσκολλημένη στην πίσω δεξιά γωνία του τάφου και με τη μακριά πλευρά της κατά μήκος του δεξιού για τον εισερχόμενο πλευρικού τοίχου. Η θέση αυτή της σαρκοφάγου είναι πολύ σπάνια στους μακεδονικούς τάφους⁴⁷⁷, όπως σπάνιο είναι το ασυνήθιστα μεγάλο της μέγεθος, που σε συνδυασμό με τη μικρή επιφάνεια του θαλάμου προξενεί ιδιαίτερη εντύπωση.

Οι παρατηρήσεις που διατυπώνουμε για τη λίθινη σαρκοφάγο του τάφου απορρέουν από τη σχετική αναφορά του ανασκαφέα και από την κάτοψη του μνημείου. Για το λόγο αυτό, πριν γίνει η τελική δημοσίευση του τάφου, δεν μπορούμε να επεκταθούμε σε λεπτομέρειες. Αξίζει μόνο να σημειώσουμε ότι το μήκος και το πλάτος της σαρκοφάγου ξεπερνούσαν αρκετά τα 2 και 1 μ., αντίστοιχα, ενώ το ύψος της μαζί με τις καλυπτήριες πλάκες ήταν μεγαλύτερο από 1 μ. Έτσι, υποθέτουμε ότι η ταφή του άκαυτου προφανώς σώματος του νεκρού έγινε στον άνετο εσωτερικό χώρο. Δεδομένου ακόμη ότι η σαρκοφάγος αποτελεί τη μοναδική νεκρική κατασκευή του μνημείου, δεν μένει αμφιβολία ότι χτίστηκε συγχρόνως με αυτό στα τέλη του 3ου αι. π.Χ.

ΤΑΦΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ II

G. Daux, BCH 82 (1958), 759, εικ. 6-7.

Gossel, 240, αριθ. 13.

Σισμανίδης, Θεσσαλονίκη I, 38-41, εικ. 1, πίν. 1-2.

Μικρός μονοθάλαμος μακεδονικός τάφος με τετράγωνη κάτοψη, πλευράς 3,20 μ. Η κατασκευή του ανάγεται στους χρόνους γύρω στο 300 π.Χ., πρέπει όμως να παρέμεινε σε χρήση καθ' όλη τη διάρκεια του 3ου αι. Τούτο προκύπτει κυρίως από την πλούσια κεραμική, που, αν και συλημένος, περιείχε⁴⁷⁸.

Κατά μήκος των τριών εσωτερικών τοίχων του θαλάμου (εκτός δηλαδή του τοίχου της πρόσοψης) υπήρχαν προσκολλημένες τρεις αντίστοιχα λίθινες σαρκοφάγοι. Η διάταξή τους σε σχήμα Π είναι τέτοια, ώστε να αφήνει ακάλυπτο μικρό μόνον ορθογώνιο χώρο αμέσως δεξιά της εισόδου και ανάμεσα στον τοίχο της πρόσοψης και στη στενή πλευρά της σαρκοφάγου του δεξιού τοίχου. Ο χώρος αυτός, όπως θα δούμε παρακάτω, γέμιζε με μία χαμηλότερη από ό,τι οι σαρκοφάγοι χτιστή κατασκευή. Με αυτή τη διάταξη των ταφικών επίπλων παρέμενε ελεύθερος μόνον ένας μικρός διάδρομος ανάμεσα στις σαρκοφάγους ίσος σε πλάτος με το θυραίο άνοιγμα⁴⁷⁹.

Οι τρεις σαρκοφάγοι του θαλάμου, παρόμοιες μεταξύ τους από κάθε άποψη, χτίστηκαν βάσει ενός προδιαγραμμένου αρχικού σχεδίου και, όπως φαίνεται από την ομοιογένεια του υλικού και του τρόπου κατασκευής τους, την ίδια χρονική περίοδο, δηλαδή κατά την κατασκευή του τάφου.

476. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 37.

477. Ανάλογη θέση θα είχε μόνον η ξύλινη σαρκοφάγος του τάφου Δίου IV, όπως υποθέσαμε ήδη (σ. 147 κ.ε.). Πρβλ. ακόμη και τη λίθινη κλινοειδή βάση στον τάφο Δίου III (X. Μακαρόνας, ΠΑΕ 1956, 136-137, εικ. 1 και 7).

478. G. Daux, BCH 82 (1958), 759, εικ. 8 και Gossel, 214-244.

479. Παρόμοια είναι η χωροθέτηση και στους μακεδονικούς τάφους Θεσσαλονίκης V (Σισμανίδης, Θεσσαλονίκη I, 44), Τερπνής Νιγρίτας (Ε. Γιούρη, ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, 356, Πίν. 385 δ) και, από τον εξωβορειοελλαδικό χώρο, σε εκείνους της Αίγινας (B. G. Welter, Aegina, 1938, 56 κ.ε., εικ. 47-48) και Ελαίας Μικράς Ασίας (S. Kasper, AA 81 (1966), 477-478, εικ. 58), που διαθέτουν από τρεις επίσης λίθινες σαρκοφάγους. Πρβλ. και την πεισόχημη διάταξη των λαξευτών «κλινών» στους μεταγενέστερους θαλαμωτούς τάφους της Βέροιας (Δρούγου - Τουράτσογλου, 109 κ.ε., σημ. 7).

Σε απλό ορθογώνιο σχήμα, όπως οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, είναι χτισμένα και στις τρεις τα κατακόρυφα τοιχώματα με επάλληλες σειρές μεγάλων παραλληλεπίπεδων πώρινων πλακών, που δέχθηκαν στην εξωτερική τους όψη επίχρυσμα λευκού κονιάματος. Ανάλογες πωρόπλακες αποτελούσαν και την οριζόντια κάλυψη, που στηριζόταν εξωτερικά στα τοιχώματα των σαρκοφάγων και εσωτερικά σε ειδικά για το σκοπό αυτό λαξευμένες υποδοχές των τοίχων του μνημείου. Ο πυθμένας των σαρκοφάγων βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με το δάπεδο του νεκρικού θαλάμου.

Αν και οι διαστάσεις των σαρκοφάγων δεν σημειώνονται στις σχετικές αναφορές, μπορούν εύκολα να υπολογισθούν από το σε κλίμακα δημοσιευμένο σχέδιο με την κάτοψη και τις κατά μήκος και πλάτος τομές του τάφου⁴⁸⁰. Από το σχέδιο αυτό γίνεται φανερό ότι οι σαρκοφάγοι είχαν ίσες και τις τρεις βασικές διαστάσεις τους, οι οποίες κατά προσέγγιση (στις εξωτερικές πλευρές), ήταν: μήκος 2,35, πλάτος 1,05, συνολ. ύψος 1,20 μ. Το πάχος των χτιστών τους τοιχωμάτων και των καλυπτήριων πλακών τους έφθανε τα $\pm 0,20$ μ.

Επειδή από τα δεδομένα που έχουμε δεν προκύπτουν στοιχεία για το είδος και τον αριθμό των ταφών που έγιναν στο μνημείο, προσπαθούμε να καταλήξουμε σε σχετικά συμπεράσματα από τη μορφή των σαρκοφάγων. Αναφέραμε ήδη ότι ο τάφος χρησιμοποιήθηκε σε όλη περίπου τη διάρκεια του 3ου αι. π.Χ. Αυτό σημαίνει ότι στο θάλαμο έγιναν αρκετές ταφές των οποίων δεν γνωρίζουμε τον αριθμό και την ακριβή χρονική αλληλουχία. Μπορούμε όμως να υποθέσουμε ότι ταφές και μάλιστα άκαυτων σωμάτων είναι δυνατό να έγιναν μέσα αλλά και πάνω στις σαρκοφάγους, όπου ο διαθέσιμος χώρος ήταν πολύ άνετος. Το ίδιο όμως άνετος ήταν και ο εσωτερικός χώρος. Γιατί, αν από το συνολικό μήκος και το πλάτος τους αφαιρέσουμε το πάχος των κατακόρυφων τοιχωμάτων, απομένει επιφάνεια διαστάσεων $2,15 \times 0,85$ μ., αρκετή οπωσδήποτε για να δεχθεί ταφές. Αν δεχθούμε την άποψη ότι ενταφιασμοί έγιναν και μέσα και πάνω στις σαρκοφάγους⁴⁸¹, λογικό είναι να θεωρήσουμε ότι προηγήθηκαν οι ενταφιασμοί στο εσωτερικό τους.

Από τις κατασκευαστικές ενδείξεις που παρέχουν οι ίδιες οι σαρκοφάγοι, δεχθήκαμε ήδη ότι χτίστηκαν συγχρόνως με τον τάφο, γύρω στο 300 π.Χ. Η εξαρχής κατασκευή και των τριών σαρκοφάγων αποτελεί οπωσδήποτε μέτρο πρόνοιας και μέριμνας για την επί μακρό χρονικό διάστημα χρήση του τάφου ως οικογενειακού με αλληπάλληλες ταφές.

Η σύλληψη του μνημείου δεν μας επιτρέπει να εκφρασθούμε με βεβαιότητα για τη σκοπιμότητα της χαμηλής λίθινης κατασκευής που καταλαμβάνει το χώρο αμέσως δεξιά της εισόδου. Η παραλληλεπίπεδη απλή κατασκευή, ύψους λιγότερου από το μισό των σαρκοφάγων, πλάτους όσο ακριβώς αυτές και μήκους $0,85$ μ., φέρει στην πάνω της επιφάνεια μεγάλη βαθιά υποδοχή τετράγωνης διατομής, μέσα στην οποία είναι πολύ πιθανό να τοποθετήθηκε μια οστεοθήκη με τα κατάλοιπα της καύσης ενός ακόμη νεκρού. Την εκδοχή αυτή, που τη θεωρούμε πιο πιθανή από εκείνην σύμφωνα με την οποία ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για την απλή εναπόθεση κτερισμάτων⁴⁸², τη στηρίζουμε κυρίως στο παράδειγμα των δύο ανάλογων μαρμάρινων θηκών του ασύλητου τάφου Βεργίνας III, που σε παρόμοιες υποδοχές περιείχαν τις χρυσές λάρνακες με τα καμένα οστά των νεκρών⁴⁸³.

480. Daux, ό.π. (υποσημ. 478) εικ. 6.

481. Βεβαιωμένες τέτοιες περιπτώσεις θα συναντήσουμε παρακάτω, στους τάφους Θεσσαλονίκης V και Πύδνας III (βλ., αντίστοιχα, σ. 160-161 και 165).

482. Πρόκειται για την άποψη της Gossel, 240, σημ. 1207, με αναφορές σε ανάλογες περιπτώσεις από τάφους της Λυκίας.

483. Βλ. υποσημ. 457.

ΤΑΦΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ V (Σχέδ. 5)

Σιομανίδης, Θεσσαλονίκη I, 44.

Οδηγός της Έκθεσης, Θεσσαλονίκη. Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια, 1986, 37-38.

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μακεδονικά 1986, 124-128 και 133-134, εικ. 1-6, πίν. 2 β 3 α-β.

Μονοθάλαμος μακεδονικός τάφος με λαξευτό δρόμο και απλή αετωματική πρόσοψη. Ο θάλαμος σχεδόν τετράγωνος σε κάτοψη έχει μήκος 3,33 και πλάτος 3,15 μ.⁴⁸⁴ Η ανασκαφείας του τοποθετεί την κατασκευή του στο β' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., όπως όμως προκύπτει από τα πήλινα κυρίως ευρήματα του μνημείου που διέφυγαν την προσοχή των τυμβωρύχων⁴⁸⁵ και από τις διαδοχικές ταφές που διαπιστώθηκαν στο θάλαμο, πρέπει και αυτός ο τάφος να παρέμεινε σε χρήση για έναν περίπου αιώνα⁴⁸⁶.

Με πειόσχημη διάταξη ανάλογη προς εκείνην του αμέσως προηγούμενου τάφου, Θεσσαλονίκης II, η επιφάνεια του νεκρικού θαλάμου καταλαμβάνεται και εδώ στο μεγαλύτερο μέρος της από τρεις λίθινες σαρκοφάγους. Η μόνη διαφορά στη χωροθέτηση των δύο γειτονικών μνημείων έγκειται στο γεγονός ότι στον τάφο που εξετάζουμε η σαρκοφάγος του αριστερού πλευρικού τοίχου δεν φθάνει μέχρι τον τοίχο της πρόσοψης, όπως συνηθίζεται στους μακεδονικούς τάφους⁴⁸⁷, γιατί ανάμεσα στη στενή πλευρά της και στο θυραίο τοίχο αφέθηκε στενός ακάλυπτος χώρος, πλ. 0,30-0,35 μ. Ανάλογος αλλά τριπλάσιος περίπου σε πλάτος ελεύθερος χώρος παρέμεινε και στο αντίστοιχο δεξιό του θαλάμου, ενώ ο στενός διάδρομος ανάμεσα στις τρεις σαρκοφάγους μπροστά ακριβώς στην είσοδο του μνημείου μετριέται σε πλάτος μόλις 0,78 μ.

Αντίθετα από ό,τι επισημάναμε για τον τάφο Θεσσαλονίκης II οι τρεις σαρκοφάγοι αυτού του τάφου δεν παρουσιάζουν εξωτερικά την ίδια μεταξύ τους μορφή. Όμοιες μπορούν να θεωρηθούν οι απλές αδιαμόρφωτες σαρκοφάγοι Β και Γ που βρίσκονται προσκολλημένες στον τοίχο του βάθους και αριστερά της εισόδου, αντίστοιχα⁴⁸⁸. Η σαρκοφάγος Α του δεξιού πλευρικού τοίχου, εκτός του γεγονότος ότι είναι σαφώς μεγαλύτερη και γενικά πιο επιμελημένης κατασκευής, φέρει ακόμη στην ορατή της μακριά όψη πρόχειρη μέν αλλά κανονική ανάγλυφη διάρθρωση μιας πραγματικής κλίνης του τύπου Β⁴⁸⁹. Δηλώθηκαν δηλαδή με κονίαμα σε χαμηλό ανάγλυφο τα δύο ορθογώνια διατομής καμπυλωμένα πόδια μιας κλίνης και οι δύο συνηθισμένοι ανάμεσά τους οριζόντιοι κανόνες⁴⁹⁰. Η διατήρηση των πλαστικών αυτών στοιχείων της κλίνης δεν είναι ικανοποιητι-

484. Βλ. υποσημ. 471.

485. Για πλήρη κατάλογο των ευρημάτων βλ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μακεδονικά 1986, 136-141, πίν. 4-8.

486. Το ίδιο παρατηρήσαμε και για τον τάφο Θεσσαλονίκης II (σ. 157) με τον οποίον άλλωστε αυτός που τώρα εξετάζουμε παρουσιάζει και πολλές άλλες ομοιότητες, οι οποίες αφορούν κυρίως το μέγεθος, την περίοδο κατασκευής, τη διάταξη των τριών σαρκοφάγων, τις πολλαπλές ταφές κτλ. Ανάλογες ομοιότητες θα σημειώσουμε και με τον τάφο Πύδνας III (σ. 164 κ.ε.) που αποκαλύφθηκε σχετικά πρόσφατα.

487. Πρβλ., εκτός από τον τάφο Θεσσαλονίκης II (βλ. υποσημ. 486) και αυτόν της Τερπνής Νιγρίτας, με την όμοια διάταξη των τριών επίσης νεκρικών κατασκευών (υποσημ. 479).

488. Διατηρώντας τη διάκριση που κάνει η ανασκαφείας του μνημείου (βλ. παραπάνω υποσημ. 485), ονομάζουμε Α τη σαρκοφάγο του δεξιού πλευρικού τοίχου, Β αυτήν απέναντι από την είσοδο και Γ την αντίστοιχη του αριστερού τοίχου του θαλάμου.

489. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, ό.π. (υποσημ. 485), σχέδ. 2, 5 και πίν. 2β, 3α. Για τη διάκριση των κλινών σε τύπους βλ. Kyrieleis, 116 κ.ε. και ειδικά για τον τύπο Β, 151 κ.ε.

490. Την κλινόμορφη αυτή σαρκοφάγο, που η περιγραφή της έπρεπε κανονικά να γίνει στην προηγούμενη ενότητα, τη σχετική με τις κλίνες κανονικής μορφής (σ. 77 κ.ε.), την εξετάζουμε καταχρηστικά εδώ, για να μη διασπασθούν κατά την περιγραφή τους οι νεκρικές κατασκευές του τάφου.

κή —γεγονός που οφείλεται κυρίως στη δράση των τυμβωρύχων που κατέστρεψαν το άνω δεξιό τμήμα της σαρκοφάγου, ώστε να μας στερήσουν από τη γνώση της μορφής του επικράνου του ποδιού, αλλά και στη μεταγενέστερη προσθήκη της σαρκοφάγου Β σε επαφή με την Α, συνέπεια της οποίας είναι να αγνοφάινεται το περίγραμμα του αριστερού μόνο ποδιού της κλίνης. Όμως από τα διασωθέντα τμήματά της διαπιστώνουμε τα εξής: εγχάρακτα στα μέτωπα των ποδιών δηλώθηκαν τα γνωστά διακοσμητικά στοιχεία, όπως τα τρία επ'άλληλα ζεύγη των οφθαλμών στο σημείο των κεντρικών εγκοπών και τα αντίνωτα ανθήμια πάνω και κάτω από τις εγκοπές. Πέρα από την εντύπωση που προξενεί η χαμηλή βάση των ποδιών, αξιοπρόσεκτο είναι και το υπερβολικά μεγάλο άνοιγμα των καμπύλων κεντρικών εγκοπών⁴⁹¹. Αξιοσημείωτο επίσης είναι ένα εγχάρακτο προχειροφτιαγμένο ωοειδές διακοσμητικό θέμα που διασώθηκε στο μέτωπο του δεξιού ποδιού κάτω ακριβώς από το κατεστραμμένο επίκρανο. Το στοιχείο αυτό θυμίζει πολύ τα γοργόνεια που κοσμούν το μέσον των κεντρικών ελίκων στις κλίνες των τάφων Ποτίδαιας, Αμφίπολης Ι και Νέων Κερδυλλίων⁴⁹² (Σχέδ. 4).

Από τους δύο οριζόντιους κανόνες της κλίνης ο ανώτερος έχει ύψος τριπλάσιο σχεδόν από τον κατώτερο και είχε τοποθετηθεί σε επίπεδο αρκετά ψηλότερο από αυτό των κεντρικών εγκοπών στα πόδια. Συνέπεια αυτής της τοποθέτησης είναι ότι το μεταξύ τους βυθισμένο τύμπανο φαίνεται πολύ στενό αντίθετα με τον ακάλυπτο χώρο αμέσως κάτω από το δεύτερο κανόνα, που είναι υπερβολικά μεγάλος. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό στοιχείο της κλινόμορφης αυτής σαρκοφάγου είναι ότι οι χοντρές καλυπτήριες πλάκες της καμπυλώνονται εμφανώς στη στενή τους εμπρός επιφάνεια αποδίδοντας έτσι στο λίθο και το στρώμα της κλίνης⁴⁹³.

Τα κατακόρυφα τοιχώματα και των τριών σαρκοφάγων ήταν χτισμένα με μεγάλες παραλληλεπίπεδες πλάκες πωρολίθου, ενώ ανάλογες εγκάρσια τοποθετημένες πωρόπλακες αποτελούσαν την κάλυψή τους. Οι ορατές εξωτερικές επιφάνειες επικαλύφθηκαν με κονίαμα, με το οποίο, όπως είδαμε, δηλώθηκε και η μορφή της κλίνης στη σαρκοφάγο Α. Παρά όμως τη φαινομενικά ομοιογενή κατασκευή των τριών σαρκοφάγων υπάρχουν αρκετές λεπτομέρειες που φανερώνουν ότι η τοποθέτησή τους στο θάλαμο δεν είναι ταυτόχρονη. Παρακολουθώντας τις κατασκευαστικές τους διαφορές διαπιστώνουμε ότι περισσότερο φροντισμένη είναι η σαρκοφάγος Α, της οποίας τα τοιχώματα είναι και παχύτερα (0,20-0,25 μ.) επιχρισμένα επιμελώς και με υπόλευκο λεπτό κονίαμα. Μόνο σε αυτή τη σαρκοφάγο σώζεται προσκολλημένο στον τοίχο του θαλάμου και το δεύτερο μακρύ τοίχωμα στο οποίο πατούν οι τέσσερις καλυπτήριες πλάκες, πάχ. 0,18 μ. περίπου, που αποδίδουν, όπως αναφέραμε, το στρώμα της κλίνης. Αντίθετα, οι καλυπτήριες πλάκες των άλλων δύο σαρκοφάγων (τρεις στη σαρκοφάγο Β και τέσσερις στη Γ) πακτώθηκαν στους τοίχους του θαλάμου. Άλλο ένα χαρακτηριστικό που δηλώνει την καλύτερη κατασκευή της σαρκοφάγου Α αποτελεί το γεγονός ότι μόνο εδώ και κατά μήκος των δύο μακριών της πλευρών

491. Ανάλογα, αλλά όχι τόσο μεγάλα, είναι και τα ανοίγματα στα αντίστοιχα σημεία των ποδιών στις κλίνες των όψιμων τάφων Βεργίνας V και, κυρίως, Σταυρούπολης Ξάνθης (Σχέδ. 4).

492. Σημειώνουμε και τις γραπτές ανδρικές μορφές που εικονίζονται στο αντίστοιχο ακριβώς σημείο των ποδιών, στις κλίνες του τάφου Αμφίπολης Ι (βλ. σ. 86).

493. Παρόμοια λίθινα στρώματα υπάρχουν και στις κλίνες των τάφων Θεσσαλονίκης ΙΙΙ, Σταυρούπολης Ξάνθης, Παλατίτσας, Ερέτριας και Ηρώου Καλυδώνος (βλ. παραπάνω, υποσημ. 303 και 358). Ακόμη, στην κλίνη του τάφου Βεργίνας V, με την οποία άλλωστε αυτή που εδώ εξετάζουμε παρουσιάζει (παρά την προχειρότητα της εκτέλεσης) και άλλες ομοιότητες, όπως είναι το γενικό περίγραμμα των ποδιών με το μεγάλο, όπως προαναφέραμε, άνοιγμα των πλαστικών τους εγκοπών και, από την άποψη της λειτουργίας τους, το γεγονός ότι και οι δύο εντάσσονται στη σπάνια κατηγορία των κλινών-σαρκοφάγων.

λαξεύθηκε ορθογώνια εσωτερική πατούρα, όπου προσαρμόσθηκαν προφανώς χοντρές σανίδες, πάνω στις οποίες τοποθετήθηκαν οι καλυπτήριες πλάκες⁴⁹⁴.

Αμελέστερης κατασκευής είναι η σαρκοφάγος Β, η οποία δημιουργήθηκε με το χτίσιμο του εξωτερικού της μεγάλου τοιχώματος, που ακουμπά κατά ορθή γωνία στην όψη της σαρκοφάγου Α από τη μια πλευρά (η σύνδεση ενισχύεται με μεγάλους μολύβδινους συνδέσμους) και στον αριστερό πλευρικό τοίχο του θαλάμου από την άλλη. Συμπληρωματικά στοιχεία της πρόχειρης κατασκευής της αποτελούν ακόμη το χοντρό γκριζωπό κονίαμα με το οποίο επιχρίσθηκε, καθώς και το γεγονός ότι οι καλυπτήριες πλάκες της τοποθετήθηκαν σε επίπεδο αρκετά ψηλότερο των άλλων δύο σαρκοφάγων, έτσι, ώστε να στηρίζονται με το δεξιό τους άκρο πάνω στις καλυπτήριες πλάκες της σαρκοφάγου Α.

Η σαρκοφάγος Γ, τέλος, παρουσιάζει πιο επιμελημένη κατασκευή από την προηγούμενη, και αμελέστερη από τη σαρκοφάγο Α. Η κάτοψή της εμφανίζεται ελαφρά παράγωνη και το λευκό κονίαμα που την επικαλύπτει είναι πολύ σταθερό σε αντίθεση με το σαθρό της σαρκοφάγου Β, που έχει σχεδόν εξαφανισθεί.

Ανάλογες των κατασκευαστικών διαφορών είναι και οι διαστάσεις των τριών σαρκοφάγων. Μεγαλύτερη είναι η κλίνη - σαρκοφάγος Α του δεξιού πλευρικού τοίχου, που έχει εξωτερικό μήκος 2,30, πλάτος 1,40 και ύψος 1,05 μ. Οι αντίστοιχες διαστάσεις της σαρκοφάγου Β είναι 1,75 x 1 x 1,20 μ. και της σαρκοφάγου Γ 1,98 x 1 x 1,10 μ.

Όσον αφορά τις ταφές του νεκρικού θαλάμου, ισχύουν και εδώ όσα υποθέσαμε ήδη για τις σαρκοφάγους του τάφου Θεσσαλονίκης II. Μόνον που εδώ διαθέτουμε εξακριβωμένα στοιχεία, τα οποία προέρχονται από το οστέινο υλικό που βρέθηκε και από την ανθρωπολογική εξέταση που ακολούθησε. Σύμφωνα με αυτά τα στοιχεία εναποθέσεις άκαυτων σωμάτων έγιναν και μέσα και πάνω στις σαρκοφάγους. Πιο συγκεκριμένα, στις τρεις σαρκοφάγους του τάφου βεβαιώθηκαν τέσσερις τουλάχιστον ενταφιασμοί, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν μπορεί να ήταν ακόμη περισσότεροι, δεδομένου ότι ο θάλαμος και κατά συνέπεια και οι σκελετοί βρέθηκαν διαταραγμένοι από τους τυμβωρύχους. Πάντως, από τις βεβαιωμένες τέσσερις ταφές οι δύο έγιναν στη σαρκοφάγο Α: η μία, ανδρική, όπως προέκυψε από την ανθρωπολογική ανάλυση, και η πρώτη γενικά που έγινε στο μνημείο και διαπιστώθηκε στο εσωτερικό της σαρκοφάγου, ενώ η δεύτερη, επίσης ανδρική, ακολούθησε στην επιφάνεια του λίθινου στρώματός της. Στο εσωτερικό της σαρκοφάγου Β έγινε η τρίτη ταφή, γυναικεία αυτή τη φορά, ενώ σε γυναίκα (ή μάλλον σε νεαρό κορίτσι) ανήκε και ο λιγότερο διαταραγμένος σκελετός που βρέθηκε μέσα στη σαρκοφάγο Γ, η οποία είχε πλάτος εσωτερικά μόλις 0,80 και ύψος 0,86 μ. Εκτός από αυτές τις τέσσερις απλές εναποθέσεις, στην επιφάνεια της σαρκοφάγου Α εντοπίσθηκαν τα υπολείμματα μιας ακόμη ταφής (γυναικείας μάλλον), της οποίας είχε προηγηθεί καύση⁴⁹⁵.

Μια ιδιομορφία αυτού του τάφου, που έχει σχέση και με τα ταφικά έθιμα της εποχής, είναι η διαπίστωση ύπαρξης ξύλινου φορείου σε μια τουλάχιστον από τις ταφές. Πράγματι κατά χώραν στο εσωτερικό της σαρκοφάγου Γ διατηρήθηκαν αρκετά υπολείμματα ενός τέτοιου χαμηλού φορείου, πάνω στο οποίο είχε αποθεθεί το σώμα της νεκρής κόρης στην οποία αναφερθήκαμε. Από τα αποσαθρωμένα υπολείμματα του ορθογωνίου πλαισίου υπολογίσθηκε ότι θα είχε μήκος περίπου 1,50 και πλάτος 0,60 μ., ενώ είναι βέβαιο ότι οι συνδέσεις μεταξύ των σανίδων έγιναν

494. Βλ. υποσημ. 242 και 341.

495. Για την πιθανότητα να σχετίζεται η ταφή με την πυρά που εντοπίσθηκε στην κορυφή του λαξευτού δρόμου του τάφου βλ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, *Μακεδονικά* 1986, 118, σημ. 5 και 134, σημ. 1, με βιβλιογραφία για το φαινόμενο της παράλληλης παρουσίας απλών ενταφιασμών και καύσεων στον ίδιο τάφο.

όχι με σιδερένια καρφιά αλλά με ξύλινους πείρους. Προσθέτουμε ακόμη ότι ανάλογα ίχνη ξύλου στο εσωτερικό της σαρκοφάγου Α κάνουν πιθανή την ύπαρξη ενός δευτέρου φορείου και στο σημείο αυτό⁴⁹⁶.

Η χρήση του μνημείου για έναν περίπου αιώνα και ο μεγάλος αριθμός των ταφών που έγιναν στο θάλαμό του φανερώνουν τον οικογενειακό χαρακτήρα και αυτού του τάφου. Σε αντίθεση όμως με τον προηγούμενο, Θεσσαλονίκης II, στον οποίο είδαμε ότι και οι τρεις σαρκοφάγοι του είχαν κατασκευασθεί ταυτόχρονα και εξαρχής, εδώ φαίνεται ότι αυτές χτίστηκαν σε διαφορετικές χρονικές στιγμές ανάλογα με τις ταφικές ανάγκες που κάθε φορά προέκυπταν. Η περισσότερο φροντισμένη κατασκευή της κλίνης-σαρκοφάγου Α και ακόμη το γεγονός ότι μέρος της πλαστικής διαμόρφωσης του μετώπου της αποκρύφθηκε από τη σαρκοφάγο Β του πίσω τοίχου δείχνουν ότι αυτή προηγήθηκε κατασκευαστικά των άλλων δύο και ότι πρέπει να χτίστηκε συγχρόνως με τον τάφο, δηλαδή στο 1^ο μισό του 3ου αι. π.Χ. Κατά φυσική συνέπεια πρέπει να είναι αυτή που δέχθηκε την πρώτη ταφή του μνημείου, δηλαδή την ταφή στο εσωτερικό της. Στα επόμενα χρόνια θα έγινε η πρόχειρη κατασκευή της σαρκοφάγου Β και κατά λογική σειρά πρέπει να ακολουθήσε εκείνη του αριστερού πλευρικού τοίχου του θαλάμου, που ανάγεται στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. Επομένως, η γυναικεία ταφή στο εσωτερικό της σαρκοφάγου Γ, αυτή δηλαδή που έγινε πάνω σε ξύλινο φορείο, πρέπει να είναι και η τελευταία από τις βεβαιωμένες στον τάφο⁴⁹⁷.

ΤΑΦΟΣ ΛΑΓΚΑΙΑ Ι

Macridy, JdI 1911, 211-215, εικ. 25-26, πίν. 2-3.

Gossel, 151-152, αριθ. 13.

Μεγάλος διθάλαμος μακεδονικός τάφος με μνημειακή ιωνική πρόσοψη. Ο προθάλαμος του, αρκετά ψηλότερος και φαρδύτερος από το νεκρικό θάλαμο⁴⁹⁸, έχει διαστάσεις 2,55 x 5,38 μ. Οι αντίστοιχες εσωτερικές διαστάσεις του θαλάμου είναι: μήκος 4,41, πλάτος 4,07 μ. Η κατασκευή του μνημείου τοποθετείται από τον ανασκαφέα Macridy στις αρχές του 4ου αι. π.Χ., όλες όμως οι ενδείξεις οδηγούν στα τέλη του ίδιου αιώνα⁴⁹⁹.

Στον πίσω τοίχο του κυρίως θαλάμου και σε όλο του το μήκος ακουμπούσε μία τεράστια μαρμαρίνη κατασκευή που εξωτερικά τουλάχιστον παρουσίαζε τη μορφή μιας σαρκοφάγου. Οι δύο ορατές της πλευρές, η κάθετη δηλαδή πρόσθια και η επίπεδη επάνω κάλυψή της, ήταν εντελώς λείες και αδιακόσμητες. Παρά την απλότητα όμως και την ενιαία φαινομενικά εξωτερική μορφή της η κατασκευή είχε ασυνήθιστη εσωτερική διάρθρωση, που τη συναντάμε εδώ για πρώτη και μοναδική φορά και η οποία, όπως θα δούμε αμέσως, συνίσταται σε τρεις ανεξάρτητους μεταξύ τους ορθογώνιους χώρους.

Από τους τρεις αυτούς χώρους οι δύο πρώτοι είναι συνεχόμενοι μέσα στη μεγάλη μαρμαρίνη κατασκευή που προαναφέραμε (α = «σαρκοφάγος» και β = «θήκη». Οι ονομασίες είναι συμβατικές και εξυπηρετούν μόνον την περιγραφή που θα ακολουθήσει), ενώ ο τρίτος (γ = «υπόγεια

496. Για τα ξύλινα φορεία, λείψανα των οποίων βρέθηκαν σε αρκετούς λαξευτούς τάφους της Βέροιας, βλ. Δρούγου - Τουράτσoglou, 174-175, εικ. 46, με προσπάθεια σχεδιαστικής αναπαράστασης ενός τέτοιου φορείου.

497. Αν η άποψή μας είναι σωστή, τότε η ταφή αυτή σχετίζεται και χρονικά με τις ανάλογες, σε ξύλινα επίσης φορεία, των λαξευτών τάφων της Βέροιας, που ανήκουν στην ίδια περίπου περίοδο. Βλ. σχετικά Δρούγου - Τουράτσoglou, 19 κ.ε.

498. Πρβλ. το ίδιο φαινόμενο και στο μεγάλο τάφο Λευκαδίων Ι (βλ. σ. 149-151).

499. Βλ. σχετικά Gossel, 153, αριθ. 16. Ακόμη Σισμανίδης, Θεσσαλονίκη Ι, 54.

θήκη» σε σχέση με το δάπεδο του θαλάμου) είναι χτισμένος σε ορθογώνιο όρυγμα κάτω ακριβώς από τον πυθμένα της σαρκοφάγου α.

Πιο συγκεκριμένα: το αριστερό τμήμα της μαρμαρίνης παραλληλεπίπεδης κατασκευής του θαλάμου τουλάχιστον κατά τα 2/3 της το καταλαμβάνει η σαρκοφάγος α. Συνεχόμενα στα δεξιά της δημιουργείται ένας δεύτερος κενός εσωτερικά, αλλά πολύ μικρότερος χώρος, αυτός της θήκης β. Η «υπόγεια» θήκη γ βρίσκεται κάτω ακριβώς από τη σαρκοφάγο και έχει τη μορφή των κιβωτιόσχημων τάφων. Η «σαρκοφάγος» α και η «θήκη» β έχουν, όπως αναφέραμε, ενιαία ομοιόμορφη εξωτερικά κατασκευή από πλάκες λευκού μαρμάρου. Η εμπρόσθια κατακόρυφη όψη και των δύο αποτελείται από δύο αντίστοιχα ισοϋψείς αλλά άνισες κατά το μήκος πλάκες, πάχ. 0,17 μ. Μια ανάλογη όρθια πλάκα σε επαφή με τον πίσω τοίχο του θαλάμου στηρίζει στο πίσω τους άκρο τις επίσης μαρμαρίνες καλυπτήριες πλάκες της σαρκοφάγου α. Για τη μεγαλύτερη σταθερότητα αυτής της κάλυψης και ακόμη για τη στήριξη μιας πρώτης ξύλινης κάλυψης, όπως θα δούμε στη συνέχεια, υπήρχε μία ακόμη σειρά τέτοιων πλακών κατά μήκος των εσωτερικών τοιχωμάτων της σαρκοφάγου. Η πλάκα που σχηματίζει το πίσω τοίχωμα της «θήκης» β τοποθετήθηκε σε μικρή απόσταση από τον τοίχο του θαλάμου και έτσι το πλάτος της θήκης παρουσιάζεται μειωμένο σε σχέση με αυτό της σαρκοφάγου α στα αριστερά της. Οι όμοιες κατά τα άλλα και συνεχόμενες κατασκευές α και β ορίζονται μεταξύ τους από μία μόνον όρθια τοποθετημένη διαχωριστική πλάκα. Χαρακτηριστικό της επιμελημένης γενικά κατασκευής της σαρκοφάγου και της θήκης είναι το γεγονός ότι οι πλάκες των κατακόρυφων τοιχωμάτων τους δένονται μεταξύ τους — στην πάνω στενή επιφάνεια — και με δυνατούς σιδερένιους συνδέσμους⁵⁰⁰.

Η οριζόντια κάλυψη της σαρκοφάγου α γίνεται με τρεις στη σειρά εγκάρσια τοποθετημένες μεγάλες μαρμαρίνες πλάκες, πάχ. 0,16 μ. Το γεγονός ότι φέρουν και οι τρεις στην κάτω τους επιφάνεια εγχάρακτα και τονισμένα με κόκκινο χρώμα τα γράμματα Α, Β και Γ, αντίστοιχα, σημαίνει ότι η θέση τους ήταν εξαρχής ορισμένη. Η μαρμαρίνη αυτή κάλυψη της σαρκοφάγου πατούσε σε μια πρώτη, προστατευτική, που την αποτελούσαν ένδεκα στη σειρά επίσης εγκάρσια τοποθετημένες χοντρές σανίδες από ξύλο κυπαρισσιού, η καθεμία μήκ. 1,47, πλ. 0,20, πάχ. 0,025 μ.⁵⁰¹. Τέτοιες σανίδες δεν υπήρχαν κάτω από τη μοναδική καλυπτήρια πλάκα της θήκης β.

Η «υπόγεια» θήκη γ κάτω ακριβώς από τη μεγάλη σαρκοφάγο είχε χτιστεί μέσα στο ορθογώνιο όρυγμά της με ασβεστολιθικούς γωνιολίθους, ενώ με τέσσερις πλάκες από το ίδιο υλικό γινόταν και η κάλυψή της, που αποτελούσε παράλληλα και τον πυθμένα της σαρκοφάγου α. Τόσο οι πλάκες αυτές, όσο και τα τοιχώματα της θήκης έφεραν επίχρυσμα λευκού κονιάματος, ενώ με όμοιο κονίαμα ήταν καλυμμένα και τα εσωτερικά τοιχώματα της υπερκείμενης σαρκοφάγου. Το συνολικό μήκος της τεράστιας αυτής μαρμαρίνης κατασκευής είναι ίσο με το πλάτος του θαλάμου, δηλαδή 4,05 μ., ενώ το εξωτερικό πλάτος και το ύψος φθάνουν, αντίστοιχα, τα 1,70 και 1,47 μ. Το βάθος της εσωτερικά — και στα δύο διαμερίσματα — είναι 1,30 μ. Η θήκη β είναι τετράγωνη με μήκος πλευράς μόλις 1,04 μ., ενώ το αντίστοιχο εσωτερικό μήκος της σαρκοφάγου α αλλά και της υποκείμενης θήκης γ φθάνει τα 2,20 μ.⁵⁰².

500. Macridy, JdI 1911, πίν. 2.

501. Ό.π., 213, εικ. 26. Κατά τον ανασκαφέα, οι σανίδες αυτές βρέθηκαν σε καλή κατάσταση και ανάδιναν ακόμη στην εποχή του (η ανασκαφή έγινε το 1910) το άρωμα του κυπαρισσιού.

502. Το ίδιο εσωτερικό μήκος τόσο της σαρκοφάγου α, όσο και της θήκης γ, εξηγείται από την ύπαρξη της δεύτερης σειράς των όρθιων πλακών, που είδαμε ότι τοποθετήθηκαν κατά μήκος των εσωτερικών τοιχωμάτων της σαρκοφάγου α.

Όπως προκύπτει από διάφορες ανασκαφικές ενδείξεις του συλημένου τάφου, σε αυτόν έγινε η ταφή ενός μόνο νεκρού, που το σώμα του εναποτέθηκε άκατο μέσα στη χτιστή θήκη γ, κάτω δηλαδή ακριβώς από την σαρκοφάγο α. Μέσα σε αυτόν τον ερμητικά κλεισμένο χώρο και σε καλή σχετικά διατήρηση βρέθηκαν αρκετά κομμάτια μιας μεγάλης ξύλινης λάρνακας κατασκευασμένης από χοντρές δρύινες σανίδες συναρμολογημένες με χάλκινα καρφιά. Τα κάθετα στηρίγματα στις τέσσερις γωνίες αυτού του ταφικού επίπλου προεξείχαν κατά 0,06 μ. προς τα κάτω σχηματίζοντας τα χαμηλά ορθογώνια τομή πόδια της λάρνακας. Η μορφή του κυρίως σώματος και του καλύμματος του σημαντικού, όπως φαίνεται, αυτού ταφικού επίπλου, για το οποίο δυστυχώς λείπουν περισσότερες πληροφορίες, δεν διαπιστώθηκε⁵⁰³. Αποτελεί μοναδικό και συνάμα περιεργο φαινόμενο το γεγονός ότι ο νεκρός τάφηκε στην προαναφερθείσα ταπεινή θήκη, ενώ τα δύο υπερκείμενα μεγάλα διαμερίσματα της μαρμαρίνης κατασκευής χρησίμευαν, σύμφωνα με τις ενδείξεις που έχει υπόψη του ο ανασκαφέας⁵⁰⁴, στην εναπόθεση μόνον των κτερισμάτων. Για την προστασία αυτών των πολύτιμων, όπως φαίνεται, κτερισμάτων της σαρκοφάγου τοποθετήθηκε κάτω από τις βαριές καλυπτήριες πλάκες της και το σανίδωμα που προαναφέραμε.

Η ομοιογένεια στα υλικά και στον τρόπο δομής ολόκληρης της ταφικής κατασκευής που περιγράψαμε και το γεγονός ότι αυτή εξυπηρέτησε τη μοναδική ταφή του μνημείου είναι τα κύρια στοιχεία που φανερώνουν ότι χτίστηκε συγχρόνως με τον τάφο και βάσει ενός συγκεκριμένου αρχικού σχεδίου στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Το σχέδιο αυτό πρέπει να υπαγορεύθηκε, όπως πιστεύει και ο ανασκαφέας, από την επιθυμία του ιδιοκτήτη του τάφου και αυτή ακριβώς η θέληση, υποθέτουμε, είναι ο λόγος που μπορεί να εξηγήσει και την ιδιομορφία της κατασκευής.

Από ορισμένα ευρήματα του τάφου (θραύσματα σιδερένιου ξίφους, αιχμής δόρατος κτλ.)⁵⁰⁵ προκύπτουν το ανδρικό φύλο και η πολεμική ιδιότητα του νεκρού, που κατά τον ανασκαφέα, «ήταν κάποιος σπουδαίο πρόσωπο, βασιλιάς, δυνάστης ή στρατηγός». Τούτο βέβαια είναι αυτονόητο και συνάγεται από το μέγεθος κυρίως αλλά και από την ποιότητα κατασκευής του τάφου. Μνημειακός, λοιπόν, και εξαιρετικής κατασκευής πολυτελής τάφος για την ταφή ενός μόνον άνδρα. Το φαινόμενο δεν είναι άγνωστο στους μακεδονικούς τάφους και θα μας απασχολήσει ιδιαίτερα στο τρίτο μέρος αυτής της μελέτης.

ΤΑΦΟΣ ΛΕΥΚΑΙΩΝ VI

G. Daux, BCH 83 (1959), 702, εικ. 19.

Ph. Petsas, Macedonian Tombs, Atti del Settimo Congresso Internazionale di Archaeologia Classica I, 1961, 402, εικ. 3, πίν. II.

Gossel, 192, αριθ. 13.

Μικρός μονοθάλαμος μακεδονικός τάφος, γνωστός ως «του Θεοδορίδη». Ο θάλαμος έχει τετράγωνη κάτοψη, πλευράς 2,80 μ. Χρονολογείται από τον ανασκαφέα στον 3ο αι. π.Χ.

Σε επαφή με τον πίσω τοίχο του θαλάμου βρέθηκε μία χαμηλή σαρκοφάγος. Η θέση της στο μέσον περιήτου του μήκους του τοίχου⁵⁰⁶ δεν αφήνει χώρο για άλλες ανάλογες κατασκευές. Η

503. Για ανάλογα ξύλινα ταφικά έπιπλα (σαρκοφάγους, λάρνακες κτλ.), τα οποία βρέθηκαν κυρίως στην Αίγυπτο και στην Κριμαία, βλ. Watzinger, *Holz Sarkophage* και *Vaulina - Wasowicz*, *Bois grecs*.

504. Macridy, *JdI* 1911, 214-215.

505. Ό.π.

506. Είναι ελαφρά μετατοπισμένη προς τα αριστερά. Βλ. Ph. Petsas, *Macedonian Tombs*, *Atti del Settimo Congresso Internazionale di Archaeologia Classica I*, 1961, 402, εικ. 3, πίν. II.

σαρκοφάγος έχει την απλή μορφή κιβωτιόσχημων τάφων. Τα τέσσερα τοιχώματά της αποτελέστηκαν από ισάριθμους αδρά επεξεργασμένους μεγάλους πώρινους γωνιόλιθους, διαφορετικούς μεταξύ τους πάχους, που στην ορατή τους επιφάνεια δέχθηκαν επίχρυσμα κονιάματος. Το μικρό ύψος της σαρκοφάγου επιβάλλει να δεχθούμε ότι θα έφερε και κάλυψη από ανάλογες προφανώς πωρόπλακες. Οι διαστάσεις της, που δεν αναφέρονται, μπορούν να υπολογισθούν κατά προσέγγιση από το σε κλίμακα δημοσιευμένο σχέδιο με την κάτοψη και τις τομές του τάφου⁵⁰⁷. Από αυτό συνάγεται ότι το εξωτερικό της μήκος θα έφθανε τα 2 μ., το πλάτος της το 1,10 μ. και το ύψος της (στη μορφή που αυτή σώθηκε) τα 0,40 μ. Το εσωτερικό μήκος και πλάτος της σαρκοφάγου υπολογίζονται, αντίστοιχα, σε 1,30 και 0,45 μ.

Για το είδος της μοναδικής προφανώς ταφής που έγινε στο μνημείο υποθέσεις μόνο μπορούμε να κάνουμε, αφού λείπουν οι σχετικές πληροφορίες. Από τη μορφή της σαρκοφάγου του, φαίνεται πιο πιθανό ότι το σώμα του νεκρού εναποτέθηκε όχι στον εσωτερικό κενό χώρο, που, όπως είδαμε, είναι πολύ μικρός, αλλά πάνω στην επίπεδη κάλυψη που θα έφερε. Από την άποψη αυτή ο όρος «σαρκοφάγος» για την ταφική αυτή κατασκευή είναι και εδώ καταχρηστικός, εκτός αν δεχθούμε παιδική ταφή ή καύση, οπότε η οστεοθήκη θα μπορούσε με την ίδια ευκολία να είχε τοποθετηθεί είτε μέσα είτε πάνω σε αυτήν.

ΤΑΦΟΣ ΠΥΛΛΑΣ III

Μ. Μπέσιος, Πιερία II, 57, εικ. 4, 8, 10, 11⁵⁰⁸.

Νέος μονοθάλαμος μακεδονικός τάφος, ένας από τους ελάχιστους ασύλητους. Έχει απλή πρόσοψη και στενόμακρο θάλαμο, μήκ. 4 και πλ. 3 μ. περίπου. Ο ανασκαφέας τοποθετεί την κατασκευή του στο β' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., όπως όμως φαίνεται από τις πολλαπλές ταφές και τα ευρήματα του μνημείου, παρέμεινε σε χρήση μέχρι τις αρχές του 2ου αι. π.Χ.

Προσκολλημένες κατά μήκος των τριών τοίχων του θαλάμου (εκτός δηλαδή αυτού της πρόσοψης) υπήρχαν τέσσερις συνολικά χτιστές κλινόμορφες κατασκευές, από τις οποίες οι δύο πρώτες ήταν συμπαγείς⁵⁰⁹, ενώ οι άλλες δύο κενές εσωτερικά, στο γνωστό τύπο των σαρκοφάγων. Η ακριβής θέση στο θάλαμο του τάφου και των τεσσάρων κατασκευών είναι: η «κλίνη» α ελεύθερη στις τρεις της πλευρές βρίσκεται προσκολλημένη στο μέσον περίπου του μήκους του αριστερού πλευρικού τοίχου. Οι άλλες τρεις ταφικές κατασκευές είναι ενωμένες μεταξύ τους και συνεχόμενες, ως εξής: η «κλίνη» β προσκολλημένη στον τοίχο του βάθους καταλαμβάνει την πίσω αριστερή γωνία του τάφου με μέτωπο προς την είσοδο του μνημείου. Μεταξύ αυτής και της «κλίνης» α υπάρχει μικρός και ορθογώνιος ακάλυπτος χώρος, ενώ όμοιος αλλά μεγαλύτερος ελεύθερος χώρος αφέθηκε και ανάμεσα στην α «κλίνη» και στον τοίχο της πρόσοψης. Η σαρκοφάγος α σε ορθή γωνία και σε επαφή με την προηγούμενη «κλίνη» β καταλαμβάνει την πίσω δεξιά γωνία του θαλάμου. Τέλος, η σαρκοφάγος β καταλαμβάνει όλον τον υπόλοιπο χώρο του δεξιού πλευρικού τοίχου, ανάμεσα δηλαδή στη σαρκοφάγο α και στο θυραίο τοίχο, στον οποίο και προσκολλάται με τη μία της στενή πλευρά.

Η παραπάνω διευθέτηση του χώρου είναι ασυνήθιστη και συναντάται μόνον σε αυτό το μακε-

507. Ό.π., εικ. 3.

508. Τα επιπλέον ανασκαφικά στοιχεία που αναφέρονται παρακάτω οφείλονται στην πρόθυμη παραχώρηση του συναδέλφου και φίλου Μ. Μπέσιου, που ερεύνησε τον τάφο.

509. Για λόγους που διευκολύνουν την περιγραφή που θα ακολουθήσει, τις χαρακτηρίζουμε ως «κλίνες» α' και β', αντίστοιχα. Αν και είναι συμπαγείς, τις εξετάζουμε εδώ για τον ίδιο λόγο, όπως και για την κλινόμορφη σαρκοφάγο του τάφου Θεσσαλονίκης V (βλ. υποσημ. 490).

δονικό τάφο, ο οποίος είναι μοναδικός και από την άποψη του αριθμού και από αυτήν της ποικιλομορφίας των νεκρικών του κατασκευών. Αποτελεί ακόμη το καλύτερο και το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα των μακεδονικών οικογενειακών τάφων με πολλαπλές χρήσεις.

Οι «κλίνες» α και β παρουσιάζουν τη μορφή απλών ορθογωνίων παραλληλεπιδέδων. Είναι συμπαγείς, χτισμένες με ωμά πλιθιά και επιχρισμένες στις ορατές τους πλευρές με πρόχειρο λευκό κονίαμα. Χαρακτηριστικό σημείο της α «κλίνης» είναι ότι έχει στη μία της πάνω πλευρά (αυτήν προς τον πίσω τοίχο του θαλάμου) ένα απλό ορθογώνιο προσκεφάλαιο που δημιουργήθηκε με απλή υπερύψωση της πλινθοκατασκευής. Αντίθετα, τα τοιχώματα των δύο σαρκοφάγων του δεξιού τοίχου του θαλάμου είναι χτισμένα κατά το συνηθισμένο τρόπο με χοντρές πώρινες πλάκες και επιχρισμένα με λευκό κονίαμα. Η κάλυψη στη σαρκοφάγο α γίνεται με τρεις εγκάρσια τοποθετημένες πωρόπλακες, από τις οποίες η πρώτη, αυτή προς την είσοδο του μνημείου, είναι αρκετά παχύτερη, ώστε να δίνει την εντύπωση προσκεφαλαίου⁵¹⁰. Τέλος, η σαρκοφάγος β είχε ξύλινη κάλυψη, που αποσυντέθηκε και έπεσε στο εσωτερικό της συμπαρασύροντας και την ταφή, που, όπως θα δούμε, έφερε πάνω της.

Στις τέσσερις παραπάνω κατασκευές διαπιστώθηκαν από τα σωζόμενα οστά των νεκρών επτά συνολικά ταφές άκαντων σωμάτων: μία απλή εναπόθεση πάνω στην «κλίνη» α με το κεφάλι του νεκρού προς τον τοίχο του βάθους, αν κρίνουμε από τη δήλωση του προσκεφαλαίου σε αυτή την πλευρά. Μία δεύτερη ανάλογη εναπόθεση βεβαιώθηκε πάνω στην «κλίνη» β του θαλάμου. Τρεις συνολικά ενταφιασμοί έγιναν στη σαρκοφάγο α: ο πρώτος στον εσωτερικό της άνετο χώρο, ενώ οι άλλοι δύο πάνω στη λίθινη κάλυψή της. Οι δύο τελευταίοι νεκροί εναποτέθηκαν με το κεφάλι προς την είσοδο του μνημείου, γεγονός για το οποίο συνηγορεί η δήλωση, όπως είδαμε, του υποτυπώδους προσκεφαλαίου. Τέλος, δύο ακόμη απλές εναποθέσεις νεκρών διαπιστώθηκαν στη σαρκοφάγο β: η μία στο εσωτερικό της και η δεύτερη πάνω στην ξύλινη, όπως σημειώσαμε, κάλυψή της. Και της δεύτερης όμως αυτής ταφής τα οστά βρέθηκαν μέσα στη σαρκοφάγο.

Από τη θέση, τη διάταξη και από ορισμένες κατασκευαστικές λεπτομέρειες των τεσσάρων αυτών ταφικών επίπλων του θαλάμου μπορούμε να ανασυνθέσουμε τη χρονική σειρά κατασκευής τους και κατά συνέπεια να διερευνήσουμε και τη χρονική αλληλουχία των επτά ταφών που έγιναν πάνω και μέσα σε αυτά⁵¹¹. Έτσι, σύμφωνα με τα δεδομένα πρέπει να προηγείται κατασκευαστικά η σαρκοφάγος α της πίσω δεξιάς γωνίας του θαλάμου, που φαίνεται να χτίστηκε συγχρόνως με τον τάφο στο β' τέταρτο, του 3ου αι. π.Χ. Από τις τρεις ταφές που έγιναν σε αυτήν φυσικό είναι να συμπεράνουμε ότι προηγήθηκε εκείνη στο εσωτερικό της και ακολούθησαν οι άλλες δύο πάνω στις καλυπτήριες πλάκες της. Στη συνέχεια πρέπει να κατασκευάστηκε η «κλίνη» β του πίσω τοίχου του θαλάμου, που δέχθηκε μία ταφή πάνω της. Η δεξιά στενή πλευρά αυτής της «κλίνης» έκρυψε το μισό περίπου ήδη διαμορφωμένο μέτωπο της σαρκοφάγου α· αυτή κυρίως η τεχνική λεπτομέρεια δείχνει τη χρονική τους διαφορά. Τρίτη κατά σειρά χτίστηκε η «κλίνη» α του αριστερού πλευρικού τοίχου με τη μία επίσης ταφή πάνω της. Προφανές είναι ότι για την τοποθέτησή της επιλέχθηκε ο πιο άνετος και γι' αυτό ο καταλληλότερος χώρος του θαλάμου. Τελευταία, στις αρχές του 2ου αι. π.Χ., φαίνεται ότι προστέθηκε η σαρκοφάγος β στο μόνο ελεύθερο χώρο, αμέσως δεξιά δηλαδή της εισόδου. Η κατασκευή της, που επιβλήθηκε για να καλύψει προφανώς ταφικές ανάγκες της ίδιας οικογένειας, είναι πολύ απλή και επιτελέστηκε με την προσθήκη του κάθετου τοιχώματος της όψης, που εκτείνεται από τη σαρκοφάγο α μέχρι το

510. Μ. Μπέσιος, Πιερία II, 57, εικ. 10.

511. Βοηθητικά για το σκοπό αυτό είναι και τα κτερίσματα της κάθε ταφής, πολλά από τα οποία δείχνουν σαφώς τη μεταξύ τους χρονική διαφορά.

θυραίο τοίχο. Το γεγονός της ύστερης κατασκευής της δηλώνεται κυρίως από μία τεχνική λεπτομέρεια: το τοίχωμα του μετώπου της δεν χτίστηκε στην ίδια ευθεία με αυτό της συνεχόμενης πίσω σαρκοφάγου α αλλά λίγο πιο έξω, έτσι, ώστε να καλύπτει κατά ένα μέρος την κύρια ήδη διαμορφωμένη όψη αυτής⁵¹². Από τις δύο ταφές που έγιναν στη σαρκοφάγο αυτή λογικό και εδώ είναι να υποθέσουμε ότι προηγήθηκε αυτή του εσωτερικού και ακολούθησε εκείνη στην ξύλινη κάλυψή της, που πρέπει να είναι και η τελευταία από τις ταφές των τεσσάρων νεκρικών κατασκευών του μνημείου.

Δύο ακόμη επιβεβαιωμένες ταφές στο θάλαμο του μνημείου ανεβάζουν το σύνολο των ενταφιασθέντων στον τάφο νεκρών σε εννέα. Η πρώτη, όπως έδειξαν τα κτερίσματα γύρω της, είναι γυναικεία και ακολούθησε ύστερα από καύση μέσα σε μια εξαιρετικής τέχνης χάλκινη υδρία που βρέθηκε στον κενό χώρο αμέσως αριστερά της εισόδου⁵¹³. Η οστεοδόχος υδρία είχε τοποθετηθεί πάνω σε μία ειδικά για το σκοπό αυτό μονολιθική μεγάλη παραλληλεπίπεδη βάση ανάλογη με αυτήν που στήριζε και την παρόμοια ασημένια υδρία στο θάλαμο του τάφου της Βεργίνας IV⁵¹⁴. Αξίζει στο σημείο αυτό να παρατηρήσουμε ότι αντίθετα από τις επτά προηγούμενες ταφές του θαλάμου, που ήταν απλές εναποθέσεις, εδώ σημειώνεται καύση, γεγονός που αποτελεί ακόμη μία ιδιομορφία αυτού του τάφου⁵¹⁵. Η τελευταία — ένατη κατά σειρά — ταφή του μνημείου συμπεραίνεται από την ανεύρεση ενός μεμονωμένου κρανίου στον κενό χώρο ανάμεσα στην προαναφερθείσα βάση της υδρίας και στο θυραίο τοίχο. Άλλα στοιχεία για την ταφή αυτή δεν έχουμε, δεν αποκλείεται όμως το κρανίο να σχετίζεται με ανακομιδή κάποιας ταφής.

Όπως σημειώσαμε ήδη, ο τάφος της Πύδνας III αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα οικογενειακού μακεδονικού τάφου, του οποίου η χρήση διήρκεσε βεβαιωμένα επί έναν περίπου αιώνα⁵¹⁶. Το γεγονός μάλιστα ότι βρέθηκε ασύλητος είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την έρευνα και η τελική δημοσίευση του μνημείου θα έχει πολλά να προσθέσει στις γνώσεις μας για τους τάφους του είδους. Και τώρα όμως είναι δυνατή η διατύπωση ορισμένων γενικών διαπιστώσεων, όπως: στον τάφο αυτό δεν έγινε μία εξαρχής διευθέτηση του εσωτερικού αλλά ανάλογα με τις ταφικές ανάγκες της οικογένειας, όπως κάθε φορά προέκυπταν, προσετίθεντο και οι αντίστοιχες νεκρικές κατασκευές. Η προσθήκη αυτών των κατασκευών δεν ακολούθησε κάποιο προκαθορισμένο σχέδιο αλλά γινόταν στον εκάστοτε καταλληλότερο χώρο του θαλάμου. Συνέπεια φυσική αυτού του γεγονότος είναι ότι διαταράχθηκε η ισορροπία και η συμμετρία του εσωτερικού χώρου του θαλάμου, πράγμα που δεν συνέβη σε άλλους τάφους, στους οποίους οι ανάλογες νεκρικές κατασκευές τοποθετήθηκαν εξαρχής, όπως π.χ. στον τάφο Θεσσαλονίκης II, που εξετάσαμε ήδη. Ούτε ως προς τον τύπο και τη μορφή των ταφικών επίπλων του θαλάμου υπήρξε κάποια πρόνοια για ομοιομορφία. Έτσι, συνυπάρχουν οι συμπαγείς «κλίνες» με τις κενές σαρκοφάγους και χαρακτηριστικό μάλιστα είναι ότι και τα όμοιου ακόμη τύπου λίθινα ταφικά έπιπλα παρουσιάζουν μεταξύ τους αρκετές κατασκευαστικές κ.ά., διαφορές. Ανομοιομορφία διαπι-

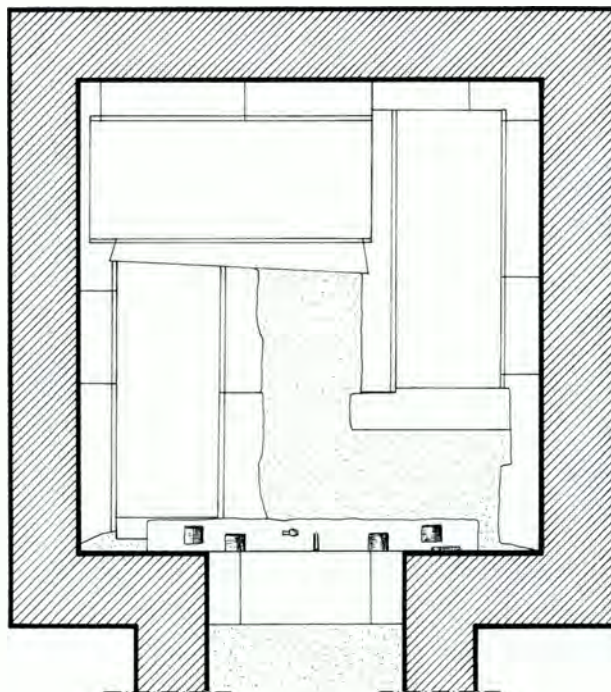
512. Βλ. υποσημ. 510.

513. Ό.π., εικ. 4, 5 και πίν. 20.

514. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 202 κ.ε., εικ. 161, 165.

515. Πρβλ. και τον τάφο Θεσσαλονίκης V, όπου διαπιστώσαμε το ίδιο φαινόμενο (βλ. υποσημ. 481 και 495). Κατά τον ανασκαφέα, στον τύμβο του τάφου εντοπίστηκαν πέντε συνολικά πυρές με αγγεία και ίχνη εναγισμών για τους νεκρούς. Δεν είμαστε υποχρεωμένοι να συνδέσουμε όλες αυτές τις πυρές με το μακεδονικό τάφο που εξετάζουμε, αφού στον ίδιο τύμβο αποκαλύφθηκαν και ορισμένοι μικρότεροι.

516. Από την άποψη αυτή συγκρίνεται κυρίως με τους μονοθάλαμους, επίσης σύγχρονους περίπου, τάφους Θεσσαλονίκης II και V, στους οποίους διαπιστώσαμε ανάλογη μακροχρόνια χρήση.

Σχέδ. 8. Τάφος Τερπινής Νιγρίτας. Κάτοψη με τη θέση των τριών θηκών (προσφορά σχεδίου από Ε. Γιούρη).

στώσαμε, τέλος, και ως προς τα είδη των ταφών. Συνυπάρχουν δηλαδή απλές εναποθέσεις και ταφές μετά από καύση.

ΤΑΦΟΣ ΤΕΡΠΙΝΗΣ ΝΙΓΡΙΤΑΣ (Σχέδ. 8)

Ε. Γιούρη, ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, 365, Πίν. 385.

Gossel, 233, αριθ. 13-14.

Μονοθάλαμος μακεδονικός τάφος με χτιστό καμαροσκέπαστο δρόμο. Ο θάλαμος έχει κάτοψη τετράγωνη, πλευράς 3,10 μ. Χρονολογείται — από επιγραφές κυρίως — στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.⁵¹⁷.

Χωμένες στο δάπεδο του τάφου κατά μήκος των τριών (εκτός του θυραίου) εσωτερικών τοίχων υπάρχουν τρεις μεγάλες ορθογώνιες θήκες που καταλαμβάνουν ολόκληρη σχεδόν την επιφάνεια του θαλάμου. Με τη γνωστή και από άλλους τάφους πειόσχημη αυτή διάταξη⁵¹⁸ η θήκη στο βάθος καταλαμβάνει την πίσω αριστερή γωνία του θαλάμου· αυτή στα αριστερά πληροί το χώρο μέχρι τον τοίχο της πρόσοψης και η αντίστοιχη του δεξιού πλευρικού τοίχου προσκολλημένη στην πίσω δεξιά γωνία αφήνει ακάλυπτο μόνον ένα στενό ορθογώνιο χώρο αμέσως δεξιά της εισόδου. Οι τρεις θήκες είναι ομοιόμορφα βυθισμένες στο δάπεδο του θαλάμου και σε όλο τους

517. Την ίδια άποψη έχει και η Ε. Γιούρη που ερευνήσε το μνημείο. Για την προθυμία της να μου παραχωρήσει δημοσιεύτα σχέδια του τάφου και να συζητήσει μαζί μου θέματα σχετικά με αυτόν, θερμά την ευχαριστώ.

518. Βλ. υποσημ. 479.

σχεδόν το ύψος⁵¹⁹. Εξέχουν ελάχιστα κατά τα χείλη μόνο των κάθετων τοιχωμάτων, στα οποία πατούσαν οι καλυπτήριες πλάκες τους. Σε αυτό συνηγορούν και οι εσωτερικές πατούρες στην πάνω επιφάνεια των μακρών τους πλευρών, που εξυπηρετούσαν αναμφίβολα τα σανιδώματα κάτω από τις καλυπτήριες πλάκες. Τα τοιχώματα των θηκών αποτελούνται από κατακόρυφα τοποθετημένες μεγάλες χοντρές ασβεστολιθικές πλάκες· χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι αυτές παρουσιάζουν σημαντικά μειωμένο πάχος στα σημεία συμβολής των θηκών μεταξύ τους αλλά και στις στενές πλευρές που εφάπτονται στους τοίχους του θαλάμου. Εσωτερικά οι τρεις θήκες επιχρίσθηκαν με λευκό κονίαμα. Οι εσωτερικές διαστάσεις παρουσιάζονται σχεδόν όμοιες και στις τρεις θήκες. Συγκεκριμένα, η θήκη του αριστερού τοίχου έχει μήκος 1,74, πλάτος 0,68 και βάθος 0,76 μ., ενώ οι αντίστοιχες διαστάσεις για τις θήκες του πίσω και του δεξιού πλευρικού τοίχου είναι 1,84 x 0,76 x 0,68 και 1,80 x 0,67 x 0,77 μ.

Αν και λείπουν οι σχετικές πληροφορίες⁵²⁰, ευνόητο είναι ότι οι ταφές έγιναν στο εσωτερικό των θηκών. Οι μεγάλες διαστάσεις τους συνηγορούν για απλές εναποθέσεις άκαυτων σωμάτων. Για το φύλο, τέλος, των ενταφιασθέντων διαφωτιστικές είναι οι επιγραφές στους τοίχους του θαλάμου.

Στον αριστερό και πίσω τοίχο του θαλάμου και σε μικρό ύψος πάνω από τις αντίστοιχες θήκες υπάρχουν δύο εγχάρακτες επιγραφές που αποδίδουν τα ανδρικά ονόματα των δύο νεκρών του τάφου: *ΙΠΠΩΝΑΞ ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΥ* και *ΔΙΟΣΚΟΥΡΙΔΗΣ ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΥ*⁵²¹. Όπως σημειώνει και η Β. Gossel⁵²², τα ονόματα είναι συνηθισμένα, ενώ το κοινό πατρωνυμικό δείχνει προφανώς ότι στις δύο θήκες ενταφιάσθηκαν δύο αδελφοί⁵²³. Η απουσία όμως ανάλογης επιγραφικής μαρτυρίας από τη θήκη του δεξιού τοίχου δημιουργεί το εύλογο ερώτημα κατά πόσον αυτή χρησιμοποιήθηκε ή όχι για μια τρίτη ταφή.

Από την ομοιογένεια των υλικών και του τρόπου κατασκευής των θηκών προκύπτει ότι και οι τρεις χτίστηκαν συγχρόνως με τον τάφο, στις αρχές δηλαδή του 3ου αι. π.Χ. Η έλλειψη όμως σχετικών ανασκαφικών δεδομένων μας στερεί από τη γνώση της χρονικής σειράς των δύο ή τριών διαδοχικών ταφών που έγιναν στο μνημείο.

ΣΥΜΠΛΕΓΕΙΣ ΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙΝΩΝ

Πρόκειται για απλούστερες λίθινες και εντελώς ακόσμητες παραλληλεπίπεδες κατασκευές που βρίσκονται συνήθως χτισμένες στο πίσω μέρος του θαλάμου ορισμένων μακεδονικών τάφων⁵²⁴. Όπως συνάγεται από τις μικρές τους σχετικά διαστάσεις αλλά και από τα διάφορα δια-

519. Πρβλ. τις ανάλογες θήκες στους τάφους Αμφίπολης ΙΙΙ (Δ. Λαζαρίδης, ΠΑΕ 1960, 68, πίν. 49 α), Ελαφοχωρίου Διδυμοτείχου (Μπακαλάκης, Έρευνες, 26, πίν. 7), Αίγινας (Β. G. Welter, Aegina, 1938, 57 κ.ε.) και, τελευταία, σε έναν ακόμη τάφο της Αμφίπολης, για τον οποίο βλ. Στ. Σμαρτζίδου, Νέα ευρήματα από τις νεκροπόλεις της αρχαίας Αμφίπολης, ΑΕΜΘ 1 (1987), 334-335, σχέδ. 6.

520. Ο τάφος βρέθηκε συλημένος, έτσι, που να μη γνωρίζουμε τον τρόπο και τον αριθμό των ταφών.

521. Βλ. υποσημ. 372.

522. Gossel, 233 και σημ. 1174-1175, όπου επικαλείται τον L. Robert, σύμφωνα με τον οποίο οι επιγραφές χρονολογούνται στην πρώτη ελληνιστική περίοδο.

523. Πρβλ. το ανάλογο φαινόμενο της ταφής δύο αδελφών στον ίδιο τάφο, όπως προκύπτει από τα ονόματα με το ίδιο επίσης πατρωνυμικό σε γραπτή στήλη της Βεργίνας. Βλ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, 195-197, αριθ. κατ. 27, πίν. 51. Την υπόδειξη οφείλω στην Ε. Γιούρη. Ανάλογο είναι και το φαινόμενο στο μακεδονικό τάφο Λευκαδίων ΙΙΙ ή Λύσωνος και Καλλικλέους. Βλ. Χ. Μακαρόνας, Μακεδονικά 2 (1941-52), 634 κ.ε.

524. Χαρακτηριστικό πρόδρομο παράδειγμα μιας τέτοιας λίθινης κατασκευής μας δίνει ο μεγάλος διθάλα-

κοσμητικά κ.ά. μικροαντικείμενα, τα οποία μερικές φορές βρίσκονται πάνω ή γύρω τους, σκοπός αυτών των κατασκευών δεν ήταν να δεχθούν απευθείας στην πάνω επιφάνεια τους τα σώματα των νεκρών αλλά πραγματικές ξύλινες κλίνες στις οποίες τοποθετήθηκαν τα κατάλοιπα της καύσης. Στην κατηγορία αυτή κατατάσσονται οι παρακάτω μακεδονικοί τάφοι⁵²⁵.

- α) Αγίας Παρασκευής
- β) Βεργίνας I
- γ) Δίου III
- δ) Πύδνας II
- ε) Τούμπας Παιονίας.

ΤΑΦΟΣ ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ

Σισμανίδης, ΑΑΑ 1982, 271-272, σχέδ. 1.

Κ. Σισμανίδης, Ανασκαφή ταφικού τύμβου στην Αγία Παρασκευή Θεσσαλονίκης, ΑΕ 1986, 76-77 και 95, εικ. 4, 12-14 και 18, πίν. 25 γ και 26 β.

Διθάλαμος μακεδονικός τάφος με μακρύ χτιστό δρόμο, μεγάλη χτιστή επίσης «αυλή» και δωρική πρόσοψη. Ο προθάλαμος έχει διαστάσεις 1,43 x 3 μ., ενώ ο κυρίως θάλαμος είναι τετράγωνος σε κάτοψη με μήκος πλευράς 3 μ.⁵²⁶. Χρονολογείται στα τελευταία χρόνια του 4ου αι. π.Χ.

Στο πίσω τμήμα του νεκρικού θαλάμου και καθ' όλο του το πλάτος υπάρχει ένα είδος χαμη-

μος με οριζόντια οροφή τάφος της Κατερίνης, στον πίσω τοίχο του θαλάμου του οποίου ελαφρά μετατοπισμένη προς τα δεξιά υπάρχει μία χαμηλή συμπαγής βάση (διαστάσεων 2 x 1,10 x 0,46 μ.). Η βάση αυτή, όπως προκύπτει από τα ελεφαντοστέινα και τα γυάλινα κυρίως διακοσμητικά στοιχεία που βρέθηκαν γύρω της, είχε δεχθεί μια κανονική ξύλινη κλίνη (βλ. Δεσποίνη, ΑΑΑ 1980, 199 και 207, εικ. 2-3).

525. Στην ίδια αυτή ομάδα πρέπει να ενταχθεί κατά τα φαινόμενα και ο αδημοσίετος διθάλαμος μακεδονικός τάφος του Μεσημερίου II Θεσσαλονίκης. Ο τάφος συλήθηκε τα Χριστούγεννα του 1974 και ακολούθησε τότε πλημμελής έρευνα, η οποία ολοκληρώθηκε μόλις το 1982. Κατά την τελευταία αυτή έρευνα, που έγινε από το συνάδελφο Μ. Μπέσιο, τον οποίο και θερμά ευχαριστώ για τις πληροφορίες που εδώ παραθέτω, περιουσιολόγησαν πλήθος γυάλινων διακοσμητικών στοιχείων (τμήματα ανθεμίων, οφθαλμοί ελίκων κτλ.) που, αν κρίνουμε και από το μέγεθός τους, δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία ότι προέρχονται από τη διακόσμηση του κυρίως σώματος και των ποδιών μιας ξύλινης κλίνης του τύπου Β. Τα παραπάνω γυάλινα στοιχεία βρέθηκαν πάνω και γύρω από μια χτιστή με πλιθιά παραλληλεπίπεδη μεγάλη βάση, διαλυμένη από τους τυμβωρύχους. Η βάση αυτή, τοποθετημένη κατά μήκος του αριστερού πλευρικού τοίχου του θαλάμου, ήταν επιχρισμένη ολόκληρη με λευκό κονίαμα και έφερε περιμετρικά στο χαμηλότερο σημείο της πλαστική διαμόρφωση, από την οποία σήμερα διακρίνεται μόνον ένα κοιλόκυρτο κυμάτιο (βλ. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, 284). Σημαντικό για μας στοιχείο που προσφέρει ο τάφος του Μεσημερίου, είναι ότι μας δίνει μια πρόσθετη ένδειξη γι' αυτό που θα υποστηρίξουμε παρακάτω, ότι δηλαδή οι παραλληλεπίπεδες χτιστές αυτές βάσεις εξυπηρετούσαν τη στήριξη ξύλινων κλινών.

Αξίζει ακόμη εδώ να αναφέρουμε και το μοναδικό παράδειγμα του νέου αδημοσίετου μακεδονικού τάφου Θεσσαλονίκης VI (συννοικισμός Φοίνικα), στο θάλαμο του οποίου υπήρχαν όχι μία αλλά δύο χτιστές πολύ επιμελημένες λίθινες βάσεις, τοποθετημένες συμμετρικά ανά μία, παράλληλα με τους πλευρικούς τοίχους του μνημείου. (Πρώτες πληροφορίες βλ. Μ. Τοιμπίδου-Αυλωνίτη, ΑΕΜΘ 1 (1987), 261 κ.ε., εικ. 2). Κατά την ανασκαφεία, οι βάσεις αυτές κρατούσαν τις πολύτιμες οστεοθήκες με τα προϊόντα της καύσης δύο νεκρών, δεν αποκλείεται όμως οι οστεοθήκες αυτές να είχαν εναποτεθεί πάνω σε ξύλινες κλίνες, προσαρμοσμένες στις δύο λίθινες βάσεις. Στην υπόθεση αυτή συνηγορεί και το γεγονός ότι στο θάλαμο του συλημένου μνημείου βρέθηκαν σημαντικά λείψανα ελεφαντοστέινης διακόσμησης ξύλινων κλινών (ανθρώπινα μέλη και κεφάλια, τμήματα ζώων, κυμάτια για τις μεταβατικές επιφάνειες κτλ.), ανάλογα με εκείνα των τάφων Βεργίνας III, Δίου IV και Λευκαδίων VII (βλ., αντίστοιχα, σ. 139-140, 148, 152).

526. Για τους μακεδονικούς τάφους με διαστάσεις θαλάμων 3 x 3 μ. βλ. Παντερμαλής 1972, 173 κ.ε.

λού βάθρου, μήκ. 0,95 και ύψ. 0,17 μ. Πάνω σε αυτό πατά μία πολύ απλή παραλληλεπίπεδη κατασκευή χτισμένη κατά μήκος του πίσω τοίχου του θαλάμου και σε απόσταση από αυτόν μόλις 0,10 μ. Η κατασκευή αυτή τοποθετημένη ασύμμετρα σε σχέση με τον κατά μήκος άξονα του τάφου πλησιάζει περισσότερο το δεξιό πλευρικό τοίχο, από τον οποίο απέχει 0,49 μ., ενώ η απόστασή του από τον αντίστοιχο αριστερό είναι 0,86 μ.⁵²⁷ Η εντελώς ορθογώνια αυτή κατασκευή αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας λίθινης βάσης. Είναι συμπαγής και χτισμένη με τέσσερις συνολικά πώρινους γωνιολίθους· δύο πλακοειδείς στην κάτω στρώση και δύο κυβόσχημους στην πάνω. Όλες οι πλευρές της είναι επιχρισμένες με λεπτό λευκό κονίαμα. Οι διαστάσεις της είναι: μήκος 1,64, πλάτος 0,68 και ύψος 0,62 μ.⁵²⁸

Στο συλημένο από την αρχαιότητα ακόμη τάφο κάτω από τα λιμνάζοντα νερά⁵²⁹ περισυνελέγησαν και τα παρακάτω αντικείμενα: αρκετά μικρά κομμάτια ξύλου σε αποσύνθεση, πάρα πολλά μικρά τμήματα καμένων οστών — πολλά από τα οποία έχουν ρόδινη απόχρωση και άλλα φέρουν κολλημένα επάνω τους ψήγματα χρυσού —, ένδεκα συνολικά γυάλινα αντικείμενα (πέντε οφθαλμοί ελίκων και έξι τετράγωνα και τραπεζοειδή πλακίδια), μικρά κομμάτια ελεφαντοστέινων πλακών, πολλά χάλκινα μικρά καρφιά με πλατιά κεφαλή και, τέλος, αρκετά κομμάτια σιδερένιων καρφιών, μερικά από τα οποία σώζουν και ίχνη ξύλου. Όλα αυτά βρέθηκαν πάνω και γύρω από τη λίθινη βάση και τούτο σημαίνει ότι: στο θάλαμο του τάφου υπήρχε οπωσδήποτε μία κανονική ξύλινη κλίνη και μάλιστα του τύπου B⁵³⁰. Αυτό συμπεραίνεται από τα υπολείμματα του ξύλου, από μερικά ελεφαντοστέινα θραύσματα φύλλων ανθεμίων και κυρίως από τα γυάλινα πλακίδια και τα γυάλινα επιπεδόκυρτα «κομβία», που τα διαφορετικά μεγέθη τους (δύο τουλάχιστον) φανερώνουν ότι αποτελούσαν τα διάφορα καθ' ύψος ζεύγη των οφθαλμών των ελίκων στα μέτωπα των ποδιών της κλίνης. Στα ίδια αυτά πόδια βρίσκουν θέση, όπως είναι ευνόητο, και τα διακοσμητικά ανθέμια που προαναφέραμε, καθώς επίσης και τα γυάλινα πλακίδια, από τα οποία τα τετράγωνα βρίσκονται πάντοτε στο αβακωτό ορθογώνιο κόσμημα κάτω από τα επίκρανα, ενώ τα τραπεζοειδή ακριβώς στη βάση των επικράνων. Η θέση των ευρημάτων αυτών και οι διαστάσεις της λίθινης παραλληλεπίπεδης βάσης δεν αφήνουν καμία αμφιβολία ότι η ξύλινη κλίνη είχε προσαρμολωθεί πάνω σε αυτήν ακριβώς τη βάση. Τα ίχνη της φωτιάς στα οστά του μοναδικού, όπως φαίνεται, νεκρού του τάφου, για το φύλο του οποίου δεν έχουμε καμία σαφή ένδειξη, φανερώνουν ότι της ταφής προηγήθηκε η καύση. Οι κοκκινωπές αποχρώσεις και τα ίχνη χρυσού σε πολλά από αυτά δηλώνουν πιθανότατα ότι τα οστά συγκεντρώθηκαν μέσα σε μία θήκη τυλιγμένα ίσως με κάποιο χρυσοπόρφυρο ύφασμα. Ότι η οστεοθήκη αυτή μπορεί να είχε τη μορφή μιας ξύλινης κίστης που εξαφανίστηκε, φαίνεται από τα πολλά χάλκινα και σιδερένια μικρά καρφιά που βρέθηκαν εκεί. Είτε όμως ξύλινη κίστη ήταν αυτή είτε οποιοδήποτε οστεοδόχο σκεύος, πιστεύουμε ότι δεν μπορεί να τοποθετήθηκε πουθενά αλλού παρά μόνον πάνω την ξύλινη κλίνη, η οποία με βεβαιότητα δεχόμαστε ότι υπήρχε στο θάλαμο του τάφου.

Η λίθινη συμπαγής βάση που δέχθηκε την ξύλινη κλίνη με τα οστά του νεκρού χτίστηκε συγχρόνως με τον τάφο, στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Τούτο και αυτονόητο είναι, εφόσον δεχόμαστε μία

527. Όμοια προς τα δεξιά μετατόπιση παρουσιάζει και η ανάλογη λίθινη βάση του τάφου της Κατερίνης (βλ. Δεσποίνη, 1980, 199, εικ. 2).

528. Και στις διαστάσεις, όπως και στη γενική μορφή, η κατασκευή αυτή θυμίζει πολύ την αντίστοιχη του τάφου Βεργίνας I, που θα δούμε στη συνέχεια.

529. Βλ. Σισμανίδης, AAA 1982, 268, σημ. 3.

530. Βλ. Richter, Furniture, 58 κ.ε., εικ. 312 κ.ε. και Kyrieleis, 162 κ.ε.

μόνον ταφή στο μνημείο, συνάγεται όμως εύκολα και από την ομοιομορφία των υλικών και της κατασκευής τους. Πράγματι, τόσο οι πωρόλιθοι, όσο και τα κονιάματα της βάσης είναι όμοια με εκείνα που χρησιμοποιήθηκαν και για την κατασκευή του τάφου.

Στο θάλαμο του μνημείου και προσκολλημένα στους πλευρικούς του τοίχους υπάρχουν δύο πολύ απλά χαμηλά παραλληλεπίπεδα *θρανία* χτισμένα και αυτά με πωρολίθους και επιχρισμένα με κονίαμα⁵³¹. Μακρύτερο είναι το *θρανίον* του δεξιού τοίχου, που καταλαμβάνει όλο το μήκος του θαλάμου μέχρι το βάθρο της κλίνης. Το αντίστοιχο του αριστερού τοίχου έχει το μισό περίπου μήκος του προηγούμενου, είναι όμως κατά τι πλατύτερο από αυτό. Υποθέτουμε ότι τα *θρανία* χρησιμοποιούν στην εναπόθεση των κτερισμάτων, από τα οποία μόνον ένας μελαμβαφής λύχνος διέφυγε την προσοχή των τυμβωρύχων.

Σημειώσαμε ότι στον τάφο της Αγίας Παρασκευής έγινε η ταφή ενός νεκρού, του οποίου τα καμένα οστά (συγκεντρωμένα σε μία οστεοθήκη) εναποτέθηκαν σε ξύλινη κλίνη που είχε στηθεί πάνω ακριβώς από τη λίθινη παραλληλεπίπεδη βάση του θαλάμου. Τόσο το μήκος της βάσης αυτής, όσο και το πλάτος και το ύψος της επιτρέπουν άνετα μία τέτοια υπόθεση⁵³². Ακόμη, η θέση της βάσης σε αρκετή απόσταση από τους δύο πλευρικούς τοίχους του θαλάμου αλλά και το μικρό κενό που αφέθηκε μεταξύ αυτής και του τοίχου του βάθρου συνηγορούν σε αυτή μας την άποψη. Είδαμε, τέλος, ότι η κλίνη πατούσε και με τα τέσσερα πόδια της πάνω στο ειδικά για το σκοπό αυτό κατασκευασμένο βάθρο του θαλάμου, που το πλάτος του, 0,95 μ., όχι μόνο δεν δημιουργεί πρόβλημα αλλά αντίθετα ταιριάζει απόλυτα με το πλάτος μιας κανονικής ξύλινης κλίνης.

ΤΑΦΟΣ ΒΕΡΓΙΝΑΣ I

Ρωμαίος, Τάφος, 37 κ.ε., εικ. 5-7.

Gossel, 256, αριθ. 13.

Miller, Macedonia and Greece, 155.

Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 32.

Μεγάλος διθάλαμος μακεδονικός τάφος με ιωνική πρόσοψη. Ο προθάλαμος είναι διαστάσεων 2,50 X 4,56 μ., ενώ ο νεκρικός θάλαμος σε κάτοψη αποτελεί τέλειο τετράγωνο, πλευράς 4,56 μ. Οι μελετητές του μνημείου το χρονολογούν στα πρώτα χρόνια του 3ου αι. π.Χ.⁵³³.

Στην πίσω πλευρά του θαλάμου σε μικρή απόσταση από τον τοίχο και αρκετά μετατοπισμένη προς τα αριστερά από τον κατά μήκος άξονα του μνημείου υπάρχει λίθινη απλή παραλληλεπίπεδη βάση, ανάλογη (κατά τη θέση, τη μορφή και τις διαστάσεις της) με αυτήν του τάφου της Αγίας Παρασκευής που περιγράψαμε.

Η συμπαγής αυτή βάση αποτελείται από ένα μεγάλο πώρινο γωνιόλιθο, «...κομμένον επάνω δεξιά και συμπληρωμένον με πλάκα επίσης πώρινη και με τρόπο που να υποδηλώνει το προσκέφαλο και χωριστά το στρώμα. Δεν είναι αναμφισβήτητη η ιδέα για προσκέφαλο και στρώμα,

531. Βλ. Σιομανίδης, AAA 1982, 272, εικ. 4, σχέδ. 1. Ανάλογα *θρανία* υπάρχουν, όπως είδαμε (βλ. ό.π., υποσημ. 469), μόνον στους θαλάμους των μακεδονικών τάφων Λευκαδίων VII και Θεσσαλονίκης VI.

532. Για τους ίδιους αυτούς λόγους και από το γεγονός ότι αρκετά υπολείμματα της ξύλινης κλίνης του θαλάμου στο βασιλικό τάφο Βεργίνας III βρέθηκαν πάνω στη μαρμάρινη θήκη του, θεωρήσαμε παραπάνω (υποσημ. 392) πολύ πιθανό ότι και η κλίνη αυτή δεν στηθήκε μπροστά από τη θήκη, όπως σημειώνει ο ανασκαφέας (Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 121), αλλά προσαρμόσθηκε πάνω της ακριβώς. Δεν αποκλείεται το ίδιο να συνέβη και στον προθάλαμο του ίδιου τάφου.

533. Βλ. σχετικά Ρωμαίος, Τάφος, 46 και 49· Gossel, 529· Miller, Macedonian Architecture, 107 και Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 33.

επειδή και τα δύο τελειώνουν επάνω στην αυτή επίπεδη επιφάνεια και το όλον εσκεπάζετο με λευκό κονίαμα εφθαρμένο τώρα»⁵³⁴. Οι τρεις διαστάσεις της απλής αυτής κατασκευής, χωρίς να υπολογίσουμε τις μικρές αποκλίσεις, που ο ανασκαφέας τις συσχετίζει με το γενικότερο φαινόμενο της εσκεμμένης ασυμμετρίας στην ελληνική αρχιτεκτονική⁵³⁵, είναι: μήκος 1,54, πλάτος 0,70 και ύψος 0,655 μ.

Η επέμβαση των τυμβωρύχων δεν άφησε στοιχεία για τον τρόπο και το είδος των δύο ταφών που έγιναν στο θάλαμο του μνημειακού αυτού τάφου. Όσον αφορά την ταφή στη λίθινη βάση της θεωρούμε σχεδόν βέβαιο ότι αυτή δεν έγινε απευθείας πάνω της αλλά σε κάποιο ξύλινο ταφικό έπιπλο που θα είχε τοποθετηθεί πάνω σε αυτήν. Κατ' απόλυτη αναλογία με την όμοια κατασκευή του τάφου της Αγίας Παρασκευής, στον οποίο, όπως σημειώσαμε, βρέθηκαν και σχετικά αποδεικτικά μικροαντικείμενα, κρίνουμε ότι το ταφικό αυτό έπιπλο δεν μπορεί να ήταν άλλο από μία κανονική ξύλινη κλίνη. Αυτό βέβαια στην περίπτωση του τάφου της Βεργίνας δεν μπορούμε να το αποδείξουμε, διαθέτουμε όμως τις παρακάτω ενδείξεις:

Η εντελώς απλή και απέρριπτη μορφή της λίθινης βάσης⁵³⁶, που έρχεται σε πλήρη αντίθεση τόσο με την πολυτέλεια του τάφου, όσο και με τον αμέσως στα δεξιά της περίτεχνο μαρμάρινο θρόνο, που θα εξετάσουμε στη συνέχεια, επιβάλλει να δεχθούμε ότι δεν μπορούσε να σταθεί στο θάλαμο του μνημείου ως αυθύπαρκτο ταφικό αυτό έπιπλο αλλά μόνον ως υποστήριγμα μιας άλλης πολυτελούς επίσης ταφικής κατασκευής, προφανώς της ξύλινης κλίνης, την ύπαρξη της οποίας υποθέτουμε. Η θέση αυτής της κατασκευής στο μέσον περίπου του πίσω τοίχου του θαλάμου, εκεί δηλαδή που σε άλλους τάφους υπάρχουν τα σημαντικότερα ταφικά έπιπλα, καθώς και οι αποστάσεις που κρατήθηκαν από τους πλευρικούς και ιδίως από τον τοίχο του βάθους, φανερώσουν ειδική μέριμνα για την προσαρμογή πάνω σε αυτή τη βάση μιας πολυτελούς αλλά ευπαθούς κατασκευής, ασφαλώς μιας ξύλινης κλίνης. Οι μικρές διαστάσεις και το παραλληλεπίπεδο σχήμα της συμπαγούς βάσης επιβάλλουν αυτή την ερμηνεία.

Ως προς το είδος, τέλος, των ταφών στο μνημείο δεχόμαστε την άποψη του ανασκαφέα σύμφωνα με την οποία προηγήθηκε η καύση των δύο νεκρών του θαλάμου⁵³⁷. Χωρίς να γνωρίζουμε τη χρονική αλληλουχία των δύο ταφών, κρίνουμε ότι τα οστά των νεκρών φυλαγμένα μέσα και σε «μεταλλικά πολύτιμα αγγεία» (ή κίστες ή λάρνακες) θα εναποτέθηκαν αφενός πάνω στην ξύλινη κλίνη, την ύπαρξη της οποίας πάνω στη λίθινη βάση του θαλάμου έχουμε δεχθεί, και αφετέρου πάνω πάλι στο μαρμάρινο θρόνο της πίσω δεξιάς γωνίας (βλ. παρακάτω). Η εξέχουσα θέση αλλά και τα υλικά κατασκευής της λίθινης βάσης μαρτυρούν ότι αυτή χτίστηκε συγχρόνως με τον τάφο, που χρονολογείται στα πρώτα χρόνια του 3ου αι. π.Χ.⁵³⁸.

534. Βλ. Ρωμαίος, Τάφος, 37, που αμέσως παρακάτω συγκρίνει αυτή τη διαμόρφωση της άνω επιφάνειας της κλινοειδούς κατασκευής με εκείνη των κλινών στον τάφο της Ερέτριας. Όπως όμως σημειώνει και η Gossel, σημ. 1267, η σύγκριση είναι άστοχη, γιατί, ενώ στις κλίνες της Ερέτριας (βλ. Vollmoeller, AM 1901, 345 κ.ε., εικ. 2-3, πίν. XIII) η διαμόρφωση αυτή είχε λειτουργική αξία (εφόσον εξυπηρετούσε την εναπόθεση στο εσωτερικό των κλινών των τεφροδόχων αγγείων), αντίθετα, στην εντελώς παραλληλεπίπεδη κατασκευή του τάφου της Βεργίνας πρόκειται για απλή και καθαρά κατασκευαστική λεπτομέρεια. Τούτο ενισχύεται και από το γεγονός ότι ολόκληρη η βάση ήταν επιχρισμένη με κονίαμα και κατά συνέπεια η διαμόρφωση αυτή έμενε αθέατη.

535. Ρωμαίος, Τάφος, 37-38.

536. Ο ανασκαφέας του μνημείου αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό «τούτο το πολύ απλό κατασκεύασμα» και αναρωτιέται «αν πρέπει να το ονομάσουμε κλίνη» (βλ. Ρωμαίος, Τάφος, 37).

537. Κ. Ρωμαίος, Ο μακεδονικός τάφος της Βεργίνας, Μακεδονικόν Ημερολόγιον 1940, 47.

538. Η πρόσφατη αποκάλυψη αμέσως στα ανατολικά αυτού του τάφου ενός ακόμης μνημειακότερου και

Σύγχρονος με την απλή αυτή βάση είναι και ο επιβλητικός μαρμαρίνος θρόνος που βρίσκεται στην πίσω δεξιά γωνία του θαλάμου και ο οποίος, όπως σημειώσαμε ήδη, πρέπει να δέχθηκε στην οριζόντια επιφάνεια του καθίσματός του την οστεοθήκη της δεύτερης ταφής. Ο θρόνος, «μεγαλύτερος από κάθε άλλον πραγματικόν, ... είναι αφιέρωμα για τον ηρωικό νεκρό και όχι ταφικό έπιπλο για κοινή χρήση»⁵³⁹. Πρόκειται για τον πρώτο από τους τρεις μεγάλους θρόνους που βρέθηκαν μέχρι σήμερα σε μακεδονικούς τάφους της Βεργίνας και η ιδιαιτερότητα ως προς αυτό το σημείο της περιοχής αυτής απηχεί ίσως κάποιο τοπικό έθιμο ταφής⁵⁴⁰. Ο θρόνος εδράζεται σε ένα απλό ορθογώνιο, μαρμάρινο επίσης, βάθρο (διαστ. 1,40 x 1,12 x 0,15 μ.). Έχει συνολικό ύψος 1,98 μ., ενώ το μέγιστο πλάτος και βάθος του είναι 0,95 και 0,77 μ.⁵⁴¹. Είναι περίοπτος και εξαιρετικά επιμελημένης επεξεργασίας με τέσσερα ορθογώνια διατομής και πλαστικά καμπυλωμένα πόδια του τύπου Β⁵⁴², από τα οποία τα δύο μπροστινά φέρουν στο μέτωπο τη συνηθισμένη έγχρωμη διακόσμηση με ανθέμια, έλικες, αβακωτά ορθογώνια κτλ.⁵⁴³. Σύμφωνα με το γνωστό από τα αρχαϊκά ακόμη χρόνια τύπο αυτού του ταφικού επίπλου⁵⁴⁴ φέρει υψηλό ερεισίνωτο χωρισμένο σε εννέα ορθογώνια διάχωρα, ενώ ανάλογη είναι και η διαμόρφωση των δύο του ερεισιχείρων, που στηρίζονται μπροστά σε ολόγλυφες σφίγγες⁵⁴⁵. Μπροστά και ανάμεσα στις ψηλές πλαστικά διαμορφωμένες βάσεις των ποδιών⁵⁴⁶ υπάρχει ένα μαρμάρινο υποπόδιο σε μίμηση των πραγματικών ξύλινων⁵⁴⁷, ενώ στο βυθισμένο τύμπανο ανάμεσα στους δύο εξέχοντες οριζόντιους κανόνες της αριστερής πλευράς του θρόνου διασώθηκε αξιόλογη γραπτή παράσταση (μήκ. 0,61 και ύψ. 0,165 μ.) με το γνωστό θέμα των δύο γρυπών που σπαράζουν ελάφι⁵⁴⁸.

αρχαιότερου μακεδονικού (Βεργίνας VIII), που, κατά τον Ανδρόνικο, ΑΕΜΘ 1 (1987), 81 κ.ε. χρονολογείται με ασφάλεια γύρω στα 340 π.Χ., αποτελεί προφανώς έμμεση ένδειξη ότι και το μνημείο που εξετάζουμε έχει πρωιμότερη κατασκευή, που ανάγεται ίσως στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. Δεν είναι μόνον η γειτνίαση των δύο τάφων που μας κάνει να σκεφτόμαστε κάτι τέτοιο, αλλά και οι ομοιότητές τους σε αρκετά σημεία της αρχιτεκτονικής και της γραπτής τους διακόσμησης και κυρίως των μαρμαρίνων θρόνων τους, οι οποίοι μάλιστα καταλαμβάνουν την ίδια θέση του θαλάμου και στους δύο τάφους.

539. Βλ. Ρωμαίος, ό.π.

540. Αν εξαιρέσουμε τους δύο μικρούς θρόνους του τάφου της Ερέτριας (Vollmoeller, AM 1901, 333 κ.ε., πίν. XIII-XIV), τέτοιοι βρέθηκαν μέχρι τώρα μόνον σε τάφους της Βεργίνας. Έτσι, εκτός από αυτόν που εξετάζουμε, μεγάλους περιτέχνους και παρόμοιους στη μορφή μαρμαρίνους θρόνους περιείχαν ακόμη και οι τάφοι Βεργίνας VI και VIII (βλ. αντίστοιχα Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 36, εικ. 15 και Ανδρόνικος, ΑΕ 1987, 375 κ.ε., εικ. 3-4).

541. Λεπτομερέστερη περιγραφή του παραθέτει ο Ρωμαίος, Τάφος, 38-47, εικ. 5-7, 16-20 και πίν. Γ. Απεικονίσεις του ίδιου θρόνου βλ. στο ΑΑ 1940, 278, εικ. 83 (Ο. Walter) και Richter, Furniture, εικ. 115.

542. Για τη διάκριση βλ. Kyrieleis, 154 κ.ε., ενώ ειδικά για το θρόνο που εξετάζουμε, 156, αριθ. 41.

543. Πρβλ. την όμοια διακόσμηση στα πόδια αρκετών λίθινων κλινών που περιγράψαμε, όπως των τάφων: Δίου Ι, Πύδνας Ι, Σταυρούπολης, Νέων Κερδυλλίων, Βεργίνας V, Ποτίδαιας και Αμφίπολης Ι (Σχέδ. 4).

544. Για απεικονίσεις ανάλογων θρόνων βλ. Richter, Furniture, εικ. 85-89, 97-103, 108-114 και 117-123.

545. Οι σφίγγες αποτελούν θέμα αρκετά συνηθισμένο, σε αυτή τη θέση των θρόνων. Βλ., για παραδείγματα, Richter, Furniture, εικ. 113-114 και 117.

546. Πρβλ. τις ανάλογες βάσεις και στα πόδια των κλινών των τάφων Αγγίστας Σερρών (Σχέδ. 6) και Νέων Κερδυλλίων (Σχέδ. 4).

547. Πρβλ. τα λίθινα υποπόδια στους θρόνους των τάφων Βεργίνας VI και VIII (ό.π., υποσημ. 540). Επίσης τα ανάλογα λίθινα στις κλίνες των τάφων Αγγίστας (Σχέδ. 6) και Ηρώου Καλυδώνος (βλ. Dyggve- Poulsen - Rhomaios, εικ. 54, 56 και 116) καθώς και τα γραπτά σε αυτές του τάφου της Ποτίδαιας (Πίν. 1-2, 6 α, 10-11, 26).

548. Το ίδιο θέμα στην αντίστοιχη θέση είναι, όπως είδαμε, συχνό και σε αρκετές λίθινες ταφικές κλίνες (π.χ. Ποτίδαιας, Βεργίνας V), αλλά και σε θρόνους (βλ. και τις σχετικές υποσημ. 101, 104-107 και 721-724).

Όπως ήδη αναφέραμε, φαίνεται ότι στον τάφο της Βεργίνας I έγιναν δύο διαδοχικές ύστερα από καύση ταφές πάνω στα δύο νεκρικά ταφικά έπιπλα του θαλάμου, τα οποία διαφέρουν ουσιαστικά μεταξύ τους και ως προς τη γενική μορφή και ως προς την ποιότητα της κατασκευής τους: απλή και πώρινη η παραλληλεπίπεδη βάση, περίτεχνος και μαρμάρινος ο θρόνος στα δεξιά της. Τη διαφορά στην ποιότητα και στα υλικά κατασκευής τους την εξηγήσαμε με τη βάσιμη υπόθεση ότι η απλή συμπαγής βάση ήταν αθέατη κατά την εποχή της ταφής, εφόσον δεχθήκαμε ότι τοποθετήθηκε πάνω της μία ξύλινη πολυτελής κλίνη, η οποία, και αντίθετα με ό,τι συνέβη στην ανάλογη περίπτωση του τάφου της Αγίας Παρασκευής, δεν άφησε ή δεν γνωρίζουμε αν άφησε ίχνη. Η διαφορά στο είδος των δύο ταφικών επίπλων έχει πιθανότατα σχέση, όπως θα εξηγήσουμε και παρακάτω, με το φύλο των δύο νεκρών που αυτά δέχθηκαν.

ΤΑΦΟΣ ΔΙΟΥ ΙΙΙ

Χ. Μακαρόνας, ΠΑΕ 1956, 136-137, εικ. 1-2 και 7.

Gossel, 133, αριθ. 13-14.

Δ. Παντερμαλής, Πιερίαι Ι, 12, εικ. 5.

Μικρός μονοθάλαμος μακεδονικός τάφος, μήκ. εσωτερικά 2,70, πλ. 2,35 μ. Χρονολογείται από τον Χ. Μακαρόνα στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ., ενώ ο Παντερμαλής τοποθετεί την κατασκευή του στα τέλη του 3ου ή στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.⁵⁴⁹.

Κατά μήκος του δεξιού πλευρικού τοίχου του θαλάμου και σε επαφή με αυτόν υπάρχει μία χαμηλή κλινοειδής βάση. Τοποθετημένη πλησιέστερα προς τον τοίχο του βάθους παρά σε αυτόν της πρόσοψης παρουσιάζει θέση μοναδική, που μόνο με την αντίστοιχη της λίθινης σαρκοφάγου του τάφου της Βεργίνας VII μπορεί να παραλληλισθεί⁵⁵⁰. Σε σχήμα απλού ορθογωνίου παραλληλεπίπεδου και η βάση αυτή, είναι συμπαγής, χτισμένη με πωρολίθους και επιχρισμένη σε όλες της τις ορατές επιφάνειες με λευκό κονίαμα. Οι διαστάσεις της, ανάλογες με τις αντίστοιχες των παρόμοιων κατασκευών στους δύο τάφους που μόλις εξετάσαμε, είναι: μήκος 1,575, πλάτος 0,85 και ύψος 0,49 μ.

Το μνημείο ήταν συλημένο και δεν γνωρίζουμε αν βρέθηκαν στοιχεία αποδεικτικά της ή των ταφών που έγιναν σε αυτό. Έτσι, δεν είμαστε σε θέση να μιλήσουμε για το είδος της ταφής που προφανώς έγινε πάνω στη λίθινη βάση του. Μπορεί να τοποθετήθηκε πάνω της μία ξύλινη κλίνη, όπως υποθέσαμε ήδη και για τους τάφους της Αγίας Παρασκευής και της Βεργίνας Ι, μπορεί απλά να δέχθηκε απευθείας πάνω της την οστεοθήκη με τα προϊόντα της καύσης ενός νεκρού ή ακόμη και το άκατο σώμα ενός παιδιού⁵⁵¹. Η επιμελημένη μορφή, η θέση και τα υλικά δομής (κονιάματα κυρίως) της λίθινης αυτής βάσης φανερώνουν ότι χτίστηκε ταυτοχρόνως με τον τάφο, πράγμα που δεν συμβαίνει με μία δεύτερη κατασκευή του μνημείου, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω.

Απέναντι από τη βάση αυτή και κατά μήκος του αριστερού τοίχου του θαλάμου υπήρχε μία μεγάλη λίθινη αδρά επεξεργασμένη παραλληλεπίπεδη πλάκα, μήκ. 1,63, πλ. 0,63 και πάχ. 0,30 μ. Κατά τον Χ. Μακαρόνα η πλάκα αυτή στηριζόταν πάνω σε δύο άλλες μικρότερες, διαστ. 0,605 x 0,485 x 0,24 και 0,59 x 0,52 x 0,285 μ., αντίστοιχα, από τις οποίες η μία βρέθηκε αριστερά της

549. Παντερμαλής 1972, 180, αριθ. 2.

550. Μ. Ανδρόνικος, ΠΑΕ 1981 Α, 60, εικ. 1.

551. Πρβλ. τη βεβαιωμένη παιδική ταφή στο γειτονικό τάφο Δίου ΙΙ (βλ. Α. Ορλάνδος, Έργον 1955, 50).

εισόδου και η δεύτερη κοντά στον τοίχο του βάθους μετακινημένες — σύμφωνα με τον ανασκαφέα — από τους τυμβωρύχους. Πάνω στην πρόχειρη αυτή κατασκευή, που προφανώς τοποθετήθηκε στο θάλαμο μετά την πρώτη του χρήση, ο Χ. Μακαρόνας πιθανολογεί μία δεύτερη ταφή, ενώ αντίθετα η Β. Gossel⁵⁵² εξετάζει την περίπτωση ύπαρξης στον τάφο μιας τράπεζας προσφορών ανάλογης, όπως υποθέτει, με εκείνην του τάφου των Φιλίππων⁵⁵³. Χωρίς να είμαστε σε θέση να αποκλείσουμε οποιαδήποτε από τις δύο αυτές εκδοχές, σκεφτόμαστε μήπως καθέννας από τους τρεις γωνιολίθους αποτέλεσε χωριστή βάση για διαφορετική ταφή, πιθανώς ύστερα από καύσεις μέσα σε οστεοδόχα σκεύη. Διότι, αν στηριχθούμε στη δημοσιευμένη κάτοψη του μνημείου⁵⁵⁴, οι τρεις αυτοί γωνιολίθοι δεν φαίνονται μετακινημένοι από την αρχική τους θέση αλλά αμετακίνητοι σε ορισμένη μεταξύ τους σχέση.

ΤΑΦΟΣ ΠΥΛΛΑΣ II

Μ. Μπέσιος, Πιερία I, 54⁵⁵⁵

Μικρός μακεδονικός τάφος με απλή πρόσοψη. Ο μοναδικός του θάλαμος έχει μήκος 3 και πλάτος 2,47 μ. Ο ανασκαφέας τοποθετεί την κατασκευή του στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Σε απόσταση 0,19 μ. από τον πίσω τοίχο του θαλάμου υπάρχει μία απλή λίθινη παραλληλεπίπεδη κατασκευή, που αντίθετα με τις ανάλογες βάσεις των προηγούμενων τάφων καταλαμβάνει όλο το πλάτος του θαλάμου. Η κατασκευή αυτή, που έχει υποστεί σημαντικές βλάβες από τους τυμβωρύχους, είναι συμπαγής, χτισμένη με πωρολίθους και επιχρισμένη στις ορατές της επιφάνειες με απλό λευκό κονίαμα. Το μήκος της, όπως αναφέραμε, είναι ίσο με το πλάτος του θαλάμου, δηλαδή 2,47 μ., ενώ το πλάτος της φθάνει τα 0,73 και το ύψος της τα 0,50 μ. Στο θάλαμο υπήρχαν στοιχεία από τρεις συνολικά ταφές, από τις οποίες οι δύο ήταν καύσεις. Η πρώτη βρέθηκε μέσα σε μεγάλο πήλινο τεφροδόχο αγγείο μπροστά από τη συμπαγή κλινοειδή κατασκευή, ενώ η δεύτερη ριγμένη πίσω από αυτήν, στο κενό δηλαδή που δημιουργείται μεταξύ αυτής και του πίσω τοίχου του θαλάμου. Η κύρια ταφή στο θάλαμο ήταν απλός ενταφιασμός που έγινε πάνω στη μεγάλη λίθινη βάση. Το πρόβλημα όμως που δημιουργείται εδώ είναι κατά πόσο η ταφή αυτή έγινε απευθείας πάνω στη λίθινη βάση ή, όπως και στους τάφους Αγίας Παρασκευής και Βεργίνας I, σε μια ξύλινη κλίνη που είχε προσαρμολωθεί πάνω της. Πιθανή είναι κάθε μία από τις δύο περιπτώσεις: για την πρώτη συνιγορεί το μεγάλο μήκος της βάσης, ενώ το πλάτος της (0,73 μ.) δεν νομίζουμε ότι δημιουργεί ιδιαίτερο πρόβλημα. Από την άλλη πλευρά το κενό των 0,19 μ., που εσκεμμένα αφέθηκε ελεύθερο πίσω από τη βάση, μας κάνει να υποπτευόμαστε ότι μάλλον δέχθηκε πάνω της μια κανονική ξύλινη κλίνη· με την υπόθεση αυτή ταιριάζουν τόσο το ύψος, όσο και το πλάτος της λίθινης κατασκευής⁵⁵⁶.

552. Gossel, 133, αριθ. 13.

553. Βλ. Δ. Λαζαρίδης, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, 373, Πίν. 430 α-β.

554. Βλ. Χ. Μακαρόνας, ΠΑΕ 1956, 136 ν.ε., εικ. 1. Ακόμη, την προοπτική σχεδιαστική απόδοση του ίδιου τάφου από τον Δ. Παντεμαλή, Πιερία I, 12, ειζ. 5.

555. Στο συνάδελφο Μ. Μπέσιο, που ερευνήσε τον τάφο και μου παραχώρησε πρόθυμα όσα αδημοσίευτα ανασκαφικά στοιχεία περιέχονται στο σχετικό κείμενο, χρωστώ τις ευχαριστίες μου.

556. Όπως με πληροφόρησε ο ανασκαφέας του μνημείου, γύρω από τη λίθινη αυτή κατασκευή βρέθηκαν αρκετά σιδερένια καρφιά. Τούτο μπορεί να θεωρηθεί πρόσθετη ένδειξη για την ύπαρξη ξύλινης κλίνης, τίποτα όμως δεν αποκλείει τα καρφιά αυτά να προέρχονται από ένα διαφορετικό ξύλινο έπιπλο (π.χ. ένα φορείο ή μία λάρνακα: βλ. υποσημ. 496 και 503), που πιθανό να είχε τοποθετηθεί πάνω στη λίθινη βάση.

Η ενιαία κατασκευή της λίθινης βάσης και του τάφου, καθώς και τα όμοια υλικά που χρησιμοποιήθηκαν (πωρόλιθος, κονίαμα), φανερώνουν ότι η βάση χτίστηκε ταυτόχρονα με το μνημείο στα τέλη του 4ου αι. Οι άλλες δύο ταφές-καύσεις αποδεικνύουν τον οικογενειακό χαρακτήρα και αυτού του τάφου, η επέμβαση όμως των τυμβωρύχων και η απουσία σχετικών δεδομένων δεν μας επιτρέπουν να ορίσουμε τη μεταξύ τους χρονική αλληλουχία. Η παράλληλη παρουσία, τέλος, και σε αυτόν τον τάφο δύο ειδών ταφών είναι ένα στοιχείο που αξίζει να σημειωθεί.

ΤΑΦΟΣ ΤΟΥΜΠΑΣ ΠΑΙΟΝΙΑΣ

Φ. Πέτσας, Χαριστήριον, Γ' (1966), 243, Σχέδ. 1-3.

Gossel, 248, αριθ. 13-14.

Μικρός μονοθάλαμος μακεδονικός τάφος με θάλαμο σχεδόν τετράγωνης κάτοψης, μήκ. 3,09 και πλ. 3,02 μ.⁵⁵⁷. Είναι ένας από τους πρωιμότερους του είδους, αφού από τα αρχιτεκτονικά του κυρίως στοιχεία χρονολογείται στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

Τοποθετημένη συμμετρικά κατά μήκος του πίσω τοίχου του θαλάμου και σε απόσταση 0,25 μ. από αυτόν υπάρχει μία απλή συμπαγής βάση ανάλογη (κατά τη μορφή, τη θέση και τις διαστάσεις) με τις αντίστοιχες στους τάφους Αγίας Παρασκευής και Βεργίνας Ι.

Σε αντίθεση όμως με τις εντελώς παραλληλεπίπεδες βάσεις των δύο εκείνων τάφων αυτή που τώρα εξετάζουμε παρουσιάζει την ιδιομορφία ότι έχει το αριστερό 1/4 περίπου του μήκους της αρκετά ψηλότερο αλλά και πλατύτερο από το αντίστοιχο δεξιό τμήμα. Τούτο συμβαίνει, επειδή η βάση αποτελείται από δύο μόνον παραλληλεπίπεδους ανισομεγέθεις μεταξύ τους γωνιολίθους, από τους οποίους ο αριστερός έχει πολύ μικρότερο μήκος, είναι όμως ψηλότερος αλλά και πλατύτερος από το δεξιό κατά 0,09 μ. αντίστοιχα⁵⁵⁸. Δεδομένου ακόμη ότι όλο το εμπρός μέτωπο της βάσης βρίσκεται στην ίδια ευθεία, ο αριστερός γωνιολίθος εξαιτίας του μεγαλύτερου πλάτους του ξεφεύγει περισσότερο προς τον τοίχο του βάθους απέχοντας από αυτόν μόλις 0,15 μ. Και οι δύο γωνιολίθοι της βάσης λαξεύθηκαν σε καλής ποιότητας ασβεστόλιθο. Το συνολικό μήκος της βάσης είναι 1,61 μ., ενώ οι άλλες δύο βασικές διαστάσεις είναι: πλάτος στο ψηλότερο αριστερό τμήμα 0,69 και στο αντίστοιχο δεξιό 0,60 μ. Ανάλογα, το ύψος της είναι 0,67 μ. στο αριστερό και 0,58 μ. στο δεξιό τμήμα⁵⁵⁹.

Η απουσία σχετικών ανασκαφικών δεδομένων, που οφείλεται στη δράση των τυμβωρύχων, μας υποχρεώνει να εκφράσουμε υποθέσεις για το είδος και τον τρόπο της μοναδικής, όπως φαίνεται, ταφής που έγινε στο μνημείο. Η υπερυψωμένη στο αριστερό της τμήμα λίθινη βάση θα μπορούσε κατ' αρχήν να μας ξεγελάσει και να θεωρήσουμε ότι μιμείται τη μορφή μιας συμβατικής κλίνης και του προσκεφαλαίου της. Σε αυτή την περίπτωση θα έπρεπε να δεχθούμε απλή εναπόθεση του νεκρού πάνω στη βάση. Όμως οι μικρές της διαστάσεις αποκλείουν μια τέτοια υπό-

557. Σχετικά Παντερμαλής 1972, 172 κ.ε.

558. Η Gossel, 248, αριθ. 13, κρίνοντας από την παραπάνω διαμόρφωση, υποθέτει εδώ κατασκευή εντελώς ανάλογη με εκείνη της λίθινης βάσης του τάφου Βεργίνας Ι (βλ. Ρωμαίος, Τάφος, 37, εικ. 5-7), στην οποία όμως γινόταν εξίσωση του ύψους της, με την προσθήκη μιας ακόμη ορθογώνιας πλάκας στην πάνω επιφάνεια. Επειδή τέτοια πλάκα δεν βρέθηκε στον τάφο της Τούμπας, κρίνουμε ότι η υπόθεση αυτή μένει αστήρικτη και πιθανότερο φαίνεται ότι η σημερινή μορφή της βάσης είναι και η αρχική.

559. Πρβλ. τις μεγάλες αναλογίες των διαστάσεων και στις παρόμοιες λίθινες βάσεις των τάφων Αγίας Παρασκευής, Βεργίνας Ι και Δίου ΙΙΙ, που εξετάσαμε λίγο πριν.

θεση⁵⁶⁰ και το πιθανότερο είναι ότι τοποθετήθηκε πάνω της ένα τεφροδόχο σκεύος (ξύλινη κίστη ή λάρνακα), γεγονός που προϋποθέτει καύση του νεκρού. Δεδομένου ακόμη ότι οι διαστάσεις της το επιτρέπουν χωρίς δυσκολία, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε και την περίπτωση εκείνη την οποία δεχθήκαμε και για τους τάφους της Αγίας Παρασκευής και της Βεργίνας Ι, ότι δηλαδή η βάση αυτή χρησίμευσε για να δεχθεί μία πραγματική ξύλινη κλίνη. Αν έτσι συνέβη, τότε το τεφροδόχο σκεύος θα εναποτέθηκε πάνω σε αυτή την κλίνη. Με τις βάσιμες αυτές υποθέσεις εξηγείται καλύτερα και η ιδιομορφία της κατασκευής της λίθινης βάσης του θαλάμου, διότι η διαφορά ύψους και πλάτους που υπάρχει στο αριστερό της τμήμα και την οποία θεωρούμε απλή κατασκευαστική λεπτομέρεια χωρίς ιδιαίτερη σημασία, θα παρέμενε αθέατη κάτω από την υποτιθέμενη ξύλινη κλίνη.

Το ότι η λίθινη βάση κατασκευάστηκε ταυτοχρόνως με τον τάφο είναι αυτονόητο, εφόσον αποτελεί το μοναδικό ταφικό έπιπλο του θαλάμου, συνάγεται όμως και από το ίδιο το υλικό κατασκευής της, που είναι όμοιο με αυτό που χρησιμοποιήθηκε για τον τάφο, δηλαδή καλής ποιότητας ασβεστόλιθος.

560. Δεν αποκλείουμε, φυσικά, την περίπτωση παιδικής ταφής.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΣΥΝΘΕΣΗ ΚΑΙ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΟΥ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ

Στο τελευταίο αυτό μέρος της μελέτης επιχειρούμε τη σύνθεση όλων εκείνων των στοιχείων και των δεδομένων για κάθε κλίνη, με σκοπό να φθάσουμε σε ορισμένες γενικεύσεις συμπερασματικού χαρακτήρα. Στον Κατάλογο περιλαμβάνονται τριάντα πέντε παραδείγματα μακεδονικών τάφων οι οποίοι περιείχαν μία ή και περισσότερες κλίνες ή ανάλογες λίθινες κατασκευές. Για την καλύτερη εποπτεία του υλικού τους απαριθμούμε σε έναν ενιαίο Πίνακα με τη σειρά που τους εξετάσαμε στον Κατάλογο⁵⁶¹:

1. Αγγίστας Σερρών	18. Βεργίνας III
2. Αμφίπολης I	19. Βεργίνας IV
3. Βεργίνας V	20. Δίου IV
4. Δίου I	21. Λευκαδίων I
5. Θεσσαλονίκης I	22. Λευκαδίων VII
6. Ποτίδαιας II	23. Αμφίπολης II
7. Αμφίπολης IV	24. Βεργίνας VII
8. Πύδνας I	25. Θεσσαλονίκης II
9. Τμήμα κλίνης από τη Μεσολακκιά Σερρών	26. Θεσσαλονίκης V
10. Τμήμα κλίνης από τη Μονή Παντελεήμονος Αγίου Όρους	27. Λαγκαδά I
11. Αγίου Αθανασίου I	28. Λευκαδίων VI
12. Δίου II	29. Πύδνας III
13. Θεσσαλονίκης III	30. Τερπνής Νιγρίτας
14. Νέων Κερδυλλίων I	31. Αγίας Παρασκευής
15. Παλατίτσας	32. Βεργίνας I
16. Πέλλας	33. Δίου III
17. Σταυρούπολης Ξάνθης	34. Πύδνας II
	35. Τούμπας Παιονίας

Από τους 35 αυτούς τάφους οι πρώτοι είκοσι δύο περιείχαν κλίνες κανονικής μορφής που αντιγράφουν στην πρόσοψή τους όλα τα στοιχεία των πραγματικών κλινών. Από αυτούς οι πρώτοι έξι (1-6) έφεραν λίθινες κλίνες με γραπτή διακόσμηση στο κυρίως μέτωπο· στους επόμενους τέσσερις (7-10) η διακόσμηση ήταν πλαστική, ενώ στους επόμενους επτά τάφους (11-17) οι κλίνες είχαν ακόσμητες τις ζώνες της όψης τους. Σε πέντε τάφους (18-22) αντιστοιχούν ισάριθμες

561. Για να αποφύγουμε τις συχνές επαναλήψεις των ίδιων υποσημειώσεων, παραπέμπουμε στον Πίνακα των Περιεχομένων, με τις αντίστοιχες σελίδες για κάθε τάφο. Για τον ίδιο λόγο βοηθητικό πολύ είναι και το τυπολογικό μοντέλο εξέτασης (σ. 79) που ακολουθήσαμε στη μελέτη μας και το οποίο αντιστοιχεί κάθε φορά στα διάφορα χαρακτηριστικά των νεκρικών κατασκευών.

ξύλινες κλίνες στους θαλάμους⁵⁶². Στους δεκατρείς επόμενους τάφους (23-35) δεν βρέθηκαν κλίνες κανονικής μορφής αλλά διαφορετικού είδους λίθινα ταφικά έπιπλα που εξυπηρετούσαν ταφικές ανάγκες. Πιο συγκεκριμένα, στους οκτώ από αυτούς (23-30) διαπιστώθηκε η ύπαρξη σαρκοφάγων ή θηκών, ενώ στους τελευταίους πέντε (31-35) υπήρχε από μία συμπαγής παραλληλεπίπεδη κατασκευή που στις περισσότερες περιπτώσεις δεχθήκαμε ότι αποτελούσε τη βάση κανονικών ξύλινων κλινών⁵⁶³.

Δεδομένου ότι σε αρκετούς από τους τάφους αυτούς υπήρχαν περισσότερες από μία λίθινες κλίνες ή ανάλογες κατασκευές, το σύνολο των κατασκευών αυτών φθάνει σε αριθμό τις σαράντα οκτώ. Από αυτές οι είκοσι έξι, εκείνες δηλαδή των τάφων 1-17 και η μία από τις τρεις κατασκευές του τάφου αριθ. 26, έφεραν στο μέτωπό τους διαμόρφωση κανονικής κλίνης⁵⁶⁴, ενώ οι υπόλοιπες είκοσι δύο ανήκουν στις αδιαμόρφωτες νεκρικές κατασκευές των μακεδονικών τάφων (23-35), από τις οποίες πάλι οι δέκα επτά (23-30) έχουν τη μορφή κενών εσωτερικά σαρκοφάγων ή θηκών⁵⁶⁵, ενώ οι υπόλοιπες πέντε (31-35) αποτελούν συμπαγείς παραλληλεπίπεδες βάσεις ξύλινων κλινών. Και ενώ για τις κλίνες κανονικής μορφής διαπιστώνουμε ότι φθάνουν σε αριθμό το πολύ τις δύο μέσα στους θαλάμους των τάφων, χαρακτηριστικό είναι ότι για την περίπτωση των σαρκοφάγων και των θηκών (23-30) υπάρχουν θάλαμοι με μία ή δύο αλλά και με τρεις και — σε μία περίπτωση — με τέσσερις τέτοιες κατασκευές⁵⁶⁶.

Μία ακόμη ουσιαστική διάκριση που πρέπει να γίνει στις λίθινες κλίνες και στις κλινοειδείς γενικά κατασκευές είναι αυτή που αφορά το κατά πόσον ήταν συμπαγείς ή κενές εσωτερικά ανεξάρτητα από την εξωτερική τους μορφή, εφόσον, όπως είδαμε, κενές δεν ήταν μόνον οι σαρκοφάγοι των τάφων 23-30 αλλά και ορισμένες κανονικές λίθινες κλίνες. Έτσι, από αυτές τις σαράντα οκτώ συνολικά κατασκευές οι είκοσι δύο είναι συμπαγείς (αυτές των τάφων 1, 2, 6, 8, 11, 12, 13, 15, 17, 29 — δύο από τις τέσσερις — και 31-35), άλλες είκοσι δύο επίσης είναι κενές εσωτερικά (οι 3-5, 7 και 23-30), ενώ για τις υπόλοιπες τέσσερις (αυτές των τάφων 9, 10, 14 και 16) δεν μπορούμε να εκφέρουμε βέβαιη γνώμη. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι οι συμπαγείς κλίνες είναι ισάριθμες με τις κενές εσωτερικά κλινοειδείς κατασκευές και αυτό, όπως θα δούμε παρακάτω, έχει να κάνει με το είδος των ταφών που έγιναν πάνω ή μέσα σε αυτές.

Στη συνέχεια εξετάζονται θέματα σχετικά με τα διάφορα επιμέρους χαρακτηριστικά των κλινών και των ανάλογων ταφικών κατασκευών. Με τη σύνθεση και τις συγκρίσεις που γίνονται προκύπτουν τα συμπεράσματα που έπονται. Στην προσπάθειά μας αυτή ακολουθούμε το ίδιο

562. Αρκεστήκαμε στην εξέταση μόνον των παραπάνω πέντε ξύλινων κλινών, αν και, όπως προαναφέραμε, τέτοιες πρέπει να υπήρχαν και σε ορισμένους άλλους τάφους, για τους οποίους όμως δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία (βλ. υποσημ. 389 και 563).

563. Βλ. σχετικά σ. 169 κ.ε. και υποσημ. 524-525.

564. Από μια τέτοια κλίνη διέθεταν επτά τάφοι, οι εξής: Αγγίστας, Βεργίνας V, Δίου I και II, Θεσσαλονίκης III, Νέων Κερδυλλίων I και Πέλλας. Συμπεριλαμβάνονται ακόμη εδώ και η μία κλινόμορφη σαρκοφάγος του τάφου Θεσσαλονίκης V, καθώς και τα μεμονωμένα τμήματα κανονικών κλινών της Μεσολακιάς Σερρών και της Μονής Παντελήμονος στο Άγιον Όρος. Το σύνολο δηλαδή τέτοιων μεμονωμένων κλινών είναι δέκα. Από δύο κανονικής μορφής λίθινες κλίνες περιείχαν οι παρακάτω οκτώ μακεδονικοί τάφοι: Αμφίπολης I και IV, Θεσσαλονίκης I, Ποτίδαιας II, Πύδνας I, Αγίου Αθανασίου I, Παλατίτσας και Σταυρούπολης Ξάνθης.

565. Συμπεριλάβαμε εδώ και τις δύο συμπαγείς «κλίνες» του τάφου Πύδνας III, ενώ τη μία από τις τρεις νεκρικές κατασκευές του τάφου Θεσσαλονίκης V την κατατάξαμε στις κανονικές κλίνες.

566. Από μία μόνον τέτοια κατασκευή περιέχουν οι τάφοι Βεργίνας VII, Λαγκαδά I (με ιδιόμορφη τριπλή, όπως είδαμε, εσωτερική διαρρύθμιση) και Λευκαδίων VI. Δύο έχει μόνον ο τάφος Αμφίπολης II, από τρεις οι τάφοι Θεσσαλονίκης II, V και Τερπνής Νιγρίτας, ενώ τέσσερις συνολικά νεκρικές κατασκευές περιέχει μόνον ο τάφος Πύδνας III.

εκείνο τυπολογικό υπόδειγμα εξέτασης το οποίο χρησιμοποιήσαμε στον Κατάλογο για κάθε τάφο χωριστά επιλέγοντας φυσικά μόνον εκείνα από τα στοιχεία των κλινών που μας βοηθούν στη συναγωγή γενικών διαπιστώσεων. Οι διαπιστώσεις αυτές αφορούν τα πραγματικά δεδομένα των κλινών (μορφή, υλικό κατασκευής, διαστάσεις κτλ.), τις σχέσεις τους με τους τάφους που τις εμπεριέχουν, τα είδη των ταφών που δέχθηκαν κ.ά. Ορισμένα όμως ειδικότερα θέματα και προβλήματα, όπως είναι η τυπολογία και κυρίως η διακόσμηση των κανονικών ταφικών κλινών, εξετάζονται σε ξεχωριστό κεφάλαιο, επειδή αυτά παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΛΙΝΩΝ ΚΑΙ ΤΑΦΙΚΩΝ ΘΑΛΑΜΩΝ

Όλες ανεξαιρέτως οι κλίνες και οι κλινοειδείς κατασκευές που εξετάσαμε βρίσκονται στους κυρίως θαλάμους των μακεδονικών τάφων. Οι ταφές στους προθαλάμους των τάφων (προκειμένου για τους διθάλαμους) αποτελούν φαινόμενο εξαιρετικά σπάνιο που σχετίζεται με μεταγενέστερη κατά κανόνα χρήση των μνημείων. Από το σύνολο των τάφων που εξετάσαμε τέτοιες ταφές συναντήσαμε σε δύο μόνον περιπτώσεις: στους προθαλάμους των τάφων Αμφίπολης I και Βεργίνας III⁵⁶⁷.

Αν συνοψίσουμε τώρα τα στοιχεία για τη συγκεκριμένη θέση των νεκρικών κατασκευών και τα δούμε σε σχέση με τους τάφους που τις εμπεριέχουν, φθάνουμε στα παρακάτω συμπεράσματα: νεκρικές κλίνες ή ανάλογες κατασκευές συναντώνται αδιακρίτως και με την ίδια συχνότητα στους θαλάμους τόσο των μονοθάλαμων, όσο και των διθάλαμων μακεδονικών τάφων. Έτσι, συμπεριλαμβανομένων και των ξύλινων κλινών του Καταλόγου προκύπτει ότι τέτοιες κατασκευές υπήρχαν σε δεκαέξι συνολικά μονοθάλαμους και σε δεκαέξι διθάλαμους τάφους⁵⁶⁸. Το γεγονός της ισαριθμίας των μονοθάλαμων και των διθάλαμων τάφων με κλίνες είναι βέβαια συμπτωματικό αλλά και πολύ ενδεικτικό και φανερώνει ότι ο αριθμός των θαλάμων ενός τάφου με κανέναν τρόπο δεν σχετίζεται με την παρουσία ή τον αριθμό των νεκρικών κατασκευών που αυτός περιέχει.

Συνεχίζοντας με τον ίδιο τρόπο, διαπιστώνουμε ότι το 1/3 περίπου των τάφων και πιο συγκεκριμένα οι δεκατρείς από αυτούς διαθέτουν θαλάμους με τετράπλευρη κάτοψη πλάτους 3 μ., με μικρές μόνον — σε ελάχιστες περιπτώσεις — αποκλίσεις⁵⁶⁹. Το φαινόμενο είναι χαρακτηριστικό και επισημάνθηκε ήδη από την παλαιότερη έρευνα⁵⁷⁰, σε σχέση όμως — τις περισσότερες φορές — με τη θεωρία περί «τρικλίνων οίκων» και περί «αιθουσών συμποσίων» ή «ανδρώνων», που υποτίθεται ότι αντιγράφουν σε αυτές τις περιπτώσεις οι θάλαμοι των μακεδονικών τάφων. Και τούτο, επειδή οι θάλαμοι με διαστάσεις 3 x 3 μ. θεωρήθηκε ότι χτίστηκαν σε αυτά τα μέτρα, για να δεχθούν τρεις σε πειόσχημη διάταξη κλίνες κατά το παράδειγμα των «τρικλίνων οίκων»⁵⁷¹.

567. Βλ. υποσημ. 427.

568. Μονοθάλαμοι, με τέτοιες κατασκευές, είναι οι τάφοι Θεσσαλονίκης I, II, III και V, Ποτίδαιας, Δίου II, III και IV, Πέλλας, Αμφίπολης II, Βεργίνας VII, Λευκαδίων VI, Πύδνας II-III, Τερπνής Νιγρίτας και Τούμπας Παιονίας. Διθάλαμοι είναι όλοι οι άλλοι τάφοι που εξετάσαμε. Δεν συμπεριλάβουμε εδώ τις κλίνες Νέων Κερδυλλίων, Μεσολακκιάς Σερρών και Μονής Παντελεήμονος, επειδή δεν υπάρχουν στοιχεία για τους τάφους που τις περιείχαν.

569. Πρόκειται για τους θαλάμους των τάφων Αμφίπολης I-II και IV, Βεργίνας V, Ποτίδαιας II, Αγίου Αθανασίου I, Σταυρούπολης, Θεσσαλονίκης II και V, Λευκαδίων VI, Τερπνής Νιγρίτας, Αγίας Παρασκευής και Τούμπας Παιονίας.

570. Παντερμαλής 1972, 173-175, με σχετική βιβλιογραφία. Ακόμη Gossel, 31 κ.ε.

571. Πρώτοι υπέρμαχοι αυτής της θεωρίας ήταν οι Heuzey - Daumet, Mission, 249, 260, 263 και 265, τους

Η παραπάνω θεωρία αντιμετωπίστηκε με σκεπτικισμό από τους νεότερους ερευνητές, οι οποίοι στην καλύτερη περίπτωση μίλησαν για κάποιο «συμφυρμό της νεκρικής κλίνης προθέσεως και εκφοράς, από τη μια πλευρά, με την κλίνη του συμποσίου, από την άλλη»⁵⁷². Θέση δική μας, η οποία στηρίζεται στα δεδομένα που μας προσφέρει σήμερα ο σημαντικά αυξημένος αριθμός των αποκαλυφθέντων μακεδονικών τάφων, είναι ότι η παραπάνω θεωρία δεν ευσταθεί. Για να υποστηρίξουμε τη θέση μας αυτή, παραθέτουμε τις εξής παρατηρήσεις:

α) Περιγράφοντας τις κλίνες του τάφου της Αμφίπολης Ι διαπιστώσαμε σεβασμό στον ήδη διευθετημένο (με δύο κλίνες σε διάταξη Γ) χώρο του κυρίως νεκρικού θαλάμου⁵⁷³. Εάν πράγματι ίσχυε η θεωρία περί «τρικλίνων» στους μακεδονικούς τάφους και μάλιστα αποτελούσε, όπως υποστηρίχθηκε, τυπικό κανόνα, τότε στην περίπτωση του τάφου της Αμφίπολης η τρίτη και μεταγενέστερη ταφή στον προθάλαμο φυσικό και επιβεβλημένο θα ήταν να γίνει σε μια τρίτη κλίνη του κυρίως θαλάμου. Η κλίνη αυτή θα μπορούσε άνετα να προστεθεί σε συνέχεια των άλλων δύο σχηματίζοντας ένα Π κατά τη διάταξη των «τρικλίνων οίκων». Όμως για την τρίτη αυτή κλίνη προτιμήθηκε ο χώρος του προθαλάμου.

β) Πρόσθετη ένδειξη αποτελεί και η διαφορετική τοποθέτηση των δύο νεκρών στις δύο κλίνες του τάφου Αγίου Αθανασίου I⁵⁷⁴. Όπως σημειώσαμε εκεί, τα ακραία πόδια και των δύο κλινών του θαλάμου είναι περισσότερο υπερυψωμένα από τα αντίστοιχα στο σημείο που αυτές εφάπτονται σε ορθή γωνία. Αυτό σημαίνει ότι τα προσκεφάλαια των νεκρών ήταν στα δύο διαμετρικά αντίθετα άκρα των κλινών, ενώ τα πόδια στο σημείο επαφής τους. Το φαινόμενο, όπως σωστά επισημαίνει και η Gossel⁵⁷⁵, είναι ασυνήθιστο, γιατί, αν πιστέψουμε στη θεωρία σύμφωνα με την οποία οι θάλαμοι των μακεδονικών τάφων αντιγράφουν τις αίθουσες των συμποσίων, τότε θα έπρεπε ο νεκρός του πίσω τοίχου να βρίσκεται τοποθετημένος με το κεφάλι προς το άκρο δεξιό της κλίνης, ενώ αυτός του αριστερού πλευρικού τοίχου με το κεφάλι στο σημείο συμβολής των δύο κλινών⁵⁷⁶. Από το παράδειγμα, λοιπόν, του τάφου Αγίου Αθανασίου ενισχύεται η άποψή μας ότι δεν πρέπει να αναζητούμε αναλογίες ανάμεσα στα τρίκλινα και στους θαλάμους των μακεδονικών τάφων.

γ) Τα πιο σημαντικά όμως επιχειρήματα που αντικρούουν την θεωρία συνάγονται από τη μελέτη των δεκατριών τετράγωνης κάτοψης ταφικών θαλάμων και πλευράς 3 μ., που προαναφέραμε. Χαρακτηριστικό από την άποψη αυτή είναι ότι μόνον τρεις μονοθάλαμοι τάφοι διαθέτουν

οποίους ακολούθησαν και άλλοι, όπως ο Vollmoeller, Kammergräber, 6, ο οποίος μάλιστα υιοθετεί και τον όρο «ήλαττωμένον Triclinium», για τους θαλάμους με δύο κλίνες σε διάταξη Γ. Από τη νεότερη βιβλιογραφία βλ. ακόμη Kurtz - Boardman, 277 και Gossel, 62-63, η οποία συσχετίζει και τη διονυσιακή διακόσμηση ορισμένων ταφικών κλινών με τα συμπόσια στους ανδρώνες. Παράδοξο πάντως είναι το γεγονός ότι οι παραπάνω μελετητές χρησιμοποιούν τους όρους τρίκλινον και τρικλίνιον ως ταυτόσημους, ενώ, όπως έδειξε η παλαιότερη ήδη έρευνα, υπάρχει ουσιαστική διαφορά μεταξύ τους (βλ. Studniczka, Symposium, 35 και ιδίως 133-141, όπου και σημαντική σχετική βιβλιογραφία). Για το ίδιο θέμα βλ. και Ph. Gauthier, Études sur des inscriptions d'Amorgos, BCH 101 (1980), 214 κ.ε.

572. Παντερομαλής 1972, 174.

573. Βλ. σ. 88.

574. Βλ. σ. 116-117.

575. Gossel, 84, αριθ. 13.

576. Αυτή τη διάταξη απαιτούσε στις αίθουσες συμποσίων (τρίκλινα, ανδρώνες) η συνήθεια των αρχαίων Ελλήνων να γευματίζουν ξαπλωμένοι σε κλίνες, στηριγμένοι στον αριστερό τους αγκώνα, για να έχουν ελεύθερο το δεξί χέρι (Βλ. ενδεικτικά Napoli, Tuffatore, εικ. 1-2).

τρεις σε διάταξη Π κλίνες⁵⁷⁷, ενώ από τους υπόλοιπους δέκα τάφους οι τέσσερις περιέχουν από μία μόνον τέτοια κατασκευή⁵⁷⁸ και οι άλλοι έξι από δύο κλίνες σε διάταξη Γ⁵⁷⁹. Τα στοιχεία αυτά είναι εύγλωττα και τεκμηριώνουν, όπως πιστεύουμε, τη θέση μας κατά της παραπάνω θεωρίας της παλαιότερης έρευνας. Το μόνο που έχουμε να προσθέσουμε είναι ότι οι διαστάσεις 3 x 3 μ. των θαλάμων πολλών μακεδονικών τάφων επιλέχθηκαν ως οι πιο ιδανικές για λόγους συμμετρίας ή για λόγους στατικούς και καθαρά πρακτικούς, οι οποίοι σχετίζονται με την καλύτερη εξυπηρέτηση των ταφικών αναγκών. Γιατί, όπως σωστά παρατηρεί ο Παντερμαλής, το μήκος των νεκρικών κλινών, που συνήθως είναι γύρω στα 2 μ., επιβάλλει από μόνο του τις διαστάσεις αυτές των τετράγωνης κάτοψης θαλάμων, προκειμένου για τάφους που περιέχουν δύο ή τρεις κλίνες σε διάταξη Γ ή Π, αντίστοιχα⁵⁸⁰.

Ένα άλλο σημείο που αξίζει να διερευνήσουμε είναι η συχνότητα με την οποία εμφανίζονται στους θαλάμους των μακεδονικών τάφων μία, δύο, τρεις ή και οι τέσσερις ακόμη κλίνες ή οι ανάλογες κλινόμορφες κατασκευές. Σημαντικό από την άποψη αυτή είναι ότι συντριπτικά περισσότεροι παρουσιάζονται οι τάφοι με μία μόνον τέτοια κατασκευή, ακολουθούν εκείνοι με δύο (συνήθως σε διάταξη Γ μεταξύ τους), ενώ οι τάφοι με περισσότερες από δύο νεκρικές κατασκευές είναι σχετικά λίγοι. Πιο συγκεκριμένα, από μία μόνον τέτοια κατασκευή διαθέτουν οι θάλαμοι είκοσι συνολικά τάφων, από τους οποίους μάλιστα οι δέκα είναι μονοθάλαμοι και οι άλλοι δέκα διθάλαμοι⁵⁸¹. Οι τάφοι με δύο κλίνες είναι περίπου οι μισοί σε σχέση με τους προηγούμενους, συνολικά δηλαδή εννέα, και από αυτούς πάλι οι τρεις είναι μονοθάλαμοι και οι υπόλοιποι έξι διθάλαμοι⁵⁸². Από τρεις, τέλος, λίθινες νεκρικές κατασκευές διαθέτουν μόνον τρεις τάφοι⁵⁸³, ενώ ένας και μοναδικός τάφος, αυτός δηλαδή της Πύδνας ΙΙΙ, περιέχει τέσσερις τέτοιες κατασκευές. Πρέπει εδώ να επισημάνουμε ότι και οι τέσσερις τελευταίοι τάφοι είναι μονοθάλαμοι και σχετικά όψιμοι στην κατασκευή.

Το συμπέρασμα που σε γενικές γραμμές προκύπτει από τις τελευταίες αυτές παρατηρήσεις είναι ότι οι αρχαιότεροι, μνημειακότεροι και πλουσιότεροι τάφοι εμφανίζονται να έχουν στο θάλαμό τους μικρότερο αριθμό κλινών (συνήθως μία και σπανιότερα δύο), ενώ αντίθετα οι μεταγενέστεροι, οι μικρότεροι και φτωχότεροι τάφοι διαθέτουν συνήθως μεγαλύτερο αριθμό τέτοιων κατασκευών. Η περίεργη φαινομενικά αυτή κατάσταση εξηγείται, όπως θα δούμε και παρακάτω, κυρίως από τη διαφορετική οικονομική άνθηση των δύο αντίστοιχων μακεδονικών εποχών. Ανάλογα είναι και τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουμε πιο κάτω και αφορούν τη συχνότητα και το είδος των μακεδονικών τάφων κατά πεντηκονταετίες, από το β' μισό του 4ου μέχρι και το α' μισό του 2ου αι. π.Χ., στο διάστημα δηλαδή κατά το οποίο χρονολογούνται όλοι οι γνωστοί μακεδονικοί τάφοι. Έτσι, σύμφωνα με τα στοιχεία του Καταλόγου και με βάση τη χρονολόγησή τους καταλήγουμε στα εξής συμπεράσματα:

577. Πρόκειται για τους τάφους Θεσσαλονίκης ΙΙ, V και Τερπνής Νιγρίτας.

578. Είναι οι τάφοι Βεργίνας V, Λευκαδίων VI, Αγίας Παρασκευής και Τούμπας Παιονίας.

579. Τάφοι Αμφίπολης Ι, ΙΙ και ΙV, Αγίου Αθανασίου Ι, Ποτίδαιας ΙΙ και Σταυρούπολης.

580. Παντερμαλής 1972, 174-175.

581. Πρόκειται για τους τάφους Αγγίστας Σερρών, Βεργίνας Ι, ΙΙΙ, ΙV, V και VII, Θεσσαλονίκης ΙΙΙ, Νέων Κερδυλλίων Ι, Πέλλας, Λευκαδίων Ι, ΙV Δίου Ι-ΙV και VII, Λαγκαδά Ι, Αγίας Παρασκευής, Πύδνας ΙΙ και Τούμπας Παιονίας.

582. Είναι οι τάφοι Αμφίπολης Ι, ΙΙ και ΙV, Θεσσαλονίκης Ι, Ποτίδαιας ΙΙ, Πύδνας Ι, Αγίου Αθανασίου Ι, Παλατίτσας και Σταυρούπολης.

583. Τάφοι Θεσσαλονίκης ΙΙ, V και Τερπνής Νιγρίτας.

Ο μεγαλύτερος αριθμός τάφων με κλίνες τοποθετείται χρονικά στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. Πρόκειται για δεκατέσσερις συνολικά τάφους από τους οποίους οι περισσότεροι είναι διθάλαμοι και μνημειακοί⁵⁸⁴. Βρισκόμαστε στην περίοδο της μεγάλης μακεδονικής ακμής και έτσι εξηγείται ο αριθμός και η πολυτέλεια των τάφων. Από εδώ και πέρα η καμπύλη παρουσιάζεται φθίνουσα ως προς όλα αυτά τα χαρακτηριστικά (αριθμός, μέγεθος, πολυτέλεια κτλ.) των τάφων, εκτός μόνον ως προς τον αριθμό των κλινών και των κλινοειδών γενικά κατασκευών τους, ο οποίος εμφανίζεται αντιστρόφως ανάλογος για λόγους όμως και πάλι οικονομικούς. Έτσι, στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ. χρονολογούνται δέκα συνολικά τάφοι από τους οποίους οι πέντε είναι μονοθάλαμοι και οι άλλοι πέντε διθάλαμοι⁵⁸⁵, ενώ στο β' μισό του ίδιου αιώνα χρονολογούνται εννέα μακεδονικοί τάφοι από τους οποίους πάλι οι δύο μόνον είναι διθάλαμοι και οι υπόλοιποι επτά μονοθάλαμοι⁵⁸⁶. Σημαντικό στοιχείο εδώ είναι και η χαρακτηριστικά σταδιακή μείωση του αριθμού των μεγάλων διθάλαμων τάφων και η αντίστοιχη αύξηση των μικρών μονοθάλαμων. Τέλος, στο α' μισό του 2ου αι. π.Χ. χρονολογήσαμε δύο μόνον συγγενικούς τοπικά τάφους, αυτούς της Αγγίστας Σερρών και της Σταυρούπολης Ξάνθης, οι οποίοι όμως είναι παραδόξως μεγάλοι διθάλαμοι, πλούσιοι και επιμελημένης κατασκευής, έτσι, που να ανακαλούν στη μνήμη τους πρώτους μνημειακούς τάφους του είδους. Το γεγονός αυτό, αν δεν σχετίζεται με κάποιες τοπικές ιδιαιτερότητες της σχετικά απομακρυσμένης αυτής ανατολικής περιοχής, έχει οπωσδήποτε να κάνει με τον πλούτο περιορισμένου αριθμού τοπικών αρχόντων οι οποίοι μέσα στο γενικό κλίμα δυσπραγίας που υπήρχε θέλησαν ίσως να κάνουν επίδειξη της δύναμής τους. Διότι, όπως αποδεικνύει καθημερινά η ανασκαφική έρευνα, στους δύσκολους αυτούς καιρούς οι Μακεδόνες εγκατέλειψαν τους μεγάλους και πολυδάπανους μακεδονικούς τάφους και επέστρεψαν σε απλούστερες και συνεπώς οικονομικότερες μορφές ταφικών μνημείων.

Εδώ κρίνουμε ότι έχουν θέση και λίγα λόγια για τη διάκριση των μακεδονικών τάφων σε δύο μεγάλες κατηγορίες στην οποία προέβη η Gossel στην ειδική γι' αυτά τα μνημεία μελέτη της. Σύμφωνα με τη διάκριση αυτήν (στην οποία ενσωματώνουμε και την κατηγορία των τάφων με διαστάσεις θαλάμων 3 x 3 μ.)⁵⁸⁷ έχουμε: α) Τους τάφους-ηρώα που χτίστηκαν για έναν σημαντικό νεκρό και οι οποίοι μετά τη μοναδική ταφή που δέχθηκαν καλύφθηκαν για πάντα με χωμάτινο τύμβο⁵⁸⁸. Στην ίδια κατηγορία συγκαταλέγονται και ορισμένοι τάφοι που κατά τα φαινόμενα δέχθηκαν ταφές ανδρογύνων⁵⁸⁹. β) Τους οικογενειακούς μακεδονικούς τάφους οι οποίοι δέχθηκαν διαδοχικά περισσότερες της μιας ταφές⁵⁹⁰.

584. Είναι οι τάφοι Βεργίνας III και IV, Δίου I και IV, Αμφίπολης IV, Ποτίδαιας II, Νέων Κερδυλλίων I, Παλατίτσας, Λαγκαδά I, Αγίας Παρασκευής, Πύδνας II, Τούμπας Παιονίας και αυτοί που περιείχαν τις κλίνες Μεσολακκιάς Σερρών και Μονής Παντελεήμονος του Αγίου Όρους.

585. Πρόκειται για τους τάφους Αμφίπολης I, Πύδνας I και III, Πέλλας, Λευκαδίων I και VII, Θεσσαλονίκης II και V, Βεργίνας I και Τερπνής Νιγρίτας.

586. Τάφοι Βεργίνας V και VII, Αγίου Αθανασίου I, Δίου II και III, Θεσσαλονίκης I και III, Αμφίπολης II και Λευκαδίων VI.

587. Gossel, 31.

588. Τέτοιοι είναι, για παράδειγμα, οι τάφοι Αγγίστας Σερρών, Φράγματος Αλιάκμονος, Αγίας Παρασκευής κτλ. Βλ. σχετικά και Gossel, 33-35 (Heroon-Gräber).

589. Εδώ έχουν θέση οι τάφοι Βεργίνας I και III, Δίου I, Παλατίτσας, Ποτίδαιας II, Πύδνας I και Σταυρούπολης Ξάνθης.

590. Τέτοιοι είναι π.χ. οι τάφοι Θεσσαλονίκης II και V, Πύδνας III, Τερπνής Νιγρίτας κ.ά. Βλ. και Gossel, 31-32 (Oikos-Gräber).

Μετά την γενική αυτή διάκριση μπορούν να γίνουν μερικές παρατηρήσεις για τους μακεδονικούς τάφους, οι οποίες δεν έχουν βέβαια απόλυτη και καθολική ισχύ:

1. Είναι λογικό να περιμένουμε δρόμο μόνο μπροστά στους τάφους που δέχθηκαν περισσότερες από μία ταφές, αν και σε σπάνιες περιπτώσεις υπάρχει τέτοιος και σε τάφους της α' κατηγορίας (τάφοι-ηρώα)⁵⁹¹.

2. Οι τάφοι που ήταν προορισμένοι για ένα μόνο νεκρό ή για ένα ζευγάρι νεκρών είναι οι μνημειακότεροι και οι πολυτελέστεροι⁵⁹². Το γεγονός σχετίζεται βέβαια με την ιδιότητα και την οικονομική κατάσταση των ενταφιαζομένων, συνδέεται όμως εύκολα και με την εποχή της μεγάλης μακεδονικής ακμής, δεδομένου ότι αυτοί οι τάφοι είναι συνήθως και οι αρχαιότεροι. Αντίθετα, στους μεταγενέστερους τάφους, που συνήθως έχουν μικρούς θαλάμους, παρατηρείται λόγω οικονομικών προφανώς δυσχερειών το φαινόμενο της οικονομίας του χώρου με τρεις, τέσσερις αλλά και με περισσότερες ταφές⁵⁹³.

3. Στην περίοδο της μεγάλης οικονομικής ακμής η ίδια οικογένεια έχτιζε περισσότερους από έναν τάφους της α' κατηγορίας, οι οποίοι όμως αποτελούσαν ένα σύνολο συχνά κάτω από τον ίδιο τύμβο⁵⁹⁴. Κατ' αναλογία προκύπτει ότι οι μεταγενέστεροι και λιγότερο δαπανηροί οικογενειακοί τάφοι της β' κατηγορίας ήταν μεμονωμένοι⁵⁹⁵.

Οι περισσότεροι από τους μισούς τάφους που εξετάσαμε (οι είκοσι σε σύνολο τριανταπέντε) διαθέτουν από μία μόνον κλίνη ή ανάλογη κατασκευή⁵⁹⁶. Κύριο χαρακτηριστικό σε αυτές τις περιπτώσεις αποτελεί η θέση των μεμονωμένων κλινών κατά μήκος του πίσω τοίχου του νεκρικού θαλάμου. Στη συντριπτική τους πλειονότητα οι κατασκευές αυτές βρίσκονται στο πλέον εμφανές σημείο των θαλάμων, το οποίο είναι αναμφισβήτητο ο τοίχος του βάθους. Ειδικότερα, στις περισσότερες περιπτώσεις οι κλινόμορφες κατασκευές είναι τοποθετημένες στο μέσον ή περίπου στο μέσον αυτού του τοίχου, ώστε να αφήνουν στα αριστερά και στα δεξιά τους, αντίστοιχα, αρκετά μεγάλους ορθογώνιους ακάλυπτους χώρους. Υπάρχουν ωστόσο και λίγες περιπτώσεις τάφων όπου οι κλίνες βρίσκονται τοποθετημένες στον απέναντι από την είσοδο τοίχο, όμως είναι «τραβηγμένες» στην πίσω αριστερή γωνία του θαλάμου. Από το σύνολο των τάφων με μία μοναδική κλίνη τούτο συναντάται μόνον στους θαλάμους των τάφων Βεργίνας V και Θεσσαλονίκης III. Σημειώνουμε ακόμη ότι σε τρεις μόνον περιπτώσεις, συγκεκριμένα στους τάφους Δίου II, Λαγκαδά I και Πύδνας II, οι κλινοειδείς κατασκευές καταλαμβάνουν ολόκληρο τον πίσω τοίχο έχοντας έτσι μήκος ίσο με το πλάτος των θαλάμων. Εξάιρεση στον παραπάνω κανόνα, σύμφωνα με τον οποίο, όταν στον θάλαμο του τάφου υπάρχει μία μόνον κλίνη, αυτή βρίσκεται κατά μήκος του πίσω τοίχου, αποτελούν δύο μόνο μικροί μονοθάλαμοι τάφοι, στους οποίους οι νεκρικές κατασκευές ήταν τοποθετημένες κατά μήκος του δεξιού πλευρικού τοίχου. Πρόκειται για τους τάφους Δίου III και Βεργίνας VII.

Ανάλογος με τον παραπάνω είναι και ο κανόνας που διέπει τη θέση και τη διάταξη των κλι-

591. Βλ., για παράδειγμα, τον τάφο Αγίας Παρασκευής, που έχει μεγάλο χτιστό δρόμο, Κ. Σισμανίδης, Ανασκαφή ταφικού τύμβου στην Αγία Παρασκευή Θεσσαλονίκης, ΑΕ 1986, 89-91, εικ. 23.

592. Βλ. υποσημ. 588-589.

593. Βλ. υποσημ. 590.

594. Όπως είναι οι βασιλικοί τάφοι της Βεργίνας, εκείνοι του τύμβου Μπέλλα στην ίδια περιοχή, οι τάφοι Μεσημερίου Θεσσαλονίκης κ.ά.

595. Βλ. υποσημ. 590.

596. Συμπεριλαμβάνουμε εδώ και τους τάφους με ξύλινες κλίνες του Καταλόγου μας, καθώς και εκείνους με λίθινες συμπαγείς βάσεις (βλ. και υποσημ. 562-563).

νών σε εκείνους τους τάφους στο θάλαμό των οποίων βρίσκονται δύο τέτοιες κατασκευές. Από το σύνολο λοιπόν των εννέα, όπως είδαμε, τάφων του Καταλόγου με δύο κλίνες, στους οκτώ διαπιστώσαμε ορθογώνια σε σχήμα Γ διάταξη των κλινών και μόνον στην περίπτωση του τάφου της Παλατίτσας οι δύο κλίνες του θαλάμου ήταν τοποθετημένες αντικριστά και συμμετρικά κατά μήκος των πλευρικών τοίχων. Στις περιπτώσεις που οι δύο κλίνες εφάπτονται μεταξύ τους σε ορθή γωνία αυτονόητο είναι ότι η μία από αυτές βρίσκεται πάντοτε στον πίσω τοίχο του θαλάμου, ενώ η θέση της δεύτερης μπορεί να είναι είτε στον αριστερό είτε στο δεξιό πλευρικό τοίχο. Έτσι, στους πέντε από τους οκτώ παραπάνω τάφους, δηλαδή τους τάφους Αμφίπολης I, II, και IV, Ποτίδαιας και Σταυρούπολης, η δεύτερη κλίνη βρίσκεται κατά μήκος του δεξιού τοίχου του θαλάμου, ενώ στους υπόλοιπους τρεις, Αγίου Αθανασίου I, Θεσσαλονίκης I και Πύδνας I, αυτή καταλαμβάνει τον αντίστοιχο αριστερό πλευρικό τοίχο.

Τέλος, στις τρεις περιπτώσεις των τάφων Θεσσαλονίκης II και V και Τερπνής Νιγρίτας, που περιέχουν ο καθένας τρεις σαρκοφάγους, αυτές βρίσκονται κατά μήκος των τριών τοίχων του μοναδικού θαλάμου με πειόσχημη διάταξη. Ανάλογη παρουσιάζεται η διάταξη και στο θάλαμο του μοναδικού, όπως είδαμε, τάφου της Πύδνας III με τις τέσσερις συνολικά κλινόμορφες κατασκευές του.

Ανεξάρτητα πάντως από τον αριθμό και τη διάταξη των κλινών και των ανάλογων κατασκευών όλες τους εφάπτονται στους εσωτερικούς τοίχους των θαλάμων. Από τον κανόνα αυτό εξαιρούνται μόνον οι ξύλινες κλίνες και οι λίθινες παραλληλεπίπεδες βάσεις που βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τον πίσω συνήθως τοίχο των θαλάμων. Έτσι, και για να γίνουμε πιο σαφείς, στις περιπτώσεις εκείνες των τάφων όπου βεβαιωμένα υπήρχαν ξύλινες κανονικές κλίνες (π.χ. Βεργίνας III και IV), αυτές είχαν τοποθετηθεί σε αρκετή απόσταση από τον πίσω τοίχο των θαλάμων. Τούτο φαίνεται λογικό και εξηγείται ικανοποιητικά από τη μέριμνα για αποφυγή της υγρασίας των τοίχων, που ασφαλώς θα έβλαπτε γρήγορα τον ευπαθή ξύλινο σκελετό των κλινών. Όσον αφορά τώρα τις λίθινες συμπαγείς παραλληλεπίπεδες βάσεις, που επίσης βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τους τοίχους των θαλάμων (π.χ. τάφοι Αγίας Παρασκευής, Βεργίνας I και Τούμπας Παιονίας), το κενό αυτό εξυπηρετούσε, όπως προαναφέραμε, κάποιο συγκεκριμένο λόγο· να δεχθεί π.χ. τα πίσω πόδια των ξύλινων κλινών που, όπως υποστηρίξαμε, προσαρμόζονταν πάνω σε αυτές τις βάσεις.

Ένα πρόβλημα που έχει θέσει η παλαιότερη έρευνα⁵⁹⁷ και το οποίο αφορά κυρίως τους τετράγωνους πλευράς 3 μ. θαλάμους των μακεδονικών τάφων με δύο κλίνες σε διάταξη Γ, είναι η σκοπιμότητα του ορθογώνιου ακάλυπτου χώρου (πλευράς 1 μ. περίπου) που έμενε ανάμεσα στο στενό ορατό άκρο της μιας κλίνης και τον τοίχο της πρόσοψης αμέσως αριστερά ή δεξιά από την είσοδο των τάφων (π.χ. τάφοι Αμφίπολης I, II και IV, Ποτίδαιας και Σταυρούπολης Ξάνθης). Σε αυτές τις περιπτώσεις, δεδομένου ότι το μήκος των κλινών είναι συνήθως γύρω στα 2 μ., θα αρκούσε ένας θάλαμος διαστάσεων 2 x 3 μ., για να δεχθεί τις δύο κλίνες⁵⁹⁸. Όμως, όπως ήδη σημειώσαμε, η ομάδα των τάφων με θαλάμους πλευράς 3 μ. είναι μεγάλη και αξιοπρόσεκτη και, αν αγνοήσουμε την υπόθεση ότι οι διαστάσεις τους αυτές υιοθετήθηκαν για λόγους αρμονίας και συμμετρίας, τότε πρέπει να δεχθούμε ότι ο ελεύθερος χώρος του 1 τ.μ. περίπου που απέμενε στο

597. Παντερμαλής 1972, 175.

598. Έτσι συμβαίνει στον τάφο Θεσσαλονίκης I, του οποίου, όπως είδαμε, οι εσωτερικές διαστάσεις είναι 2,25 x 3,24 μ., τόσες δηλαδή, ώστε να χωρούν ακριβώς τις δύο σε διάταξη Γ νεκρικές κλίνες. Το ίδιο παρατηρείται και στον τάφο του Ηρώου της Καλυδώνος, που έχει διαστάσεις 1,90 x 2,92 μ. Βλ. Παντερμαλής 1972, 174, σημ. 5.

άκρο της μιας κλίνης εξυπηρετούσε κάποια πρακτική, προφανώς ταφική ανάγκη. Υποστηρίχθηκε ότι ο χώρος αυτός προοριζόταν για την τοποθέτηση «ενός θρόνου, μιας κίστης, ή κάτι παρόμοιου, όπως στον τάφο της Ερέτριας ή του Αγίου Αθανασίου Ι»⁵⁹⁹. Δεν έχουμε επαρκή στοιχεία για να δεχθούμε αυτήν την υπόθεση, η οποία όμως φαίνεται πιθανή. Ελάχιστα επίσης είναι και τα δεδομένα που διαθέτουμε, για να τεκμηριώσουμε μίαν άλλη υπόθεση που κατά τη γνώμη μας συγκεντρώνει μεγαλύτερες πιθανότητες. Δεν αποκλείεται δηλαδή στη θέση αυτή να τοποθετούσαν μια ξύλινη τράπεζα με προσφορές προς τους νεκρούς ή ακόμη και για σπονδές⁶⁰⁰. Αν δεχθούμε την άποψη αυτή, τίθεται το ερώτημα πότε ελάμβαναν χώρα οι προσφορές ή οι σπονδές. Λογικό είναι να δεχθούμε ότι τελούνταν κατά την πρώτη αλλά και σε κάθε νέα χρήση των τάφων, κατά την ταφή δηλαδή του πρώτου νεκρού αλλά και όταν οι τάφοι ξαναανοίγονταν, για να δεχθούν (στις περιπτώσεις των θαλάμων με δύο κλίνες) το δεύτερο νεκρό. Την ύπαρξη ανάλογων ξύλινων τελετουργικών τραπεζών σε διάφορα σημεία των θαλάμων μπορούμε να υποθέσουμε και για τους τάφους με μία ή και με τρεις ακόμη νεκρικές κατασκευές⁶⁰¹.

ΥΛΙΚΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ, ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΟΡΦΕΣ ΚΛΙΝΩΝ

Από την άποψη του υλικού κατασκευής τους διακρίναμε τις νεκρικές κλίνες των μακεδονικών τάφων σε δύο μεγάλες κατηγορίες, τις ξύλινες και τις λίθινες. Οι δεύτερες αντιγράφουν συνήθως τη μορφή των πρώτων στον πωρόλιθο ή στο μάρμαρο. Όσον αφορά την πρώτη κατηγορία, παρατηρούμε ότι η συχνότητα των ξύλινων κλινών στους θαλάμους των μακεδονικών τάφων θα ήταν αναμφίβολα πολύ μεγαλύτερη από όσο μπορούμε να κρίνουμε με τα λίγα στοιχεία (διακοσμητικά στο σύνολό τους) που έχουν απομείνει σε ορισμένους τάφους. Ακόμη, όπως και στα προηγούμενα υποστηρίξαμε, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι στους θαλάμους εκείνους των μακεδονικών τάφων στους οποίους δεν υπήρχαν ανάλογα λίθινα ταφικά έπιπλα και όπου δεν βρέθηκαν ή δεν αναφέρεται ότι βρέθηκαν υπολείμματα ξύλινων κλινών, είναι πολύ πιθανό να υπήρχαν τέτοιες ξύλινες κλίνες, που ο χρόνος όμως τις εξαφάνισε.

Για τη μεγαλύτερη και πιο γνωστή κατηγορία των λίθινων κλινών και των ανάλογων με αυτές ταφικών κατασκευών εύκολα διαπιστώνεται, σύμφωνα με τον Κατάλογο, ότι οι περισσότερες από αυτές ήταν πώρινες και επιχρισμένες στις ορατές τους επιφάνειες με λευκό κονίαμα. Τούτο ισχύει τόσο για τις κλίνες κανονικής μορφής, όσο και για τις σαρκοφάγους αλλά και για τις συμπαγείς παραλληλεπίπεδες βάσεις⁶⁰². Αρκετές εξάλλου παρουσιάζονται και οι περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες έχει χρησιμοποιηθεί για τις κλίνες το λευκό μάρμαρο, που ήταν οπωσδή-

599. Παντερμαλής 1972, 175.

600. Τέτοιες, αλλά λίθινες χτιστές, τράπεζες υπάρχουν στους τάφους Θεσσαλονίκης III και Βεργίνας V (βλ. αντίστοιχα Σισμανίδης, Θεσσαλονίκη I, 48, εικ. 5, πίν. 10 και Δρούγου, Εγνατία 1, 349, εικ. 2), ενώ ανάλογη είναι και εκείνη του τάφου των Φιλίππων (βλ. Δ. Λαζαρίδης, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά. 373, Πίν. 430 α-β).

601. Πρβλ. την πληροφορία του Αρριανού, Αλεξάνδρου Ανάβασις VI 29,6, σύμφωνα με την οποία στον τάφο του Κύρου και δίπλα στη βαρύτερη κλίνη του... *καὶ τράπεζα ἔκειτο*. Προσθέτουμε εδώ ότι μικρά κομμάτια ξύλου και τμήμα κεραμίδας λακωνικού τύπου με κάρβουνα επάνω της, τα οποία βρέθηκαν στον κενό χώρο αμέσως δεξιά της εισόδου του τάφου της Ποτίδαιας (βλ. παραπάνω, σ. 30-31), αποτελούν έμμεση ένδειξη για την άποψη που υποστηρίζουμε. Κατά πληροφορία επίσης του συναδέλφου Μ. Μπέσιου, ανάλογα στοιχεία βρέθηκαν και στο νέο τάφο Πύδνας III, και εδώ δεξιά της εισόδου. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, τέτοια στοιχεία βρέθηκαν και στο αυτή μας την άποψη, να υπήρχαν και σε άλλους μακεδονικούς τάφους, τα οποία όμως δεν προσέχτηκαν κατά την έρευνά τους ή δεν αναφέρθηκαν ως μη σημαντικά.

602. Μόνο σε δύο περιπτώσεις, στις νεκρικές δηλαδή κατασκευές των τάφων Τερπνής Νιγρίτας και Τούμπας Παιονίας, αναφέρεται ότι χρησιμοποιήθηκε, αντί του πωρολίθου, ασβεστόλιθος.

ποτε σπάνιο και γι' αυτό πολύτιμο υλικό στη Μακεδονία. Αν εξαιρέσουμε την ιδιόμορφη, όπως είδαμε, περίπτωση του τάφου Λαγκαδά Ι, του οποίου η μαρμάρινη νεκρική κατασκευή έχει τη μορφή σαρκοφάγου, όλες οι άλλες μαρμάρινες κατασκευές των μακεδονικών τάφων παρουσιάζουν τη μορφή κανονικών κλινών⁶⁰³. Στις περισσότερες των περιπτώσεων όπου χρησιμοποιήθηκε αντί του μαλακού πωρολίθου το σκληρό και γι' αυτό πιο δύσκολο στην επεξεργασία του μάρμαρο, πρόκειται για τάφους μνημειακούς και πλούσιους. Σε αντίθεση επίσης με τις πώρινες, στις μαρμάρινες αυτές κλίνες δεν υπάρχει επίχρισμα κονιάματος. Εξαίρεση αποτελούν μόνον οι δύο κλίνες του τάφου Πύδνας Ι. Αξίζει ακόμη να σημειώσουμε ότι στις περιπτώσεις των λίθινων γενικά κλινών με κανονική εξωτερική μορφή, όταν αυτές δεν είναι κενές εσωτερικά (π.χ. κλινόμορφες σαρκοφάγοι τάφων Βεργίνας V και Θεσσαλονίκης Ι), από επεξεργασμένες πλάκες πωρολίθου ή μαρμάρου έχουν συναρμολογηθεί μόνον τα ορατά κάθετα τοιχώματά τους, ενώ το εσωτερικό αποτελεί απλό γέμισμα με μικρές αργές πέτρες και χώμα⁶⁰⁴.

Εκτός από τις δύο μεγάλες κατηγορίες των ξύλινων και των λίθινων ταφικών κλινών υπάρχει και μία μικρότερη ομάδα τέτοιων κατασκευών που ήταν χτισμένες με υλικά ευτελέστερα: με ωμές πλίνθους. Τα σχετικά ανασκαφικά στοιχεία που διαθέτουμε γι' αυτές είναι ελάχιστα, δεν αποκλείεται όμως τέτοιες πλίνθινες κατασκευές να υπήρχαν αρχικά σε αρκετούς μακεδονικούς τάφους και να τις αφάνισε ο χρόνος ή να τις μετέτρεψε σε άμορφες και αδιάνγνωστες μάζες χώματος. Βεβαιωμένες τέτοιες συμπαγείς κλινοειδείς κατασκευές αναφέραμε ότι υπάρχουν στο νεο-αποκαλυφθέντα ασύλητο τάφο Πύδνας ΙΙΙ παράλληλα με δύο ακόμη πώρινες σαρκοφάγους. Ανάλογες πλίνθινες κατασκευές υπήρχαν και στο νέο μακεδονικό τάφο της Σπηλιάς Κοζάνης⁶⁰⁵, ενώ με το ίδιο υλικό ήταν χτισμένη, όπως σημειώσαμε, και η συμπαγής παραλληλεπίπεδη βάση στον τάφο Μεσημερίου ΙΙ⁶⁰⁶.

Αναφορικά προς τις διαστάσεις των νεκρικών κλινών εύλογη φαίνεται η γενική παρατήρηση ότι αυτές είχαν το μέγεθος πραγματικών κλινών (μήκος 2 μ. περίπου, πλάτος και ύψος γύρω στο 1 μ., αντίστοιχα). Οι διαστάσεις αυτές ισχύουν και για τις ξύλινες ταφικές κλίνες αλλά και για τις λίθινες κανονικής εξωτερικά μορφής, καθώς επίσης και για τις περισσότερες από τις λίθινες σαρκοφάγους που αναφέρονται στον Κατάλογο. Όπως είναι φυσικό, από τον κανόνα αυτόν εξαιρούνται οι λίθινες παραλληλεπίπεδες βάσεις των πέντε τάφων που είδαμε⁶⁰⁷, οι οποίες έχουν σημαντικά μειωμένες και τις τρεις διαστάσεις. Έτσι, το μήκος τους είναι λίγο μεγαλύτερο του 1,50 μ., ενώ το ύψος και το πλάτος τους αρκετά μικρότερα του 1 μ. Τη διαφοροποίηση αυτή την εξηγήσαμε με τη βάσιμη υπόθεση ότι οι συμπαγείς αυτές κατασκευές έφεραν επάνω τους κανονικών διαστάσεων ξύλινες κλίνες.

Στη συνέχεια αξίζει να σταθούμε για λίγο στις ιδιαίτερες εκείνες περιπτώσεις των λίθινων κλινών και των ανάλογων ταφικών κατασκευών οι οποίες διαφοροποιούνται ως προς όλες ή ως

603. Μαρμάρινες ήταν οι κλίνες των τάφων Δίου Ι, Ποτίδαιας ΙΙ, Πύδνας Ι, Νέων Κερδυλλίων Ι, Πέλλας, Σταυρούπολης και τα τμήματα κλινών Μεσολακκιάς Σερρών και Μονής Παντελεήμονος Αγίου Όρους.

604. Έτσι είναι χτισμένες οι κλίνες των τάφων Αγγίστας, Αμφίπολης Ι, Ποτίδαιας ΙΙ, Πύδνας Ι-ΙΙ, Θεσσαλονίκης ΙΙΙ, Παλατίτσας και Σταυρούπολης Ξάνθης.

605. Για πρώτες πληροφορίες βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Ο μακεδονικός τάφος Σπηλιάς Εορδαίας, ΑΕΜΘ 1 (1987), 23-36. Τη σχετική πληροφορία οφείλω στην ανασκαφέα.

606. Βλ. υποσημ. 525.

607. Αγίας Παρασκευής, Βεργίνας Ι, Δίου ΙΙΙ, Τούμπας Παιονίας και Πύδνας ΙΙ. Του τελευταίου αυτού τάφου η χτιστή βάση, αν και έχει μικρές τις άλλες της δύο διαστάσεις, παρουσιάζει, κατ' εξαίρεση, μήκος 2,50 μ. περίπου, και αυτό, επειδή πιάνει όλο το πλάτος του θαλάμου.

προς μία μόνον διάστασή τους από το γενικό κανόνα. Έτσι, με υπερβολικά μεγάλες και τις τρεις τους διαστάσεις εμφανίζονται τρεις συνολικά μεμονωμένες κλίνες⁶⁰⁸, ενώ σαρκοφάγους μεγαλύτερες από τις κανονικές περιείχαν οι θάλαμοι τεσσάρων τάφων⁶⁰⁹. Η μόνη λογική εξήγηση για τις λίγες και ιδιάζουσες αυτές περιπτώσεις είναι ότι το ασυνήθιστα μεγάλο τους μέγεθος οφείλεται στην επιθυμία και την επιλογή των ιδιοκτητών των τάφων, οι οποίοι θέλησαν να προσδώσουν στα ταφικά αυτά έπιπλα χαρακτήρα μνημειακό. Ξεχωριστή και μοναδική είναι η περίπτωση της μαρμάρινης κλίνης του τάφου Δίου Ι, η οποία, αν και έχει κανονικό μήκος και ύψος, διαφοροποιείται σημαντικά από όλες τις άλλες του είδους ως προς τη διάσταση του πλάτους, που φθάνει τα 1,80 μ. Από την άποψη αυτή χαρακτηρίζεται ως «διπλή κλίνη» προορισμένη να δεχθεί τα σώματα δύο παράλληλα τοποθετημένων νεκρών.

Υπάρχει όμως και μία άλλη αξιοπρόσεκτη λεπτομέρεια που αφορά τη διαφοροποίηση των διαστάσεων ανάμεσα στις δύο σε διάταξη Γ τοποθετημένες κλίνες του ίδιου νεκρικού θαλάμου. Τούτο σε πολλές περιπτώσεις δεν μπορούσαμε να το εξακριβώσουμε, από τα λίγα όμως στοιχεία που διαθέτουμε φαίνεται ότι η διαφορά που παρατηρείται στις διαστάσεις των κλινών του ίδιου τάφου δεν μπορεί να είναι συμπτωματική. Δεν εξετάζουμε βέβαια εδώ τους τάφους στους οποίους σε μεταγενέστερους της κατασκευής τους χρόνους έγινε προσθήκη και άλλων ταφικών επίπλων⁶¹⁰ αλλά μόνον εκείνους στους οποίους είχε προβλεφεί εξαρχής όλη η επίπλωση. Χαρακτηριστικά από την άποψη αυτή είναι τα στοιχεία που με λεπτομερείς μετρήσεις προέκυψαν σε δύο κυρίως τάφους: Ποτίδαιας ΙΙ και Θεσσαλονίκης Ι. Και στις δύο περιπτώσεις η κλίνη του πίσω τοίχου του θαλάμου παρουσιάζει διαστάσεις σαφώς μεγαλύτερες από ό,τι η αντίστοιχη του πλευρικού τοίχου του ίδιου θαλάμου⁶¹¹. Δεν καταλαβαίνουμε το λόγο για τον οποίο οι δύο όμοιες κατά τα άλλα και συγχρόνως κατασκευασμένες κλίνες του ίδιου τάφου παρουσιάζουν αυτές τις ανισότητες στο μέγεθός τους. Το γεγονός όμως ότι μεγαλύτερη είναι η κλίνη απέναντι από την είσοδο του θαλάμου, η οποία έτσι κατέχει την πιο εξέχουσα θέση του τάφου, μας κάνει να υποπτευόμαστε ότι κατεβλήθη προσπάθεια να προβληθεί ιδιαίτερα η κύρια ταφή, η οποία γινόταν σε αυτήν προφανώς την κλίνη και που δεν αποκλείεται να ήταν ανδρική, προκειμένου για τις περιπτώσεις ενταφιασμού ανδρογύνων. Ανάλογη μπορεί να θεωρηθεί και η περίπτωση του τάφου Πύδνας Ι. Στις δύο με διάταξη Γ κλίνες αυτού του τάφου η προβολή επιτυγχάνεται όχι με τη διαφοροποίηση του μεγέθους της πίσω κλίνης αλλά με τη σημαντική της υπερύψωση πάνω σε βάθρο, το οποίο είναι αρκετά ψηλότερο (0,20 μ. περίπου) από το αντίστοιχο κάτω από την κλίνη του αριστερού τοίχου του θαλάμου⁶¹².

Από τη γενική μορφή τους διακρίναμε τις λίθινες και ξύλινες νεκρικές κατασκευές των μακεδονικών τάφων σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: α) Τις κλίνες κανονικής εξωτερικής μορφής με πλαστική διαμόρφωση των ποδιών και των οριζόντιων ανάμεσα σε αυτά κανόνων. β) Τις κενές εσωτερικά και αδιαμόρφωτες κατά τα άλλα σαρκοφάγους και θήκες. γ) Τις μικρότερου μεγέθους (σε σχέση με τις προηγούμενες κατασκευές) συμπαγείς βάσεις.

608. Πρόκειται για τις κλίνες των τάφων Αγγίστας, Πέλλας και Νέων Κερδυλλίων.

609. Είναι οι λίθινες των τάφων Θεσσαλονίκης ΙΙ, Βεργίνας VII και Λαγκαδά Ι, καθώς και η ξύλινη που δεχθήκαμε στον τάφο του Δίου ΙV.

610. Τέτοιοι, για παράδειγμα, είναι οι τάφοι Θεσσαλονίκης V και Πύδνας ΙΙΙ.

611. Οι διαστάσεις της πίσω κλίνης στον τάφο της Ποτίδαιας είναι 2,12 x 0,95 x 1 μ., ενώ αυτής στα δεξιά της 2,03 x 0,87 x 0,97 μ. Τα αντίστοιχα μέτρα για τις κλίνες του τάφου Θεσσαλονίκης Ι είναι 2,25 x 1,25 x 1,05 της πρώτης και 2,15 x 1 x 1,05 της δεύτερης, στον αριστερό πλευρικό τοίχο.

612. Heuzey - Daumet, Mission, 248 κ.ε., πίν. 20.2.

Κλίνες της α' κατηγορίας περιείχαν δεκαοκτώ συνολικά τάφοι σύμφωνα με τον Κατάλογο⁶¹³, χωρίς να συμπεριλαμβάνουμε σε αυτές και τις ξύλινες, για τις οποίες συμπεράναμε παρόμοια μορφή. Τις κλίνες αυτής της κατηγορίας⁶¹⁴ διακρίνουμε σε δύο υποομάδες με κριτήριο την εσωτερική τους διαμόρφωση: στις συμπαγείς και στις κενές εσωτερικά. Από τους παραπάνω, λοιπόν, δεκαοκτώ τάφους που φέρουν τέτοιες κλίνες, στους δεκατρείς εκείνες είναι συμπαγείς⁶¹⁵, ενώ στους άλλους πέντε παρουσιάζουν τη μορφή της κλινόμορφης σαρκοφάγου⁶¹⁶. Σε όλες πάντως τις βεβαιωμένες περιπτώσεις οι κλίνες αυτές έχουν υπερυψωμένα ελεύθερα και τα δύο τους πόδια, είναι δηλαδή αμφικέφαλες. Χαρακτηριστικό ακόμη είναι το γεγονός ότι ανάμεσα σε αυτά υπάρχουν σε αρκετές περιπτώσεις λίθινα στρώματα και προσκεφάλαια. Σε ελάχιστες, τέλος, περιπτώσεις υπάρχουν στις κλίνες αυτού του είδους και υποπόδια. Τέτοια δουλεμένα στο λίθο διαθέτουν μόνον οι κλίνες των τάφων Αγγίστας Σεργών και Θεσσαλονίκης III, ενώ στις δύο κλίνες του τάφου της Ποτίδαιας αυτά δηλώνονται γραπτά.

Στη β' κατηγορία εντάξαμε τις απλές σαρκοφάγους και θήκες⁶¹⁷. Αν εξαιρέσουμε τις κλίνες-σαρκοφάγους, που τις συμπεριλάβαμε στην προηγούμενη κατηγορία, από τον Κατάλογο προκύπτει ότι τέτοιες κατασκευές περιείχαν εννέα συνολικά τάφοι⁶¹⁸, οι μισοί δηλαδή ακριβώς από όσους περιείχαν λίθινες κλίνες κανονικής εξωτερικά μορφής.

Τέλος, στη γ' κατηγορία, αυτή με τις συμπαγείς παραλληλεπίπεδες βάσεις (ξύλινων κλινών), ανήκουν οι περιπτώσεις των πέντε τελευταίων τάφων του Καταλόγου. Πρέπει να επισημάνουμε εδώ ότι κανένας από αυτούς τους τάφους δεν διαθέτει περισσότερες από μία τέτοιες λίθινες βάσεις.

Ανακεφαλαιώνοντας σχετικά με τη μορφή των κλινών και των κλινοειδών γενικά κατασκευών, έχουμε να παρατηρήσουμε ότι στον ίδιο θάλαμο αυτές παρουσιάζονται πάντα κατασκευασμένες ομοιόμορφα και από τα ίδια υλικά και, το πιο σημαντικό, στον ίδιο τύπο. Εξαιρέση στον κανόνα αποτελούν τρεις μόνον τάφοι: Δίου IV, Θεσσαλονίκης V και Πύδνας III. Όπως είδαμε, στους τάφους αυτούς υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις, που αφορούν στον πρώτο τη μορφή των δύο ξύλινων ταφικών επίπλων, ενώ στους άλλους δύο και τη μορφή και τα υλικά κατασκευής των νεκρικών κατασκευών. Οι εξαιρέσεις όμως αυτές ερμηνεύονται εύκολα, τουλάχιστον στην περίπτωση των δύο τελευταίων τάφων, από τη μακροχρόνια χρήση τους, που σε διαφορετικές χρονικές στιγμές επέβαλλε και διαφορετικά ταφικά έπιπλα.

ΤΑ ΕΙΔΗ ΤΩΝ ΤΑΦΩΝ ΣΤΙΣ ΚΛΙΝΕΣ. ΟΙ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΠΟΛΛΑΠΛΩΝ ΤΑΦΩΝ

Αν κρίνουμε από τις ελάχιστες σε σχέση με το σύνολο των γνωστών μακεδονικών τάφων βεβαιωμένες ταφές⁶¹⁹, στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε διεξοδικά, γίνεται σαφές ότι καθ' όλο το

613. Βλ. υποσημ. 564.

614. Με την εξέλιξη του τύπου και τη διακόσμηση αυτών των κλινών θα ασχοληθούμε ειδικότερα στην επόμενη ενότητα.

615. Συνολικά οι κλίνες αυτές είναι δέκα εννέα.

616. Ο συνολικός τους αριθμός είναι επτά.

617. Θήκες συναντήσαμε μόνον στον τάφο της Τερπνής Νιγρίτας.

618. Εδώ συμπεριλαμβάνονται οι λίθινες σαρκοφάγοι και η μοναδική ξύλινη του τάφου Δίου IV. Ο συνολικός τους αριθμός ανέρχεται σε δεκαέξι, αφού ορισμένοι τάφοι είχαν από δύο ή και τρεις σαρκοφάγους (βλ. σχετικά υποσημ. 566).

619. Είναι κυρίως η δράση των τυμβωρύχων, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, που μας στέρησε αυτές τις πληροφορίες. Σίγουρα στοιχεία για τον τρόπο και το είδος των ταφών διαθέτουμε μόνον για τους ασύλητους

διάστημα των δύο περίπου αιώνων κατά το οποίο χτίζονταν τάφοι αυτού του είδους, ήταν σε χρήση δύο είδη ταφών: ο απλός ενταφιασμός και η ταφή μετά από καύση. Εκτός πάντως από τις λίγες βεβαιωμένες περιπτώσεις ταφών στους μακεδονικούς τάφους, στοιχεία για το είδος εκείνων που δέχθηκαν οι περισσότεροι από αυτούς μπορούμε με βεβαιότητα σχεδόν να συμπεράνουμε από τη μορφή των νεκρικών τους κατασκευών. Σύμφωνα με αυτό το σκεπτικό και με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε, το μόνο είδος ταφής που μπορούμε να δεχθούμε για τις λίθινες συμπαγείς κλίνες των μακεδονικών τάφων είναι η απλή εναπόθεση του σώματος των νεκρών πάνω σε αυτές. Αυτό είναι απόλυτα εξακριβωμένο για τις κλίνες τριών τουλάχιστον τάφων: Δίου II, Ποτίδαιας και Πύδνας III (δύο συμπαγείς ταφικές κατασκευές). Με την ίδια λογική θα έπρεπε να δεχθούμε επίσης ότι σε όλες τις κενές εσωτερικά κλινοειδείς κατασκευές (δηλαδή στις κλινόμορφες και στις απλές σαρκοφάγους) οι ταφές αποτελούσαν απλούς ενταφιασμούς και έγιναν μέσα σε αυτές. Τούτο βέβαια ισχύει για τις περισσότερες περιπτώσεις (π.χ. τάφοι Βεργίνας VII, Λαγκαδά I, Τερπνής Νιγρίτας κτλ.) και με σχετική βεβαιότητα μπορούμε να υποθέσουμε το αυτό και για τις σαρκοφάγους άλλων τάφων. Στην περίπτωση όμως των σαρκοφάγων υπάρχουν και ορισμένες εξαιρέσεις που αφορούν το είδος και το σημείο όπου έγινε η ταφή. Έτσι, σημειώσαμε περιπτώσεις κατά τις οποίες της ταφής προηγήθηκε η καύση του νεκρού και η οστεοθήκη αποτέθηκε πάνω στην κάλυψη της σαρκοφάγου (π.χ. τάφος Θεσσαλονίκης I, κλινόμορφη σαρκοφάγος αριστερού τοίχου) και άλλες περισσότερο βέβαιες, κατά τις οποίες απλές εναποθέσεις νεκρών έγιναν μέσα και πάνω στις σαρκοφάγους (π.χ. τάφοι Θεσσαλονίκης II, Θεσσαλονίκης V και Πύδνας III). Μία ακόμη εξαιρετική και σπάνια, όπως φαίνεται, περίπτωση αποτελεί η παράλληλη τοποθέτηση των σωμάτων δύο νεκρών (προφανώς ενός ζεύγους) πάνω στην ίδια κλίνη. Σε αυτή την περίπτωση εντάσσεται με μεγάλη βεβαιότητα ο τάφος του Δίου I με τη «διπλή», όπως τη χαρακτηρίσαμε, κλίνη του και με αρκετές επιφυλάξεις οι τάφοι Θεσσαλονίκης III και Νέων Κερδυλλίων I, αν βέβαια χρησιμοποιήθηκε ποτέ η μεγάλη κλίνη του τελευταίου τάφου. Το ίδιο φαινόμενο βεβαιώθηκε πρόσφατα και σε δύο ακόμη τάφους: τους Πύδνας III και Θεσσαλονίκης V (για τη μία τουλάχιστον από τις σαρκοφάγους του θαλάμου τους).

Πολυπλοκότερο φαίνεται το θέμα των ταφών στις ξύλινες κλίνες, είτε αυτές ήταν «αυθύπαρκτες» στους θαλάμους των μακεδονικών τάφων είτε τοποθετημένες πάνω σε λίθινες συμπαγείς και παραλληλεπίπεδες βάσεις. Στην πρώτη περίπτωση λογικό είναι να υποθέσουμε ότι οι ταφές που γίνονταν πάνω στις κλίνες ήταν απλές αποθέσεις σωμάτων. Έχουμε όμως τις δύο βεβαιωμένες και σχετικά πρόσφατες περιπτώσεις των ασύλητων βασιλικών τάφων Βεργίνας III και IV, από τις οποίες φαίνεται ότι οι ξύλινες κλίνες των θαλάμων όχι μόνο δεν χρησιμοποιήθηκαν για αποθέσεις νεκρών αλλά ούτε για οποιοδήποτε άλλο είδος ταφής. Διότι, όπως είδαμε, στους δύο αυτούς τάφους τα προϊόντα της καύσης των νεκρών αποτέθηκαν όχι στις ξύλινες κλίνες, τις οποίες εξακριβωμένα περιείχαν, αλλά μέσα και πάνω, αντίστοιχα, σε άλλα λίθινα ταφικά έπιπλα, ενώ πάνω στις κλίνες τοποθετήθηκαν τα όπλα και τα προσωπικά αντικείμενα των νεκρών. Αποτελούσε αυτό άραγε φαινόμενο συνηθισμένο στους τάφους με ξύλινες κλίνες ή μήπως πρόκειται για ιδιόζουσα τοπική συνήθεια που σχετίζεται μάλιστα και με τις ταφές βασιλικών προσώπων; Δεν νομίζουμε ότι μπορούμε να απαντήσουμε με βεβαιότητα στο ερώτημα, πριν η ανασκαφική έρευνα μας δώσει και άλλα ανάλογα παραδείγματα. Αναφέρουμε μόνον ότι και σε τρεις άλλους τάφους του Καταλόγου, στους θαλάμους των οποίων, όπως είδαμε, επίσης υπήρχαν ξύλι-

τάφους Δίου II, Βεργίνας III-IV και Πύδνας III, ενώ από τους άλλους λίγα σχετικά στοιχεία μας παρέχουν οι τάφοι Ποτίδαιας και Θεσσαλονίκης V.

νες κατά πάσα πιθανότητα κλίνες, στους τάφους δηλαδή Δίου IV και Λευκαδίων I και VII, οι κλίνες συνυπήρχαν μαζί και με άλλα ταφικά έπιπλα (ξύλινη σαρκοφάγος στον πρώτο και λίθινες οστεοθήκες στους άλλους δύο), γεγονός που συνηγορεί υπέρ της πρώτης μάλλον περίπτωσης, της ταφής δηλαδή των νεκρών σε αυτά ακριβώς τα ταφικά έπιπλα και όχι στις ξύλινες κλίνες που υπήρχαν δίπλα τους.

Για τις ταφές, τέλος, στις λίθινες παραλληλεπίπεδες βάσεις ορισμένων τάφων δεχθήκαμε ότι γίνονταν όχι απευθείας πάνω τους αλλά στις ξύλινες κλίνες που είχαν προσαρμοσθεί πάνω στις βάσεις. Όμως και σε αυτή την περίπτωση δημιουργείται ένα πρόβλημα που σχετίζεται με το είδος των ταφών: οι ξύλινες κλίνες δέχονταν άκαιρα τα σώματα των νεκρών ή τις οστεοθήκες με τα προϊόντα της καύσης; Για τους πέντε συνολικά τάφους οι οποίοι περιείχαν στο θάλαμό τους λίθινες βάσεις ξύλινων κλινών αποδεικτικά στοιχεία έχουμε μόνον από τον τάφο της Αγίας Παρασκευής, ενώ στους άλλους είτε δεν βρέθηκαν ανάλογα στοιχεία είτε δεν αναφέρονται. Είπαμε, λοιπόν, ότι στον τάφο της Αγίας Παρασκευής και γύρω από τη λίθινη βάση του θαλάμου του περισυνελέγησαν πολλά μικρά τμήματα οστών με εμφανή τα ίχνη της φωτιάς και ακόμη αρκετά μικροεσρήματα, όπως μικρά χάλκινα και σιδερένια καρφιά, τμήματα ξύλων, ελεφαντοστέινα πλακίδια κτλ. Από αυτά συμπεραίνεται ότι: πρώτον, της ταφής του νεκρού προηγήθηκε οπωσδήποτε η καύση και δεύτερον, τα καμένα οστά φυλαγμένα κατά πάσα πιθανότητα μέσα σε ξύλινη οστεοθήκη τοποθετήθηκαν στην ξύλινη κλίνη η οποία δεχτήκαμε ότι ήταν προσαρμοσμένη πάνω ακριβώς στη λίθινη βάση του θαλάμου του. Από το βεβαιωμένο αυτό παράδειγμα του τάφου της Αγίας Παρασκευής και μολονότι, όπως προαναφέραμε, δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία για τους άλλους τάφους που περιείχαν τέτοιες λίθινες βάσεις, θεωρούμε σχεδόν βέβαιο ότι και οι ταφές που έγιναν σε αυτούς ήταν ανάλογες καύσεις⁶²⁰. Πρόσθετη ένδειξη γι' αυτή μας την άποψη αποτελεί και το μικρό μέγεθος των λίθινων συμπαγών βάσεων, οι οποίες πιστεύουμε ότι βρίσκονταν κάτω από τις ξύλινες κλίνες. Οι λόγοι δε που εξηγούν την παρουσία αυτών των βάσεων θεωρούμε ότι είναι πρακτικοί και σχετίζονται με τα μέτρα πρόνοιας τα οποία υποστηρίξαμε ότι λαμβάνονταν σε αυτές τις περιπτώσεις. Σύμφωνα με αυτά τα μέτρα μία πρώτη λογική εξήγηση θα μπορούσε να είναι η προσπάθεια να προστατευθούν οι ευπαθείς ξύλινες κλίνες από τη μεγάλη υγρασία των τάφων με την τοποθέτησή τους πάνω στις λίθινες βάσεις. Ακόμη, αν η ταφή σε μια τέτοια κλίνη ήταν απλός ενταφιασμός, τότε με την αποσύνθεση της κλίνης μεγάλο μέρος του σκελετού του νεκρού θα σωριάζόταν μαζί της στο δάπεδο του τάφου. Αντίθετα, στην περίπτωση της καύσης των νεκρών, την οποία και αποδεχόμαστε, οι οστεοθήκες που θα είχαν αποτεθεί σε αυτές τις ξύλινες κλίνες θα παρέμεναν (μετά την αναμενόμενη αποσύνθεση των κλινών) πάνω στις γερές λίθινες βάσεις τους. Επεκτείνοντας την ίδια σκέψη μπορούμε να γενικεύσουμε και να εκφράσουμε με σχετική βεβαιότητα την άποψη ότι σε όσους θαλάμους υπήρχαν ξύλινες νεκρικές κλίνες, σε αυτές πρέπει να υποθέσουμε ότι έγιναν ταφές μετά από καύση, αντίθετα από ό,τι δεχτήκαμε για τις συμπαγείς λίθινες κλίνες, στις οποίες πρέπει να θεωρούμε ότι έγιναν απλές εναποθέσεις σωμάτων. Η θέση μας αυτή, αν και σε μεγάλο βαθμό στηρίζεται σε υποθέσεις, ελπίζουμε ότι θα ενισχυθεί από τη συνεχιζόμενη ανασκαφική έρευνα.

620. Ένα στοιχείο που ενισχύει αυτή μας την άποψη αποτελεί η παρουσία του μαρμάρινου θρόνου στον τάφο Βεργίνας I, δίπλα στη λίθινη βάση του θαλάμου του. Επειδή, όπως θα δούμε και στη συνέχεια (σ. 198 κ.ε.), ο θρόνος αυτός δέχθηκε ταφή ύστερα από καύση και επειδή στο μνημειακό αυτό τάφο είναι δύσκολο να δεχθούμε ότι έγιναν δύο διαφορετικά μεταξύ τους είδη ταφών, κρίνουμε ότι και στην ξύλινη κλίνη του (που θα ήταν προσαρμοσμένη στη λίθινη βάση) εναποτέθηκαν τα προϊόντα της καύσης του νεκρού και όχι το σώμα του άκαιτο.

Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι έξω από ορισμένους μακεδονικούς τάφους εντοπίστηκαν και οι χώροι της πυράς για την αποτέφρωση των νεκρών⁶²¹. Χαρακτηριστικά από την άποψη αυτή είναι τα παραδείγματα τεσσάρων τάφων: Λευκαδίων ΙΙΙ (Λύσωνος και Καλλικλέους)⁶²², Θεσσαλονίκης Ι⁶²³, Θεσσαλονίκης V⁶²⁴ και Πύδνας ΙΙΙ⁶²⁵. Και για τους μεν τάφους Λευκαδίων ΙΙΙ και Θεσσαλονίκης V δεν δημιουργείται κανένα πρόβλημα, αφού βεβαιώθηκε ότι οι ταφές ακολούθησαν την καύση των νεκρών· ακόμη και από τις πέντε πυρές του τάφου Πύδνας ΙΙΙ μία ή δύο μπορεί να έχουν σχέση με αυτό τον τάφο και οι υπόλοιπες με άλλης μορφής τάφους που εντοπίστηκαν στον ίδιο τύμβο. Τίθεται όμως το πρόβλημα για τον τάφο Θεσσαλονίκης Ι. Διότι, εάν εδώ δεν αποκαλυπτόταν η πυρά που προαναφέραμε, κρίνοντας φυσικά από τη μορφή των δύο σαρκοφάγων θα είμαστε βέβαιοι ότι δεν έγιναν ταφές μετά από καύση αλλά απλές εναποθέσεις των δύο νεκρών. Η αποκάλυψη αυτής της πυράς οδήγησε την Gossel να συμπεράνει καύση για τους δύο νεκρούς του τάφου, ενώ δική μας θέση, που στηρίζεται και στις κατασκευαστικές διαφορές που είδαμε ανάμεσα στις συγχρόνως κατασκευασμένες κλίνες-σαρκοφάγους του μνημείου, είναι ότι στη μία από αυτές έγινε απλός ενταφιασμός του νεκρού (στο εσωτερικό της), ενώ στη δεύτερη απόθεση των καταλοίπων της καύσης του νεκρού (πάνω της). Έτσι, όπως σωστά παρατηρεί η Gossel⁶²⁶, είναι πολύ παρακινδυνευμένο να βγάζει κανείς σχετικά συμπεράσματα από τη μορφή και μόνον των νεκρικών κατασκευών των μακεδονικών τάφων. Αντίθετα, θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη του και άλλα τυχόν ανασκαφικά δεδομένα, που μπορεί κατ' αρχήν να φαίνονται άσχετα προς τις ταφές που έγιναν στους τάφους.

Από το παράδειγμα του τάφου Θεσσαλονίκης Ι αλλά και από άλλες πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις (π.χ. τάφοι Αγίου Αθανασίου Ι, Θεσσαλονίκης V, Πύδνας ΙΙ και Πύδνας ΙΙΙ) γίνεται φανερό ότι στους ίδιους ταφικούς θαλάμους είχαν γίνει αρκετές φορές δύο διαφορετικά είδη ταφών: και απλές εναποθέσεις σωμάτων και καύσεις νεκρών⁶²⁷. Στις περιπτώσεις αυτών των τάφων οι απλοί ενταφιασμοί γίνονταν πάνω σε λίθινες συμπαγείς κλίνες ή μέσα (και πάνω ορισμένες φορές) σε κλινοειδείς σαρκοφάγους, ενώ τα προϊόντα των καύσεων φυλαγμένα σε διαφόρων ειδών ξύλινες ή μεταλλικές οστεοθήκες (π.χ. κίστες, λάρνακες, υδρίες, λέβητες κτλ.) τοποθετούνταν πάνω στις προαναφερθείσες κατασκευές, κυρίως όμως σε άλλης μορφής ταφικά έπιπλα, όπως ήταν οι λίθινες θήκες, οι θρόνοι κτλ. Το φαινόμενο αυτό της παράλληλης παρουσίας διαφορετικών ειδών ταφών παρατηρείται σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα στους ύστερους μακε-

621. Τα προϊόντα της πυράς, που εντοπίστηκαν πάνω ακριβώς στην καμάρα του βασιλικού τάφου Βεργίνας ΙΙΙ (μέσα σε πλινθόκτιστο ορθογώνιο κατασκεύασμα), μεταφέρθηκαν εκεί από άλλο σημείο. Βλ. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 220.

622. Χ. Μακαρόνας, Μακεδονικά 2 (1941-52), 636.

623. Ό.π., 600. Η πυρά σε πλινθόκτιστο και εδώ περιτείχισμα (βλ. υποσημ. 621), λίγο πίσω από τον τάφο.

624. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μακεδονικά 1986, 118 και 134. Η πυρά στην αρχή του λαξευτού δρόμου του τάφου, μέσα σε πρόχειρη λιθόκτιστη κατασκευή.

625. Μ. Μπέσιος, Πιερία ΙΙ, 57 και υποσημ. 515.

626. Gossel, 65, όπου η ίδια παρατήρηση και για τις δύο κλίνες του τάφου Αγίου Αθανασίου Ι, στον οποίο, εκτός από αυτές τις κλίνες, υπάρχει και άλλο χτιστό έπιπλο, προορισμένο προφανώς να δεχθεί τα προϊόντα της καύσης ενός νεκρού.

627. Το φαινόμενο της παράλληλης παρουσίας των απλών ενταφιασμών και των καύσεων στον ίδιο τάφο είναι αρκετά συχνό (βλ. Kurtz - Boardman, 163), ενώ στη Μακεδονία βεβαιώθηκε και για τους ελληνιστικούς λαξευτούς τάφους. Βλ. σχετικά Α. Χρυσοστόμου, Ο λαξευτός τάφος Δ' της Αρχαίας Πέλλας, Μακεδονικά 23 (1983), 195 και Κ. Τζαναβάρη, Λαξευτός τάφος Καλλιθέας Βεροίας, Μακεδονικά 23 (1983), 271-272, όπου και βιβλιογραφία.

δονικούς, μικρούς συνήθως, οικογενειακούς τάφους, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν συχνά για μεγάλα χρονικά διαστήματα και δέχθηκαν μεγάλο αριθμό νεκρών της ίδιας οικογένειας. Πρέπει να τονίσουμε ότι στους παλαιότερους και συνήθως μνημειακότερους τάφους αυτού του είδους, που σε αρκετές περιπτώσεις είχαν χτιστεί για δύο νεκρούς⁶²⁸, δεν παρατηρείται το φαινόμενο της συνύπαρξης στα είδη των ταφών, είτε πρόκειται για απλές εναποθέσεις είτε για καύσεις. Στους μεταγενέστερους όμως οικογενειακούς τάφους το φαινόμενο τούτο αποτελεί συνήθη πρακτική και πρέπει να το συσχετίσουμε μάλλον με τη στενότητα του προσφερόμενου ταφικού χώρου και κατά συνέπεια με την προσπάθεια για την καλύτερη δυνατή εκμετάλλευσή του παρά με κάποιες αλλαγές στις ταφικές δοξασίες από τη μία εποχή στην άλλη. Και αυτό γιατί το συμπέρασμα που προκύπτει από τη μελέτη των μακεδονικών τάφων είναι ότι καθ' όλη τη διάρκεια κατασκευής και χρησιμοποίησής τους ήταν σε χρήση και τα δύο αυτά είδη ταφών, και οι απλοί δηλαδή εναφιασμοί και οι ταφές ύστερα από καύση. Ακόμη, δεν μπορούμε να βρούμε κανέναν κανόνα ο οποίος να σχετίζεται με τοπικές τυχόν συνήθειες ταφής ή με την οικονομική κατάσταση των κατόχων αυτών των τάφων. Και τα δύο αυτά είδη ταφής συναντώνται παράλληλα και σύγχρονα σε όλες τις περιοχές του βορειοελλαδικού χώρου τόσο στους μικρούς και φτωχούς, όσο και στους μεγάλους και πλούσιους τάφους. Η προσπάθεια που επιχειρεί η B. Gossel να ξεχωρίσει περιοχές, όπως η Ανατολική Μακεδονία, όπου δήθεν επικρατέστερη ήταν η ταφή άκαυτων σωμάτων, και η Δυτική, όπου συνηθιζόταν περισσότερο η καύση, ή ακόμη να οροθετήσει και χρονικές περιόδους κατά τις οποίες κυριαρχούσε το ένα ή το άλλο είδος ταφής⁶²⁹, νομίζουμε ότι είναι καταδικασμένη για τον απλούστατο λόγο ότι τα στοιχεία που παραθέτει είναι ελάχιστα και επισφαλής και κατά συνέπεια τα συμπεράσματά της εντελώς συμπτωματικά. Είναι πράγματι πολύ δύσκολο να αποφανθούμε κατηγορηματικά για προβλήματα, όπως τα παραπάνω, γιατί η σύληση του συνόλου σχεδόν των μακεδονικών τάφων άφησε τεράστια κενά και υπάρχει κίνδυνος τα συμπεράσματά μας να είναι τυχαία και παραπλανητικά. Έτσι, μπορεί π.χ., κρίνοντας από τις λίθινες κλίνες και τις σαρκοφάγους που απόμειναν στα μνημεία, να φαίνεται ότι πολύ περισσότερο διαδεδομένη σε αυτά ήταν η ταφή με τη μορφή της απλής εναπόθεσης των νεκρών, δεν πρέπει όμως να μας διαφεύγει ότι οι τυμβωρύχοι δεν είχαν κανένα λόγο να καταστρέφουν τις λίθινες κατασκευές, ενώ αντίθετα τους ενδιέφεραν ιδιαίτερα οι πολύτιμες συνήθως οστεοθήκες με τα κατάλοιπα της καύσης των νεκρών, οι οποίες ήταν φυσικό να διαρπαγούν. Αρκεί να αναφέρουμε ότι από τους τέσσερις μόνον μέχρι σήμερα ασύλητους μακεδονικούς τάφους, αυτούς της Βεργίνας III και IV, της Πύδνας III και του Δίου II, οι τρεις πρώτοι είχαν δεχθεί ταφές μετά από καύσεις, τα κατάλοιπα των οποίων ήταν φυλαγμένα μέσα σε τέτοια πολύτιμα μεταλλικά σκεύη (χρυσές λάρνακες, ασημένια και χάλκινη υδρία, αντίστοιχα). Αν και οι τάφοι αυτοί είχαν συληθεί, τότε ποιά θα ήταν τα συμπεράσματά μας για τα είδη των ταφών που είχαν δεχθεί;

Την ίδια δυσκολία θα συναντούσαμε, αν προσπαθούσαμε να καταλήξουμε σε συμπεράσματα σχετικά με τον προσανατολισμό, το φύλο και παρόμοια άλλα θέματα για τους νεκρούς που ενταφιάστηκαν πάνω ή μέσα στις κλίνες και στις σαρκοφάγους των μακεδονικών τάφων. Όσον αφορά την τοποθέτηση των νεκρών κατά την ταφή τους, η απουσία επαρκούς ανθρωπολογικού υλικού αλλά και το γεγονός ότι αυτές οι ταφικές κατασκευές δεν παρέχουν αφ' εαυτών σχετικές ενδείξεις, καθιστούν αδύνατη μια τέτοια προσπάθεια. Για τους ίδιους λόγους αδυνατούμε να αποφανθούμε στις περισσότερες των περιπτώσεων και για το γένος των ενταφιασθέντων νεκρών, δεδομένου μάλιστα ότι οι επιγραφικές μαρτυρίες αποτελούν σπανιότατο φαινόμενο στους μακε-

628. Βλ. υποσημ. 589.

629. Gossel, 66-67.

δονικούς τάφους⁶³⁰. Μόνον υποθετικά — ειδικά για τους τάφους που διαθέτουν δύο κλίνες — μπορούμε να θεωρήσουμε ότι προορίζονταν για τον ενταφιασμό ενός ανδρόγυνου. Αντίθετα, σε εκείνους με μία μόνον κλίνη ή ανάλογη κλινοειδή κατασκευή θαβόταν αδιακρίτως είτε άνδρας είτε γυναίκα, ενώ σε εκείνους με περισσότερες των δύο τέτοιες κατασκευές φυσικό είναι να υποθέσουμε (εφόσον τους θεωρούμε και οικογενειακούς) ότι θάβονταν όλα ή τα περισσότερα μέλη μιας και της αυτής οικογένειας.

ΑΛΛΑ ΤΑΦΙΚΑ ΕΠΙΠΛΑ. ΟΙ ΘΡΟΝΟΙ

Εκτός από τις κλίνες και τις κλινοειδείς γενικά κατασκευές που εξετάσαμε προηγουμένως, οι οποίες αποτελούν άλλωστε και τις κυριότερες θέσεις ταφής των νεκρών, υπάρχουν σε μερικούς μακεδονικούς τάφους και ορισμένα άλλης μορφής ταφικά έπιπλα, αν βέβαια εξαιρέσουμε και κάποιες μεμονωμένες και εντελώς ιδιόρρυθμες νεκρικές κατασκευές που συναντώνται σε πολύ περιορισμένο αριθμό τάφων⁶³¹. Τα ταφικά αυτά έπιπλα είναι κατά κανόνα λίθινες θήκες για την υποδοχή των καταλοίπων της καύσης των νεκρών και διακρίνονται από την άποψη της κατασκευής της σε δύο κατηγορίες: σε εκείνες που λαξεύθηκαν σε ένα μόνο μεγάλο γωνιόλιθο με κοίλανση της πάνω επιφανείας τους και στις χτιστές, ορθογώνιες επίσης και επιχρισμένες εξωτερικά. Μία ακόμη διάκριση που μπορούμε να κάνουμε στις θήκες των δύο αυτών κατηγοριών αφορά τη μορφή της εσωτερικής τους κοιλότητας, η οποία ήταν είτε ορθογώνιας διατομής, για την υποδοχή ανάλογης ορθογώνιας ξύλινης ή μεταλλικής οστεοθήκης (κίστης, λάρνακας) είτε κυκλικής, σχήματος αντίστροφα κολουροκωνικού για την υποδοχή μεταλλικού πάντοτε οστεοδόχου αγγείου (υδρίας, κάλης κτλ.)⁶³². Στην περίπτωση των θηκών με ορθογώνιες υποδοχές αυτές έφεραν πάντοτε και καλυπτήρια πλάκα που ασφάλιζε και έκρυβε το οστεοδόχο σκεύος του εσωτερικού. Αντίθετα, στην περίπτωση των θηκών με κυκλικές υποδοχές τα τεφροδόχα αγγεία εξέίχαν από τις θήκες κατά το μισό περίπου του ύψους τους. Θήκες της πρώτης ομάδας είδαμε ότι υπήρχαν στους τάφους Βεργίνας III⁶³³, Λευκαδίων I⁶³⁴, Λευκαδίων VII⁶³⁵, Θεσσαλονίκης II⁶³⁶ και Φράγματος Αλιάκμονος⁶³⁷, ενώ παραλλαγή του τύπου αποτελεί η μικρή πώρινη λάρνακα του τάφου Βεργίνας VI (ή τύμβου Μπέλλα II)⁶³⁸.

630. Από το σύνολο των γνωστών μακεδονικών τάφων τέτοιες επιγραφές υπήρχαν μόνον στους τάφους Τερπνής Νιγρίτας, Λευκαδίων III και πιθανότατα της Πέλλας. Πιο χαρακτηριστικά όμως παρουσιάζεται το φαινόμενο στον τάφο της Ερέτριας, με τη συνύπαρξη ταφικών κλινών και θρόνων και την αντίστοιχη διάκριση σε ανδρικές και γυναικείες ταφές (βλ. υποσημ. 372).

631. Στις σπάνιες αυτές περιπτώσεις ανήκουν ο τάφος Λευκαδίων III (Λύσωνος και Καλλικλέους) που προαναφέραμε, με τις είκοσι δύο συνολικά ορθογώνιες ταφικές κόγχες στους τοίχους του θαλάμου του και ο τάφος Αμφίπολης III, με δύο ανάλογες, αλλά μεγαλύτερες κόγχες (βλ. Δ. Λαζαρίδης, ΠΑΕ 1960, 67 κ.ε., πίν. 49 α-β). Αξίζει εδώ να αναφέρουμε και τη λίθινη (μορφής ντουλαπιού) κίστη, αμέσως αριστερά της εισόδου, στον τάφο της Ερέτριας (βλ. Κ. Κουρουνιώτης, ΑΕ 1899, 227 και Vollmoeller, AM 1901, 352-354, εικ. 2-3, πίν. XIII πάνω).

632. Gossel, 60.

633. Ανά μία στο θάλαμο και στον προθάλαμο αντίστοιχα. Και οι δύο είναι δουλεμένες σε ενιαίο μεγάλο μαρμάρινο γωνιόλιθο και φέρουν βαθιές ορθογώνιες υποδοχές, για τις χρυσές οστεοφόρες λάρνακες που περιείχαν (βλ. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, εικ. 34, 39, 41 και 55).

634. Πέτσας, Τάφος, 173 κ.ε., αριθ. 4, εικ. 39 β, πίν. 22 (κάτω αριστερά).

635. Κ. Ρωμιοπούλου, AAA VI (1973), 91 κ.ε., εικ. 1.

636. G. Daux, BCH 82 (1958), 759, εικ. 6-7.

637. Φ. Πέτσας, Μακεδονικά 15 (1975), 249, εικ. 61.

638. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 37.

Στην ομάδα των λίθινων θηκών με κυκλική βάθυνση ανήκουν οι κατασκευές των τάφων Βεργίνας IV⁶³⁹, Λάρισα⁶⁴⁰ και καταχρηστικά η παρόμοια βάση αμέσως αριστερά της εισόδου του τάφου Πύδνας III, στην οποία, αν και δεν υπήρχε ανάλογη κοίλανση, στηριζόταν η χάλκινη υδρία με τα οστά μιας νεκρής⁶⁴¹. Σημειώνουμε ότι οι παραπάνω θήκες συνυπήρχαν στις περισσότερες περιπτώσεις μαζί με άλλα ξύλινα ή λίθινα νεκρικά έπιπλα, γεγονός που φανερώνει και την ποικιλία των ταφών στους θαλάμους ορισμένων μακεδονικών τάφων. Αυτονόητο, τέλος, είναι ότι όλες αυτές οι θήκες χρησιμοποιούνταν για να δεχθούν ταφές μετά από καύση, όπως ακριβώς και οι θρόνοι που θα δούμε αμέσως παρακάτω.

Ιδιαίτερο πράγματι είναι το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν οι θρόνοι ορισμένων μακεδονικών τάφων οι οποίοι αποτελούσαν μια ιδιαίτερη μορφή ταφικών επίπλων. Και σε αυτούς τα κατάλοιπα της καύσης των νεκρών, φυλαγμένα, εννοείται, μέσα σε πολύτιμες οστεοθήκες, τοποθετούνταν είτε στην κατάλληλα διαμορφωμένη ορθογώνια βάθυνση του οριζόντιου καθίσματός τους είτε απευθείας πάνω στο κάθισμα. Από όλους τους τάφους του βορειοελλαδικού χώρου τέτοιοι θρόνοι βρέθηκαν μέχρι σήμερα μόνον στη Βεργίνα, ενώ από την άλλη Ελλάδα χαρακτηριστικό πολύ είναι το παράδειγμα του τάφου της Ερέτριας με τους δύο μαρμαρίνους θρόνους. Για τη Βεργίνα συγκεκριμένα θρόνοι και μάλιστα μαρμαρίνοι και περίτεχνοι υπήρχαν σε τρεις μακεδονικούς τάφους: Βεργίνας I, Βεργίνας VI («τύμβου Μπέλλα» II) και Βεργίνας VIII⁶⁴². Ανάλογος αλλά ξύλινος θρόνος υποθέσαμε ότι ήταν κατά πάσα πιθανότητα και το πολυτελές έπιπλο που αποσυντέθηκε στον προθάλαμο του βασιλικού τάφου Βεργίνας III, άποψη που εκφράζει, όπως είδαμε, και ο ανασκαφέας⁶⁴³. Η βάσιμη αυτή υπόθεση σε συνδυασμό και με τη βεβαιωμένη ανθρωπολογικά γυναικεία ταφή του προθαλάμου ενισχύει, όπως πιστεύουμε, την άποψη ορισμένων ερευνητών⁶⁴⁴, σύμφωνα με την οποία σε πολλές περιπτώσεις ενταφιασμού δεν τοποθετούσαν τις γυναίκες πάνω σε κλίνες αλλά, κατά τρόπο πολύ ανάλογο με αυτόν που γνωρίζουμε από πολυάριθμα ανάγλυφα νεκροδείπνων⁶⁴⁵, σε πολυτελή καθίσματα και θρόνους δίπλα συχνά στους ενταφιασμένους, πάνω σε κλίνες, συζύγους τους. Το φαινόμενο είναι γνωστό και από αρκετούς μικρασιατικούς και κυρίως ετρουσκικούς τάφους⁶⁴⁶, ενώ από τον ελλαδικό χώρο το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα έχουμε από τον τάφο της Ερέτριας, όπου το γεγονός βεβαιώνεται και επιγραφικά με ονόματα ανδρικά στις κλίνες και γυναικεία στους θρόνους του θαλάμου⁶⁴⁷. Το ίδιο αυτό φαινόμενο των γυναικείων ταφών σε θρόνους το συσχετίσαμε ήδη και με τον ξύλινο θρόνο, την ύπαρξη του οποίου δεχθήκαμε στον προθάλαμο του τάφου Βεργίνας III· επι-

639. Ό.π., 202 κ.ε., εικ. 161, 165.

640. Α. Αρβανιτόπουλος, Καμαρωτός τάφος παρά την Λάρισαν της Θεσσαλίας, ΑΕ 1909, 30 και 35, εικ. 2.

641. Μ. Μπέσιος, Πιερία II, 57, εικ. 4.

642. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 540.

643. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 175.

644. Heuzey - Daumet, Mission, 263 και Vollmoeller, Kammergräber, 56. Ακόμη τη σχετική αναφορά, Παντερμαλής 1972, 173-174.

645. Kurtz - Boardman, 277 και Gossel, 63, κυρίως όμως την ειδική για τα νεκρόδειπνα μελέτη της Dentzer, Banquet couché, 123-125, εικ. 536-538 και 565 (με δύο χαρακτηριστικά νεκρόδειπνα, από την Πάρο και τη Θάσο αντίστοιχα).

646. Vollmoeller, Kammergräber, 56 και σημ. 4, με σχετική βιβλιογραφία.

647. Vollmoeller, AM 1901, 345-354, πίν. XIII-XIV. Στην όψη του θρόνου Α υπάρχει η επιγραφή: *Κρατησίπολις Άριστίωνος και Κρατησίπολις Μενελάου*, ενώ στην αντίστοιχη θέση του θρόνου Β, η επιγραφή *Αίρίππη Άρχεμάχου*. Γυναικείο όνομα (*Ευάγρεια Θαλησικλέου*) αναγράφεται και στη μαρμαρίνη κίστη C του ίδιου τάφου, ενώ τα ονόματα στις δύο κλίνες του είναι ανδρικά.

βεβαιώνεται όμως πιο χαρακτηριστικά από το νέο τάφο Βεργίνας VIII, ο μεγαλοπρεπής θρόνος του οποίου, όπως αποδείχθηκε, δέχθηκε τα οστά μιας γυναίκας⁶⁴⁸. Σοβαρές εξάλλου είναι και οι σχετικές ενδείξεις από τον τάφο Βεργίνας I («Ρωμαίου»), γιατί αν θεωρήσουμε ότι η ξύλινη κλίνη (την ύπαρξη της οποίας υποθέσαμε πάνω από τη λίθινη συμπαγή βάση του) έφερε τα οστά ενός άνδρα, τότε φαίνεται πολύ πιθανό ότι ο πολυτελής θρόνος της δεξιάς γωνίας δέχθηκε στο επίπεδο κάθισμά του τα κατάλοιπα της καύσης μιας γυναικείας ταφής. Δεν μπορούμε να εκφέρουμε γνώμη για τον τάφο Βεργίνας VI, επειδή δεν γνωρίζουμε τα ανασκαφικά δεδομένα και κατά συνέπεια δεν διαθέτουμε ανάλογα στοιχεία. Κατ' αναλογία, τέλος, με τα βεβαιωμένα παραδείγματα της Ερέτριας και της Βεργίνας, θεωρούμε πολύ πιθανό ότι και η ταφή που προφανώς έγινε στο λίθινο χτιστό κάθισμα (δίφρο) του τάφου Αγίου Αθανασίου I ήταν κατά πάσα πιθανότητα γυναικεία, σε αντίθεση με εκείνες των δύο κλινών του ίδιου θαλάμου, που πρέπει να δέχθηκαν ανδρικά σώματα⁶⁴⁹. Μετά από αυτά κρίνουμε ως απόλυτα ορθή την παλαιά θεωρία που προαναφέραμε και δεχόμαστε, ότι στους τάφους εκείνους που υπήρχαν θρόνοι αυτοί εξυπηρετούσαν γυναικείες αποκλειστικά ταφές και μάλιστα ύστερα από καύση. Το λόγο έχει η συνεχιζόμενη ανασκαφική έρευνα, που ελπίζουμε ότι θα ενισχύσει ακόμη περισσότερο την άποψη αυτή.

Αξίζει στο σημείο αυτό να επισημάνουμε πάλι και ιδιαίτερα το γεγονός ότι από ολόκληρο το βορειοελλαδικό χώρο θρόνοι μέχρι τώρα βρέθηκαν μόνο σε τάφους της Βεργίνας, όπου και το βασιλικό νεκροταφείο της Μακεδονίας. Το φαινόμενο δεν αποκλείεται να σχετίζεται με κάποια συντηρητική-εθιμική κατάσταση που θα διατηρούσε με ευλάβεια ταφικά έθιμα παλαιότερων εποχών. Διότι εκτός από τη διαπίστωση που εύκολα μπορούμε να διατυπώσουμε, ότι δηλαδή όλοι αυτοί οι τάφοι της Βεργίνας με θρόνους ανήκουν στους πρωιμότερους του είδους, η παρουσία τέτοιων θρόνων μόνο στην περιοχή της αρχαιότερης πρωτεύουσας των Μακεδόνων φανερώνει ασφαλώς κάποιο τοπικό έθιμο. Το έθιμο αυτό φαίνεται ότι δεν υπήρχε ή μάλλον δεν διατηρήθηκε σε άλλες περιοχές της Βόρειας Ελλάδας, όπου άνδρες και γυναίκες αδιακρίτως φύλου ενταφιάζονταν σε κλίνες ή σε ανάλογες κλινοειδείς κατασκευές, των οποίων η χρήση γενικεύθηκε.

648. Ανδρόνικος, ΑΕΜΘ 1 (1987), 84, εικ. 8-11 και Ανδρόνικος, ΑΕ 1987, 379, εικ. 3-4.

649. Gossel, 63.

ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΥΣΤΗΜΑ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗΣ ΤΩΝ ΚΛΙΝΩΝ

Από το σύνολο των ταφικών κατασκευών που εξετάσαμε στον περιγραφικό Κατάλογο κανονική διαμόρφωση κλίνης παρουσιάζουν δεκαέξι λίθινες κλίνες των παρακάτω μακεδονικών τάφων:

1. Αγγίστας Σερρών	9. Αμφίπολης I
2. Βεργίνας V	10. Αμφίπολης IV
3. Δίου I	11. Θεσσαλονίκης I
4. Θεσσαλονίκης III	12. Ποτίδαιας II
5. Νέων Κερδυλλίων I	13. Πύδνας I
6. Πέλλας	14. Αγίου Αθανασίου I
7. Θεσσαλονίκης V	15. Παλατίτσας
8. Δίου II	16. Σταυρούπολης Ξάνθης

Μαζί με τα δύο μεμονωμένα τμήματα των μαρμαρίνων κλινών Μεσολακκιάς Σερρών και μονής Παντελεήμονος του Αγίου Όρους και δεδομένου ότι οι μισοί από τους παραπάνω τάφους (αριθ. 1-8) περιείχαν από μία λίθινη κλίνη στο θάλαμο, ενώ οι άλλοι μισοί (αριθ. 9-16) από δύο όμοιες μεταξύ τους κλίνες, ο συνολικός αριθμός ανέρχεται σε είκοσι έξι⁶⁵⁰.

Κύριο χαρακτηριστικό των κλινών αυτών είναι ότι όλες, εξαιρουμένης μόνον εκείνης του τάφου Δίου II (αριθ. 8), ανήκουν στον τύπο Β, με πόδια δηλαδή ορθογώνιας διατομής και με πλαστικές εγκοπές στο μέσον περίπου του ύψους τους⁶⁵¹. Έτσι, στους τάφους αυτού του είδους δεν έχουμε κανένα απολύτως παράδειγμα λίθινης νεκρικής κλίνης που να ανήκει στον τύπο Α, με στρογγυλής δηλαδή τομής τορνευτά πόδια, όπως συμβαίνει συχνά σε άλλες κυρίως ανατολικές περιοχές⁶⁵². Η μοναδική εξάλλου, όπως προαναφέραμε, περίπτωση της κλίνης του τάφου Δίου II, που ανήκει στον τύπο C⁶⁵³, αποτελεί απλοποιημένη μορφή του τύπου Β (για τη λεπτομερή περιγραφή της κλίνης του⁶⁵⁴ (βλ. σ. 118-119).

Ύστερα από αυτά γίνεται αυτονόητο ότι οι κλίνες που εδώ αποκλειστικά μας ενδιαφέρουν είναι αυτές του τύπου Β, στον οποίο ανήκουν οι είκοσι πέντε λίθινες των τάφων που αναφέραμε. Κατά συνέπεια σε αυτή την ενότητα ειδικά εξετάζονται θέματα που αφορούν τόσο τον τύπο,

650. Βλ. υποσημ. 564.

651. Για τη διάκριση των ελληνικών κλινών (και των θρόνων) σε τύπους βλ. Kyrieleis, 151-177, όπου και ο λόγος για τις κλίνες του Β τύπου. Βλ. σχετικά και Dentzer, Banquet couché, 328-329.

652. Για τον Α τύπο, Kyrieleis, 116-151, πίν. 16-18, όπου και πολλά παραδείγματα κλινών αυτού του τύπου, ιδίως από την αγγειογραφία. Τέτοιες κλίνες περιείχαν και δύο «μακεδονικοί» τάφοι της Νότιας Ελλάδας, αυτοί δηλαδή της Βάθειας Ευβοίας και του Ηρώου Καλυδώνος, για τους οποίους βλ. υποσημ. 48.

653. Kyrieleis, 177-181, με παραδείγματα κυρίως από τις απεικονίσεις της αγγειογραφίας.

654. Κλίνες του τύπου C είδαμε ότι είχαν και δύο τάφοι από τη Νότια Ελλάδα, δηλαδή Ερέτριας και Κορίνθου. Βλ. υποσημ. 322 και 323, αντίστοιχα.

όσο και τη διακόσμησή τους. Αλλά και σε ορισμένες ξύλινες κλίνες που συμπεριλάβαμε στον Κατάλογο, όπως και στους θρόνους των μακεδονικών τάφων, θα αναφερθούμε στη συνέχεια, στην περίπτωση που τα ταφικά αυτά έπιπλα προσφέρουν χρήσιμα στοιχεία για την έρευνά μας.

ΤΑ ΠΟΛΙΑ ΤΩΝ ΚΛΙΝΩΝ: ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ

Το γεγονός ότι όλες οι κλίνες των μακεδονικών τάφων ανήκουν στον τύπο Β φανερώνει ίσως έμμεσα ότι ο τύπος αυτός των κλινών συνηθιζόταν και στην πραγματική οικοσκευή των μακεδονικών οικιών τουλάχιστον κατά την ύστερη κλασική και την ελληνιστική περίοδο. Ο ίδιος άλλωστε τύπος των ξύλινων πραγματικών κλινών πρέπει να ήταν ο πιο διαδεδομένος και στις άλλες ελληνικές περιοχές, αν κρίνουμε από την κορινθιακή και κυρίως την αττική αγγειογραφία αλλά και από άλλες μορφές της αρχαίας τέχνης, όπως είναι τα λίθινα ή πήλινα ανάγλυφα με παραστάσεις κλινών, τα πήλινα ομοιώματά τους κτλ.⁶⁵⁵

Τα σχετικά με τον τύπο Β των κλινών γενικά χαρακτηριστικά έχουν μελετηθεί από την παλαιότερη έρευνα και θα ήταν άσκοπο να επεκταθούμε εδώ σε πολλές λεπτομέρειες. Θα τα αναφέρουμε με λίγα λόγια, για να περάσουμε στη συνέχεια στις συγκεκριμένες κλίνες των μακεδονικών τάφων που μας ενδιαφέρουν άμεσα. Κατ' απόλυτη, λοιπόν, συμφωνία της μέχρι τώρα έρευνας «ο τύπος Β, παρά τις ανατολικές επιδράσεις που φαίνεται να υπάρχουν, είναι καθαρή ελληνική δημιουργία και αποτελεί επίτευγμα της επιπλοποιίας του 6ου αιώνα. Όπου υπάρχουν ανατολικές επιρροές δεν πρόκειται για μίμηση και αντιγραφή αλλά για ριζική αναδημιουργία»⁶⁵⁶. Πλήρως διαμορφωμένο αυτόν τον τύπο των κλινών τον παρακολουθούμε στις πρώιμες παραστάσεις της αγγειογραφίας⁶⁵⁷ και όμοιο σχεδόν τον βλέπουμε να συνεχίζεται μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια⁶⁵⁸. Ο τύπος των κλινών εξελίχθηκε κανονικά στα αρχαϊκά χρόνια και από αυτήν ήδη την περίοδο υπάρχουν στα μέτωπα των ποδιών τους όλα εκείνα τα διακοσμητικά θέματα (ανθέμια, έλικες κτλ.)⁶⁵⁹, που όμοια τα συναντήσαμε και στις κλίνες των μακεδονικών τάφων. Την εξελικτική αυτή πορεία των κλινών ο Η. Kyrieleis κατατάσσει σε πέντε στάδια και κατά συνέπεια παραθέτει ισάριθμες παραλλαγές του τύπου Β⁶⁶⁰. Κατατοπιστικά σχετικά με τα υλικά και τον τρόπο κατασκευής των πραγματικών ξύλινων κλινών είναι όσα σημειώνει ο ίδιος μελετητής βασιζόμενος και σε μερικά αποσπασματικά σωζόμενα παραδείγματα κλινών αυτού του τύπου⁶⁶¹.

Από την άποψη της μορφής των ποδιών τους όλες οι κλίνες των μακεδονικών τάφων που προαναφέραμε κατατάσσονται στην παραλλαγή 5 του τύπου Β⁶⁶², με υψηλό δηλαδή το επίκρανο, στο μέτωπο του οποίου δηλώνονται δύο επάλληλα και άνισα μεταξύ τους ζεύγη ελίκων. Οι έλικες

655. Για σχετικά παραδείγματα βλ. κυρίως Kyrieleis, 151 κ.ε., με πλούσια βιβλιογραφία. Ακόμη Gossel, 56 κ.ε., ενώ, από τα παλαιότερα έργα, βλ. Ransom, Couches - Beds, 44 κ.ε.· Heusey - Daumet, Mission, 255 κ.ε. και Richter, Furniture, 58-61, εικ. 284, 286, 310-322, 327 και 648.

656. Kyrieleis, 203-204. Ακόμη, Vollmoeller, Kammergräber, 49 κ.ε. και Gossel, 58.

657. Kyrieleis, 162 κ.ε., με σχετική βιβλιογραφία.

658. Βλ. ενδεικτικά Richter, Furniture, εικ. 562, με παραδείγματα της ρωμαϊκής περιόδου.

659. Ειδικά γι' αυτή τη διακόσμηση βλ. Kyrieleis, 168 κ.ε.

660. Kyrieleis, 169-171, εικ. 27. Όλες οι λίθινες κλίνες των μακεδονικών τάφων που εξετάσαμε ανήκουν, κατά τη μορφή του επίκρανός των ποδιών τους, στον περισσότερο εξελιγμένο τύπο Β5.

661. Kyrieleis, 166-168.

662. Βλ. υποσημ. 660.

αυτές απολήγουν σε δύο αντίστοιχα ζεύγη οφθαλμών (μεγαλύτερο το κάτω ζεύγος), που υπάρχουν πάντοτε πλαστικά δηλωμένα και στο περίγραμμα των ελεύθερων επικράνων.

Το γενικό περίγραμμα των ποδιών παρουσιάζεται ουσιαστικά όμοιο σε όλες τις κλίνες των μακεδονικών τάφων και διακρίνεται πάντα σε τρία μέρη: στη χαμηλή βάση, στο κυρίως σώμα και το ελεύθερα υπερυψωμένο επίκρανο. Οι μεταβατικές επιφάνειες ανάμεσά τους ορίζονται συνήθως και στα μέτωπα των ποδιών με ταινίες και κυμάτια, ανάλογα με τη διακόσμηση, ανάγλυφα ή γραπτά. Αυτό ισχύει βέβαια για εκείνες τις κλίνες που παρουσιάζουν πλήρη διαμόρφωση των ποδιών, όπως είναι οι λίθινες κλίνες των τάφων Αμφίπολης I, Βεργίνας V, Δίου I, Ποτίδαιας, Πύδνας I, Νέων Κερδυλλίων και Σταυρούπολης Ξάνθης⁶⁶³. Ανάλογη διαμόρφωση υπάρχει πάντα και στην κορυφή των ποδιών, που συνήθως παρουσιάζει τη μορφή στενής ταινίας, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα στις κλίνες των τάφων Νέων Κερδυλλίων και Δίου I, η διαμόρφωση αυτή έχει τη μορφή υψηλής επίστεψης (Σχέδ. 4). Το πλαστικό περίγραμμα στη βάση των ποδιών διαφοροποιείται από κλίνη σε κλίνη αντίθετα με αυτό του κυρίως σώματος, που είναι όμοιο σε όλες γενικά τις κλίνες.

Αυτό που κυρίως χαρακτηρίζει τις κλίνες του τύπου Β είναι οι μεγάλες πλαστικές εγχοπές στο μέσον περίπου του ύψους των ποδιών ή σε μερικές περιπτώσεις ελαφρά χαμηλότερα. Η πλαστική αυτή διαμόρφωση παρακολουθεί τα τρία επάλληλα ζεύγη των οφθαλμών των ελίκων, τα οποία αποδίδονται (γραπτά ή ανάγλυφα) στο ήμισυ περίπου των λίθινων κλινών των μακεδονικών τάφων. Κατά τα άλλα τα ορθογώνια διατομής πόδια αυτών των κλινών έχουν το περίγραμμα του κυρίως σώματός τους λιγότερο ή περισσότερο φουσκωτό και καμπυλωμένο. Αξίζει να προσέξουμε, για παράδειγμα, τα πόδια των κλινών στους τάφους Πύδνας I (Σχέδ. 4), από τη μια και Πέλλας (Σχέδ. 5), από την άλλη, για να καταλάβουμε αυτή τη διαφορά. Στην πρώτη περίπτωση η εντύπωση που αποκομίζουμε είναι αυτή της ακαμψίας και της σκληρής απόδοσης, ενώ αντίθετα στην περίπτωση της κλίνης της Πέλλας τα πόδια κερδίζουν σε ομορφιά, ρευστότητα και αίσθηση λειτουργικότητας μόνο και μόνο λόγω των έντονα καμπύλων περιγραμμάτων. Ένα άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο στο σημείο ακριβώς των μεγάλων πλαστικών εγχοπών των ποδιών είναι το μικρό ή μεγάλο άνοιγμα που αυτές κατά περίπτωση εμφανίζουν. Έτσι, τα μικρά μεταξύ των εγχοπών διαστήματα, που οφείλονται στη σύγκλιση των επιμέρους ζευγών των οφθαλμών των ελίκων, είναι τα κανονικά και συναντιώνται στις κλίνες των πρωιμότερων τάφων (π.χ. Πέλλας, Ποτίδαιας και Νέων Κερδυλλίων), ενώ αντίθετα τα μεγάλα ανοίγματα φανερώνουν απόδοση περισσότερο συμβατική και διακοσμητική και απαντούν σε κλίνες οψιμότερων τάφων (π.χ. Θεσσαλονίκης III και V, Αγγίστας και Σταυρούπολης Ξάνθης). Στοιχείο πρώιμης κατασκευής σε αυτά θεωρήσαμε ακόμη και το αυξημένο πλάτος του μετώπου γενικά των ποδιών (π.χ. στις κλίνες των τάφων Αμφίπολης I, Ποτίδαιας και Βεργίνας V) σε αντίθεση με το στενό μέτωπο σε άλλες κλίνες (π.χ. Αγγίστας και Σταυρούπολης), όπου αναφέραμε ότι αποτελεί ένδειξη νεότερης κατασκευής. Το χαρακτηριστικό αυτό δεν αποτελεί βέβαια ασφαλές κριτήριο, γιατί σε ορισμένους από τους αρχαιότερους τάφους (π.χ. Δίου I και Παλατίτσας) τα πόδια των κλινών έχουν ιδιαίτερα στενό το μέτωπό τους.

Από την άποψη του εξωτερικού περιγράμματος των ποδιών και παρά το γεγονός ότι σε όλες τις λίθινες κλίνες των μακεδονικών τάφων αυτά έχουν όμοια στις βασικές τους γραμμές τα υπερυψωμένα επίκρανα, διαπιστώνουμε και σε ορισμένα από αυτά μικρές διαφοροποιήσεις, οι οποίες αφορούν κυρίως το ύψος και το πλάτος μετώπου των επικράνων. Έτσι, πολύ ψηλά εμφα-

663. Για τις συγκρίσεις που ακολουθούν βλ. Σχέδ. 4-5.

νίζονται τα επίκρανα στις κλίνες των τάφων Νέων Κερδυλλίων, Δίου Ι και Αγγίστας Σερρών, ενώ στις άλλες το ύψος είναι το κανονικό, ελαφρά δηλαδή μικρότερο από το πλάτος τους. Κατά τρόπο επίσης κανονικό το πλάτος του μετώπου αυτών των επικράνων είναι μεγαλύτερο στο κατώτερο από ό,τι στο ανώτερο τμήμα τους στις περισσότερες κλίνες των μακεδονικών τάφων (π.χ. Αγγίστας, Βεργίνας V, Ποτίδαιας, Δίου Ι, Πύδνας Ι, Θεσσαλονίκης ΙΙΙ και Νέων Κερδυλλίων). Από τον κανόνα αυτόν ξεφεύγουν μόνον οι κλίνες των τάφων Πέλλας, Παλατίτσας και Σταυρούπολης Ξάνθης, στις οποίες τα επίκρανα των ποδιών έχουν το ίδιο πλάτος σε όλο τους το ύψος.

Σχετικά με την κυρίως διακόσμηση των ποδιών διαπιστώνουμε – από τα σωζόμενα παραδείγματα – ότι τέτοια διακόσμηση διατηρούν (ολικά ή μερικά) εκτός από το μεμονωμένο τμήμα κλίνης της Μεσολακκιάς Σερρών δεκατρείς συνολικά λίθινες κλίνες σε εννέα μόνο μακεδονικούς τάφους. Πρόκειται συγκεκριμένα για τους τάφους Αμφίπολης Ι, Ποτίδαιας, Σταυρούπολης Ξάνθης και Πύδνας Ι, που περιείχαν από δύο τέτοιες κλίνες και για τους τάφους Δίου Ι, Βεργίνας V, Αγγίστας, Νέων Κερδυλλίων και Θεσσαλονίκης V, που περιείχαν από μία κλίνη με διακοσμημένο το μέτωπο των ποδιών⁶⁶⁴ (Σχέδ. 4-5). Από την άποψη της τεχνικής και του τρόπου απόδοσης της διακόσμησης οι κλίνες αυτές διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες: σε εκείνες με γραπτή δήλωση των διακοσμητικών στοιχείων, στις κλίνες με ανάγλυφη απόδοση και σε όσες συνδυάζουν τους δύο περιγραφόμενους τρόπους (όπου δηλαδή τα ανάγλυφα κοσμήματα τονίζονται στη συνέχεια και με χρώματα). Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι κλίνες των τάφων Αμφίπολης Ι, Αγγίστας, Δίου Ι, Ποτίδαιας και Σταυρούπολης· στη δεύτερη οι αντίστοιχες των τάφων Πύδνας Ι, Νέων Κερδυλλίων, Θεσσαλονίκης V και το τμήμα Μεσολακκιάς Σερρών⁶⁶⁵, ενώ στην τρίτη κατηγορία εντάσσεται μόνον η κλίνη του τάφου της Βεργίνας V⁶⁶⁶.

Ανεξάρτητα πάντως από την τεχνική στη διακόσμηση των ποδιών, αυτή παρουσιάζεται στα βασικά της τουλάχιστον χαρακτηριστικά όμοια σε όλες τις κλίνες αυτών των μακεδονικών τάφων. Ακέραιη και σε πολύ καλή κατάσταση η διακόσμηση αυτή διατηρείται στις κλίνες των τάφων Ποτίδαιας, Βεργίνας V, Πύδνας Ι και Νέων Κερδυλλίων, ενώ αποσπασματικά αλλά σε μεγάλο της μέρος έχει διασωθεί στις κλίνες των τάφων Αμφίπολης Ι, Δίου Ι, Σταυρούπολης Ξάνθης, Θεσσαλονίκης V και στο τμήμα της Μεσολακκιάς Σερρών. Από τη διακόσμηση των ποδιών σε αυτές τις κλίνες και την παραβολή τους με ανάλογες από άλλες περιοχές, κυρίως όμως από απει-

664. Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι και οι λίθινες κλίνες των άλλων μακεδονικών τάφων ή τουλάχιστον οι περισσότερες από αυτές, που σήμερα δεν διασώζουν ίχνη τέτοιας διακόσμησης, θα έφεραν αρχικά στα πόδια και γραπτό διάκοσμο που αποσβέσθηκε. Αναφερόμαστε στις κλίνες των τάφων Θεσσαλονίκης Ι και ΙΙΙ, Αγίου Αθανασίου Ι, Αμφίπολης ΙV, Πέλλας και Παλατίτσας, στις περισσότερες από τις οποίες η διαμόρφωση των ποδιών έγινε με το κονίαμα, το οποίο, με τη φθορά που υπέστη, θα έχασε με τον καιρό και τη γραπτή διακόσμηση που πιθανότατα έφερε. Η παραπάνω υπόθεση φαίνεται ακόμη πιο πιθανή για εκείνες από τις κλίνες που διατηρούν, όπως είδαμε, γραπτή διακόσμηση και στο κυρίως σώμα (π.χ. Θεσσαλονίκης Ι και Αμφίπολης ΙV). Άλλωστε τα καμπύλα πλαστικά περιγράμματα των ποδιών στις παραπάνω κλίνες δεν έχουν νόημα, αν δεν συνοδεύονται και από την αντίστοιχη δήλωση της εσωτερικής διακόσμησης.

665. Δεν αποκλείεται βέβαια τα ανάγλυφα αυτά στοιχεία της διακόσμησης να είχαν τονισθεί αρχικά και με χρώματα, όπως χαρακτηριστικά φαίνεται στην κλίνη Βεργίνας V.

666. Διαφορετική, όπως είδαμε, ήταν η τεχνική απόδοσης των ίδιων αυτών διακοσμητικών θεμάτων στις ξύλινες κλίνες τύπου Β των τάφων Βεργίνας ΙΙΙ-ΙV, Δίου ΙV, Αγίας Παρασκευής, Λευκαδίων VII κ.ά. Σε αυτές, όπως άλλωστε και στις ξύλινες πραγματικές του ίδιου τύπου, τα επιμέρους στοιχεία της διακόσμησης των ποδιών ήταν από άλλα, πολύτιμα υλικά (γυαλί, ελεφαντοστό, χρυσό) και είχαν επικολληθεί στο ξύλινο μέτωπο των κλινών (βλ. και υποσημ. 409).

κονίσσεις κλινών στην αγγειογραφία, συνάγεται η αδιάσπαστη συνέχεια του τύπου της διακόσμησης τους από τα πρώιμα αρχαϊκά μέχρι και τα ύστερα ελληνιστικά χρόνια⁶⁶⁷.

Η διακόσμηση στα μέτωπα των ποδιών σύγκειται από δύο βασικά σχήματα, τις έλικες και τα ανθήματα, συμπληρώνεται όμως και με άλλα παραπληρωματικά θέματα, τα οποία, όπως θα δούμε στη συνέχεια, έχουν την αρχή τους σε παλαιά και κυρίως σε κατασκευαστικά στοιχεία των πραγματικών ξύλινων προτύπων. Θα πρέπει εξαρχής να παρατηρήσουμε ότι από όλα τα στοιχεία της διακόσμησης μόνον οι οφθαλμοί των ελίκων παίζουν καθοριστικό ρόλο στην πλαστική διαμόρφωση του περιγράμματος των ποδιών. Συνήθως υπάρχουν έξι επάλληλα ζεύγη τέτοιων οφθαλμών: δύο στο επίκρανο κάθε ποδιού, τρία στο κυρίως σώμα και ένα στη βάση τους, το οποίο όμως δεν αποδίδεται σε όλες τις περιπτώσεις των κλινών. Όλα τα άλλα στοιχεία της διακόσμησης των ποδιών γεμίζουν απλά τους μεταξύ των ελίκων και των οφθαλμών τους κενούς χώρους. Ακόμη πιο αναλυτικά, η διάταξη των κοσμητικών στοιχείων στα μέτωπα των ποδιών είναι η ακόλουθη:

Στη χαμηλή και σαφώς οριζόμενη βάση των ποδιών υπάρχει συχνά ένα διακοσμητικό σχήμα στο οποίο δόθηκε προσοχή από την παλαιότερη έρευνα. Αν δηλαδή εξαιρέσουμε τις κλίνες εκείνες για τις οποίες δεν διαθέτουμε στοιχεία, επειδή δεν διασώζουν διακόσμηση στο σημείο αυτό, έχουμε τουλάχιστον δύο βεβαιωμένες περιπτώσεις στις οποίες διακρίνεται καθαρά το ίδιο διακοσμητικό θέμα. Πρόκειται συγκεκριμένα για τις μαρμάρινες κλίνες των τάφων Ποτίδαιας και Πύδνας I, οι οποίες διατηρούν στις βάσεις των ποδιών τους — γραπτά οι πρώτες και ανάγλυφα οι δεύτερες — από ένα πλατύ οδοντωτό φύλλο άκανθας, από το μέσον του οποίου ανελίσσονται οι βλαστοί δύο ελίκων, για να καταλήξουν (στα άκρα του ψηλότερου τμήματος της βάσης) σε δύο, αντίστοιχα, οφθαλμούς, οι οποίοι και καθορίζουν πλαστικά το περίγραμμα των ποδιών στο σημείο αυτό. Κρίνοντας από αυτή τη διαμόρφωση του περιγράμματος θεωρούμε βέβαιο ότι την ίδια διακόσμηση στη βάση των ποδιών έφεραν και οι μαρμάρινες κλίνες των τάφων Δίου I και Σταυρούπολης Ξάνθης, στις σχεδιαστικές αποδόσεις των οποίων δηλώνονται μόνον οι οφθαλμοί των ελίκων στα αντίστοιχα σημεία των ποδιών⁶⁶⁸. Μεγάλες πιθανότητες για την ύπαρξη του ίδιου διακοσμητικού θέματος στις βάσεις των ποδιών λόγω κυρίως της ομοιότητας των περιγραμμάτων τους, συγκεντρώνουν οι κλίνες των τάφων Θεσσαλονίκης III και Παλατίτσας, αν βέβαια έφεραν ποτέ αυτές γραπτή διακόσμηση στα μέτωπα των ποδιών τους⁶⁶⁹.

Από τη διακόσμηση του κυρίως σώματος αυτών των ποδιών το σημείο που αμέσως τραβά την προσοχή μας είναι οι πλαστικές εγχοπές των τριών ζευγών οφθαλμών, που συνήθως είναι τοποθετημένα λίγο χαμηλότερα από το μέσον του ύψους των ποδιών ή στο 1/3 του ύψους τους από τη βάση. Οι οφθαλμοί του μεσαίου ζεύγους έχουν σε όλες τις περιπτώσεις των κλινών που εξετάσαμε (π.χ. στους τάφους Δίου I, Βεργίνας V, Νέων Κερδυλλίων, Θεσσαλονίκης V, Ποτίδαιας, Πύδνας I και Σταυρούπολης) μικρότερο ανάμεσά τους διάστημα από ό,τι οι αντίστοιχοι των δύο ζευγών που το πλαισιώνουν συμμετρικά πάνω και κάτω. Η σύνδεση κατά ζεύγος αυτών των οφθαλμών γίνεται συνήθως με τα λεπτά στελέχη των ελίκων, όπως χαρακτηριστικά φαίνεται αυτό

667. Σχετικά Gossel, 56 και 58-59, για τις ελαφρές διαφοροποιήσεις στη διακόσμηση του επικράνου κυρίως των ποδιών.

668. Βλ., αντίστοιχα, Γ. Σωτηριάδης, ΠΑΕ 1930, 42, εικ. 3 και Χ. Μακαρόνας, ΠΑΕ 1953, 137 κ.ε., εικ. 5, 7.

669. Παρόμοια άκανθα αποδίδεται γραπτά και στη βάση των ποδιών των δύο κλινών του τάφου της Ερέτριας, ενώ ανάλογη πρέπει να υπήρχε στα πόδια του θρόνου Β του ίδιου τάφου, αν κρίνουμε από το περίγραμμά τους σε αυτό το σημείο (βλ. Vollmoeller, AM 1901, 333 κ.ε.).

στις γραπτές κλίνες της Ποτίδαιας. Και τα τρία ζεύγη των ελίκων συγκλίνουν ελίσσόμενα και ενώνονται στο κέντρο του όλου σχήματος, όπου σε ορισμένες περιπτώσεις δεσπόζει ένα γοργόνειο πλαισιωμένο συχνά πάνω και κάτω από δύο αντίστροφα διευθετημένα φύλλα άκανθας. Το αποτροπαϊκό αυτό θέμα⁶⁷⁰ υπάρχει ακριβώς όμοιο στις κλίνες των τάφων Ποτίδαιας και Νέων Κερδυλλίων (γραπτά στην πρώτη και ανάγλυφα στη δεύτερη περίπτωση) και ελαφρά παραλλαγμένο σε αυτές των τάφων Αμφίπολης I και Θεσσαλονίκης V. Είναι ακόμη πιο πιθανό, ανάλογο γοργόνειο και στην ίδια θέση να υπήρχε και στο μαρμάρινο τμήμα κλίνης από τη Μεσολακκιά Σερρών, καθώς επίσης και στο θρόνο του τάφου της Βεργίνας I, εκεί, όπου η αναπαράσταση αποδίδει ανάμεσα στις πλαστικές εγχοπές των ποδιών του ένα απλό ακανθωτό περίγραμμα⁶⁷¹. Τέλος, το ίδιο ακριβώς θέμα του γοργονείου πλαισιωμένο με φύλλα άκανθας χρησιμοποιεί και ο Ανδρόνικος στη σχεδιαστική αναπαράσταση της ξύλινης κλίνης του τάφου της Βεργίνας III⁶⁷² αντιγράφοντας και στο σημείο αυτό το πόδι της κλίνης από τα Νέα Κερδύλλια. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η αρχή του αποτρόπαιου αυτού θέματος βρίσκεται στις πραγματικές ξύλινες κλίνες, αν κρίνουμε από την απόδοσή του και σε αρκετές αγγειογραφίες με παραστάσεις κλινών και άλλων επίπλων του ίδιου τύπου⁶⁷³.

Οι ευρύχωρες επιφάνειες των ποδιών πάνω και κάτω από τις εγχοπές των κεντρικών ελίκων αντίστοιχα γεμίζουν σε όλες γενικά τις περιπτώσεις διακοσμημένων κλινών που είδαμε με δύο αντίνωτα μεταξύ τους ανθέμια. Σύμφωνα με το διαθέσιμο χώρο το άνω ανθέμιο είναι πάντοτε μεγαλύτερο από το αντίστροφο κάτω και από τη μορφή που αυτά παρουσιάζουν είναι συχνά δυνατή η συναγωγή χρονολογικών συμπερασμάτων όχι βέβαια πάντα ασφαλών και αναντίρρητων, αφού σε αρκετές περιπτώσεις τα ανθέμια διατηρούν τύπους παλαιούς και παραδοσιακούς καθιερωμένους με τη συχνή επανάληψη. Τούτο ενισχύεται και από τη διαφορετική μορφή που σε ορισμένες κλίνες παρουσιάζουν τα δύο ανθέμια του ίδιου ποδιού, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στην κλίνη του τάφου Δίου I, όπου το άνω και μεγαλύτερο ανθέμιο έχει φύλλα στρεφόμενα προς τα μέσα, ενώ στο μικρότερο κάτω ανθέμιο τα φυλλάκια κλίνουν προς τα έξω⁶⁷⁴. Αξιοπαρατήρητο είναι ακόμη ότι σε μερικές κλίνες μακεδονικών τάφων το κάτω ανθέμιο των ποδιών ξεφεύγει εντελώς από το γνωστό συνηθισμένο σχήμα παίρνοντας μία περίεργη μορφή που θυμίζει λουλούδι. Το φαινόμενο αυτό το συναντήσαμε στην κλίνη του πίσω τοίχου του τάφου της Πύδνας I και σε αυτήν των Νέων Κερδυλλίων⁶⁷⁵.

Στο ανώτερο τμήμα του κυρίως σώματος των ποδιών και αμέσως κάτω από το υπερυψωμένο τους επίκρανο υπάρχει γενικά ένα αβακωτό τετράγωνο και σε μερικές περιπτώσεις τραπεζιόσχημο θέμα με εννέα συνολικά ανά τρία παράλληλα διευθετημένα διάχωρα. Το θέμα αυτό υπάρχει σε όλες τις κλίνες των μακεδονικών τάφων που διασώζουν τη διακόσμηση των ποδιών εκτός μόνον από τις δύο του τάφου της Πύδνας I, στις οποίες ή δεν αποδόθηκε καθόλου ή δηλώθηκε γραπτά και εξαφανίσθηκε. Η ομοιόμορφη επανάληψη του τετράπλευρου αυτού σχήματος στις

670. Για το συμβολικό χαρακτήρα του γοργονείου βλ. Ι. Παπαποστόλου, *Ελληνιστικοί τάφοι της Πάτρας I*, ΑΔ 32 (1977): Μελέται, 298-299, με σχετική βιβλιογραφία. Βλ. και υποσημ. 52.

671. Ρωμαίος, Τάφος, εικ. 20.

672. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 121 κ.ε., εικ. 75.

673. Richter, *Furniture*, εικ. 113 (θρόνος), 248 (δίφρος οκλαδίας), 327 (κλίνη) και 648 (κλίνη και θρόνος).

674. Σωτηριάδης, ό.π.

675. Η ίδια απόδοση υπάρχει στην κλίνη I και στο θρόνο Α του τάφου της Ερέτριας (βλ. Vollmoeller, *AM* 1901, 345 κ.ε., πίν. XIII).

λίθινες κλίνες των μακεδονικών τάφων σε συνδυασμό και με τη συχνή του απεικόνιση στις παραστάσεις κλινών της μελανόμορφης και ερυθρόμορφης αγγειογραφίας και ακόμη το γεγονός ότι αποδίδεται πάντοτε στο ύψος της συμβολής των ποδιών με τον πλατύτερο και ανώτερο κανόνα τους, όλα αυτά δεν αφήνουν αμφιβολία ότι το αβακωτό αυτό κόσμημα έχει την αρχή του σε κατασκευαστικές και τεχνικές λεπτομέρειες των αρχικών πραγματικών ξύλινων κλινών, πριν ακόμη αποκτήσει χαρακτήρα καθαρά διακοσμητικό⁶⁷⁶. Πιστεύουμε δηλαδή ότι τα εννέα διάχωρα του αβακωτού αυτού σχήματος πρέπει να σχετίζονται με τη συναρμολόγηση και τη σύνδεση του φέροντος σκελετού των ξύλινων χρηστικών κλινών και ότι κάλυπταν εύσχημα τις κεφαλές των καρφιών ή τους ξύλινους πείρους (καβίλιες)⁶⁷⁷ που ένωναν τα πόδια με τον ανώτερο κανόνα των κλινών⁶⁷⁸. Στο ότι τα εννέα αυτά διάχωρα ήταν στις πραγματικές ξύλινες κλίνες γυάλινα τετράγωνα πλακίδια που κάλυπταν μάλιστα σε όλες ή στις περισσότερες περιπτώσεις και λεπτά φύλλα χρυσού με έκτυπες συχνά παραστάσεις, συνηγορούν τα σχετικά στοιχεία που προέρχονται από αρκετές ξύλινες νεκρικές κλίνες και κυρίως από αυτές των ασύλητων βασιλικών τάφων της Βεργίνας⁶⁷⁹. Από την άποψη αυτή και από όλα τα λίθινα παραδείγματα που εξετάσαμε, την καλύτερη και πιστότερη αντιγραφή από τα ξύλινα πρότυπα παρουσιάζει το αβακωτό κόσμημα των ποδιών στην κλίνη του τάφου της Βεργίνας V, όπου μέσα σε όλα τα διάχωρα αυτού του κοσμήματος αποδίδονται γραπτά και μεμονωμένες συνωρίδες, που το κίτρινο χρώμα τους υπαινίσσεται σαφώς τα αντίστοιχα χρυσά ελάσματα των ξύλινων κλινών⁶⁸⁰.

Αξιίζει εδώ να σταθούμε για λίγο και σε κάποιες ιδιομορφίες που διαπιστώσαμε στη διακόσμηση του κυρίως σώματος των ποδιών στις λίθινες κλίνες δύο τάφων: Αμφίπολης I και Βεργίνας V. Χωρίς η διακόσμηση αυτή να ξεφεύγει από το συνηθισμένο σχήμα, συμπληρώνεται και με άλλα θέματα. Πιο χαρακτηριστική – και μοναδική – είναι η περίπτωση των δύο κλινών του τάφου της Αμφίπολης, στα πόδια των οποίων (πάνω από τις εγχοπές των κεντρικών ελίκων) αποδόθηκαν γραπτά και ανδρικές πολεμικές μορφές. Πρόκειται για σημαντική καινοτομία που δεν συναντάται σε καμία απολύτως άλλη περίπτωση. Η καινοτομία εξάλλου στα πόδια της μοναδικής κλίνης του τάφου Βεργίνας V έγκειται το γεγονός ότι ανάμεσα στο αβακωτό κόσμημα και στο μεγάλο ανώτερο ανθέμιο αποδόθηκε και ένας μεγάλος τετράφυλλος ρόδακας⁶⁸¹.

Τυπική παρουσιάζεται η διακόσμηση στο μέτωπο των επικράνων των ποδιών, αν κρίνουμε από τα σωζόμενα στους μακεδονικούς τάφους παραδείγματα⁶⁸². Στο γνωστό σχήμα των κλινών

676. Πρβλ. το ανάλογο φαινόμενο και σε άλλες εκφράσεις της αρχαίας ελληνικής τέχνης, όπως στην αρχιτεκτονική των δωρικών ναών. Σε αυτούς πολλά στοιχεία του θριγκού (τρίγλυφα, μετόπες), που στους αρχικούς ξύλινους ναούς είχαν λειτουργικό χαρακτήρα, μεταφέρθηκαν αργότερα και στους λίθινους, με διάθεση όμως μόνο διακοσμητική.

677. Α. Κ. Ορλάνδος - Ι. Ν. Τραυλός, *Λεξικόν αρχαίων αρχιτεκτονικών όρων*, 1986, 255, λ. τύλος.

678. Πρβλ. και την ανάλογη λειτουργία των εφηλίδων στις αρχαίες θύρες.

679. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, εικ. 141-142. Ακόμη Σισμανίδης, *ό.π.* (βλ. υποσημ. 591), 95 (αριθ. 2), πίν. 25 γ.

680. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 35, εικ. 13-14.

681. Πρβλ. το ίδιο φαινόμενο και σε μεταγενέστερα ρωμαϊκά παραδείγματα (βλ. σχετικά Richter, *Furniture*, εικ. 562, με τέσσερα μαρμάρινα πόδια κλινών, στα οποία αποδίδονται ανάλογοι ρόδακες).

682. Πολύ καλά διατηρείται η διακόσμηση των επικράνων στις κλίνες των τάφων: Ποτίδαιας, Βεργίνας V, Πύδνας I, Σταυρούπολης, Νέων Κερδυλλίων και στο τμήμα της Μεσολακκιάς Σερρών. Αντίθετα, στις κλίνες του τάφου Αμφίπολης I δεν διακρίνεται σχεδόν τίποτε, ενώ από τη δημοσιευμένη σχεδιαστική αναπαράσταση του διακόσμου του ποδιού στην κλίνη του τάφου Δίου I λείπουν εντελώς οι έλικες των οφθαλμών, οι οποίες όμως μπορούν να συμπληρωθούν εύκολα με βάση άλλα παραδείγματα.

(και των θρόνων) του τύπου B₅⁶⁸³ τα στοιχεία που κυριαρχούν στη διακόσμηση των επικράνων είναι τα δύο επάλληλα ζεύγη των ελίκων με τους μεγάλους οφθαλμούς κάτω και τους μικρότερους επάνω, οι οποίοι καθορίζουν και το πλαστικό εξωτερικό τους περίγραμμα. Σε όλα πράγματι τα γνωστά παραδείγματα οι οφθαλμοί του κάτω ζεύγους των ελίκων εμφανίζονται αισθητά μεγαλύτεροι από τους αντίστοιχους του ανώτερου ζεύγους με πιο χαρακτηριστική την περίπτωση των κλινών του τάφου της Ποτίδαιας. Όσον αφορά τον τρόπο απόδοσής τους, οι οφθαλμοί αυτοί δηλώνονται γραπτά μεν στις κλίνες των τάφων Δίου I, Αμφίπολης I και Σταυρούπολης, ανάγλυφα και γραπτά συγχρόνως σε εκείνην του τάφου Βεργίνας V, ανάγλυφα στις κλίνες των τάφων Πύδνας I, Νέων Κερδυλλίων και στο τμήμα της Μεσολακκιάς, ενώ μόνον στις δύο κλίνες του τάφου της Ποτίδαιας οι μικρότεροι οφθαλμοί του ανώτερου ζεύγους των ελίκων ήταν γραπτοί και οι αντίστοιχοι του κατώτερου ζεύγους ένθετοι από άλλο υλικό, πιθανότατα από επιπεδόκυρτο γυαλί, κάτω από το οποίο έλαμπαν ίσως και κυκλικά φύλλα χρυσού. Υποθέτουμε τη χρήση αυτών των υλικών για τους ένθετους οφθαλμούς των κλινών της Ποτίδαιας κατ' αναλογία και με άλλα παραδείγματα ξύλινων κλινών μακεδονικών τάφων (π.χ. Βεργίνας III και IV, Αγίας Παρασκευής κτλ.)⁶⁸⁴, κυρίως όμως με βάση μερικές πραγματικές ξύλινες κλίνες από άλλες περιοχές οι οποίες διέσωσαν ικανοποιητικά το τμήμα αυτό των ποδιών. Χαρακτηριστικές από την άποψη αυτή είναι οι περιπτώσεις μιας κλίνης από τάφο της Kul-Oba στη Νότια Ρωσία και μιας δεύτερης από τον Κεραμεικό των Αθηνών⁶⁸⁵.

Τα λεπτά στελέχη των δύο ζευγών των ελίκων στα επίκρανα ξεκινούν πάντοτε από το ίδιο σημείο ανάμεσα στους οφθαλμούς του κατώτερου μεγαλύτερου ζεύγους, εκεί, όπου κατά κανόνα υπάρχει ένα οριζόντια διευθετημένο επίμηκες ορθογώνιο κόσμημα, το οποίο και επιστεγάζει πάντοτε δύο ανάλογα τραπεζιόσημα και όμοια μεταξύ τους αντίωτα σχήματα, που έχουν τις εξωτερικές τους πλευρές κοίλες και παρακολουθούν την καμπύλη των ελικοειδών ελίκων στο κατώτερο σημείο των επικράνων. Τα διακοσμητικά αυτά θέματα επαναλαμβάνονται ομοιόμορφα σε όλες τις κλίνες των μακεδονικών τάφων με μοναδική εξαίρεση τις δύο του τάφου της Σταυρούπολης Ξάνθης, στις οποίες αυτά δεν αποδόθηκαν καθόλου, έτσι, ώστε οι έλικες των οφθαλμών να ξεκινούν απευθείας από τη βάση των επικράνων των ποδιών (Σχέδ. 4). Τα ίδια διακοσμητικά στοιχεία πρέπει να επισημάνουμε ότι αποδίδονται και στις περισσότερες απεικονίσεις κλινών της αγγειογραφίας, βρέθηκαν δε (πάντοτε γυάλινα) σε αρκετούς επίσης μακεδονικούς και άλλου είδους τάφους που περιείχαν ξύλινες κλίνες. Όμοια ακριβώς, τέλος, είναι η θέση και η διάταξή τους και στο επίκρανο της Kul-Oba⁶⁸⁶. Κρίνουμε συνεπώς ότι πρέπει να δεχθούμε και γι' αυτά (όπως ακριβώς υποστηρίξαμε και για το αβακωτό κόσμημα με τα εννέα διάχωρα) ότι στις πραγματικές ξύλινες κλίνες ήταν πλακίδια γυάλινα που κάλυπταν με εύσχημο τρόπο σημεία της κατασκευής (καρφιά, ξύλινους πείρους) αλλά και της σύνδεσης των επικράνων των ποδιών με τα πίσω από αυτά ευρισκόμενα υπερυψωμένα επίσης σανιδώματα για τη στήριξη των προσκεφαλαίων.

683. Βλ. υποσημ. 660.

684. Βλ., αντίστοιχα, Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 122 και Σισμανίδης, ό.π. (υποσημ. 679).

685. Βλ. Reinach, *Antiquités*, 142 κ.ε., πίν. 80. 16-19 και U. Knigge - F. Willemsen, *AD* 19 (1964): Χρονικά, 44. Πίν. 39 α, για τις δύο περιπτώσεις, αντίστοιχα. Αναφορά στα ίδια παραδείγματα βλ. και Kyrieleis, 166-167, πίν. 21, 1.2.

686. Βλ. υποσημ. 685. Τέτοια στοιχεία βρέθηκαν και στον τάφο της Αγίας Παρασκευής, από τη διακόσμηση προφανώς της ξύλινης κλίνης (βλ. Σισμανίδης, υποσημ. 679).

Επιστρέφοντας στα δύο ζεύγη των βλαστόσχημων ελίκων των επικράνων αξίζει να παρατηρήσουμε ότι, ενώ αυτά ανελίσσονται στη γένεσή τους ενιαία ή παράλληλα κατά ζεύγη σχηματίζοντας ένα μεγάλο V, στη συνέχεια της ανοδικής τους διαδρομής αποχωρίζονται και, ενώ οι έλικες του κατώτερου ζεύγους κατέρχονται, για να περιλάβουν κυκλικά τους μεγάλους οφθαλμούς, αντίθετα, εκείνες του ανώτερου ζεύγους ανέρχονται συμμετρικά και με αντίστροφη προς τα μέσα περιέλιξη περικυκλώνουν τους δύο μικρότερους οφθαλμούς.

Ένα άλλο θέμα που δηλώνεται πάντοτε στις κλίνες των μακεδονικών τάφων — και καθορίζει μάλιστα και τη γραμμή του περιγράμματος στο μέσον περίπου του ύψους των επικράνων (ακόμη και στις μη διακοσμημένες λίθινες κλίνες αυτού του τύπου) — είναι τα δύο ρομβόσχημα οριζόντια διευθετημένα στοιχεία τα οποία βρίσκονται τοποθετημένα ανάμεσα στους κάτω μεγαλύτερους και στους άνω μικρότερους οφθαλμούς των ελίκων, αντίστοιχα. Τα στοιχεία αυτά αναγνωρίζονται και στις απεικονίσεις κλινών του ίδιου τύπου στην αγγειογραφία, ενώ αξίζει να παραπέμψουμε και πάλι στο επίκρανο της ξύλινης κλίνης από την Kul-Oba, όπου τα ίδια ρομβόσχημα κοσμήματα φαίνονται χαρακτηριστικά.

Στο μέτωπο των επικράνων ανάμεσα στο ανώτερο ζεύγος των οφθαλμών των ελίκων τη διακόσμηση συμπληρώνει πάντοτε ένα μεγάλο γραπτό ή ανάγλυφο ανθέμιο. Μοναδική εξαίρεση στους μακεδονικούς τάφους αποτελούν οι δύο κλίνες του όψιμου τάφου της Σταυρούπολης Ξάνθης, στις οποίες, όπως είδαμε, το ανθέμιο αυτό έχει αντικατασταθεί από έναν εξάφυλλο ρόδακα. Σε ορισμένες περιπτώσεις λίθινων ταφικών κλινών (π.χ. Ποτίδαιας και τμήμα Μεσολακιάς Σερρών) το ανθέμιο του επικράνου παρουσιάζει την ίδια μορφή με τα δύο του κυρίως σώματος των ποδιών, τις περισσότερες όμως φορές εμφανίζεται διαφορετικό είτε σε σχέση με το ένα από αυτά είτε ακόμη και με τα δύο. Έτσι, στις κλίνες των τάφων Βεργίνας V και Πύδνας I, ενώ τα φυλλάκια και των δύο ανθεμίων του κυρίως σώματος των ποδιών κλίνουν προς τα έξω, στα αντίστοιχα των επικράνων αυτά στρέφονται προς τα μέσα. Ανάλογες παρατηρήσεις ισχύουν και για τα ανθέμια στα πόδια των μαρμαρίνων κλινών των τάφων Δίου I και Νέων Κερδυλλίων.

Η προσθήκη του παραπάνω ανθεμίου είναι το βασικό νεότεριστικό στοιχείο, που, όπως παρατηρεί και η Gossel⁶⁸⁷, διαφοροποιεί τη μορφή των επικράνων των ποδιών στις κλίνες των μακεδονικών τάφων από τον αρχαϊκό τύπο B₃ της κατάταξης του Kyrieleis⁶⁸⁸. Μία δεύτερη, μικρότερη όμως διαφορά, είναι ότι στις μακεδονικές κλίνες τα λεπτά στελέχη των δύο ζευγών των ελίκων στο επίκρανο εμφανίζονται σε αρκετές περιπτώσεις (π.χ. τάφοι Βεργίνας V, Ποτίδαιας, Σταυρούπολης κτλ.) αποχωρισμένα μεταξύ τους κατά ζεύγος, πράγμα που έγινε, αν όχι στην ύστερη αρχαϊκή, τουλάχιστον στην πρώιμη κλασική περίοδο, αν κρίνουμε από τις παραστάσεις κλινών στην αγγειογραφία. Οι παραπάνω μικρές αλλαγές⁶⁸⁹ προσέδωσαν στα επίκρανα των ποδιών ύψος και ραδινότητα, γεγονός που είναι φανερό σε όλες τις λίθινες κλίνες των μακεδονικών τάφων, ακόμη και σε εκείνες που δεν έφεραν εξαρχής ή δεν διέσωσαν τη διακόσμηση των ποδιών⁶⁹⁰. Η εντύπωση του ύψους ενισχύεται ακόμη περισσότερο σε ορισμένες από τις αναφερόμενες κλίνες με την προσθήκη πλατιάς ταινίας στην κορυφή του επικράνου, που ορίζει και το

687. Βλ. Gossel, 57.

688. Kyrieleis, 170, εικ. 27.

689. Richter, Furniture, εικ. 320-321, όπου σε κλίνες του τύπου B (από απεικονίσεις της ερυθρόμορφης αγγειογραφίας), αρχίζει να εμφανίζεται δειλά το ανθέμιο του επικράνου των ποδιών.

690. Τέτοιες, για παράδειγμα, είναι οι κλίνες των τάφων Αγίου Αθανασίου I, Θεσσαλονίκης III, Πέλλας, Παλατίτσας και Αγγίστας Σερρών.

ύψος ολόκληρου του ποδιού. Τέτοια επίστεψη είδαμε ότι υπάρχει στα πόδια των κλινών των τάφων Δίου Ι, Αγίου Αθανασίου Ι, Αγγίστας, Σταυρούπολης και Νέων Κερδυλλίων.

ΤΟ ΚΥΡΙΟ ΜΕΤΩΠΟ ΤΩΝ ΚΛΙΝΩΝ: Ο ΤΥΠΟΣ, Η ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ

Ανεξάρτητα από την ύπαρξη ή όχι γραπτής ή ανάγλυφης διακόσμησης στην κύρια όψη των λίθινων κλινών τύπου Β η διαμόρφωση του μεταξύ των ποδιών μετώπου είναι πάντοτε η ίδια με δύο σε κάθε περίπτωση οριζόντιους και παράλληλους μεταξύ τους πλαστικούς κανόνες: τον πλατύτερο του στρώματος επάνω και το στενότερο παρακάτω, στο μέσον περίπου του ύψους των κλινών. Η γενική αυτή διαπίστωση ισχύει για όλες ανεξαιρέτως τις λίθινες κλίνες του τύπου Β που εξετάσαμε, ενώ δεν υπάρχει αμφιβολία ότι και σε αυτά τα στοιχεία γίνεται αντιγραφή από τα πραγματικά ξύλινα πρότυπα, στα οποία οι δύο κανόνες αποτελούσαν μαζί με τα πόδια των κλινών τα βασικά λειτουργικά στοιχεία απαραίτητα για την αυτονομία τους και την ασφαλή τους στήριξη.

Ο ανώτερος πλατύτερος κανόνας των λίθινων κλινών υποδηλώνει το πλάγιο πρόσωπο του μεγάλου ορθογώνιου ξύλινου πλαισίου, που στις πραγματικές κλίνες βάσταζε το στρώμα και κατά συνέπεια το κύριο βάρος με τα σώματα των ανακλιμένων. Αντίθετα, ο στενότερος κανόνας, που πρέπει να τον φαντασθούμε και στις τέσσερις κάθετες πλευρές των ξύλινων κλινών⁶⁹¹, ήταν σανιδόμορφος πήχυς με λειτουργία απλού υποστηρίγματος. Αν και ο πήχυς αυτός απουσιάζει συχνά στις απεικονίσεις κλινών από την αγγειογραφία, στις λίθινες όμως των μακεδονικών τάφων αποτελεί στοιχείο απαραίτητο. Οι δύο μεγάλοι ορθογώνιοι βυθισμένοι χώροι, που στις λίθινες κλίνες υπάρχουν πάντοτε πάνω και κάτω από το στενότερο πήχυ, στις πραγματικές ξύλινες ήταν ακόλυπτοι και κενοί, αν και, όπως θα δούμε παρακάτω, σε αρκετές απεικονίσεις τέτοιων κλινών στην αγγειογραφία (σε απουλικούς κυρίως κρατήρες) το βυθισμένο μεταξύ των δύο κανόνων τύμπανο αποδίδεται φραγμένο και συνήθως διακοσμημένο⁶⁹². Αντίθετα, ο κατώτερος μεγαλύτερος βυθισμένος χώρος του μετώπου όλων των λίθινων κλινών, υποτίθεται (όπως στις ξύλινες) οπωσδήποτε κενός, προορισμένος συχνά για τα υποπόδια που συνόδευαν και τις πραγματικές κλίνες⁶⁹³.

Η θέση του κανόνα του στρώματος είναι πολύ συγκεκριμένη και πάντοτε η ίδια: ενώνεται με τα κάθετα σε αυτόν πόδια στο σημείο κάτω ακριβώς από τα υπερυψωμένα επίκρανα και στο ύψος των δύο αβακωτών κοσμημάτων που περιγράψαμε ήδη. Παρά το γεγονός ότι το πλάτος αυτού του κανόνα ποικίλλει, είναι πάντοτε αισθητά μεγαλύτερο και στις περισσότερες περιπτώσεις διπλάσιο σχεδόν από το αντίστοιχο του χαμηλότερου κανόνα. Μολονότι δε ότι η θέση του δεύτερου αυτού κανόνα δεν είναι ακριβώς ορισμένη, τοποθετείται πάντοτε πάνω από τις μεγάλες πλαστικές εγχοπές των ποδιών. Μοναδική εξαίρεση αποτελούν οι δύο κλίνες του τάφου της Ποτίδαιας (Σχέδ. 4), στις οποίες ο κανόνας βρίσκεται ακριβώς στο ύψος των εγχοπών των ποδιών. Συνέπεια φυσική της μικρότερης ή μεγαλύτερης κατά περίπτωση απόστασης αυτού του κανόνα από τις εγχοπές των ποδιών είναι αντίστοιχα το μεγάλο ή μικρό πλάτος του βυθισμένου μεταξύ των δύο κανόνων χώρου του τυμπάνου. Έτσι, όταν ο δεύτερος κανόνας βρίσκεται πολύ απομακρυσμένος από τις εγχοπές των ποδιών, το τύμπανο εμφανίζεται ασυνήθιστα στενό (π.χ.

691. Για σχετικές απεικονίσεις κλινών βλ. Richter, Furniture, ειζ. 304, 327, 606 και 648.

692. Ό.π.

693. Βλ. υποσημ., 136.

στις κλίνες των τάφων Πέλλας, Σταυρούπολης και κυρίως Παλατίτσας), ενώ στην αντίθετη περίπτωση, που αυτός πλησιάζει πολύ τις εγχοπές των ποδιών, το τύμπανο κερδίζει αισθητά σε πλάτος (π.χ. στις κλίνες των τάφων Νέων Κερδυλλίων, Βεργίνας V, Θεσσαλονίκης I και III και κυρίως Ποτίδαιας). Ανεξάρτητα όμως από αυτές τις μικρές διαφοροποιήσεις στα μέτωπα των κλινών το πλάτος του βυθισμένου τυμπάνου παραμένει πάντοτε μεγαλύτερο (άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο) από το αντίστοιχο και των δύο πλαστικών κανόνων χωριστά. Ακόμη μεγαλύτερο όμως πλάτος παρουσιάζει πάντοτε ο αμέσως κάτω από το δεύτερο κανόνα, βυθισμένος επίσης, χώρος της όψης των κλινών. Όπως είναι αυτονόητο, το πλάτος και αυτού του χώρου αυξομειώνεται ανάλογα και εδώ με την ψηλή ή χαμηλή τοποθέτηση του στενότερου κανόνα-πήχη του μετώπου των κλινών.

Μια ακόμη παρατήρηση, η οποία αφορά και τις τέσσερις επιμέρους ζώνες της όψης των κλινών, είναι ότι αυτές εμφανίζονται εντελώς λείες και επίπεδες. Εξαίρεση στον κανόνα αποτελούν οι μαρμάρινες κλίνες των τάφων Σταυρούπολης Ξάνθης και Νέων Κερδυλλίων, οι οποίες φέρουν στους ανώτερους πλατύτερους κανόνες τους από μία πλατιά βυθισμένη ζώνη⁶⁹⁴, που δεν αποκλείεται να είχε δεχθεί γραπτή διακόσμηση.

Αξίζει, τέλος, να σημειώσουμε τις εξαιρετικά λίγες περιπτώσεις λίθινων κλινών στους μακεδονικούς τάφους οι οποίες φέρουν κανονική πλαστική δήλωση των μελών τους (των ποδιών και των οριζόντιων κανόνων) και στις στενές τους πλευρές, όταν βέβαια αυτές μένουν ορατές. Στην περίπτωση αυτή ανήκουν μόνον οι κλίνες των τάφων Αγγίστας Σερρών, Παλατίτσας και Σταυρούπολης Ξάνθης⁶⁹⁵.

Στη συνέχεια εξετάζεται ένα ιδιαίτερα σημαντικό ζήτημα, που αφορά τη διακόσμηση του κυρίως μετώπου των ταφικών κλινών και τη σημασία της. Από τον περιγραφικό Κατάλογο προκύπτει ότι τέτοια διακόσμηση υπήρχε σε δεκαπέντε συνολικά λίθινες κλίνες προερχόμενες από δέκα μακεδονικούς τάφους. Πρόκειται συγκεκριμένα για τις κλίνες των τάφων Αγγίστας Σερρών, Αμφίπολης I, Βεργίνας V, Δίου I, Θεσσαλονίκης I, Ποτίδαιας II, Αμφίπολης IV, Πύδνας I και για τα δύο μεμονωμένα άγνωστης προέλευσης τμήματα κλινών της Μεσολακκιάς Σερρών και της μονής Παντελεήμονος Αγίου Όρους⁶⁹⁶. Στις κλίνες των έξι πρώτων από αυτούς τους τάφους η διακόσμηση ήταν γραπτή, ενώ στις επόμενες τέσσερις περιπτώσεις ανάγλυφη. Διακοσμημένοι είναι συνήθως οι δύο πλαστικοί κανόνες της όψης των κλινών και το μεταξύ τους βυθισμένο τύμπανο. Μοναδική εξαίρεση αποτελούν οι δύο κλίνες του τάφου της Πύδνας I που φέρουν την πλαστική διακόσμηση (σκύλος στην α', φίδι στη β' κλίνη) στον πλατύ χώρο αμέσως κάτω από το δεύτερο κανόνα. Αυτά αφορούν τις λίθινες αποκλειστικά κλίνες των μακεδονικών τάφων. Είδαμε όμως ότι ανάλογη αλλά ένθετη ή επίθετη διακόσμηση στο κύριο μέτωπό τους έφεραν και τέσσερις τουλάχιστον ξύλινες ταφικές κλίνες του Καταλόγου μας. Θυμίζουμε ότι πρόκειται για τις κλίνες των τάφων Βεργίνας III και IV, Δίου IV και Λευκαδίων VII. Στη διακόσμηση αυτών των κλινών, όσο τουλάχιστον μπορούμε να κρίνουμε από τα διασωθέντα στοιχεία, θα αναφερθούμε παρακάτω, για να υποστηρίξουμε ορισμένα συμπεράσματα τα οποία βασίζονται κυρίως στη διακόσμηση των λίθινων ταφικών κλινών.

Πάντως, αν εξαιρέσουμε τις ξύλινες κλίνες, για τις οποίες οι γνώσεις μας είναι περιορισμένες, από τις λίθινες κλίνες που σώζουν διακόσμηση στην όψη τους το πιο ολοκληρωμένο παράδειγμα προσφέρουν οι δύο μαρμάρινες του τάφου της Ποτίδαιας, οι οποίες είναι και οι μόνες,

694. Βλ., αντίστοιχα, σ. 123 και 132 (υποσημ. 380).

695. Βλ. σχετικά υποσημ. 363.

696. Για τη διακόσμηση της κάθε κλίνης χωριστά παραπέμπουμε στον Κατάλογο (σ. 77 κ.ε.).

μαζί με αυτή του τάφου Θεσσαλονίκης I, που έφεραν διάκοσμο σε όλες τις επιφάνειες του μετώπου τους. Οι άλλες λίθινες κλίνες που αναφέραμε δέχθηκαν διακόσμηση σε μέρος μόνον της όψης τους. Έτσι, διακόσμηση στον ανώτερο κανόνα διαπιστώσαμε στις κλίνες των τάφων Αμφίπολης I, Βεργίνας V, Θεσσαλονίκης I και Ποτίδαιας II, σε όλες γραπτή. Διακόσμηση στην επιφάνεια του δεύτερου στενότερου πλαστικού κανόνα υπάρχει μόνο στις γραπτές κλίνες των τάφων Θεσσαλονίκης I και Ποτίδαιας, ενώ στο τύμπανο το βυθισμένο μεταξύ των δύο παραπάνω κανόνων διάκοσμο δέχθηκαν οι κλίνες των τάφων Αμφίπολης I, Βεργίνας V, Δίου I, Θεσσαλονίκης I, Ποτίδαιας και πιθανότατα Αγγίστας Σερρών (γραπτό) και Αμφίπολης IV, Μεσολακκιάς Σερρών και Μονής Παντελεήμονος (ανάγλυφο). Συνοψίζοντας, σχετικά με τη θέση της διακόσμησης των κλινών έχουμε: στον πρώτο (από πάνω) κανόνα φέρουν διακόσμηση οι κλίνες τεσσάρων τάφων (συνολικά επτά κλίνες)· στο δεύτερο κανόνα φέρουν διακόσμηση οι κλίνες δύο μόνον τάφων (συνολικά τέσσερις κλίνες)· στο μεταξύ των κανόνων τύμπανο φέρουν διακόσμηση οι κλίνες εννέα τάφων (συνολικά δεκατρείς κλίνες). Κρίνοντας δηλαδή από τα γνωστά μέχρι σήμερα παραδείγματα μακεδονικών τάφων διαπιστώνουμε ότι η διακόσμηση ήταν προφανώς περισσότερο συνηθισμένη στο τύμπανο των λίθινων κλινών, αρκετά συχνή στην επιφάνεια του ανώτερου πλαστικού κανόνα και πολύ σπάνια στο δεύτερο στενότερο κανόνα. Γίνεται ακόμη φανερό ότι σε όλες αυτές τις περιπτώσεις διακοσμημένων κλινών υπάρχει η συνηθισμένη διακόσμηση των ποδιών⁶⁹⁷, ενώ το αντίθετο δεν συμβαίνει υποχρεωτικά, εφόσον έχουμε περιπτώσεις κατά τις οποίες υπάρχει μεν η διακόσμηση των ποδιών, η κύρια όμως όψη των κλινών παρέμεινε εντελώς ακόσμητη (π.χ. οι κλίνες των τάφων Νέων Κερδυλλίων, Σταυρούπολης και Θεσσαλονίκης V).

Μία σημαντική παρατήρηση που διατυπώσαμε και η οποία αφορά κυρίως αλλά όχι αποκλειστικά τις λίθινες γραπτές κλίνες είναι ότι υπήρχε σαφής μέριμνα για το χρωματικό βάθος τόσο των «λειτουργικών» μελών των κλινών, των ποδιών δηλαδή και των κανόνων τους, όσο και των βυθισμένων τυμπάνων. Φαίνεται ότι και στα μέρη αυτά των λίθινων κλινών καταβλήθηκε προσπάθεια, ώστε να αντιγραφούν πιστά τα ξύλινα πρότυπα. Έτσι, σε αρκετές περιπτώσεις τέτοιων κλινών, όπως είδαμε, οι επιφάνειες των ποδιών και των οριζόντιων κανόνων χρωματίσθηκαν ολόκληρες καφεκίτρινες ή σε ανάλογη απόχρωση προφανώς προς μίμηση της υφής και του χρώματος των ξύλινων κλινών. Πιο χαρακτηριστικές από την άποψη αυτή είναι οι περιπτώσεις των κλινών στους τάφους Ποτίδαιας II και Αμφίπολης I. Μέσα σε αυτό το ενιαίο χρωματικό βάθος αποδόθηκαν όλα τα άλλα διακοσμητικά θέματα των ποδιών και των πλαστικών τους κανόνων. Ειδικά για τα μεταξύ των κανόνων τύμπανα των κλινών πολύ εύγλωττο είναι το παράδειγμα αρκετών από αυτές, στις οποίες η ζώνη αυτή φέρει βάθος κόκκινου χρώματος και μάλιστα βαθυκόκκινου τις περισσότερες φορές. Θυμίζουμε ότι την ίδια αυτή χρωματική αναλογία στα τύμπανά τους παρουσιάζουν οι κλίνες των τάφων Ποτίδαιας, Αμφίπολης I και IV, Δίου I, Βεργίνας V αλλά και Παλατίτσας και Πύδνας I, που δεν έφεραν άλλη διακόσμηση σε αυτή τη ζώνη⁶⁹⁸. Έχει άραγε σχέση η λεπτομέρεια αυτή με τις πραγματικές ξύλινες κλίνες; Πιστεύουμε πως ναι, γιατί, αν κρίνουμε από αρκετές απεικονίσεις τέτοιων κλινών στην ερυθρόμορφη αγγειογραφία⁶⁹⁹, φαί-

697. Εξαίρεση φαίνεται να αποτελούν οι κλίνες του τάφου Θεσσαλονίκης I, για τις οποίες όμως θεωρήσαμε βέβαιο (κρίνοντας από το τμήμα του Λούβρου) ότι αρχικά υπήρχε και η διακόσμηση των ποδιών.

698. Ανάλογο κόκκινο βάθος περιβάλλει την κύρια διακόσμηση του τυμπάνου και στους μαρμάρινους θρόνους των τάφων Βεργίνας I και VIII. Βλ., αντίστοιχα, Ρωμαιοί, Τάφος, έγχρ. πίν. Γ και Ανδρόνικος, ΑΕ 1987, εικ. 3-4.

699. Βλ. υποσημ. 691.

νεται καθαρά ότι το τύμπανό τους ήταν όχι μόνον φραγμένο (πιθανότατα με ένα σανίδωμα ή με κάποιο ύφασμα) αλλά έφερε και ανάλογο βάθος, μέσα στο οποίο διακρίνεται συνήθως και άλλη γραπτή διακόσμηση⁷⁰⁰. Τέλος, το χρωματικό βάθος που συχνά υπάρχει στο χαμηλότερο και πλατύτερο μέρος του μετώπου των λίθινων ταφικών κλινών και το οποίο υποδηλώνει, όπως είπαμε, χώρο ακάλυπτο και κενό, ήταν γι' αυτό το λόγο μαύρο συνήθως ή οπωσδήποτε πολύ σκούρο. Οι κλίνες που πιο χαρακτηριστικά διέσωσαν τέτοια χρώματα στη ζώνη αυτή είναι κυρίως εκείνες των τάφων Ποτίδαιας II και Θεσσαλονίκης I.

Στη συνέχεια των γενικών αυτών διαπιστώσεων εξετάζουμε το θεματολόγιο της διακόσμησης αυτών των κλινών, όπως μας παραδόθηκε από τα συγκεκριμένα παραδείγματα που προαναφέραμε, και κατά σειρά την εικονογράφηση: α) του ανώτερου και πλατύτερου κανόνα στην κύρια όψη των κλινών, β) του βυθισμένου μεταξύ των δύο κανόνων τυμπάνου τους και γ) του χαμηλότερου και στενότερου πλαστικού τους κανόνα.

α) Διακόσμηση στον ανώτερο κανόνα, όπως αναφέραμε, διασώζουν οι λίθινες κλίνες τεσσάρων μόνον τάφων: Ποτίδαιας II, Αμφίπολης I, Βεργίνας V και Θεσσαλονίκης I. Θυμίζουμε ότι στοιχεία της διακόσμησης για τις κλίνες του τελευταίου τάφου αντλούμε μόνον από το τμήμα που βρίσκεται στο Μουσείο του Λούβρου. Και στις τέσσερις περιπτώσεις η διακόσμηση είναι γραπτή. Ακέραια και σε άριστη σχεδόν κατάσταση διατηρείται αυτή στις δύο κλίνες του τάφου της Ποτίδαιας, ακέραια σχεδόν στις δύο επίσης γραπτές κλίνες του τάφου Αμφίπολης I, ενώ σε μικρό μόνον τμήμα και σε μέτρια διατήρηση υπάρχει η διακόσμηση αυτής της ζωφόρου στη μοναδική κλίνη του τάφου Βεργίνας V και στις δύο του τάφου Θεσσαλονίκης I.

Το σημαντικότερο συμπέρασμα που προέκυψε από τη μελέτη της εικονογράφησης αυτών των κλινών είναι ότι η διακόσμηση σε αυτή την πρώτη ζώνη έχει πάντοτε χαρακτήρα διονυσιακό. Ημικεκλιμένες γυναικείες και ανδρικές μορφές του κύκλου του Διονύσου, που κρατούν συχνά χαρακτηριστικά σύμβολα της υπόστασής τους, αποτελούν και στις τέσσερις αυτές περιπτώσεις τα μόνα θέματα της ζωφόρου. Ανεξάρτητα από τη διαφορά στην ποιότητα της εκτέλεσης, αυτό που έχει τη μεγαλύτερη σημασία είναι η διαπίστωση τόσο του ίδιου θεματολογίου, όσο και της μεγάλης ομοιότητας στον τρόπο της απόδοσης. Η ομοιότητα αυτή έχει να κάνει και με τα τεχνοτροπικά ακόμη χαρακτηριστικά της εικονογράφησης, αφού κοινή σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις είναι η χρήση κυρίως των περιγραμμάτων, που ποικίλλουν με τη χρήση ελάχιστων χρωμάτων. Διονυσιακά, λοιπόν, πάντοτε θέματα, όμοιοι ή παρόμοιοι εικονογραφικοί τύποι και ανάλογες τεχνοτροπικές μέθοδοι είναι το κοινό χαρακτηριστικό για τη διακόσμηση της ανώτερης ζωφόρου σε όλες τις γνωστές λίθινες κλίνες των μακεδονικών τάφων. Για το πρώτο ειδικά μέρος αυτής της διαπίστωσης συνηγορεί και η ύπαρξη μερικών από τις ξύλινες κλίνες που εξετάσαμε. Γιατί, αν θυμηθούμε όσα για τη διακόσμηση αυτής της ίδιας ζωφόρου αναφέραμε στην περιγραφή των ξύλινων κλινών στους τάφους Βεργίνας III και IV, καθώς και Λευκαδίων VII, δεν μένει αμφιβολία ότι ο κανόνας στην εικονογράφηση αυτής της ζώνης ήθελε πάντοτε θέματα διονυσιακά. Η διαπίστωση αυτή δεν μπορεί να είναι συμπτωματική, αφού όλα ανεξαιρέτως τα παραδείγματα που σώθηκαν (και στις λίθινες και στις ξύλινες ταφικές κλίνες) έχουν διονυσιακό αποκλειστικά χαρακτήρα και χρησιμοποιούν μάλιστα τους ίδιους σε γενικές γραμμές εικονογραφικούς τύπους, όπως ήδη τους περιγράψαμε.

Το συμπέρασμα όμως στο οποίο μόλις καταλήξαμε δημιουργεί αυτόματα ένα ερώτημα: αντι-

700. Με βάση αυτά τα παραδείγματα υποστηρίξαμε παραπάνω (σ. 142) ότι και στην πολυτελή ξύλινη κλίνη του βασιλικού τάφου Βεργίνας III το τύμπανο πρέπει να ήταν φραγμένο (και μάλλον κόκκινο) και ότι ήταν αυτό που πιθανότατα έφερε την ελεφαντοστέινη διακόσμηση των κεφαλών με τα εικονιστικά χαρακτηριστικά.

γράφουν οι νεκρικές κλίνες και ως προς αυτό το σημείο της διακόσμησής τους την αντίστοιχη κάποιων πραγματικών και χρηστικών ξύλινων κλινών ή η εικονογράφηση διονυσιακού περιεχομένου που διαπιστώσαμε αφορά αποκλειστικά και μόνον τις κλίνες που ήταν προορισμένες για τους θαλάμους των μακεδονικών τάφων; Με άλλα λόγια, διακόσμηση διονυσιακή στην όψη τους έφεραν και οι πραγματικές κλίνες των αρχαίων σπιτιών ή τούτο αποτελεί χαρακτηριστικό των ταφικών μόνον κλινών; Η απάντηση στο ερώτημα φαίνεται αρχικά απλή, ιδιαίτερα αν ανατρέξουμε στις ξύλινες κλίνες ορισμένων μακεδονικών τάφων, όπως π.χ. της Βεργίνας III και IV (για τις οποίες αναφέραμε ότι έφεραν ανάλογη διονυσιακή διακόσμηση), με την προϋπόθεση όμως ότι τις θεωρούμε πραγματικές, κλίνες που αρχικά χρησιμοποιήθηκαν στα βασιλικά ανάκτορα και στη συνέχεια μεταφέρθηκαν στους θαλάμους των μακεδονικών τάφων. Έχουν όμως έτσι τα πράγματα; Το πρόβλημα είναι δύσκολο και δεν νομίζουμε ότι μπορούμε να αποφανθούμε με βεβαιότητα. Στην ειδική πραγμάτευση της πολύτιμης ξύλινης κλίνης του τάφου Βεργίνας III (βλ. σ. 135 κ.ε.), προβληματισθήκαμε ως προς αυτό το σημείο και αντίθετα με ό,τι δέχεται ως αυτονόητο ο ανασκαφέας του⁷⁰¹ θεωρήσαμε περισσότερο πιθανή την περίπτωση η κλίνη αυτή να κατασκευάστηκε ή τουλάχιστον να φιλοτεχνήθηκε ειδικά για τη χρήση της μέσα στον τάφο. Το πρόβλημα του μεγάλου χρονικού διαστήματος που λέγεται ότι απαιτούσε η κατασκευή αυτής της κλίνης δεν νομίζουμε ότι είναι ανυπέρβλητο, δεδομένου ότι και οι ίδιοι οι μακεδονικοί τάφοι που απαιτούσαν οπωσδήποτε περισσότερο χρόνο για το χτίσιμό τους ήταν συνήθως έτοιμοι πολύ πριν από το θάνατο του ιδιοκτήτη τους. Δεν διαθέτουμε, λοιπόν, ασφαλή αποδεικτικά στοιχεία από τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα, τέτοια, που να συνηγορούν στην ύπαρξη πραγματικών ξύλινων κλινών με διονυσιακή διακόσμηση. Για την αντίθετη όμως περίπτωση, ότι δηλαδή τέτοιες κλίνες κατασκευάζονταν για νεκρική χρήση, συνηγορούν οι κλίνες των τάφων που εξετάζουμε. Αν ακόμη προστρέξουμε στις απεικονίσεις της αγγειογραφίας, όπου συχνά αποδίδεται και η διακόσμηση των ξύλινων πραγματικών, υποτίθεται, κλινών, σε καμία περίπτωση δεν θα συναντήσουμε στην ανώτερη ζωφόρο τους θέματα διονυσιακά παρά μόνον απλά διακοσμητικά και συνήθως από τον κόσμο των ζώων και των φυτών⁷⁰². Αποτελούν, λοιπόν, τα διονυσιακά θέματα στην εικονογράφηση των κλινών χαρακτηριστικό της ταφικής τους χρήσης; Ύστερα από όσα ήδη διατυπώσαμε, τείνουμε να πιστεύουμε ότι αυτό ακριβώς συμβαίνει. Μία πρόσθετη ένδειξη που ενισχύει αυτή μας την άποψη προέρχεται από ένα πλήθος άλλων νεκρικών μνημείων, τα οποία, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, φέρουν διακόσμηση με το ίδιο διονυσιακό πνεύμα.

Αφού, λοιπόν, κρίνουμε ότι η διονυσιακή θεματογραφία σχετίζεται άμεσα με την ταφική λειτουργία των κλινών, αξίζει να διερευνήσουμε και τη σημασία που αυτή έχει, όταν συναντάται μέσα σε τάφους, όπως στην περίπτωση των μακεδονικών που εδώ εξετάζουμε. Όπως ήδη σημειώσαμε, δεν είναι αυτή η μοναδική περίπτωση παρουσίας τέτοιας διακόσμησης σε τάφους ή ταφικά μνημεία της αρχαιότητας. Αντίθετα, τούτο αποτελεί συχνό φαινόμενο και απόρροια της ίδιας

701. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 131, όπου η άποψη ότι η ξύλινη κλίνη του τάφου προϋπήρχε ως χρηστικό έπιπλο στη βασιλική αυλή.

702. Βλ. σχετικά Richter, Furniture, εικ. 286 (σε απεικόνιση από ερυθρόμορφο αμφορέα του Μουσείου Μονάχου η ζώνη αυτή διακοσμείται με ζώα κ.ά. απλά θέματα), 316 (ανάλογη διακόσμηση με ζώα του ίδιου κανόνα κλίνης, σε κοτύλη του Μουσείου Βιέννης), 642 (διακόσμηση με ζώα επίσης, σε κλίνη από τμήμα απουλικού κρατήρα του Μουσείου Νέας Υόρκης) και ακόμη 324-325 (όπου αποδίδονται, αντίστοιχα, μικρό πήλινο ομοίωμα κλίνης από την Ερέτρια, στο Λούβρο, και λίθινη κλινόμορφη σαρκοφάγος από το Belevi, στην Έφεσο. Και στις δύο περιπτώσεις υπάρχουν στη ζώνη του τυμπάνου θέματα άσχετα με τα διονυσιακά: ζωικά-φυτικά, στην πρώτη και Σειρήνες στη σειρά, στη δεύτερη).

αντίληψης και νοοτροπίας, σύμφωνα με την οποία φιλοτεχνήθηκαν και πολλά άλλα νεκρικά μνημεία. Αρκεί να αναφέρουμε εδώ τις σύγχρονες με τους μακεδονικούς τάφους ξύλινες σαρκοφάγους από τον Τάραντα με την όμοια διονυσιακή τους διακόσμηση⁷⁰³ αλλά και τις μεταγενέστερες λίθινες της ρωμαϊκής περιόδου με την κυριαρχία των διονυσιακών θεμάτων στην εικονογράφηση τους⁷⁰⁴. Η συχνή παρουσία του διονυσιακού στοιχείου στη διακόσμηση των νεκρικών μνημείων αποτελεί χαρακτηριστικό φαινόμενο του αρχαίου κόσμου και κυρίως του ελληνιστικού και του ρωμαϊκού. Το ίδιο φαινόμενο αποκτά ιδιαίτερη σημασία για το μακεδονικό χώρο, αφού η βακχική λατρεία ήταν εδώ ευρύτατα διαδεδομένη, σε σημείο μάλιστα που να έχει δοθεί στο Διόνυσο και το προσωνόμιο «μακεδονικός»⁷⁰⁵. Η λατρεία αυτή είχε στη Μακεδονία πανάρχαιες και βαθιές ρίζες⁷⁰⁶, ενισχύθηκε όμως περισσότερο κατά και μετά την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου, όταν αποδόθηκαν στο στρατηλάτη και πολλές ιδιότητες του ίδιου του Διονύσου⁷⁰⁷. Έτσι, δεν είναι καθόλου περίεργη η παρουσία διονυσιακών θεμάτων στην τέχνη και μάλιστα στην ταφική κατά την περίοδο της ακμής των μακεδονικών τάφων⁷⁰⁸.

Ποια όμως είναι ειδικότερα η βαθύτερη σημασία της διονυσιακής θεματογραφίας στη διακόσμηση των κλινών των μακεδονικών τάφων; Θεωρούμε ότι το πρόβλημα σχετίζεται άμεσα με την υπόσταση και τις ιδιότητες του ίδιου του Διονύσου, από τον οποίο δεν έλειπε βέβαια ο χθόνιος χαρακτήρας, που συνυπήρχε παράλληλα με τον πιο γνωστό και χαρούμενο βακχικό⁷⁰⁹. Δεν ήταν μόνον έκφραση της χαράς και του γλεντιού αλλά στο όνομα του θεού αντιπροσωπεύεται εξίσου και ο θάνατος της φύσης και του ανθρώπου ειδικότερα. Οι δοξασίες αυτές πέρασαν πολύ νωρίς και στις ταφικές συνήθειες των αρχαίων, αφού το όνομα του Διονύσου συνδέθηκε με τον Πλούτωνα και το βασίλειο των νεκρών⁷¹⁰. Και αυτή ακριβώς η υπόσταση του Διονύσου είναι που τον συνέδεσε με τον Άδωνι και τον Ορφέα αλλά και με τον Χριστό αργότερα, με τη ζωή δηλαδή, το θάνατο και την ανάσταση⁷¹¹.

703. Lullies, Terrakotta-Appliken, 65 κ.ε., με πλούσια σχετική βιβλιογραφία.

704. Η συχνότητα αυτού του είδους σαρκοφάγων απασχόλησε πολλούς ερευνητές, κυριότεροι από τους οποίους είναι οι R. Turcan, *Les sarcophages romains à représentations dionysiaques: Essai de chronologie et d'histoire religieuse*, 1966 και ο Matz, *Sarkophage*, σε τέσσερις τόμους.

705. G. Daux, *AJPh* 100 (1979), 13-15.

706. Baege, *Sacris*, 77-106.

707. Για τη μεγάλη εξάπλωση της διονυσιακής λατρείας στη Μακεδονία και τις σχέσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου με τον Διόνυσο βλ. Jeanmaire, *Dionysos*, 442-447, 518-527 και 533-535. Ακόμη V. Mitsopoulos-Leon, *Hellenistische Schalen, Dionysos und Macedonien*, Πρακτικά του Συμποσίου της 40τηρίδος της Ε.Μ.Σ. (1982), 90 κ.ε., ενώ, για τη διατήρηση της διονυσιακής λατρείας στα ρωμαϊκά χρόνια, Δ. Κανατσούλης, *Η Μακεδονική Πόλις*, Μακεδονικά 4 (1955-60) και 5 (1961-63), 274-277 και 87-88, αντίστοιχα.

708. Για την επίδραση της διονυσιακής λατρείας στη μακεδονική τέχνη, από την κλασική ήδη περίοδο βλ. Jeanmaire, *Dionysos*, 192 και ιδίως 211.

709. Για το διυπόστατο χαρακτήρα του Διονύσου, ως θεού της χαράς και της ζωής, από τη μία, και ως χθόνιου της φύσης που πεθαίνει, από την άλλη, αλλά και για τις στενές του σχέσεις με άλλες καθαρά χθόνιες θεότητες, όπως είναι ο Άδης, η Δήμητρα, η Κόρη κ.ά., βλ. Jeanmaire, *Dionysos*, 81, 345-350, 532-533 και 542-543. Από την υπόλοιπη και εκτεταμένη σχετική βιβλιογραφία ξεχωρίσαμε τα παρακάτω έργα: H. Metzger, *Dionysos chthonien d'après les monuments figurés de la période classique*, *BCH* 68-69 (1944-45), 296-339· Kerényi, *Mythologie*, I, 243-246 και II, 25-32 και Lullies, *ό.π.* (υποσημ. 703) και σημ. 138.

710. Βλ. *ό.π.* (υποσημ. 709). Ακόμη K. Schauenburg, *Pluton und Dionysos*, *JdI* 68 (1963), 38-72 και LIMC III, 1986, 468-469, λ. *Dionysos* (C. Gaspari).

711. Για το πάθος-θάνατο-ανάσταση του Διονύσου βλ. Jeanmaire, *Dionysos*, 467 κ.ε.

Σε αυτό ακριβώς το σημείο πιστεύουμε ότι βρίσκεται η αξία και το βαθύτερο νόημα της διονυσιακής διακόσμησης των κλινών που εξετάζουμε· εμπεριέχει προφανώς ποικίλους και ίσως όχι σαφείς μεταφυσικούς συμβολισμούς. Γιατί δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι από το β' μισό του 4ου αι. π.Χ., προβάλλει έντονη η ανάγκη του ανθρώπου (με τα διονυσιακά και ορφικά κυρίως μηνύματα) για αθανασία ψυχής και ελπίδα ζωής μετά το θάνατο⁷¹². Συνέπεια αυτής της ανάγκης αλλά και του θρησκευολογικού συγκρητισμού που αναπτύσσεται στα ίδια χρόνια είναι και οι συχνές αναφορές της λογοτεχνίας και της τέχνης γενικότερα στα θέματα του διονυσιακού κύκλου, όπως πολύ χαρακτηριστικά φαίνεται αυτό στην ερυθρόμορφη αγγειογραφία της εποχής⁷¹³. Επανεμφανίζονται ακόμη πολλοί αρχέγονοι μύθοι σχετικοί με τα Ηλύσια Πεδία και τα Νησιά των Μακάρων⁷¹⁴ και ανάμεσα σε αυτούς τους μύθους πρωταρχική και κυρίαρχη θέση έχουν εκείνοι που σχετίζονται με το μυστηριακό, όσο και ελπιδοφόρο κόσμο του Διονύσου⁷¹⁵.

Το ίδιο ελπιδοφόρο νόημα θεωρούμε ότι κρύβει και η εικονογραφημένη πρώτη ζωφόρος των ταφικών κλινών που εξετάσαμε, με το καθαρά διονυσιακό περιεχόμενο. Δεν είναι διακοσμητικά τα θέματα αυτών των κλινών ή τουλάχιστον δεν είναι αποκλειστικά διακοσμητικά. Έχουμε τη γνώμη ότι καθοριστικό ρόλο στην επιλογή τους έπαιξε η ψυχική αναζήτηση και η αγωνία του ανθρώπου για τη μεταθανάτια ζωή. Είναι, νομίζουμε, η ίδια ανάγκη και η αγωνία που από τα προϊστορικά ακόμη χρόνια τοποθετεί τα αγαπημένα και απαραίτητα αντικείμενα-κτερίσματα στους τάφους των «πεφιλημένων νεκρών». Μόνον που τότε ήταν ανάγκη ανεξιχνίαστη και ακαθόριστη, ενώ τώρα έχει συγκεκριμενοποιηθεί και μορφοποιηθεί από τα κηρύγματα των φιλοσόφων και την εισβολή (μετά κυρίως την εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου) ξένων, ανατολικών δοξασιών, που υπόσχονται ζωή και μετά το θάνατο.

β) Διακόσμηση στη μεσαία, πλατύτερη και πάντοτε βυθισμένη ζώνη του τυμπάνου φέρουν, όπως είδαμε, οι λίθινες κλίνες εννέα συνολικά τάφων, συγκεκριμένα των: Ποτίδαιας II, Αμφίπολης I, Βεργίνας V, Θεσσαλονίκης I, Αγγίστας Σερρών, Δίου I, Αμφίπολης IV, καθώς και τα δύο μεμονωμένα τμήματα μαρμάρινων κλινών της Μεσολακκιάς Σερρών και της Μονής Παντελεήμονος. Από τις εννέα αυτές περιπτώσεις στις έξι πρώτες η διακόσμηση του τυμπάνου των κλινών είναι γραπτή, ενώ στις υπόλοιπες τρεις ανάγλυφη. Όπως ακόμη επισημάναμε και για την προηγούμενη ζωφόρο, η διακόσμηση αυτής της ζώνης διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση μόνον στις κλίνες των τάφων Ποτίδαιας και Αμφίπολης I, ενώ στις άλλες η διατήρηση είναι αποσπασματική. Έτσι, στην κλίνη του τάφου Δίου I η διακόσμηση έχει εξαφανισθεί και επομένως διαθέτουμε μόνον το έγχρωμο δημοσιευμένο σχέδιο του ανασκαφέα Γ. Σωτηριάδη. Για τις κλίνες του τάφου της Αμφίπολης IV δεν έχουμε, όπως είδαμε, πραγματικά στοιχεία παρά μόνον τις ελάχιστες σχετικές πληροφορίες του P. Perdrizet. Ακόμη και για την κλίνη του αδημοσίετου τάφου της Αγγίστας οι πληροφορίες είναι εντελώς ανεπαρκείς και το ίδιο αλλά σε μικρότερο βαθμό ισχύει και για τις κλίνες των τάφων Βεργίνας V και Αμφίπολης I. Τέλος, γι' αυτές της Θεσσαλονίκης I, Μεσολακκιάς και Μονής Παντελεήμονος διαθέτουμε αποτμήματα, που βρίσκονται στο Μουσείο του Λούβρου, στο Μουσείο της Αμφίπολης και στο Άγιον Όρος, αντίστοιχα.

Σε αντίθεση με την όμοια διονυσιακή διακόσμηση της προηγούμενης ζωφόρου, που τη διαπι-

712. Βλ. σχετικά Γιούρη, Κρατήρας, 64 (με βιβλιογραφία).

713. Ό.π., 62 κ.ε.

714. Metzger, Représentations, 409 κ.ε. και Καρούζου, ΑΔ 1964, 8 κ.ε. σημ. 13-18, με πλούσια βιβλιογραφία.

715. Για την εξάπλωση του διονυσιασμού ως θρησκείας μετά τον Αλέξανδρο βλ. Jeanmaire, Dionysos, 518-527.

στώσαμε σε όλα γενικά τα γνωστά παραδείγματα, στη ζώνη αυτή του τυμπάνου υπάρχει μεγαλύτερη εικονογραφική ποικιλία, η οποία όμως μπορεί εύκολα να καταταγεί σε συγκεκριμένες – από θεματική άποψη – ομάδες. Έτσι, οι παραπάνω κλίνες κατατάσσονται σε τρεις κατηγορίες:

Α. Στις κλίνες τεσσάρων τάφων (Ποτίδαιας, Βεργίνας V, Θεσσαλονίκης I και στο απότμημα του Αγίου Όρους) απεικονίζονται ζώα στη σειρά με πιο συνηθισμένο το επαναλαμβανόμενο θέμα των γρυπών, με ή χωρίς ελάφια.

Β. Στις κλίνες δύο τάφων (Δίου I και Αμφίπολης IV) υπάρχουν σκηνές πολεμικές και πιο συγκεκριμένα ιππομαχίες.

Γ. Στις κλίνες τριών τάφων (Αμφίπολης I, Αγγίστας και στο τμήμα της Μεσολακκιάς) το θέμα του τυμπάνου είναι απλούστερο με επαναλαμβανόμενα στη σειρά κυκλικά μοτίβα, που αποδίδουν φιάλες ή, το πιθανότερο, σχηματοποιημένους ρόδακες.

Λεπτομερέστερα ακόμη για τις τρεις αυτές θεματικές κατηγορίες και με τη σειρά που τις αριθμήσαμε έχουμε:

1. Το συγκεκριμένο θέμα του τυμπάνου για καθεμιά από τις τέσσερις περιπτώσεις κλινών είναι:

Κλίνες τάφου Ποτίδαιας II: πέντε όμοια επαναλαμβανόμενα ζεύγη αντιμέτωπων γρυπών που κατασπαράζουν ισάριθμα ελάφια. Ανάμεσά τους διαχωριστικοί γραπτοί επίσης ρόδακες.

Κλίνη τάφου Βεργίνας V: τέσσερα όμοια ζεύγη επαναλαμβανόμενων γρυπών αντιμέτωπων ανά ζεύγος. Δεν υπάρχουν ελάφια.

Κλίνη τάφου Θεσσαλονίκης I: σώζονται οι ουρές δύο γρυπών. Πιθανότατα σε ολόκληρη τη ζωφόρο και των δύο κλινών επαναλαμβανόταν το ίδιο θέμα, δεν μπορούμε όμως να γνωρίζουμε αν και εδώ οι αντιμέτωποι γρύπες ήταν στη γνωστή σύνθεση του σπαραγμού ελαφιών.

Κλίνη μονής Παντελεήμονος: διατηρούνται μόνον ένας ολόκληρος πάνθηρας και το πίσω μισό ενός γρύπα. Τα δύο ζώα κινούνται προς τα δεξιά. Προφανώς παρόμοια ήταν η διακόσμηση ολόκληρης της ζωφόρου.

Όπως χαρακτηριστικά προκύπτει από τα αναφερόμενα παραδείγματα, καθοριστική στη ζώνη αυτή του τυμπάνου είναι η παρουσία των γρυπών. Τα μυθικά αυτά τέρατα στη σύνθεση του σπαραγμού ή μη ελαφιών συναντώνται συχνά στη διακόσμηση και άλλων ανάλογων ταφικών επίπλων από διαφορετικές περιοχές του αρχαίου κόσμου⁷¹⁶ ή σε ξύλινες και νεκρικές επίσης κλίνες, από τάφους όμως άλλης μορφής⁷¹⁷, ακόμη όμως και σε μαρμάρινους νεκρικούς θρόνους των μακεδονικών τάφων των οποίων η λειτουργία ήταν ανάλογη με εκείνη των λίθινων κλινών που εξετάζουμε⁷¹⁸. Δεν θα επεκταθούμε εδώ σε λεπτομέρειες σχετικά με την αρχαιότητα και τη συχνότητα του θέματος των γρυπών στην τέχνη (είτε επαναλαμβανόμενων στη σειρά είτε στην παραδοσια-

716. Lullies, Terrakotta-Appliken, 48 κ.ε., εικ. 1-2 (ξύλινες σαρκοφάγοι από το Taman) και πίν. 1.3, 5, 16.3, 17.3-4, 21.1-3, 27.12-13 (ξύλινες διακοσμημένες σαρκοφάγοι από τον Τάραντα του 4ου και του 3ου αι. π.Χ.). Ειδικά για τις σαρκοφάγους του Taman, με γρύπες στη διακόσμησή τους, βλ. και Watzinger, Holzarkophage, 37, εικ. 65.

717. Συχνό παρουσιάζεται το φαινόμενο στα νεκροταφεία της Πέλλας, το σχετικό όμως υλικό είναι ακόμη αδημοσίευτο. Βλ. Π. Χρυσοστόμου, Αμμήτος, 1013 και σημ. 17.

718. Πρβλ. τη γραπτή απεικόνιση των αντιμέτωπων γρυπών που σπαράζουν ελάφι στο πλάγιο τύμπανο του θρόνου στον τάφο Βεργίνας I (Ρωμαίος, Τάφος, 44-47, πίν. Γ). Παρόμοια θέματα, αλλά ανάγλυφα και επιχρυσωμένα, επαναλαμβάνονται και στο τύμπανο του επιβλητικού μαρμαρίνου θρόνου στο νέο τάφο Βεργίνας VIII (Ανδρόνικος, ΑΕΜΘ 1 1987, 83, εικ. 8-10 και Ανδρόνικος, ΑΕ 1987, 378, εικ. 3-4). Ένας γραπτός γρύπας αναφέρεται ότι υπήρχε και στον θρόνο Β του τάφου της Ερέτριας (Κ. Κουρουνιώτης, ΑΕ 1899, 227).

κή σύνθεση σπαραγμού ήμερων ζώων)⁷¹⁹, θα σημειώσουμε όμως ότι το ίδιο αυτό θέμα και σε ανάλογη θέση διακοσμούσε και ξύλινα ελληνικά έπιπλα παλαιότερων εποχών⁷²⁰. Το πρόβλημα που ιδιαίτερα μας ενδιαφέρει εδώ είναι η σημασία που τυχόν έχει η συχνή απεικόνιση των γρυπών στην αρχαία ελληνική τέχνη γενικότερα και ειδικότερα στις νεκρικές κλίνες (και στους θρόνους) των μακεδονικών τάφων που εξετάζουμε.

Σχετική με αυτό το πρόβλημα είναι η παρατήρηση ότι από την παλαιότερη ακόμη έρευνα έχει επισημανθεί και διερευνηθεί ο χθόνιος, νεκρικός συμβολισμός που εμπεριέχει η απεικόνιση γενικά των γρυπών⁷²¹. Και αφού έτσι έχουν τα πράγματα για τις απεικονίσεις των γρυπών στις άλλες εκφράσεις της αρχαίας τέχνης, αυτονόητο γίνεται ότι τον ίδιο αυτό νεκρικό συμβολισμό – εδώ μάλιστα αναφερόμενον με ακόμη μεγαλύτερη βεβαιότητα – κρύβει και η συχνή τους απόδοση στις κλίνες των μακεδονικών τάφων. Μικρή αναφορά στο μεταφορικό νόημά τους κάναμε κατά την περιγραφή των δύο ημιτόμων γρυπών οι οποίοι κοσμούν το περιχειλίσμα του λέβητα στη γραπτή κυλινδρική στήλη που αποδίδεται στην ανώτερη ζωφόρο της δεύτερης κλίνης της Ποτίδαιας⁷²². Σημειώσαμε εκεί ότι έχει ήδη υποστηριχθεί πως η συχνή απεικόνιση των γρυπών καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας ανήκει στον αλληγορικό συμβολισμό της αθανασίας. Τώρα που ο λόγος είναι ειδικότερος, θεωρούμε ότι, αν εκεί διακρίναμε απλώς την πιθανότητα αυτού του συμβολισμού, για την περίπτωση που εδώ εξετάζουμε θα πρέπει να είμαστε βέβαιοι ότι η συχνή και σε συγκεκριμένη πάντα θέση πάνω στις ταφικές κλίνες επανάληψη του θέματος των γρυπών εκφράζει σαφέστερα την ίδια αλληγορία. Οι καλλιτέχνες δεν διακοσμούν μόνον αλλά κυρίως επιδιώκουν με τις συμβολικές αυτές παραστάσεις να αποδίδουν το πνεύμα της εποχής τους: την αγωνία και την ελπίδα που υπόσχεται αθανασία και αιωνιότητα. Ο στερεότυπος και καθιερωμένος μάλιστα τύπος των γρυπών σε αρκετές κλίνες και θρόνους μακεδονικών τάφων ενισχύει, πιστεύουμε, την αλληγορική τους αυτή σημασία. Έτσι, η εκφρασμένη από παλαιότερους μελετητές άποψη⁷²³ ότι «έως το τέλος του αρχαίου κόσμου ο γρυψ ανήκει στο συμβολισμό της αθανασίας»⁷²⁴ αποκτά μεγαλύτερη βαρύτητα στην περίπτωση των νεκρικών επίπλων τα οποία βρίσκονταν στους θαλάμους αυτών των τάφων. Αν δηλαδή δεχθούμε την άποψη αυτή για ορισμένα επιτύμβια μνημεία του 4ου αι. π.Χ., όπως υποστηρίζει και η Σ. Καρούζου, καθώς επίσης και για τις μεταγενέστερες ρωμαϊκές σαρκοφάγους, όπου «η παρουσία των γρυπών συνδέεται με τα νησιά των Μακάρων»⁷²⁵, τότε είναι ακόμη ευκολότερο να τη δεχθούμε και για τους γρύπες που

719. Σχετικά θέματα αναλύσαμε κατά την εξέταση της ζώνης των γρυπών στις κλίνες του τάφου της Ποτίδαιας (σ. 47 κ.ε.).

720. Richter, Furniture, εικ. 65, όπου σε απεικόνιση θρόνου των αρχαϊκών χρόνων αποδίδονται δύο αντιμέτωποι γρύπες.

721. Flagge, Greifen, 44 κ.ε. και 48, με σχετική βιβλιογραφία.

722. Βλ. σ. 45.

723. Πολλά και σημαντικά για το θέμα του συμβολισμού των γρυπών αναφέρει η Καρούζου, ΑΔ 1964, 13 κ.ε. και σημ. 38, 42-44, με πλούσια βιβλιογραφία, από την οποία αξίζει να αναφέρουμε τη σχετική μελέτη του E. von Mercklin (βλ. υποσημ. 90).

724. Καρούζου, ό.π., 14, όπου και τα εξής χαρακτηριστικά: «Οι γρύπες... δε μπορούν να είναι απλά διακοσμητικά θέματα. Υποδηλώνουν κατιτί που δεν το συλλαβαίνουμε σ' όλο του το κρυφό νόημά του, που όμως συνδέεται με την ιδέα κάποιας ανάστασης και της επιβίωσης στους τόπους των Υπερβορείων-Μακάρων...» και «Μπορεί να εφούντωσαν φανερώτερα οι ελπίδες αυτές στον 4ο αι., ιδιαίτερα ύστερ' από τη Σικελική καταστροφή· δε γίνεται ζήτημα ότι είχαν ρίζες παλιότερες, εκφρασμένες δισταχτικά, μ' ένα συμβολισμό σχεδόν ανομολόγητο...»

725. Καρούζου, ό.π., 13 και 14, για τις δύο περιπτώσεις αντίστοιχα.

διακοσμούν τις νεκρικές κλίνες. Γιατί σε αυτές κυρίως τις απεικονίσεις των γρουπών που βρίσκονται μέσα στους ίδιους τους τάφους θα πρέπει να αναζητήσουμε συμβολισμούς μεταφυσικούς και σχετικούς με την ελπίδα για ανάσταση και «εν προκειμένω» για την ανάσταση των συγκεκριμένων νεκρών, των οποίων τα σώματα εναποτέθηκαν πάνω σε αυτές τις κλίνες. Γιατί ακόμη «η ιερογλυφική διατύπωση της ελπίδας που κυριέψε τα πνεύματα από τον 4ο αιώνα»⁷²⁶ γίνεται πιο σαφής και ανάγλυφη σε αυτά ακριβώς τα μνημεία, που σκοπό τους μοναδικό είχαν να σηκώσουν τα λείψανα των νεκρών μέχρι την τελική τους ανάσταση.

2. Στη δεύτερη κατά σειρά θεματική ομάδα της διακόσμησης του τυμπάνου των λίθινων κλινών αναφέρονται, όπως είδαμε, οι κλίνες των τάφων Δίου Ι και Αμφίπολης ΙV. Και ενώ για την κλίνη του Δίου είπαμε ότι διαθέτουμε το ζωγραφικό αντίγραφο της διακόσμησής της⁷²⁷, για την αντίστοιχη διακόσμηση του τυμπάνου των δύο κλινών του τάφου της Αμφίπολης έχουμε μόνον τη λιγόλογη αναφορά του ανασκαφέα του⁷²⁸. Στο γραπτό συνεπώς τύμπανο της κλίνης του Δίου εικονιζόταν μια ιππομαχία με έφιππους άνδρες στη σειρά. Αν και δεν γνωρίζουμε κατά πόσο στις κλίνες του τάφου της Αμφίπολης η παράσταση ήταν ιππομαχία, βέβαιο είναι ότι και η ανάγλυφη σύνθεση είχε χαρακτήρα καθαρά πολεμικό. Ότι τέτοιες πολεμικές σκηνές και μάλιστα εφίππων ανδρών ήταν συνηθισμένες στη διακόσμηση των ταφικών επίπλων συνάγεται και από την ανάλογη ελεφαντοστέινη διακόσμηση ορισμένων ξύλινων κλινών που, όπως είδαμε, υπήρχαν στους θαλάμους μακεδονικών τάφων (π.χ. Δίου ΙV και Λευκαδίων VII)⁷²⁹.

Το ερώτημα όμως που τίθεται εδώ είναι ποιοι λόγοι επέβαλλαν σε αυτές τις ταφικές κλίνες την πολεμικού χαρακτήρα διακόσμηση διαφοροποιώντας την έτσι εντελώς από την αντίστοιχη και συχνότερη των γρουπών στην ίδια ζωφόρο του τυμπάνου. Αν το γεγονός δεν οφειλόταν σε τοπικές ιδιαιτερότητες, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η διακόσμηση αυτή είχε άμεση σχέση με τη στρατιωτική ιδιότητα των νεκρών που είχαν εναποτεθεί στις συγκεκριμένες κλίνες⁷³⁰. Με άλλα λόγια θα μπορούσε να εικονογραφεί τα κατορθώματα αυτών των ανδρών σε μάχες ή σε ιππομαχίες ανάλογα με τη συγκεκριμένη τους ιδιότητα και την ειδικότητα που είχαν στο στράτευμα. Η υπόθεση φαίνεται λογική δεδομένου ότι οι απεικονίσεις των ίδιων των νεκρών είναι συχνές και σε πολλά άλλα μνημεία, όπως για παράδειγμα στις επιτύμβιες στήλες. Αλλά και σε αυτούς τους μακεδονικούς τάφους ακόμη σημειώνονται αρκετά παραδείγματα απεικόνισης των αφηρωισθέντων νεκρών. Πιο χαρακτηριστικές από την άποψη αυτή είναι οι περιπτώσεις των τάφων Λευκαδίων Ι (με την απεικόνιση του νεκρού στην τοιχογραφημένη πρόσοψη)⁷³¹, Λευκαδίων ΙΙ ή «του Κινχ» (με τη χαμένη πια μεγάλη τοιχογραφία του έφιππου νεκρού στο θάλαμο)⁷³², Βεργίνας ΙΙΙ (με τον Φίλιππο που αναγνωρίζεται στη μεγάλη τοιχογραφία του κυνηγίου της πρόσοψης)⁷³³ και Βεργίνας VI ή «τύμβου Μπέλλα ΙΙ» (με την απεικόνιση επίσης του νεκρού στην πρόσοψή του)⁷³⁴.

726. Καρούζου, ό.π., 14.

727. Γ. Σωτηριάδης, ΕΕΦΣΠΘ 2 (1932), έγχρ. πίν. 2 και Graeve, Alexandersarkophag, πίν. 76.2 και 77.3.

728. Βλ. P. Perdrizet, BCH 22 (1898), 343.

729. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 224, 420.

730. Gossel, 59 (ειδικά για την κλίνη στον τάφο Δίου Ι).

731. Πέτσας, Τάφος, 114-124, έγχρ. πίν. ΣΤ' και 5.

732. Καλή έγχρωμη απεικόνιση στην ΙΕΕ Δ' (1973), 186.

733. Βλ. την έγχρωμη ζωγραφική αναπαράσταση της πρόσοψης του τάφου, από τον Γ. Μιλτοακάκη, Αμητός, στη σ. XXIII. Ο Φίλιππος αναγνωρίζεται στην πρώτη από δεξιά έφιππη μορφή.

734. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, 33-36, εικ. 15-16.

3. Στην τρίτη θεματική ομάδα της διακόσμησης του τυμπάνου των λίθινων νεκρικών κλινών εντάξαμε, ως δείγματα, τις δύο κλίνες του τάφου Αμφίπολης Ι, τη μοναδική του τάφου Αγγίστας και το μεμονωμένο τμήμα κλίνης από τη Μεσολακκιά Σερρών. Χαρακτηριστικό εδώ είναι ότι όλες οι παραπάνω κλίνες προέρχονται από μακεδονικούς τάφους της ίδιας γεωγραφικής περιοχής, πράγμα που μπορεί να σημαίνει ότι η κοινή θεματογραφία του τυμπάνου απηχεί ίσως ιδιαίτερο τοπικό. Στο τύμπανο των δύο κλινών του τάφου της Αμφίπολης διατηρούνται σε ικανοποιητική κατάσταση δέκα συνολικά γραπτοί επαναλαμβανόμενοι ροδάκες: ανάλογο ήταν το θέμα της ίδιας ζώνης και στη γραπτή κλίνη της Αγγίστας (αν κρίνουμε από τους ροδάκες που διατηρούνται στις στενές κυρίως πλευρές), ενώ το τμήμα της κλίνης από τη Μεσολακκιά σώζει ανάγλυφα στο τύμπανο ένα μόνον τέτοιο κυκλικό μοτίβο. Η εκτέλεση των ροδάκων και στα τρία παραδείγματα είναι σχηματική και θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αποδίδουν ομφαλωτές φιάλες. Από το βέβαιο όμως παράδειγμα των κλινών του τάφου της Ποτίδαιας, στην αντίστοιχη ζωφόρο των οποίων και ανάμεσα στα ζεύγη των γρουπών αποδίδονται και ανάλογα τέτοια θέματα (Πίν. 1-2, 5 β, 6α, 10-11, 22 α), γίνεται φανερό ότι πρόκειται για ροδάκες. Παρόμοιοι άλλωστε ροδάκες είναι γνωστοί και από τη διακόσμηση άλλων ταφικών επίπλων, όπως π.χ. οι ξύλινες σαρκοφάγοι από τον Τάραντα⁷³⁵.

Για το καθαυτό θέμα των ροδάκων δεν έχουμε πολλά να αναφέρουμε, αφού είναι γνωστό το χθόνιο και συμβολικό τους νόημα⁷³⁶. Απεικονίζονται συχνά σε διάφορα ταφικά μνημεία, ιδιαίτερα όμως και από τον 4ο κυρίως αι. π.Χ. σε πλήθος λίθινων επιτύμβιων στηλών⁷³⁷. Ανάλογη άλλωστε είναι και η σημασία των ροδάκων, όταν αυτοί αποτελούν διακοσμητικά στοιχεία είτε στους ίδιους τους τάφους⁷³⁸ είτε ακόμη και σε επιφάνειες των νεκρικών κλινών⁷³⁹.

γ) Στις λίθινες κλίνες δύο μόνον μακεδονικών τάφων σημειώσαμε ότι δέχθηκε διακόσμηση γραπτή και ο κατώτερος και στενότερος πλαστικός κανόνας του μετώπου. Πρόκειται συγκεκριμένα για τις δύο κλίνες του τάφου της Ποτίδαιας, όπου η διατήρηση αυτής της διακόσμησης είναι άριστη, καθώς και για τις κλίνες του τάφου Θεσσαλονίκης Ι, για τη διακόσμηση των οποίων αντλούμε στοιχεία μόνον από το τμήμα της κλίνης του Λούβρου. Αν και από θεματική άποψη η διακόσμηση αυτής της ζώνης των κλινών παρουσιάζεται εντελώς διαφορετική σε αυτούς τους τάφους, και στις δύο περιπτώσεις φαίνεται ότι προσγράφεται και αυτή στο διονυσιακό μυθογραφικό κύκλο. Είδαμε ότι στις κλίνες της Ποτίδαιας η διακόσμηση αυτού του δεύτερου κανόνα αποτελείται από ήμερα και άγρια ζώα στη σειρά αντιμέτωπα ανά δύο (Πίν. 10-11, 18-19, 32α, 25α), ενώ στην κλίνη του Λούβρου, από τον τάφο της Θεσσαλονίκης Ι, διασώζεται μόνον ένα μεγάλο προσωπείο πλαισιωμένο με φυτικά κ.ά. διακοσμητικά θέματα (Πίν. 30 β). Για το προσωπείο αυτό δεν έχουμε καμία αμφιβολία ότι σχετίζεται άμεσα με τον Διόνυσο και τη λατρεία του, αξίζει όμως να διερευνήσουμε και το ανάλογο διονυσιακό πνεύμα της ζωφόρου των ζώων και στις κλίνες της Ποτίδαιας και οπωσδήποτε όχι μόνον σε αυτές. Γιατί παρόμοιες ζωφόροι με άγρια κυρίως θηρία φαίνεται ότι υπήρχαν στις αντίστοιχες θέσεις και των ξύλινων νεκρικών κλινών

735. Lullies, Terrakotta-Appliken, πίν. 17.2, 22.4, και 27.1-3.

736. Kurtz - Boardman, 126.

737. Οι ροδάκες είναι πολύ συχνόι στις επιστρώσεις κυρίως των επιτύμβιων στηλών. Βλ. σχετικά Kurtz - Boardman, ό.π.: Pfuhl-Möbius, I, πίν. 33, 149 και, ειδικά για τη Μακεδονία, Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 56, 199 και σημ. 585 (για τους ροδάκες στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.).

738. Όπως στον τάφο του Καζανλάκ της Βουλγαρίας (βλ. Micoff, Kazanlak, πίν. VII 1.2 και VIII.1).

739. Τέτοιους ροδάκες είδαμε και στα πόδια των λίθινων κλινών των τάφων Σταυρούπολης Ξάνθης και Βεργίνας V (βλ. Σχέδ. 4).

ορισμένων μακεδονικών τάφων, όπως υποστηρίξαμε και παραπάνω ειδικά για την πολυτελή κλίνη του βασιλικού τάφου Βεργίνας ΙΙΙ⁷⁴⁰. Θεωρούμε ότι η διακόσμηση της κατώτερης ζώνης των λίθινων και των ξύλινων ταφικών κλινών με την παράσταση των διαφόρων ζώων πρέπει να σχετίζεται σημασιολογικά με την αντίστοιχη της ανώτερης ζωφόρου των ίδιων κλινών. Όπως δηλαδή ακριβώς οι δύο αυτοί οριζόντιοι κανόνες αποτελούν μέλη λειτουργικά των κλινών, κατά τον ίδιο τρόπο νομίζουμε ότι συνδέονται μεταξύ τους και εικονογραφικά-θεματογραφικά, όπως αναφέραμε δε και σημασιολογικά. Για να γίνουμε πιο σαφείς, ώστε να φανεί η άμεση σύνδεση ανάμεσα στις δύο ζωφόρους των κλινών, αρκεί να σημειώσουμε και εμείς ότι «το νόημα της ζωφόρου των θηρίων και των ζώων είναι η παράσταση του ζωικού βασιλείου, ενός μέρους της φύσης στην οποία απλώνεται η παντοδυναμία του Διονύσου»⁷⁴¹. Από αυτήν επομένως την άποψη ο χαρακτήρας της εικονογράφησης και αυτού του δεύτερου κανόνα, όπως ακριβώς και του ανωτέρου που είδαμε, παρουσιάζεται διονυσιακός. Πέρα δηλαδή από την οποιαδήποτε διακοσμητική διάθεση που μπορούμε να διακρίνουμε στην απεικόνιση αυτών των ζώων και των θηρίων, έχουμε τη γνώμη ότι προέχει το βαθύτερο εννοιολογικό και αλληγορικό στοιχείο που συνδέεται άμεσα με τον Διόνυσο, θεό και των ζώων, σύμφωνα με τον τύπο του θεού που αναπτύχθηκε κυρίως στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ.⁷⁴².

Στο σημείο όμως αυτό έχουν θέση και λίγα αναφορικά προς τις σχέσεις του Διονύσου με τα συγκεκριμένα ζώα, που απεικονίζονται στην κατώτερη ζώνη των νεκρικών κλινών, με τους πάνθηρες, τους ταύρους και τα λιοντάρια, που πάντα επαναλαμβάνονται⁷⁴³. Έχοντας, λοιπόν, υπόψη από τη μυθολογία τις διαδοχικές μεταμορφώσεις του θεού δεν μπορούμε να μην τις συσχετίσουμε με τις ζωφόρους που εξετάζουμε. Γιατί σύμφωνα με το σχετικό μύθο που αναφέρεται στις ενσαρκώσεις του Διονύσου σε διάφορα ζώα «ο θεός μεταμορφώθηκε πρώτα σε ταύρο, μετά σε λιοντάρι και τελικά σε λεοπάρδαλη»⁷⁴⁴, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι δεν είχε άμεση σχέση και με άλλα είδη ζώων, όπως, για παράδειγμα, με τους αγριόχοιρους, τις αρκούδες και τα ερίφια⁷⁴⁵. Από τις μεταμορφώσεις αυτές του θεού η πιο γνωστή και πολυσυζητημένη είναι αυτή σε ταύρο, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό, ώστε τα ονόματα Διόνυσος και Ταύρος να είναι μερικές φορές ταυτόσημα⁷⁴⁶.

740. Βλ. υποσημ. 423. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι ανάλογες διακοσμητικές ζωφόροι υπήρχαν (όπως προκύπτει από απεικονίσεις κλινών στην αγγειογραφία) και σε πραγματικές ξύλινες κλίνες, καθώς και σε άλλα ανάλογα έπιπλα, πάντοτε όμως στον ανώτερο πλατύτερο κανόνα. Για παραδείγματα, Richter, Furniture, εικ. 65 και 242 (σε θρόνο και δίφρο οκλαδία αντίστοιχα), 286 (σε κλίνη), 316 (σε κλίνη) και 642 (σε κλίνη).

741. Γιούρη, Κρατήρας, 43.

742. Ό.π., 17 και σημ. 3, με σχετική βιβλιογραφία.

743. Εκτός από τις κλίνες των μακεδονικών τάφων που προαναφέραμε, ανάλογες ζωφόροι με τα ίδια ζώα στους ίδιους ακριβώς εικονογραφικούς τύπους διακοσμούσαν και τις ξύλινες σαρκοφάγους από τον Τάραντα, του 4ου και του 3ου αι. π.Χ. (βλ. Lullies, Terrakotta-Appliken, 65 κ.ε., Πίν. 3.3 (λιοντάρι), 7.1, 11.1, και 15.1,3 (πάνθηρες), 16.3 (ταύρος), 25.1, 6 (λιοντάρια) κτλ.).

744. Kerényi, Mythologie, 253.

745. Jeanmaire, Dionysos, 190-191 και 326.

746. Jeanmaire, Dionysos, 66, 74 και κυρίως 324-325. Από την παλαιότερη βιβλιογραφία σχετική είναι η μελέτη του H. Grégoire, Bacchus, le Taureau et les origines de son culte, Mélanges Ch. Picard I, 1949, 401 κ.ε.

ЕЦІМЕТРО

Ο ΛΟΙΠΟΣ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΤΑΦΙΚΩΝ ΚΑΙΝΩΝ

Ένα ζήτημα σχετικό με το θέμα που εξετάσαμε είναι εκείνο του εξοπλισμού των αρχαίων ταφικών κλινών και αυτό αναφορικά τόσο με τις ξύλινες των νεκρικών τελετουργιών (πρόθεσης και εκφοράς), όσο και με τις λίθινες των μακεδονικών τάφων. Αναφερόμενοι στον εξοπλισμό αυτών των κλινών εννοούμε όλη την απαραίτητη κλινοστρωμνή, που την αποτελούσαν τα στρώματα, τα κάθε λογής *ἐπιβλήματα* (γενικά τα κλινοσκεπάσματα) και τα *προσκεφάλαια*. Από τη μελέτη των σχετικών απεικονίσεων της αγγειογραφίας, είτε πρόκειται για κλίνες χρηστικές σε οικίες και σε συμπόσια είτε ακόμη και για τελετουργικές-ταφικές σε παραστάσεις πρόθεσης, εκφοράς κτλ., προκύπτει εύκολα ότι η κλινοστρωμνή ήταν ουσιαστικά όμοια και στις δύο αυτές κατηγορίες κλινών, τόσο δηλαδή σε εκείνες της καθημερινής χρήσης, όσο και στις αντίστοιχες νεκρικές⁷⁴⁷. Από την άποψη αυτή αξίζει να δούμε το θέμα της κλινοστρωμνής εντοπίζοντάς το, όπου είναι δυνατόν, και στις νεκρικές κλίνες.

Οι σημαντικότερες πηγές πληροφοριών για το θέμα αυτό είναι κυρίως οι πολύ συχνές απεικονίσεις κλινών σε ολόκληρη την αγγειογραφική παραγωγή του αρχαιοελληνικού κόσμου, οι σχετικές μαρτυρίες των αρχαίων συγγραφέων (που απροσδόκητα είναι πολλές) και ακόμη οι επιγραφικές αναφορές, οι οποίες είναι πιο συχνές στις περιπτώσεις Καταλόγων, Ιερών Νόμων κτλ. Από αυτές τις πηγές αντλώντας οι νεότεροι ερευνητές ασχολήθηκαν αρκετά με την αρχαία κλινοστρωμνή αφήνοντας και σημαντική σχετική βιβλιογραφία⁷⁴⁸.

Η αρχαία ορολογία που μας παραδόθηκε για τα επιμέρους είδη της κλινοστρωμνής είναι:

α) Για τα στρώματα των κλινών συχνότεροι όροι: *τύλη*, *τύλος*, *τυλεῖον*⁷⁴⁹, *στρῶμα*, *κνέφαλ(λ)ον*⁷⁵⁰ και οι πιο σπάνιοι: *φυλλάδες*, *πόαι* και *περίδες*, που απηχούν προφανώς τα υλικά κατασκευής τους⁷⁵¹.

β) Οι συχνότεροι αρχαίοι όροι για τα μαξιλλάρια: *προσκεφάλαια*⁷⁵², *ποτίκρανα* και *ποικεφάλαια*⁷⁵³, καθώς επίσης και *ὑπηρέσια* και *ὑπανχένια*⁷⁵⁴.

γ) Οι όροι, τέλος, που αποδίδουν τα παντός είδους κλινοσκεπάσματα είναι: *ἐπιβλήματα*, *ἐπιβόλαια*, *περιβόλαια*, *ἐφεστρίδες*, *ἀμφιεστρίδες*, *δάπιδες*, *τάπιδες*, *τάπητες*, *ξυστίδες*, *χλαῖναι*,

747. Τούτο είναι φυσικό και η μόνη σημαντική διαφορά που θα μπορούσαμε να διακρίνουμε ανάμεσα στις πραγματικές και στις νεκρικές κλίνες είναι στα χρώματα και στη διακόσμηση των κλινοσκεπασμάτων, αφού για τις ταφικές κλίνες αυτά έπρεπε συνήθως — όχι όμως πάντοτε — να είναι πένθιμα και σκουρόχρωμα. Βλ. Olynthus XI, 1942, 150, σημ. 33-35 και 199-201. Ακόμη Andronikos, Totenkult, 8 και Alexiou, Lament, 5 κ.ε. Η παραπάνω διαφορά είναι πιο έντονη στις κλίνες των συμποσίων και σε εκείνες που εντάσσονται μέσα σε θεατρικό χώρο, οι οποίες, αν κρίνουμε από τις σχετικές απεικονίσεις της αγγειογραφίας, παρουσιάζουν μεγάλη ποιικιλία στη διακόσμηση των κλινοσκεπασμάτων. Βλ. ενδεικτικά Richter, Furniture, εικ. 305, 327 και 597.

748. Βλ. κυρίως Ransom, Couches-Beds, 66 κ.ε., Richter, Archaeology 1965, 26 κ.ε., Richter, Furniture 117 κ.ε. Ακόμη, Pritchett 1953 και 1956, 224 κ.ε. και 210 κ.ε. αντίστοιχα, με αναφορές στις σχετικές αρχαίες μαρτυρίες (κυρίως από επιγραφές) και πλούσια βιβλιογραφία.

749. Πολυδεύκης, Ονομαστικόν VI 9 και X 36, 39, 40. Ακόμη Pritchett 1956, 247 κ.ε., με βάση τις επιγραφικές μαρτυρίες.

750. Πολυδεύκης, Ονομαστικόν (στο εξής Πολυδεύκης) VI 9 και X 39. Επίσης Pritchett 1956, 247.

751. Πολυδεύκης, VI 9.

752. Πολυδεύκης, X 38 και 40. Ακόμη Pritchett 1956, 253-254.

753. J. v. de Prott - L. Ziehen, Leges Graecorum Sacrae. The Sacred Laws of the Greek City States Collected from the Inscriptions, II, 1988, 217 (*Ιερός Νόμος* Δελφών, στ. 13-14).

754. Πολυδεύκης, VI 9.

στρωμαί, στρώματα, ὑποστρώματα, περιστρώματα, παραπλώματα, παρακαλύμματα και παραπετάσματα⁷⁵⁵.

Το ὑφάσμα που χρησιμοποιούσαν ειδικά στις ταφικές κλίνες, για να καλύψουν τους νεκρούς, το σημερινό σάβανο δηλαδή, ονομαζόταν *ἐπιβλήμα* ή *ταφεῖον*. Τα ρήματα που δήλωναν την ενέργεια για το στρώσιμο των κρεβατιών ήταν: *στρώννυμι, ὑποστρώννυμι, καλύπτω, ἐπιβάλλω* κτλ.⁷⁵⁶ (η διαδικασία αυτή αναφέρεται πολύ συχνά ήδη από τον Όμηρο)⁷⁵⁷.

Τα υλικά και οι τρόποι κατασκευής των διαφόρων ειδών της κλινοστρωμνής δεν διέφεραν και πολύ από τα σημερινά. Υφάσματα μάλλινα, λινά, σκύτινα και δέρματα ζώων αποτελούσαν τα κύρια υλικά⁷⁵⁸. Το γέμισμα των στρωμάτων και των προσκεφαλαίων⁷⁵⁹ ήταν από πούπουλα ή μαλλί στις καλύτερες περιπτώσεις και από φύλλα ή ξερά χόρτα στις άλλες⁷⁶⁰. Όπως ακόμη προκύπτει από πολλές απεικονίσεις της ερυθρόμορφης κυρίως αγγειογραφίας και από σχετικές αναφορές των αρχαίων συγγραφέων, συχνά τα στρώματα, τα προσκεφάλαια και τα επιβλήματα των κλινών ήταν εξαιρετικά πλούσια και επιτηδευμένα, φτιαγμένα με πολυτελή υφάσματα, πλούσια διακοσμημένα και εικονογραφημένα. Χαρακτηριστική στο σημείο αυτό είναι η σχετική αναφορά του Πολυδεύκη⁷⁶¹, όπου εντυπωσιάζουν τα επίθετα που χρησιμοποιεί: *Στρωμνή λεπτή, εὐνυφής, εὐήτριος, ὑγρά, περιρρέουσα, στιλπνή, στίλβουσα, εὐχρως, ἀνθοῦσα, εὐανθής, πολυανθής, ποικίλη, παμποίκιλος, πολύμορφος, πορφυρεῶ, ἀλουργάς, ἀλιπόρφυρος, πρασεῖος, ὑσγινοβαφής, ἰοειδής, κροκοειδής, κόκκω ἀνθοῦσα, κοκκοβαφής, ὀρφίνη, ἐπιπόρφυρος, περιπόρφυρος, πορφυρομιγής, παραπόρφυρος, ὀλοπόρφυρος, ἐπίχρυσος, χρυσοειδής, χρυσοβαφής, χρυσόπαστος· ζῶα ἐνύφαντο, ἄνθη ἐνεπεποίκιλτο, θηρία ἐνεγέγραπτο, ἄστρα ἐνήστραπτεν* και ακόμη: *ἀπαλή στρωμνή και μαλακή και βαθεῖα*. Ανάλογες περιγραφές δεν είναι σπάνιες και σε άλλους αρχαίους συγγραφείς⁷⁶². Πολλά από τα πολυτελή αυτά είδη της κλινοστρωμνής ήταν δημιουργήματα περίφημων ειδικών εργαστηρίων της αρχαιότητας, καθώς μπορεί να συμπεράνει κανείς από χωρία, όπως τα παρακάτω: *Ἐν στρώμασιν Μιλησίοις*⁷⁶³, *ἐπιβλήματα Βαβυλωνίων*⁷⁶⁴, *Καρχηδὼν δάπιδας καὶ ποικίλα προσκεφάλαια*⁷⁶⁵, *ὑπεστρωμένης Σαρδιανῇ ψιλοτάπιδι τῶν πάνν πολυτελῶν, ἐπεβέβλητο δ' αὐτῷ πορφυροῦν ἀμφίταπον ἀμοργίνῳ καλύμματι περιειλημμένον*⁷⁶⁶ κτλ. Μιαν ιδέα μόνον γι'αυτά μας δίνουν τα ελάχιστα σπαράγματα των υφασμάτων που

755. Πολυδεύκης, VI 10 και X 42· Αρριανός, Αλεξάνδρου Ανάβασις VI 29, 5-6· Richter, Furniture, 118.

756. Richter, Furniture, 118.

757. Π.χ. Ιλιάς I, 657-660 και Οδύσσεια ψ, 179-180. Για την κλινοστρωμνή στα Ομηρικά Έπη βλ. S. Laser, Hausrat, ArchHom IIP, 1968, 10-15.

758. Πολυδεύκης, X 40-41: *Προσκεφάλαιον λινούν καὶ ἔρεοῦν, Προσκεφάλαιον σκύτινον και Δέρμα θηρὸς ῥάψας κνεφάλλων*. Βλ. και Pritchett 1956, 253-254.

759. *Πλήρωμα* ή *γνάφαλον* κατά τους αρχαίους (Πολυδεύκης, X 41).

760. Τέτοια θέματα αναφέραμε ήδη (σ. 137, υποσημ. 397-400). Βλ. σχετικά και Ransom, Couches-Beds, 70 κ.ε. και Richter, Archaeology 1965, 27.

761. Πολυδεύκης, X 42.

762. Κυρίως στον Αθήναιο, Δειπνοσοφισταί II 48 b-d: *στρώμασιν πορφυροβάπτοις κὰν φοινικίσι Σαρδιακαῖσιν κοσμησάμενοι... ἡδυνόσμοις στρώμασι... στρώματα πολυτελῆ και VI 255 e: προσκεφάλαια δ' εἶχε τρία ὑπὸ τῇ κεφαλῇ βύσσινα παραλουργῆ..., δύο δ' ὑπὸ τοῖς ποσὶ ὑσγινοβαφῇ τῶν δωρικῶν καλουμένων*.

763. Αριστοφάνης, Βάτραχοι 542.

764. Αρριανός, Αλεξάνδρου Ανάβασις, VI 29.5.

765. Αθήναιος, Δειπνοσοφισταί I 28 α.

766. Αθήναιος, Δειπνοσοφισταί VI 255 e.

βρέθηκαν σε τάφους κυρίως της Κριμαίας⁷⁶⁷, ενώ πολύ πιο διαφωτιστικές είναι οι απεικονίσεις των αγγειογραφιών, ιδίως των ερυθρόμορφων αττικών και των απουλικών. Σε αυτές ειδικά μπορεί να θαυμάσει κανείς την ποικιλία και το διακοσμητικό πλούτο των αρχαίων στρωμάτων, των επιβλημάτων και των προσκεφαλαίων, τα οποία πολλές φορές εμφανίζονται ως αληθινά έργα τέχνης⁷⁶⁸.

Εκτός όμως από την αισθητική και την καλλιτεχνική αξία που έχουν αυτά τα υφάσματα είναι δυνατό με την προσεκτικότερη παρατήρηση να γίνουν και μερικές άλλου είδους διαπιστώσεις. Έτσι, μπορεί να ξεχωρίσει κανείς ποικιλία στον τύπο και στο μέγεθος των προσκεφαλαίων⁷⁶⁹, που πολλές φορές εμφανίζονται και ανά δύο στην κορυφή της ίδιας κλίνης⁷⁷⁰ ή ακόμη συναντώνται και στα δύο άκρα της κλίνης⁷⁷¹. Τα στρώματα των κλινών εικονίζονται συνήθως υπερυψωμένα να καλύπτουν το επίκλιντρο⁷⁷² στη μία τους πλευρά, ενώ σε άλλες περιπτώσεις υπερκαλύπτουν σε μήκος την κλίνη και φαίνονται να κρέμονται και στις δύο στενές πλευρές της⁷⁷³. Τέλος, σε λίγες περιπτώσεις αποδίδονται δύο επάλληλα στρώματα πάνω στην ίδια κλίνη⁷⁷⁴.

Ειδικά για τις ταφικές ξύλινες κλίνες σημειώσαμε ήδη ότι δεν διέφεραν κατά την κλινοστρωμνή τους από τις αντίστοιχες χρηστικές που μόλις εξετάσαμε. Αυτό γίνεται φανερό από την αντιπαράθεση και τη σύγκριση αγγειογραφιών στις οποίες απεικονίζονται κλίνες της πραγματικής οικοσκευής και των συμποσίων, από τη μία, και ανάλογες νεκρικές της πρόθεσης ή της εκφοράς, από την άλλη⁷⁷⁵. Στις τελευταίες αυτές κλίνες το σώμα του νεκρού φαίνεται να αναπαύεται πάνω σε ένα ή και σε δύο ακόμη στρώματα, ενώ το κεφάλι του στηρίζεται σε ένα ή συνηθέστερα σε δύο προσκεφάλαια, για να κρατιέται σε θέση υψηλή και να μην ανοίγει το στόμα. Το επίβλημα που καλύπτει το σώμα του νεκρού σε ελάχιστες περιπτώσεις κρέμεται μέχρι σχεδόν το δάπεδο και το συνηθισμένο είναι να αφήνεται ακάλυπτη η ορατή μακριά πλευρά της κλίνης⁷⁷⁶.

Προκειμένου ειδικότερα για τις κλίνες των μακεδονικών τάφων και συγκεκριμένα για την κλινοστρωμνή τους οι γνώσεις μας είναι περιορισμένες και στηρίζονται περισσότερο σε υποθέσεις παρά στα ανασκαφικά δεδομένα, που εξάλλου είναι ελάχιστα. Έστω και υποθετικά αλλά στηριζόμενοι στις απεικονίσεις κλινών της αγγειογραφίας και στα λίγα στοιχεία που μας παρέχουν οι ίδιοι οι τάφοι, είναι δυνατό να διακρίνουμε αυτές τις κλίνες σε δύο κατηγορίες:

Σε μια πρώτη κατηγορία μπορούν να καταταγούν εκείνες οι λίθινες κλίνες οι οποίες θα έφεραν κατά την εποχή της ταφής πραγματικά υφασμάτινα στρώματα και προσκεφάλαια για την εναπόθεση των νεκρών. Αυτά βέβαια τα είδη της κλινοστρωμνής σε καμία περίπτωση δεν άφησαν ίχνη του φθαρτού υλικού κατασκευής τους· σε αυτήν ειδικά την περίπτωση των λίθινων κλινών η άποψή μας είναι βέβαια υποθετική. Φυσικά είναι δυνατό σε ορισμένες από τις κλίνες

767. Βλ. πρόχειρα Richter, *Archaeology* 1965, 27-29, εικ. 1-2 και Richter, *Furniture*, 118, εικ. 589-592.

768. Για τέτοιες απεικονίσεις της αγγειογραφίας βλ. Richter, *Archaeology* 1965, εικ. 7-9 και κυρίως Richter, *Furniture*, εικ. 179, 209, 221, 282, 284-286, 297, 300, 304-305, 313, 315-316, 597-598 και 648-649.

769. Ransom, *Couches-Beds*, εικ. 36, με σχεδιαστική απόδοση επτά διαφορετικών τύπων αρχαίων προσκεφαλαίων.

770. Richter, *Furniture*, εικ. 284, 301, 304, 316-317, 327, 331, 606 και 649.

771. Ό.π., εικ. 300, 304, και 648.

772. Ό.π., εικ. 297, 301, 310, 313, 317 και 642.

773. Ό.π., εικ. 312, 314, 316 και 363.

774. Ό.π., εικ. 301 και 648.

775. Ό.π., εικ. 304, 310, 319 και 456.

776. Zschietzschman, *AM* 1928, 23.

αυτών των τάφων να μην υπήρχαν διόλου στρώματα και προσκεφάλαια, ώστε τα σώματα των νεκρών να αποθέτονταν απευθείας πάνω στις κλίνες ή με την παρεμβολή μόνον ενός απλού υφάσματος. Αντίθετα, η άποψη που εκφράσαμε φαίνεται περισσότερο θετική για τις ξύλινες κλίνες στις οποίες θεωρούμε αδύνατο να μην υπήρχε κανονική κλινοστρωμή⁷⁷⁷.

Στη δεύτερη κατηγορία κλινών ανήκουν αποκλειστικά οι λίθινες ορισμένων μακεδονικών τάφων στις οποίες (και όπως είδαμε κατά την ειδική τους εξέταση στον Κατάλογο, όπου και παραπέμπουμε) υπήρχαν κανονικά λαξευμένα στο λίθο στρώματα και προσκεφάλαια. Από το σύνολο, λοιπόν, των τάφων που εξετάσαμε δήλωση κανονική τέτοιων λίθινων στρωμάτων και προσκεφαλαίων υπήρχε σε τρεις μόνον περιπτώσεις: στους θαλάμους των τάφων Βεργίνας V (μία κλίνη), Θεσσαλονίκης III (μία κλίνη) και Σταυρούπολης Ξάνθης (δύο κλίνες). Η απόδοση εξάλλου μόνον του λίθινου στρώματος είναι αρκετά συχνή στις κλίνες των μακεδονικών τάφων. Έτσι, εκτός από τους τρεις αυτούς τάφους τέτοια στρώματα δηλώθηκαν και στις κλίνες των τάφων Αμφίπολης I, Θεσσαλονίκης I και Παλατίτσας, που περιείχαν στο θάλαμό τους από δύο κλίνες ο καθένας. Ανάλογη δήλωση λίθινου στρώματος αναγνωρίζεται και στην κλινοειδή σαρκοφάγο του τάφου Θεσσαλονίκης V, καθώς επίσης και στο απότμημα της μαρμάρινης κλίνης της μονής Παντελεήμονος του Αγίου Όρους. Η απόδοση του στρώματος σε αυτές τις κλίνες δεν είναι πάντοτε πειστική. Αυτό συμβαίνει κυρίως στους τάφους Αμφίπολης I, Θεσσαλονίκης I και στο τμήμα της κλίνης από τη μονή Παντελεήμονος, όπου τα στρώματα των κλινών φαίνονται σκληρά και άκαμπτα εξαιτίας των απολήξεών τους σε γωνίες. Αντίθετα, σε όλες τις άλλες περιπτώσεις διαπιστώνεται σαφώς η προσπάθεια για κανονική δήλωση της καμπυλότητας των στρωμάτων με την αποστρογγύλωση των γωνιών τουλάχιστον στην ορατή πλευρά των κλινών. Η προσπάθεια αυτή είναι αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο επιτυχημένη.

Για τις κλίνες των τριών μόνο μακεδονικών τάφων, που, όπως αναφέραμε, διαθέτουν εκτός από τα στρώματα και λίθινα προσκεφάλαια, παρατηρούμε ότι η πώρινη κλίνη του τάφου της Βεργίνας⁷⁷⁸ φέρει και στα δύο επάνω άκρα διπλά (δίδυμα) και ογκώδη τέτοια προσκεφάλαια τα οποία μιμούνται πιστά τα αντίστοιχα πραγματικά. Λαξευμένα και αυτά στον πωρόλιθο φέρουν λεπτό επίχρισμα κονιάματος και πάνω σε αυτό γραπτή πολύχρωμη διακόσμηση που διακρίνεται αμυδρά σε ελάχιστα σημεία. Στη μία μόνον στενή πλευρά της, σε αυτήν δηλαδή που εφάπτεται στον αριστερό πλευρικό τοίχο του θαλάμου, έφερε και η πώρινη κλίνη του τάφου Θεσσαλονίκης III τα λίθινα και δίδυμα επίσης προσκεφάλαιά της⁷⁷⁹. Η διαφορά αυτών των προσκεφαλαίων από εκείνα του προηγούμενου τάφου έγκειται στην ποιότητα της απόδοσής τους, που εδώ είναι εντελώς πρόχειρη και χωρίς διακόσμηση. Όπως ακριβώς στον τάφο της Βεργίνας, έτσι και εδώ αποδόθηκε στην ίδια πλάκα πωρολίθου η ψευδαίσθηση δύο επάλληλων προσκεφαλαίων με κατάλληλη περιμετρική κοίλανση στο μέσον ακριβώς του πάχους της. Δεδομένου ότι στην κλίνη αυτή υπήρχαν δύο στη σειρά τέτοια διπλά προσκεφάλαια (συνολικού μήκους 0,90 μ.), ο αριθμός τους έφθανε τα τέσσερα επάλληλα ανά δύο. Ανάλογα με τα προηγούμενα ήταν και τα δίδυμα προσκεφάλαια των δύο μαρμάρινων κλινών στον τάφο της Σταυρούπολης Ξάνθης⁷⁸⁰. Όπως και στον

777. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της ξύλινης κλίνης του βασιλικού τάφου Βεργίνας III, η στρωμή της οποίας είδαμε ότι άφησε σημαντικά υπολείμματα (βλ. σ. 135).

778. Ανδρόνικος, Βεργίνα 1984, εικ. 13-14 και Δρούγου, Εγνατία 1, 350, έγχρ. εικ. 2.

779. Σισμανίδης, Θεσσαλονίκη I, 48, εικ. 5, πίν. 9.

780. Χ. Μακαρόνας, ΠΑΕ 1953, 137 κ.ε., εικ. 6-7.

τάφο Βεργίνας V, υπήρχαν και εδώ προσκεφάλαια και στις δύο πλευρές του στρώματος των κλινών. Έχουν υπερβολικά μεγάλο μήκος (όσο δηλαδή και το πλάτος των κλινών) και η απόδοσή τους είναι σχηματική σε λεπτές σχετικές, αν και καλολαξευμένες, πλάκες μαρμάρου.

Πολύ πιο χαρακτηριστικά πάντως μπορούμε να παρακολουθήσουμε την απόδοση στο λίθο ολόκληρης της κλινοστρωμνής σε δύο «μακεδονικού» τύπου τάφους της νότιας Ελλάδας. Πρόκειται συγκεκριμένα για τον τάφο του Ηρώου της Καλυδώνος (2ος αι. π.Χ.) και τον τάφο της Βάθειας Ευβοίας (αρχές 3ου αι. π.Χ.). Στον τάφο της Καλυδώνος αυτό που εντυπωσιάζει δεν είναι τόσο τα στρώματα των δύο κλινών αλλά η απόδοση κυρίως των αυτοτελών προσκεφαλαίων τους, που λαξεύθηκαν στο λίθο με εκπληκτική τελειότητα, πιστά αντίγραφα των αντίστοιχων πραγματικών⁷⁸¹. Τα προσκεφάλαια αυτά πιάνουν όλο το πλάτος των κλινών και, όπως ακριβώς και στους τάφους Σταυρούπολης Ξάνθης και Βεργίνας V, τέτοια υπάρχουν και στις δύο στενές πλευρές των στρωμάτων. Για την απόδοση των κλινοσκεπασμάτων εξάλλου υπήρχε αρχικά και γραπτή πολύχρωμη διακόσμηση με παράλληλες παχιές γραμμώσεις κατά το πλάτος των στρωμάτων, ενώ αντίθετης φοράς ήταν οι όμοιες γραμμώσεις των προσκεφαλαίων. Αλλά και στις δύο κλίνες του τάφου της Βάθειας η δήλωση στο λίθο της κλινοστρωμνής έγινε με απόλυτη φυσικότητα. Τα στρώματα και τα προσκεφάλαια των κλινών (εδώ από ένα σε κάθε κλίνη) λαξεύθηκαν συμφυώς στην ίδια χοντρή πλάκα, ενώ γραπτά πάνω σε αυτές αποδόθηκαν και τα κλινοσκεπάσματα, που φαίνονται να κρέμονται ελεύθερα μέχρι το μέσον περίπου του ύψους των κλινών⁷⁸². Η διακόσμηση και των κλινοσκεπασμάτων και των προσκεφαλαίων ήταν και εδώ πολύχρωμη με χοντρές παράλληλες γραμμές κατά μήκος των κλινών. Μολονότι σήμερα δεν διακρίνονται ίχνη των χρωμάτων, αυτά κατά την αποκάλυψη του μνημείου ήταν αρκετά έντονα και με κυρίαρχους τους τόνους του κόκκινου, του γαλάζιου και του κίτρινου.

ΤΑ ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΚΛΙΝΩΝ ΣΤΟΥΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥΣ ΤΑΦΟΥΣ

Σε όλα τα προηγούμενα ο λόγος περιορίστηκε στις κλίνες και στις κλινοειδείς γενικά κατασκευές που περιείχαν οι θάλαμοι των μακεδονικών ειδικά τάφων. Από καθαρά λειτουργική άποψη όλες οι παραπάνω κατασκευές εξυπηρετούσαν την απλή ή την μετά την καύση ταφή των νεκρών, γεγονός που αποτελούσε και το τελευταίο στάδιο μιας ολόκληρης σειράς νεκρικών τελετουργιών. Γιατί πριν από την τελική ταφή των νεκρών στους τάφους κάθε είδους και κατά συνέπεια και στους μακεδονικούς προηγούνταν ορισμένες προπαρασκευαστικές διαδικασίες, γεγονός που, τηρουμένων των αναλογιών, παρατηρείται σε όλες τις κοινωνίες όλων των εποχών, όπως άλλωστε και στη δική μας. Ανάμεσα σε αυτές τις διαδικασίες οι πιο γνωστές και χαρακτηριστικές ήταν εκείνες της πρόθεσης των νεκρών, του θρήνου και της εκφοράς⁷⁸³.

Στοιχείο απαραίτητο και καθοριστικό σε όλες τις τελετουργίες αυτές, που συναντάται μάλι-

781. Dyggve - Poulsen - Rhomaios, 346 κ.ε., εικ. 54 και 116 (όπου η χρωματική απόδοση της κλινοστρωμνής).

782. Vollmoeller, AM 1901, 366 κ.ε., εικ. 11-12, πίν. XVI-XVII.

783. Η σχετική με τα θέματα αυτά βιβλιογραφία είναι απέραντη και γι' αυτό περιοριζόμαστε στις εξής μελέτες: Zschietzschmann, AM 1928, 17 κ.ε.: Andronikos, Totenkult, 43 κ.ε.: Kurtz - Boardman 58 κ.ε.: Alexiou, Lament, 5 κ.ε.: G. Ahlberg, Prothesis and Ekphora in Greek Geometric Art, Studies in Mediterranean Archaeology, τ. 32, 1971: H. Metzger, Ekphora, convoi funèbre, cortège de dignitaires en Grèce et à la périphérie du Monde Grec, RA 1975, 209 κ.ε. και E. Vermeule, Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry, 1979.

στα ταφικά έθιμα κάθε περιοχής, αποτελούσαν ανέκαθεν οι παντός είδους κλίνες, των οποίων χρήση γινόταν τόσο πριν, όσο και κατά την τελετή της ταφής. Η χρησιμοποίηση επομένως των κλινών στην ταφική διαδικασία είναι και συνεχής και γενική. Η παρατήρηση αυτή μας βοηθά να κατανοήσουμε καλύτερα τη σημασία των κλινών στους μακεδονικούς τάφους, αφού τις εντάσσει στο γενικότερο προβληματισμό για τα ταφικά νόμιμα της ελληνικής αρχαιότητας.

Όσα γνωρίζουμε για τα ταφικά έθιμα της αρχαιότητας αφορούν κατά κύριο λόγο περιοχές της Νότιας Ελλάδας και εποχές προηγούμενες κυρίως της ελληνιστικής, δηλαδή εκείνες από την ύστερη γεωμετρική μέχρι και την κλασική. Τούτο δεν σημαίνει βέβαια ότι όμοια ή παρόμοια έθιμα ταφής δεν ήταν σε ισχύ και κατά τις επόμενες περιόδους τόσο στις ίδιες περιοχές, όσο και σε άλλες του ελληνικού κόσμου, όπως για παράδειγμα στη Μακεδονία της ελληνιστικής περιόδου, περιοχή και εποχή δηλαδή που μας ενδιαφέρουν ιδιαίτερα. Όμως οι αρχαίες πηγές (γραπτές μαρτυρίες και απεικονίσεις), στις οποίες στηριζόμαστε συνήθως για να περιγράψουμε την ταφική διαδικασία, είναι σχεδόν ανύπαρχτες στη Μακεδονία και για το λόγο αυτό τα συμπεράσματα που ακολουθούν είναι σε μεγάλο βαθμό υποθετικά.

Οι τελετές της πρόθεσης, της εκφοράς και της ταφής των νεκρών σε κλίνες πρέπει να δεχθούμε ότι βρήκαν την καλύτερή τους έκφραση στην περίπτωση της ελληνιστικής Μακεδονίας και των μακεδονικών τάφων ειδικότερα. Αυτό επειδή ευνοήθηκαν: α) Από τις πολιτειακές συνθήκες: θεσμός της βασιλείας και πλήθους ευγενών που επιζητούσαν μεγαλειώδεις ταφικές τελετές. β) Οικονομικές συνθήκες: πλούτος, που από την εποχή του Φιλίππου Β' και κυρίως του Μεγάλου Αλεξάνδρου εισέρρευσε στη Μακεδονία, με φυσική συνέπεια να αυξηθεί η ματαιοδοξία της άρχουσας τάξης ακόμη και σε θέματα σχετιζόμενα με το θάνατο. γ) Μέγεθος των μακεδονικών τάφων, που από μόνο του επέβαλλε μεγάλες νεκρικές και μόνιμες κατασκευές, κλίνες πολυτελείς κτλ. Έτσι, παρά την απουσία γραπτών πηγών για τους ενταφιασμούς στους μακεδονικούς τάφους δεν υπάρχει αμφιβολία ότι της τελικής ταφής των νεκρών θα είχαν προηγηθεί μεγαλοπρεπώς η πρόθεση και η εκφορά τους, ύστερα βέβαια από την ανάλογη προετοιμασία με τον επιβαλλόμενο θρήνο. Το μέγεθος και η πολυτέλεια των περισσότερων από αυτούς τους τάφους (π.χ. Βεργίνας, Λευκαδίων κτλ.) επιτρέπει στη φαντασία να αναπλάθει τέτοιες τελετές, οι οποίες δεν θα διέφεραν πολύ από εκείνα που περιγράφει ο Πλάτων⁷⁸⁴, ο οποίος δεν αποκλείεται να είχε υπόψη του προθέσεις και εκφορές νεκρών από τη Μακεδονία. Οι μαρτυρίες ακόμη που έχουμε από μεταγενέστερους συγγραφείς για μεγαλοπρεπείς ενταφιασμούς Μακεδόνων ευγενών, όσο και αν ο λόγος της αναφοράς και της λεπτομερούς περιγραφής τους είναι η εντύπωση ακριβώς που αυτοί προξένησαν στην εποχή τους, μπορούν όμως να μας δώσουν μια ιδέα για τις σχετικές τελετουργίες στους μακεδονικούς τάφους⁷⁸⁵.

Υποστηρίχθηκε από την παλαιότερη έρευνα για τη Μακεδονία ότι η συνήθεια της ταφής των νεκρών πάνω στις κλίνες είχε βασισθεί, από τη μία, στην ιδέα ότι ο νεκρικός θάλαμος αποτελούσε μια άλλη (μεταφυσική) έκφραση των αιθουσών συμποσίων και, από την άλλη, στο παλαιό ελληνικό έθιμο της πρόθεσης και της εκφοράς των νεκρών σε κλίνες⁷⁸⁶. Όσο και αν αμφισβητή-

784. Πλάτων, Νόμοι 947 b-d.

785. Πρβλ., τις μεγαλειώδεις ταφικές τελετές για τον Ηφαιστίωνα (Αρριανός, Αλεξάνδρου Ανάβασις VII 14 και Διόδωρος XVII 114-115) και για τον Δημήτριο τον Πολιορκητή (Πλουτάρχου Βίοι, Δημήτριος LIII 1-3). Σημειώνουμε εδώ και την πορεία της μεγαλοπρεπούς αρμάμαξας με το σώμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου (Διόδωρος XVIII 26-28), για να ταφεί *νόμῳ τῶν Μακεδόνων... ἐν Μέμφει* (Παυσανίας I 6.3). Για τέτοια θέματα βλ. και G. Kleiner, *Diadochen-Gräber*, 1963.

786. Vollmoeller, *Kammergräber*, 49.

σαμε το πρώτο μέρος αυτής της άποψης⁷⁸⁷, δεν έχουμε κανένα λόγο να αμφιβάλλουμε για τη σχέση που προφανώς υπάρχει ανάμεσα στην πρόθεση-εκφορά των νεκρών και στην επακόλουθη εναπόθεσή τους πάνω στις κλίνες. Ο ενταφιασμός ως το τελικό στάδιο μιας μεγάλης και ενιαίας τυπικής διαδικασίας αποτελούσε συνέχεια εκείνης της πίστης και της αντίληψης που θέλει τους νεκρούς να εξακολοθούν τον ύπνο τους πάνω σε αυτές τις κλίνες. Ας δούμε όμως αυτή τη διαδικασία της ταφής σε κλίνες, όσο τουλάχιστον μπορούμε να την παρακολουθήσουμε από τα ανασκαφικά δεδομένα, στους συγκεκριμένους μακεδονικούς τάφους:

Κατ' αρχήν η πομπή της εκφοράς του νεκρού έφθανε έξω από τον τάφο, που ήταν έτοιμος να τον δεχθεί. Στο σημείο αυτό ακριβώς και για λόγους που, όπως είδαμε⁷⁸⁸, δεν είναι απόλυτα ξεκαθαρισμένοι, δύο πράγματα μπορούσαν να συμβούν: είτε της τελικής ταφής να προηγηθεί η καύση του σώματος του νεκρού είτε το σώμα να εναποτεθεί άκαυτο πάνω σε μια κλίνη του νεκρικού θαλάμου. Στην πρώτη περίπτωση η πυρά για την καύση είχε ήδη ετοιμασθεί⁷⁸⁹ και το γεγονός αυτό φανερώνει ότι η απόφαση για το είδος της ταφής των νεκρών είχε ληφθεί από πριν. Το ίδιο προκύπτει και από ορισμένα άλλα στοιχεία, όπως είναι η μορφή των νεκρικών επίπλων που οι τάφοι περιείχαν⁷⁹⁰. Η απόφαση αυτή, για τον τρόπο δηλαδή της κατά περίπτωση ταφής, αν δεν σχετίζεται με άλλους εθιμικούς κτλ. κατά καιρούς λόγους, απηχεί πιθανότατα την από πριν εκφρασμένη θέληση των νεκρών ή των οικείων τους. Από τα ανασκαφικά πάντως ευρήματα αλλά και από σχετικές γραπτές μαρτυρίες φαίνεται ότι στην ίδια πυρά των νεκρών καίγονταν, εκτός βέβαια από τα ενδύματα, και τα προσωπικά τους αντικείμενα⁷⁹¹ και διάφορα ακόμη άλλα είδη, μερικά από τα οποία είχαν προφανώς σχέση με τις τελετές της πρόθεσης και της εκφοράς που είχαν προηγηθεί. Τέτοια ήδη μπορεί να ήταν ορισμένα πήλινα αγγεία⁷⁹², ειδώλια κτλ. αλλά και διάφορα υφάσματα, που, όπως είναι φυσικό, δεν άφησαν ίχνη⁷⁹³. Συγκέντρωναν στη συνέχεια τα καμένα οστά, τα έπλεναν και αφού τα τύλιγαν σε πολυτελή υφάσματα⁷⁹⁴, τα τοποθετούσαν – φυλαγμένα πάντοτε σε διαφόρων τύπων οστεοθήκες – στους θαλάμους των τάφων, μέσα ή πάνω σε λίθινες θήκες, σε θρόνους και σε κλίνες. Ειδικά γι' αυτές τις τελευταίες πρέπει να σημειώσουμε ότι στις περιπτώσεις εκείνες των τάφων που δεν είχαν προκατασκευασθεί λίθινες κλίνες τοποθετούσαν στους θαλάμους τους πραγματικές ξύλινες, προφανώς τις ίδιες που είχαν χρησιμοποιήσει και για την εκφορά των νεκρών. Είδαμε ακόμη ότι σε ορισμένους θαλάμους αυτών των τάφων είχαν χτισθεί εξαρχής απλές παραλληλεπίπεδες λίθινες βάσεις προορισμένες να δεχθούν επάνω τους ξύλινες κανονικές κλίνες που θα σήκωναν τα υπολείμματα της καύσης των νεκρών

787. Βλ. σ. 183 κ.ε.

788. Βλ. σ. 195 κ.ε.

789. Βλ. υποσημ. 239.

790. Έτσι, ειδικά για την καύση των νεκρών αυτό ισχύει για τους θρόνους ορισμένων τάφων (π.χ. Βεργίνας και Ερέτριας), αλλά και για τις λίθινες θήκες, τις λάρνακες, τις κόγχες στους τοίχους των θαλάμων κ.ά. (βλ. σ. 283 κ.ε.).

791. Τέτοια αντικείμενα ήταν, για παράδειγμα, τα κοσμήματα κυρίως για τις γυναίκες και τα όπλα για τους άνδρες. Σχετική είναι και η αναφορά του Αρριανού, Αλεξάνδρου Ανάβασις Ι, 16.5, για την ταφή των νεκρών στη μάχη του Γρανικού: *καὶ τούτους τῇ ὕστεραίᾳ ἔθαψεν Ἀλέξανδρος ξὺν τοῖς ὅπλοις τε καὶ ἄλλῃ κόσμῳ*.

792. Τα αγγεία περιείχαν κυρίως αρώματα και έλαια. Τέτοια βρέθηκαν και στην πυρά του τάφου Θεσσαλονίκης Ι (βλ. υποσημ. 227).

793. Βλ. σχετικά Α. Καλογεροπούλου, Δύο αττικά επιτύμβια ανάγλυφα, ΑΔ 24 (1969): Μελέται, 226 κ.ε, με βιβλιογραφία.

794. Καλογεροπούλου, ό.π., 224. Πρβλ. και το χρυσοπόρφυρο ύφασμα της Βεργίνας (Δρούγου, Αμητός, 303 κ.ε.).

(π.χ. τάφοι Βεργίνας I, Αγίας Παρασκευής, Τούμπας Παιονίας κτλ.). Ξεχωριστή είναι η περίπτωση της πολύτιμης ξύλινης κλίνης του τάφου Βεργίνας III, η οποία, όπως είδαμε, δεν χρησίμευσε για να σηκώσει το νεκρό αλλά τον οπλισμό και το διάδημά του. Το εξαιρετικό όμως αυτό φαινόμενο είναι πιθανό να σχετίζεται με την ιδιαιτερότητα του συγκεκριμένου βασιλικού τάφου.

Η δεύτερη περίπτωση ήταν αυτή της απλής εναπόθεσης των νεκρών στις κλίνες των μακεδονικών τάφων. Αυτονόητο είναι ότι η διαδικασία αυτή ήταν απλούστερη και συντομότερη από την προηγούμενη της καύσης των νεκρών. Στο σημείο όμως αυτό έχει θέση και μια παρατήρηση που αφορά ακριβώς τα είδη των κλινών και των ταφών στους μακεδονικούς τάφους. Σύμφωνα, λοιπόν, με τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα μπορεί να υποστηριχθεί με αρκετή βεβαιότητα ότι οι ταφές που διαπιστώθηκαν στους τάφους με ξύλινες κλίνες ακολούθησαν σε όλες τις γνωστές περιπτώσεις την καύση των νεκρών (π.χ. τάφοι Αγίας Παρασκευής, Βεργίνας I, III και IV κτλ.), ενώ αντίθετα σε όσους θαλάμους μακεδονικών τάφων υπήρχαν λίθινες συμπαγείς κλίνες είναι σχεδόν βέβαιο ότι οι ταφές που έγιναν σε αυτές αποτελούσαν απλές εναποθέσεις άκαυτων σωμάτων (π.χ. τάφοι Δίου I και II, Ποτίδαιας κτλ.). Από αυτή τη γενική παρατήρηση συνάγεται ότι δεν μπορούμε να εξηγήσουμε τις περιπτώσεις των απλών ενταφιασμών με λόγους απλά οικονομικούς, όπως υποστηρίχθηκε⁷⁹⁵, γιατί σε αυτές τις περιπτώσεις αποφεύγεται μεν η δαπάνη της καύσης των νεκρών, παραμένει όμως μια εξίσου σχεδόν μεγάλη δαπάνη, αυτή της κατασκευής των λίθινων κλινών στους θαλάμους των τάφων, το κόστος των οποίων δεν ήταν καθόλου ευκαταφρόνητο. Η λογική της απλής εναπόθεσης των νεκρών πάνω σε λίθινες και όχι ξύλινες κλίνες νομίζουμε ότι είναι καθαρά πρακτική: υπαγορεύθηκε από την απλή σκέψη ότι η φυσική αποσύνθεση των ξύλινων κλινών θα σήμαινε κάποια στιγμή και την άτακτη πτώση των σκελετών των νεκρών, κίνδυνος που σε αυτές τις περιπτώσεις των ενταφιασμών αποφεύχθηκε με τη γενίκευση της χρήσης των λίθινων κλινών.

Στις περιπτώσεις, λοιπόν, των απλών εναποθέσεων οι σοροί των νεκρών μεταφέρονταν, όπως ήταν, από τις ξύλινες κλίνες της εκφοράς στις αντίστοιχες λίθινες των τάφων, για να συνεχίσουν εκεί τον αιώνιο ύπνο τους. Αν και η σύλληψη του συνόλου σχεδόν αυτών των τάφων δεν μας επιτρέπει να εκφρασθούμε κατηγορηματικά για την τοποθέτηση, τη στάση κτλ. των νεκρών πάνω σε αυτές τις κλίνες, μπορούμε όμως να συμπεράνουμε ορισμένα πράγματα από τις ανασκαφικές κυρίως ενδείξεις. Έτσι, είναι βέβαιο ότι οι νεκροί ήταν ξαπλωμένοι στις λίθινες κλίνες, όπως ακριβώς και στις ξύλινες της πρόθεσης που μας παραδίδουν οι αγγειογραφίες⁷⁹⁶. Δίπλα τους και πάνω στις ίδιες κλίνες τοποθετούσαν πολλά από τα προσωπικά είδη τους και σε μερικές περιπτώσεις είδη αναλώσιμα, όπως τροφή και ποτό για το μακρινό τους ταξίδι, καθώς επίσης και αγγεία με αρώματα για τη δυσοσμία της σήψης των σωμάτων. Τα τελευταία δεν συνάγονται τόσο από τους μακεδονικούς τάφους, επειδή σε αυτούς η επέμβαση των τυμβωρύχων ήταν καταλυτική, αλλά κατ' αναλογία κυρίως από άλλης μορφής ασύλητους τάφους της ίδιας εποχής⁷⁹⁷.

Ειδικά για τον προσανατολισμό των νεκρών πάνω σε αυτές τις κλίνες δεν υπάρχουν κανόνες με καθολική ισχύ. Και αυτό, γιατί στους μακεδονικούς τάφους ήταν αδύνατο τις περισσότερες φορές να τηρηθεί η αρχαία εκείνη συνήθεια σύμφωνα με την οποία μπαίνοντας για πάντα ο νεκρός στον τάφο έπρεπε να έχει στραμμένο το κεφάλι του προς την είσοδο, αντίθετα δηλαδή με ό,τι συνέβαινε κατά την πρόθεσή του, που ο νεκρός έπρεπε να έχει τα πόδια προς την εξώπορτα

795. Gossel, 66.

796. Βλ. υποσημ. 619.

797. Βλ. σχετικά Vollmoeller, Kammergräber, 53-54· Καλογεροπούλου, ό.π., 224, σημ. 1 και Gossel, 67.

της οικίας, πράγμα που συμβόλιζε την οριστική του φυγή από αυτό⁷⁹⁸. Η τοποθέτηση αυτή μπορούσε να έχει εφαρμογή σε μικρότερους τάφους άλλης μορφής, όπως άλλωστε έχει διαπιστωθεί και από την έρευνα⁷⁹⁹, όχι όμως και στους ευρύχωρους μακεδονικούς, στους οποίους η διεύθεση των κλινών (είτε τρεις ήταν αυτές σε πειόσχημη μεταξύ τους διάταξη είτε δύο σε διάταξη Γ είτε ακόμη και μία στον πίσω τοίχο) δεν άφηνε τη δυνατότητα συγκεκριμένου όμοιου προσανατολισμού για όλες τουλάχιστον τις ταφές του ίδιου θαλάμου. Εφόσον υπήρχε ποικιλομορφία στην τοποθέτηση και στη διάταξη των κλινών, ανάλογη ήταν και η ποικιλία στην τοποθέτηση και στον προσανατολισμό των νεκρών. Στις περιπτώσεις των τάφων με μία μόνον κλίνη στο θάλαμο, αυτή είναι σχεδόν κατά κανόνα προσκολλημένη στον πίσω τοίχο και κατά συνέπεια ήταν αδύνατη η τοποθέτηση του νεκρού με το κεφάλι προς το θυραίο άνοιγμα αλλά μόνον προς έναν από τους δύο πλευρικούς τοίχους (τάφοι Αγγίστας, Δίου Ι και ΙΙ, Θεσσαλονίκης ΙΙΙ, Πύδνας ΙΙ κτλ.). Στις πιο συνηθισμένες περιπτώσεις ύπαρξης δύο σε διάταξη Γ κλινών η τήρηση όμοιου προσανατολισμού και για τους δύο νεκρούς του θαλάμου αποκλείεται από τα πράγματα και το ίδιο βέβαια ισχύει και στις σπάνιες περιπτώσεις των θαλάμων με τρεις σε σχήμα Π νεκρικές κατασκευές. Ακόμη, μόνον για τις δύο παράλληλες μεταξύ τους κλίνες του τάφου της Παλατίτσας θα μπορούσαμε ίσως να υποθέσουμε ότι οι νεκροί εναποτέθηκαν με το κεφάλι προς την είσοδο του μνημείου. Τέλος, αν το ίδιο συνέβαινε και στην κλίνη του αριστερού τοίχου του τάφου Πύδνας Ι, τότε θα πρέπει να δεχθούμε ότι ο ανάγλυφος σκύλος στην όψη της κλίνης ήταν καθισμένος όχι κάτω από τα πόδια του νεκρού, όπως είναι το κανονικό, αλλά κάτω ακριβώς από το κεφάλι του⁸⁰⁰.

Ο ενταφιασμός των νεκρών πάνω σε κλίνες μεγάλων θαλαμωτών τάφων είναι ένα θέμα που δεν συναντάται σε συγγραφείς των κλασικών και των ελληνιστικών χρόνων παρά μόνον, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, σε λίγα σημεία της κατά πολύ μεταγενέστερης — ερωτικής κυρίως — διηγηματογραφίας. Η μόνη σχετική αναφορά, σχεδόν σύγχρονη με την κατασκευή των πρωιμότερων μακεδονικών τάφων, εντυπωσιακή μάλιστα στις λεπτομέρειές της, αφού μνημονεύει όλα τα βασικά χαρακτηριστικά τους, αναφέρεται δε ως υπόδειγμα για την ταφή των χρηστών πολιτών, είναι η γνωστή του Πλάτωνα: *θήκην δὲ ὑπὸ γῆς αὐτοῖς εἰργασμένην εἶναι ψαλίδα προμήκη λίθων ποτίμων καὶ ἀγῶν εἰς δύναμιν, ἔχουσιν κλῖνας παρ' ἀλλήλας λιθῖνας κεκλιμένας, οὗ τὸν μακρότερον γεγονότα θέντες, κύκλῳ χώσαντες, πέριξ δένδρων ἄλλος περιφυτεύσουσι πλὴν κώλον ἑνός, ὅπως ἂν αὖξην ὁ τάφος ἔχῃ ταύτην τὴν εἰς τὸν ἅπαντα χρόνον ἐπιδεῇ χώματος τοῖς τιθεμένοις*⁸⁰¹. Η περιγραφή είναι σαφής: μεγάλοι χτιστοὶ και υπόγειοι καμαροσκεπαστοὶ τάφοι με λίθινες κλίνες στον θάλαμο και χωμάτινο τύμβο επάνω τους. Ο προτεινόμενος από τον Πλάτωνα τρόπος ενταφιασμοῦ ἦταν εντελῶς ἄγνωστος στους Αθηναίους και στους ἄλλους νότιους Ἕλληνες και δεν είναι καθόλου ἀπίθανο να εἶχε υπόψη του ο φιλόσοφος, ὅπως ἡδη ελέχθη, πραγματικὸς μακεδονικὸς τάφος⁸⁰². Ο θάνατος του Πλάτωνα τοποθετεῖται στα 348 π.Χ. και

798. Heuzey - Daumet, Mission, 260 και J. Boardman, Painted Funerary Plaques and Some Remarks on Prothesis, BSA 50 (1955), 55, με τις σχετικές μαρτυρίες των αρχαίων πηγών.

799. Βλ. Heuzey - Daumet, Mission, 260. Ακόμη Κ. Τσάκος, Ελληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι στη Σάμο, ΑΔ 32 (1977): Μελέται, 416, ὅπου και η σχετική βιβλιογραφία.

800. Heuzey - Daumet, Mission, 248-249. Βλ. και υποσημ. 278.

801. Πλάτων, Νόμοι 947 d-e. Για την επισημάνση του χωρίου βλ. Vollmoeller, Kammergräber, 52.

802. Τέτοια θέματα ἔχει πραγματευθεῖ ο Αδρόνικος, BSA (1987), 3 κ.ε., ὅπου αναφερόμενος στις σχετικές με τις καμαρωτές κατασκευές μαρτυρίες των αρχαίων συγγραφέων (π.χ. Δημόκριτος, Πλάτων, Σοφοκλῆς κ.ά.) υποστηρίζει ὅτι η καταγωγή των μακεδονικῶν τάφων ἀνάγεται σε χρόνους κατά πολύ πρωιμότερους της εκστρατείας του Αλεξάνδρου.

οι Νόμοι είναι το τελευταίο του έργο, γράφτηκε δε γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Η νεότερη ανασκαφική έρευνα έχει αποκαλύψει μακεδονικούς τάφους με χρονολογία κατασκευής που αγγίζει το χρονικό αυτό όριο⁸⁰³, ενώ δεν είναι διόλου απίθανο το μέλλον να μας επιφυλάσσει μεγαλύτερες ακόμη εκπλήξεις. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, και αν ακόμη δεν είδε ο ίδιος ο Πλάτων τέτοιους τάφους, να τους γνώριζε από περιγραφές άλλων που είχαν επισκεφθεί τη Μακεδονία ή ακόμη και Μακεδόνων που επισκέφθηκαν την Αθήνα. Έτσι μόνο μπορεί να εξηγηθεί η παρουσία του χωρίου αυτού στους Νόμους, που ανταποκρίνεται απόλυτα στη μορφή των μακεδονικών τάφων⁸⁰⁴.

Ύστερα από τον Πλάτωνα περιγραφές ή αναφορές σε μεγάλους και πλούσιους θαλαμωτούς τάφους με κλίνες (ανάλογους με τους μακεδονικούς) υπάρχουν μόνο στη διηγηματογραφία της ρωμαϊκής περιόδου. Ορισμένες από αυτές αξίζει να αναφερθούν και ας μην έχουν σημασία για το πρόβλημα της καταγωγής των τάφων με κλίνες, που εδώ μας ενδιαφέρει. Έτσι, ο Χαρίτων ο Αφροδισιεύς και ο Ξενοφών ο Εφέσιος, συγγραφείς του 2ου αι. μ.Χ.⁸⁰⁵, στα έργα τους Τα περί Χαιρέαν και Καλλιρρόην⁸⁰⁶ και Τα κατά Ανθίαν και Αβροκόμην⁸⁰⁷, αντίστοιχα, περιγράφουν μεγαλοπρεπείς νεκρικές τελετές οι οποίες προϋποθέτουν τέτοιους ευρύχωρους τάφους με κλίνες. Πολύ πιο σημαντικό όμως από αυτή την άποψη είναι το κείμενο του Φλέγωνος του Τραλλιανού, συγγραφέα σχεδόν σύγχρονου με τους προηγούμενους, ο οποίος στο έργο του Περί Θαυμασίων και Μακροβίων, αναφέρεται σαφώς σε καμαροσκεπαστο οικογενειακό τάφο με κλίνες: *Ἀνοιχθείσης δὲ ὑφ' ἡμῶν τῆς καμάρας, εἰς ἣν πάντες οἱ οἰκεῖοι μεταλλάσσοντες ἐτίθεντο, ἐπὶ μὲν τῶν ἄλλων κλινῶν ἐφάνη τὰ σώματα κείμενα, τῶν δὲ παλαιέτερον τετελευτηκότων τὰ ὀστέα, ἐπὶ μόνῃς δὲ ἥς ἡ Φιλίνιον ἐτέθη καὶ συνέβη ταφῆναι εὖρομεν ἐπικείμενον τὸν δακτύλιον τὸν σιδηροῦν...*⁸⁰⁸.

Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΚΛΙΝΩΝ ΣΤΗΝ ΤΑΦΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

Το γεγονός του θανάτου δημιουργούσε ανέκαθεν στους συγγενείς του νεκρού μία σειρά υποχρεώσεων που άρχιζαν αμέσως ύστερα από το θλιβερό συμβάν και κρατούσαν για πολύ καιρό μετά την ταφή. Καθ' όλη τη διάρκεια της ελληνικής αρχαιότητας οι υποχρεώσεις αυτές ετηρούντο με θρησκευτική ευλάβεια και σεβασμό προς τους νεκρούς, όπως φαίνεται από τις γραπτές μαρτυρίες και τις σχετικές απεικονίσεις της τέχνης και μάλιστα από την αγγειογραφία. Από αυτήν κυρίως προκύπτει ότι από τα γεωμετρικά ακόμη χρόνια είχε καθιερωθεί ένα συγκεκριμένο ταφικό τυπικό, που σε βασικές γραμμές διακρινόταν στα κύρια στάδια: α) της πρόθεσης και του θρήνου των νεκρών, β) της εκφοράς, γ) της ταφής και δ) της λατρείας, που σε διάφορες χρονικές στιγμές ελάμβανε χώρα με τη μορφή επιτάφιων τιμών ή τελετών σε όλη τη διάρκεια του πένθους. Οι φάσεις αυτές της ταφικής τελετουργίας αποκρυσταλλώθηκαν γρήγορα και αποτέλε-

803. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο νέος μεγάλος τάφος Βεργίνας VIII, η κατασκευή του οποίου τοποθετείται περί το 340 π.Χ. Βλ. Ανδρόνικος, ΑΕΜΘ 1 (1987), 83 και Ανδρόνικος, ΑΕ 1987, 379.

804. Vollmoeller, Kammergräber, 52.

805. Για τους δύο αυτούς συγγραφείς βλ. Α. Lesky, Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας, 1975-3η έκδ., 1165 και 1166-1167, αντίστοιχα (μεταφρ. Α. Τσομπανάκη).

806. G. Molinié, Chariton, 1979, 58 κ.ε.

807. G. Dalmeyda, Xénophon d' Éphèse. Les éphésiaques, 1926, 43.

808. F. Jacoby, FGH II B.3 1171, αριθ. 257. Ακόμη Lesky, ό.π., 1152-1153.

σαν ένα αυστηρά καθορισμένο εθιμικό τυπικό, που με μικρές μόνον παραλλαγές και διαφοροποιήσεις κατά περιοχές και εποχές ίσχυσε μέχρι το τέλος του αρχαίου κόσμου. Τη διαχρονική συνέχεια στην τήρηση αυτού του τυπικού την παρακολουθούμε τόσο στην τέχνη της αρχαιότητας, όσο και στις σχετικές με τα ταφικά έθιμα γραπτές πηγές. Όσον αφορά τις απεικονίσεις της τέχνης, η γνώση μας προέρχεται αποκλειστικά σχεδόν από τις παραστάσεις ταφικών σκηνών στην αγγειογραφία, που από την εποχή του Χαλκού ακόμη μας άφησε θαυμάσια τέτοια δείγματα με προθέσεις, θρήνους και εκφορές νεκρών. Αναφερόμαστε εδώ στις σχετικές παραστάσεις των μεγάλων επιτάφιων αμφορέων και των κρατήρων της ώριμης και όψιμης γεωμετρικής περιόδου, όπως είναι κυρίως οι γνωστότεροι του αθηναϊκού Διπύλου, που χρονολογούνται περί τα μέσα του 8ου αι. π.Χ.⁸⁰⁹. Από τις επόμενες εποχές ανάλογες εμφανίζονται ένα πλήθος τέτοιων παραστάσεων στη μελανόμορφη και ερυθρόμορφη αγγειογραφία. Οι μεγάλοι γεωμετρικοί κρατήρες και οι αμφορείς παραχώρησαν τη θέση τους σε άλλα μικρότερα εικονογραφημένα ταφικά αγγεία, σημαντικότερα από τα οποία είναι οι λουτροφόροι, οι σκύφοι, οι μικροί κρατήρες και κυρίως οι λευκές λήκυθοι, που στο σύνολό τους σχεδόν απεικονίζουν νεκρικές τελετές⁸¹⁰. Παρόμοιες ταφικές σκηνές είναι πολύ συχνές και σε πήλινα, αρχαϊκά κυρίως, ομοιώματα και πιο πολύ στους μελανόμορφους επιτάφιους πίνακες⁸¹¹.

Οι γραπτές μαρτυρίες που αναφέρονται στις ταφικές διαδικασίες συμφωνούν και επιβεβαιώνουν αυτές τις απεικονίσεις στην τέχνη. Ο Όμηρος δίνει ένα πλήθος πληροφοριών με αφορμή το θάνατο και την ταφή επικών ηρώων⁸¹². Ανάλογα πολυπληθείς είναι και οι πληροφορίες από μεταγενέστερους συγγραφείς, που κατά περίπτωση αφορούν τις μεταθανάτιες τελετές και την περίοδο του πένθους⁸¹³. Σχετικές είναι ακόμη και πολλές πληροφορίες που δίνουν μερικές επιγραφές, όπως είναι ο γνωστός *Νόμος* της Κέω⁸¹⁴, ένας παρόμοιος από το Γάμβρειο της Μυσίας⁸¹⁵ και ένας τρίτος από τους Δελφούς⁸¹⁶. Μόνον που αυτοί οι *Τεροι* λεγόμενοι *Νόμοι*, όπως άλλωστε και αρκετές από τις σχετικές αναφορές των αρχαίων συγγραφέων (π.χ. αυτές για τη σολώνεια νομοθεσία), περιέχουν κυρίως επεμβάσεις της Πολιτείας και περιορισμούς στο καθιερωμένο τυπικό των ταφικών διαδικασιών⁸¹⁷. Έτσι, ύστερα από τις πρώιμες απαγορευτικές διατάξεις του Σόλωνα, που αφορούν κυρίως τον περιορισμό των εξόδων της κηδείας με τη χρησιμοποίηση τριών μόνον υφασμάτων κατά την πρόθεση και την ταφή των νεκρών (*οὐδὲ συντιθέναι πλέον ἱματίων τριῶν*)

809. Βλ. υποσημ. 783, για τις βασικότερες σχετικές μελέτες.

810. Zschietzschmann, AM 1928 (στο εξής Zschietzschmann), 21 κ.ε., πίν. X-XVIII και Kurtz - Boardman, 66, 83 κ.ε., 102 κ.ε., 143 κ.ε., 148-149, εικ. 78, πίν. 11-16, 24, 26-27, 33-44, όπου και πλούσια σχετική βιβλιογραφία.

811. Ειδικά για τους μελανόμορφους πίνακες, Boardman 1955, 51-66, πίν. 1-8.

812. Andronikos, Totenkult, 1-37, με συγκεντρωμένες τις σχετικές ομηρικές αναφορές.

813. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Πλουτάρχου Βίοι, Σόλων XXI· Δημοσθένης, προς Μακάργατον XLIII, 62-64· Πλάτων, Νόμοι 947 b-e και 958 d-960 b· Θουκυδίδης II 34 1-7· Αισχύλος, Χοηφόροι 8-9 και 423-433· Ευριπίδης, Άλκηστις 86-88· Αθήναιος, Δειπνοσοφισταί XIV 619 B· Πολυδεύκης VIII 65-66 και 146· Κικέρων, De Legibus, II 59 κ.ε.

814. R. Dareste - B. Haussoulier - Th. Reinach, Recueil des inscriptions juridiques grecques, 1891, 11 κ.ε. Ακόμη V. Koehler, Ein griechisches Gesetz über Totenbestattung, AM 1 (1876), 139-150 και τελευταία Prott - Ziehen, 260-267, αριθ. 93 A.

815. Dareste - Haussoulier - Reinach, ό.π., 19-20 και F. Sokolowski, Lois sacrées de l'Asie Mineure, 1955, 16-17.

816. Prott - Ziehen, 217 κ.ε., αριθ. 74C, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

817. Zschietzschmann, 28, 34-35 και Kurtz - Boardman, 200-201.

κ.ά. συναφή⁸¹⁸, παρόμοιες απαγορεύσεις είναι γνωστές από τους *Ίερούς Νόμους* κυρίως μετά τον 5ο αι. π.Χ. Για παράδειγμα ο *Νόμος* της Κέω επαναλαμβάνει τον Σόλωνα με την επιβολή κατά την ταφή τριών μόνον ιματίων, αξίας το πολύ 100 δραχμών⁸¹⁹. Στην Αττική αυτή την εποχή είναι γνωστοί αρκετοί τέτοιοι περιορισμοί. Εδώ ο νόμος επεμβαίνει απογορευτικά στα διάφορα στάδια της ταφικής διαδικασίας και ο Πλάτων προτείνει ακόμη μεγαλύτερη αυστηρότητα από μέρους της Πολιτείας. Εισηγείται συγκεκριμένα την απαγόρευση της ευρείας κοινοποιήσεως του θανάτου, υποστηρίζει την παρουσία νομοφυλάκων κατά τη διάρκεια της πρόθεσης των νεκρών (για να επιβάλλουν τη νόμιμη ευπρέπεια και την αποφυγή των υπερβολών του θρήνου) και ακόμη προτείνει την απαγόρευση της εκφοράς των νεκρών σε κεντρικά σημεία της πόλης, επειδή θεωρεί το θέαμα άσχημο και ανεπίτρεπτο⁸²⁰.

Ευνόητο είναι ότι οι λόγοι της επιβολής κατά τόπους τέτοιων περιοριστικών διατάξεων πριν, κατά και μετά την ταφή ήταν κυρίως πολιτικοί και κατά δεύτερο λόγο οικονομικοί και κοινωνικοί. Οι προσπάθειες περιορισμού της χρονικής διάρκειας των ταφικών τελετών σκοπό είχαν να επαναφέρουν γρήγορα τους πενθούντες πολίτες στη δημόσια ζωή για τη συμμετοχή τους στα κοινά και την απρόσκοπτη λειτουργία του πολιτεύματος. Οι περιορισμοί ακόμη στα έξοδα της κηδείας σκόπευαν προφανώς να περιορίσουν το έρεισμα των πενθούντων για υπερβολές και ακρότητες αλλά και να επιβάλουν στερεότυπους και κοινούς σε όλους κανόνες, που θα επέτρεπαν την εύρυθμη λειτουργία της δημόσιας ζωής.

Ανεξάρτητα πάντως από το βαθμό στον οποίο οι περιοριστικές αυτές διατάξεις τηρήθηκαν και εφαρμόστηκαν στις διάφορες ελληνικές πόλεις, πρέπει να δεχθούμε ότι οπωσδήποτε επέφεραν ορισμένες αλλαγές στο καθιερωμένο εθιμικό τυπικό και των τεσσάρων φάσεων της μεταθανάτιας διαδικασίας, οι οποίες, όπως προαναφέραμε, ήταν η πρόθεση και ο θρήνος των νεκρών, η εκφορά, η ταφή και η κατοπινή τους λατρεία. Οι άνωθεν επεμβάσεις αποτελούν βέβαια έναν ισχυρό, πλην όμως τεχνητό, λόγο για μερικές διαφοροποιήσεις στο τυπικό της κηδείας, οι οποίοι όμως δεν θίγουν την ουσία σε καμία από τις κύριες φάσεις της ενεργώντας κατασταλτικά μόνον στις λεπτομέρειές τους. Ένας δεύτερος, πιο σοβαρός, λόγος, ο οποίος όμως και πάλι δεν επιφέρει ουσιαστικές αλλαγές στα κύρια στάδια της ταφικής τελετουργίας, μπορεί να θεωρηθεί εκείνος που σχετίζεται με διαφορετικές αντιλήψεις κατά τόπους και κυρίως κατά χρονικές περιόδους. Οι μικρές διαφοροποιήσεις στην ταφική διαδικασία από πόλη σε πόλη είναι οπωσδήποτε φαινόμενο απόλυτα λογικό και φυσιολογικό, όπως εντελώς δικαιολογημένες και φυσιικές είναι και οι διαφορές στα ταφικά έθιμα που σημειώνονται ανάμεσα στη γεωμετρική εποχή, για παράδειγμα, και στην επόμενη αρχαϊκή ή κλασική. Έτσι, όσον αφορά τις τοπικές πρώτα ιδιαιτερότητες, τεκμηριώνονται — με βάση κυρίως τις απεικονίσεις νεκρικών σκηνών στην αγγειογραφία — μικρές διαφορές από περιοχή σε περιοχή, οι οποίες όμως σχετίζονται πάντοτε με δευτερεύοντα ζητήματα, όπως είναι ο τρόπος κάλυψης των νεκρών κατά την πρόθεση, οι εκδηλώσεις και οι χειρονομίες των θρηνούντων κ.ά.⁸²¹. Οι διαφορές εξάλλου που σημειώνονται ανάμεσα στις διάφορες χρονικές περιόδους της ελληνικής ιστορίας είναι μεν περισσότερες και σχετικά μεγαλύτερες, αφορούν όμως και αυτές θέματα όχι βασικά και ουσιαστικά αλλά λεπτομέρειες στην καθιερω-

818. Πλουτάρχου Βίοι, Σόλων XXI 4-5.

819. Βλ. Prott - Ziehen, 260, αριθ. 93 A, στ. 4-6.

820. Πλάτων, *Νόμοι* 959 e - 960 a.

821. Βλ. Zschietzschmann, 31-33, όπου διερευνώνται οι διαφορές στα έθιμα ταφής ανάμεσα στην Αττική και στις άλλες ελληνικές περιοχές.

μένη ταφική διαδικασία. Έτσι, ενώ στις υστερογεωμετρικές απεικονίσεις τέτοιων νεκρικών σκηνών οι νεκροί κατά την πρόθεση καλύπτονται ολόκληροι, στις επόμενες εποχές και από ανάλογες παραστάσεις στην τέχνη προκύπτει ότι το στήθος και το κεφάλι τους έμεναν ακάλυπτα. Διαφορές ανάμεσα στις ίδιες χρονικές περιόδους παρατηρούνται ακόμη και σχετικά με τον αριθμό, το φύλο και τις εκδηλώσεις των θρηνούντων, οι οποίες περιορίζονται αισθητά στις νεκρικές παραστάσεις των μελανόμορφων και των ερυθρόμορφων αγγείων και ιδίως σε εκείνες των λευκών ληκύθων, όπου διαφαίνεται και μία πιο φιλοσοφημένη και συγκρατημένη στάση των πενθούντων⁸²².

Ύστερα από όλα αυτά γίνεται φανερό ότι καθ' όλη τη διάρκεια της ελληνικής αρχαιότητας και σε όλες λίγο-πολύ τις περιοχές το τυπικό της ταφικής τελετουργίας παρέμεινε στις βασικές του γραμμές το ίδιο περιλαμβάνοντας παντού και πάντοτε την προετοιμασία του νεκρού, την πρόθεσή του σε κλίνη, το θρήνο των πενθούντων, την εκφορά, την τελική ταφή και μετά από αυτήν τις λατρευτικές πράξεις προς τιμήν του νεκρού σε διάφορες, τακτές και μη, χρονικές στιγμές. Στα στάδια αυτά της ταφικής διαδικασίας μέχρι και τον ενταφιασμό των νεκρών θα αναφερθούμε λεπτομερέστερα στη συνέχεια στηριζόμενοι στις σχετικές αρχαίες γραπτές μαρτυρίες και στις απεικονίσεις τέτοιων σκηνών, οι οποίες είναι συχνότερες στην αγγειογραφία όλου του αρχαίου κόσμου και πιο πολύ του αττικού.

ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ - ΠΡΟΘΕΣΗ - ΘΡΗΝΟΣ

Την πρώτη αναγγελία ενός θανάτου αποτελούν οι κραυγές και ο δυνατός θρήνος από τους οικείους του νεκρού. Το θλιβερό όμως γεγονός γνωστοποιείται και επίσημα με την τοποθέτηση έξω από την πόρτα του σπιτιού ενός πήλινου αγγείου με καθαρό νερό (*πηγαῖον χέρνιβα*), για να πλένουν τα χέρια τους οι προσερχόμενοι συγγενείς και φίλοι⁸²³. Το αγγείο αυτό για την κάθαρση φέρεται από γειτονικό σπίτι και ονομάζεται *ἀρδάνιον*⁸²⁴. Παράλληλα έχει αρχίσει και η περιποίηση του σώματος του νεκρού και η προετοιμασία για την πρόθεσή του σε κλίνη, που κατά τον Δημοσθένη ήταν έργο γυναικών ηλικίας άνω των 60 ετών. Η διαδικασία της προετοιμασίας του νεκρού περιλαμβάνει το κούρεμα και το λούσιμο, την επάλειψή του με λάδι και αρώματα, το κατάλληλο ντύσιμο και το στολισμό με άνθη, ταινίες και διάφορα κοσμήματα. Το κόψιμο των μαλλιών του νεκρού αποτελεί και πράξη συμβολική για τον εξαγνισμό του, προκειμένου να τον δεχθούν ευμενώς οι θεοί του Άδη. Σε πολλές περιπτώσεις κόβουν τα μαλλιά τους και οι στενοί συγγενείς του νεκρού και η πράξη αυτή αποτελεί ένδειξη μεγάλου πένθους. Όσον αφορά την ένδυση και το χρώμα των ενδυμάτων του νεκρού αλλά και των πενθούντων συγγενών του, αυτά σχετίζονται με τις κατά τόπους συνήθειες, με το φύλο και με την ιδιότητα των εν προκειμένω προσώπων⁸²⁵. Στις απεικονίσεις των γεωμετρικών αγγείων δεν διακρίνονται βέβαια λεπτομέρειες της ενδυμασίας και του στολισμού των νεκρών, επειδή η απόδοση είναι πάντα σχηματική και συμβατική⁸²⁶. Αντίθετα, στις μελανόμορφες και τις ερυθρόμορφες παραστάσεις ανάλογων ταφικών σκηνών αλλά και στις αντίστοιχες των λευκών ληκύθων ο νεκρός είναι συνήθως ντυμένος επίσημα και γιορταστικά και σε ορισμένες περιπτώσεις μη νυμφευμένων νεκρών το ένδυμα είναι

822. Zschietzschmann, 23-30 και Kurtz - Boardman, 58-61, 102 κ.ε. και 142 κ.ε.

823. Αριστοφάνης, *Εκκλησιάζουσαι*, 1033 και Ευριπίδης, *Άλκηστις*, 99-100.

824. Πολυδεύκης VIII, 65-66. Βλ. σχετικά και Kurtz - Boardman, 76 κ.ε.

825. Βλ. Olynthus XI, 1942, 150, σημ. 33-35 και 199-201.

826. Zschietzschmann, 19.

γαμήλιο⁸²⁷. Στις γραπτές μαρτυρίες αναφέρεται και το χρώμα του πένθιμου ενδύματος των συγγενών, που άλλοτε είναι το μαύρο και άλλοτε το λευκό, ανάλογα πάντα με τις τοπικές ιδιαιτερότητες. Ακόμη, ο *Ιερὸς Νόμος* του 3ου αι. π.Χ. από το Γάμβρειο, που προαναφέραμε, διαφοροποιεί το πένθιμο ένδυμα των γυναικών (σε χρώμα γκρι) από αυτό των ανδρών και των παιδιών (που πρέπει να είναι λευκό). Απαραίτητος θεωρείται και ο στολισμός των νεκρών: ταινίες ή διαδήματα στο κεφάλι και κυρίως στεφάνια από λουλούδια, που πολλές φορές αντικαθίστανται με μετάλλινα, απομιμήσεις βέβαια των πραγματικών. Τα στεφάνια αυτά στις περιπτώσεις των ανήπαντρων νεκρών συμβολίζουν τα αντίστοιχα του γάμου⁸²⁸.

Ολόκληρη η δεύτερη μέρα ήταν αφιερωμένη στην πρόθεση και στο θρήνο του νεκρού. Το σώμα του, καθαρό και στολισμένο, το τοποθετούσαν πάνω σε μία κλίνη στημένη στο μέσον ενός μεγάλου δωματίου. Γύρω από τη νεκρική κλίνη συναθροίζονταν για την απόδοση των *νενομισμένων* όλοι οι συγγενείς και οι φίλοι του νεκρού, που ήταν υποχρεωμένοι να τον συνοδεύσουν την επόμενη μέρα και στην τελετή της ταφής του.

Η πρόθεση του νεκρού αποτελεί την πιο συχνή νεκρική σκηνή της αρχαίας ελληνικής τέχνης. Σε μερικές παραστάσεις γεωμετρικών αγγείων η απόδοση υφασμάτινης τέντας πάνω από την κλίνη της πρόθεσης φανερώνει ότι ορισμένες τουλάχιστον φορές αυτή γινόταν σε υπαίθριο χώρο⁸²⁹, ενώ από την αρχαϊκή περίοδο και στο εξής η πρόθεση νοείται πάντα σε κλειστό χώρο⁸³⁰. Αυτό γίνεται σαφές από τις απεικονίσεις της μελανόμορφης και της ερυθρόμορφης αγγειογραφίας αλλά και των λευκών αττικών ληκύθων, αν και σε αυτές οι παραστάσεις της τελετής της πρόθεσης σταδιακά μειώνονται και πληθαίνουν αισθητά οι αντίστοιχες με τις εκδηλώσεις του θρήνου, της περιποίησης και κυρίως της λατρείας των νεκρών. Από τις απεικονίσεις αυτές της αγγειογραφίας φαίνεται ακόμη ότι οι κλίνες της πρόθεσης ήταν οι κανονικές ξύλινες που χρησιμοποιούσαν στις αρχαίες κατοικίες, εφόσον μάλιστα για τους αρχαίους ο θάνατος αποτελούσε μιαν άλλη μορφή ύπνου. Στις σχετικές παραστάσεις των γεωμετρικών αγγείων, που όπως είδαμε είναι όλες συμβατικές, οι νεκρικές κλίνες αποδίδονται ως απλά ορθογώνια πλαίσια που στηρίζονται σε υπερβολικά μακριά και συνήθως αδιαμόρφωτα ή περίεργα καμπυλωμένα πόδια⁸³¹. Αντίθετα, από τον πρώιμο κιόλας 6ο αι. π.Χ. και μέχρι το τέλος της αρχαιότητας οι κλίνες της πρόθεσης αποδίδονται κανονικά διαμορφωμένες και με τα χαρακτηριστικά κάθε φορά της εποχής στην οποία αυτές ανήκουν. Αξιοσημείωτο πάντως είναι ότι στην αγγειογραφία της αρχαϊκής και της

827. Zschietzschmann, 37. Πρβλ. και τις μεταγενέστερες σχετικές αναφορές των: Ξενοφώντος Εφεσίου, *Τὰ κατὰ Ἀνθίαν καὶ Ἀβροκόμην*, Γ VII 4: Ἐκόσμει δὲ αὐτὴν (τὴν Ἀνθίαν) πολλὴν ἑσθῆτα ἐνδύων, πολλὴν δὲ περιθεὶς χρυσόν ... και Χαρίτωνος του Αφροδισιέως, *Τὰ περὶ Χαιρέαν καὶ Καλλιρρόην*, Α VI 2: Κατέκειτο μὲν Καλλιρρόη νυμφικὴν ἑσθῆτα περικεμένη καὶ ἐπὶ χρυσηλάτου κλίνης μείζων τε καὶ κρείττων, ὥστε πάντες εἵκαζον αὐτὴν Ἀριάδνη καθευδούσῃ... Βλ., αντίστοιχα, G. Dalmeyda, *Xénophon d' Éphèse, Les éphésiaques*, 1926, 43 και G. Molinie, Chariton, 1979, 59.

828. Zschietzschmann, 22 και 35 και Alexiou, Lament, 5. Πρβλ. και τις σχετικές αναφορές των αρχαίων πηγών, όπως τα σχόλια στις Φοίνισσες του Ευριπίδη, στ. 632: εἰώθασι γὰρ στέφειν τοὺς νεκρούς. Ακόμη Χαρίτωνος του Αφροδισιέως, ὁ.π., Α VIII 2: ... μόλις δὲ ἀνεγειρομένη (ἡ Καλλιρρόη) στεφάνων προσήψατο καὶ ταινιῶν ψόφον ἔποιε χρυσοῦ τε καὶ ἀργύρου· πολλὴ δὲ ἦν ἀρωμάτων εὐωδία ... (Βλ. G. Molinie, Chariton, 1979, 62).

829. Zschietzschmann, 18 και σημ. 8, με σχετική βιβλιογραφία.

830. Πρβλ. και τη μαρτυρία του Δημοσθένη, προς Μακάρτατον XLIII 62: Τὸν ἀποθανόντα προτίθεσθαι ἔνδον, ὅπως ἂν βούληται.

831. S. Laser, Hausrat, ArchHom II P, 1968, 19, εικ. 1, με σχεδιαστική απόδοση δεκαπέντε τύπων τέτοιων κλινών, από την αγγειογραφία της γεωμετρικής εποχής.

κλασικής περιόδου απεικονίζονται πολύ συχνότερα οι κλίνες του τύπου Β' με ορθογώνιας διατομής πλαστικά καμπυλωμένα πόδια⁸³². Υπολείμματα τέτοιων ξύλινων κλινών και της διακόσμησης των ποδιών τους έχουν βρεθεί σε αρχαϊκούς τάφους του Κεραμεικού⁸³³.

Πάνω σε αυτές τις κλίνες εναπόθεταν κατά την πρόθεση τους νεκρούς με τα χέρια τεντωμένα παράλληλα στο σώμα ή ελαφρά λυγισμένα στους αγκώνες. Σε όλες τις σχετικές απεικονίσεις τα μάτια αποδίδονται κλειστά⁸³⁴, καθώς επίσης και το στόμα· αυτό επιτυγχάνονταν με τη βοήθεια συνήθως περισσότερων του ενός προσκεφαλαίων, που δεν επέτρεπαν στην κάτω σιαγόνα να ανοίγει, όπως ήδη αναφέρθηκε. Τον ίδιο σκοπό εξυπηρετούσαν συχνά και οι *ὀθόνες*, που ήταν μάλλινες ή λινές ταινίες με τις οποίες τύλιγαν το κεφάλι κάτω από το πηγούνι του νεκρού⁸³⁵. Κατά την πρόθεση οι νεκροί είχαν τα πόδια τους προς την εξώπορτα του σπιτιού σύμφωνα με μια παλιά αντίληψη κατά την οποία ο νεκρός φεύγοντας για πάντα από το σπίτι έμπαινε οριστικά στη νέα του κατοικία, που ήταν ο τάφος⁸³⁶. Έτσι, σημειώνονται πολλοί τάφοι στους οποίους η τοποθέτηση των νεκρών ήταν αντίστροφη, με το κεφάλι δηλαδή προς την είσοδο του νεκρικού θαλάμου.

Από την ομηρική ακόμη εποχή⁸³⁷ κατά την πρόθεση των νεκρών χρησιμοποιούσαν τρία υφάσματα: με το ένα κάλυπταν τη νεκρική κλίνη πάνω από το στρώμα, με το δεύτερο έντυναν το νεκρό και με το τρίτο (το *ἐπίβλημα*) κάλυπταν το σώμα του. Τον ίδιο αριθμό υφασμάτων επιβάλλουν, όπως είδαμε, και η σολώνεια νομοθεσία αλλά και ο *Ίερός Νόμος* της Κέω του 5ου αι. π.Χ., ο οποίος μάλιστα αναφέρεται ειδικά σε τρία ιμάτια⁸³⁸. Στις γεωμετρικές απεικονίσεις της πρόθεσης ο νεκρός αποδίδεται πάντοτε σκεπασμένος ολόκληρος (*ἐς πόδας ἐκ κεφαλῆς*), ενώ αντίθετα στη μελανόμορφη και την ερυθρόμορφη αγγειογραφία μένει ακάλυπτο αρκετό μέρος του άνω σώματός του και οπωσδήποτε το κεφάλι⁸³⁹.

Φαινόμενο αρκετά συνηθισμένο κατά την πρόθεση αποτελούσε και η προσκόμιση από τους προσερχομένους διαφόρων δώρων στους νεκρούς. Πρόκειται κυρίως για υφάσματα και ταινίες, κοσμήματα, αγγεία κτλ.⁸⁴⁰. Ειδικά τα αγγεία τα τοποθετούσαν συνήθως γύρω και κάτω από τη νεκρική κλίνη. Οι ταινίες χρησίμευαν στο στολισμό του περιβάλλοντος χώρου και αποτελούσαν ένδειξη πένθους. Τις κρεμούσαν σε διάφορα σημεία του σπιτιού μαζί με στεφάνια αλλά και με όπλα (όταν επρόκειτο για άνδρα). Παρόμοιες ταινίες στόλιζαν και το επίβλημα των νεκρών, όπως δείχνουν αρκετές παραστάσεις αγγείων⁸⁴¹.

Καθ' όλη τη διάρκεια της πρόθεσης ελάμβανε χώρα και ο θρήνος προς τιμήν του νεκρού, ο οποίος είχε αρχίσει αμέσως μετά το θλιβερό συμβάν και συνεχιζόταν και την επόμενη μέρα της

832. Kyrieleis, 162 κ.ε. και Zschietzschmann, 23.

833. Kurtz - Boardman, 71.

834. Για μία και μοναδική εξαίρεση βλ. Zschietzschmann, 22, πίν. X 28.

835. Boardman 1955, 57.

836. Heuzey - Daumet, Mission, 260 και Boardman 1955, 55, όπου και οι σχετικές μαρτυρίες των αρχαίων πηγών, όπως: *Ιλιάς* T 212: *κείται ἀνὰ πρόθυρον τετραμμένος* και τα σχόλια του Ησύχιου: *τοὺς νεκροὺς οὕτω φασὶν ἐδράζεσθαι, ἔξω τοὺς πόδας ἔχοντας πρὸς τὰς αὐλίους θύρας και εἰς τὸ πρόθυρον βλέπων· τοιοῦτον γὰρ τὸ σχῆμα τῆς τῶν νεκρῶν προθέσεως*.

837. Andronikos, Totenkult, 8.

838. Βλ. V. Koehler, ό.π. (βλ. υποσημ. 814), 140, στ. 1-4 και Prott - Ziehen, 260, αριθ. 93 A: *κατὰ τάδε θάπτειν τὸν θανόντα· ἐν ἱματίοις τρισὶ λευκοῖς, στρώματι καὶ ἐνδύματι καὶ ἐπιβλήματι*.

839. Zschietzschmann, 18 και 23 αντίστοιχα και Kurtz - Boardman, 143-144 και 200-201.

840. A. Καλογεροπούλου, ΑΔ 24 (1969): Μελέται, 225 κ.ε., όπου και βιβλιογραφία.

841. Zschietzschmann, 19, 23 και 29.

εκφοράς. Η διαφορά στο θρήνο κατά την πρόθεση του νεκρού έγκειται στο γεγονός ότι αυτός ακολουθούσε έναν ορισμένο και καθιερωμένο τρόπο. Από την άποψη αυτή ο καθαιυτό θρήνος διαρκούσε μία ημέρα, όσο δηλαδή και η πρόθεση⁸⁴². Διαμορφωμένο το τυπικό του θρήνου υπάρχει ήδη στον Όμηρο, το παρακολουθούμε όμως και στην αγγειογραφία και σε ειδώλια κτλ. από τη γεωμετρική μέχρι την ελληνιστική εποχή⁸⁴³. Όπως όμως επισημάναμε ήδη, αρκετές αναφορές των αρχαίων συγγραφέων στο θρήνο αφορούν περιορισμούς και επεμβάσεις της Πολιτείας με σκοπό να μετριασθούν οι υπερβολικές εκδηλώσεις⁸⁴⁴. Μικρές ακόμη και κατά εποχές διαφοροποιήσεις στη συμπεριφορά των θρηνούντων διαπιστώθηκαν από τη μελέτη των σχετικών απεικονίσεων της αγγειογραφίας. Έτσι, για παράδειγμα, στις μελανόμορφες και τις ερυθρόμορφες παραστάσεις του θρήνου ο αριθμός των θρηνούντων εμφανίζεται περιορισμένος σε σχέση με τις ανάλογες γεωμετρικές απεικονίσεις του και ακόμη έχει διαφοροποιηθεί σημαντικά η συμπεριφορά των θρηνούντων. Οι εκδηλώσεις των πενθούντων στα αρχαϊκά και στα κλασικά χρόνια φαίνεται να απευθύνονται στο συγκεκριμένο κάθε φορά νεκρό και ο θρήνος γίνεται προσωπικός γι' αυτόν σε αντίθεση με την προηγούμενη γεωμετρική περίοδο, κατά την οποία ο θρήνος παρουσιάζεται απρόσωπος και αόριστος και αφορά το φαινόμενο του θανάτου γενικά. Όσο περνούν τα χρόνια, η σχέση των θρηνούντων με το νεκρό γίνεται ολοένα και πιο στενή⁸⁴⁵.

Οι θρηνούντες ντυμένοι πένθιμα εικονίζονται τις περισσότερες φορές όρθιοι γύρω από την κλίνη της πρόθεσης, ενώ λίγες είναι οι περιπτώσεις που αποδίδονται γονατιστοί ή καθιστοί. Παρούσα συχνά είναι μια ηλικιωμένη γυναικαία μορφή που θρηνώντας δίπλα στο νεκρό τακτοποιεί συνήθως στην κανονική τους θέση το σώμα και τα προσκεφάλαιά του. Πλήθος πενθούντων περιβάλλουν τη νεκρική κλίνη ιδίως στις γεωμετρικές παραστάσεις της πρόθεσης. Στις αντίστοιχες των μελανόμορφων και των ερυθρόμορφων αγγείων η πένθιμη ομάδα διατάσσεται συνήθως αριστερά της κλίνης, ενώ σε αυτές των λευκών ταφικών ληκύθων οι πενθούντες είναι ελάχιστοι σε αριθμό και σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα γυναίκες⁸⁴⁶. Σε γενικές πάντως γραμμές και σε τέτοιες σκηνές θρήνου οι γυναίκες εικονίζονται προς την πλευρά της κεφαλής του νεκρού και οι άνδρες στην αντίθετη, των ποδιών του. Ανάμεσα στους άνδρες πάλι, που πάντοτε είναι σαφώς λιγότεροι από τις γυναίκες και πιο αυστηροί και σοβαροί στις εκδηλώσεις τους, εικονίζεται συχνά και ο πατήρ του νεκρού. Οι πολυπληθέστερες γυναίκες ακόμη, παρά την πολλαπλότητα και την ποικιλία των σχετικών απεικονίσεων στην αγγειογραφία, διαπιστώθηκε από την παλαιότερη έρευνα ότι συνήθως εικονίζονται θρηνώντας πάνω από το κεφάλι του νεκρού (συνά η πιο κοντινή σε αυτόν είναι η μήτηρ του) αλλά και στα δύο μακριά πλάγια της νεκρικής κλίνης και, σπανιότερα, στην πίσω στενή πλευρά⁸⁴⁷.

Στα ομηρικά ακόμη έπη υπάρχει σαφής η διαφορά ανάμεσα στον αυθόρμητο θρήνο, από τη μία, και στον έντεχνο και τυποποιημένο, από την άλλη⁸⁴⁸. Είναι φανερό ότι η συχνή και ομοιό-

842. Alexiou, *Lament*, 10 κ.ε., με βιβλιογραφία.

843. Συχνές είναι οι σχετικές αναφορές στα ομηρικά έπη, όπως: *Ιλιάς* Ω, 720-725, *Οδύσσεια* λ, 72-73 και ω, 58-62. Ακόμη *Αισχύλος*, *Χοηφόροι* 8-9 και 423-428. Για απεικονίσεις του θρήνου στην τέχνη βλ. Kurtz - Boardman, 143 κ.ε., πίν. 12-15, 24, 33 και 43-44.

844. Πλάτων, *Νόμοι* 947 b, 960 a και Πλούταρχου *Βίοι*, *Σόλων* XXI.

845. Zschietzschmann, 23 και 27 κ.ε.

846. Ό.π., 19, 24, 26 και 29, με αναφορές σε συγκεκριμένες απεικονίσεις της αγγειογραφίας.

847. Ό.π., 24-26.

848. Για τη διάκριση βλ. Andronikos, *Totenkult*, 9.

μορφη επανάληψη των εκδηλώσεων του πένθους δημιούργησε νωρίς ένα ορισμένο τυπικό θρήνου, όμοιο κατά πολύ με το μοιρολόι που υπάρχει ακόμη και στις μέρες μας⁸⁴⁹. Στο καθιερωμένο αυτό τυπικό ιδιαίτερη θέση κατείχε μια ηλικιωμένη και πεπειραμένη μοιρολογίστρα, η *ἐξάρχουσα*, που έδινε και τον τόνο στον ομαδικό θρήνο χτυπώντας πολλές φορές ρυθμικά τα χέρια της⁸⁵⁰. Στεκόταν δίπλα στην κλίνη της πρόθεσης. Εικονίζεται σε διάφορες χειρονομίες: να αγγίζει το στήθος ή το κεφάλι του νεκρού, να κρατά το χέρι του, να τον ασπάζεται κτλ.

Οι παρευρισκόμενοι στο θρήνο συγγενείς και φίλοι του νεκρού εκφράζουν τον πόνο τους με ζωηρές χειρονομίες και κραυγές, που συχνά είναι υπερβολικά βίαιες και άγριες. Οι γυναίκες ειδικά εικονίζονται συχνά να χτυπούν το στήθος και το κεφάλι τους, να τραβούν τα μαλλιά τους, να ξεσχίζουν τα ρούχα τους, ακόμη και τις σάρκες τους. Θρηνώντας το νεκρό αγγίζουν το κεφάλι ή το σώμα του, τον αγκαλιάζουν, κρύβουν τα μάτια με τα χέρια τους κτλ., εκδηλώσεις όλες που φανερώνουν άμετρο πόνο και θλίψη⁸⁵¹. Μόνο στις σχετικές παραστάσεις των λευκών αττικών ληκύθων και των συγχρόνων τους λουτροφόρων διαφαίνεται μία πιο ήρεμη κατάσταση στις εκδηλώσεις του θρήνου και του πένθους γενικότερα. Οι χειρονομίες εδώ είναι συγκρατημένες και ο πόνος των πενθούντων (γυναικών σχεδόν πάντοτε) φαίνεται από το θλιμμένο συνήθως σκύψιμο της κεφαλής και τις αργές και βαριές τους κινήσεις⁸⁵².

ΕΚΦΟΡΑ - ΤΑΦΗ

Την τρίτη μέρα, την επομένη δηλαδή της πρόθεσης και του θρήνου, γινόταν κηδεία, γνωστή ως η εκφορά του νεκρού. Η νεκρική πομπή ξεκινούσε πριν ξημερώσει, για να μη μολυνθούν – κατά τον Σόλωνα – οι ακτίνες του ήλιου από τη θέα του νεκρού σώματος⁸⁵³. Για τους ίδιους λόγους, όσο κρατούσε η εκφορά, δεν έπρεπε να αναφερθεί το όνομα κανενός θεού. Το τυπικό της εκφοράς ήταν καθαρά οικογενειακή υπόθεση και επέβαλλε, η νεκρική πομπή να παραμένει σιωπηλή σε όλη τη διαδρομή⁸⁵⁴.

Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι οι απεικονίσεις της εκφοράς στην αρχαία τέχνη και μάλιστα στην αγγειογραφία της μεταγεωμετρικής εποχής είναι πολύ λιγότερες από τις αντίστοιχες της πρόθεσης και του θρήνου⁸⁵⁵. Ακόμη, ενώ στη μελανόμορφη αγγειογραφία υπάρχουν ορισμένες παραστάσεις εκφοράς, στην ερυθρόμορφη και στις λευκές ληκύθους αυτές είναι σχεδόν ανύπαρκτες⁸⁵⁶. Το φαινόμενο δεν είναι άσχετο με τη γενικότερη στάση της κλασικής αρχαιότητας, η οποία απόφευγε κατά το δυνατόν την απεικόνιση ρεαλιστικών σκηνών και μάλιστα τέτοιου περιεχομένου. Ανάλογα σπάνιες είναι και οι σχετικές αναφορές των κλασικών συγγραφέων,

849. Alexiou, *Lament*, 6.

850. Ευριπίδης, *Άλκηστις* 104.

851. Zschietzschmann, 20 και 23-24.

852. Ό.π., 23-30.

853. Τον Σόλωνα επικαλείται ο Δημοσθένης, *Προς Μακάρατον* XLIII 62: *ἐκφέρειν δὲ τὸν ἀποθανόντα τῇ ὑστεραίᾳ ἢ ἂν προθῶνται, πρὶν ἥλιον ἐξέχειν*. Σχετικές είναι και οι αναφορές στους Νόμους του Πλάτωνα, 947 b και 960 a, αντίστοιχα: *ἔωθεν δ' εἰς τὴν θήκην φέρειν αὐτὴν μὲν τὴν κλίνην ... και πρὸ ἡμέρας ἔξω τῆς πόλεως εἶναι...*

854. Το ίδιο επιβάλλουν και οι *Τεροὶ Νόμοι* των Δελφών (στ. 15-19) και της Κέω (στ. 12), που προαναφέραμε. Βλ. Prott - Ziehen, 217 και 260 αντίστοιχα. Για τις λεπτομέρειες της εκφοράς Kurtz - Boardman, 144 κ.ε. και Alexiou, 7 κ.ε. Ακόμη Metzger, ό.π. (υποσημ. 783), με βάση τις απεικονίσεις της σε συγκεκριμένα μνημεία.

855. Kurtz - Boardman, πίν. 5, 16, 34-35.

856. Zschietzschmann, 26.

που, και όταν ακόμη υπάρχουν, γίνονται αποκλειστικά σχεδόν για να σχολιάσουν παλαιότερες νομοθετικές διατάξεις ή για να προτείνουν περιορισμούς στην τελετή της εκφοράς⁸⁵⁷. Αντίθετα, τέλος, οι αναφορές αυτές γίνονται αρκετά συχνές στα μεταγενέστερα χρόνια, όπως, για παράδειγμα, στην ερωτική διηγηματογραφία των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών κυρίως χρόνων⁸⁵⁸.

Πρόβλημα είναι αν κατά την εκφορά του νεκρού χρησιμοποιούσαν την ίδια κλίνη της πρόθεσης. Κρίνοντας από το χωρίο του Πλάτωνα που αναφέραμε (*εἰς τὴν θήκην φέρειν αὐτὴν μὲν τὴν κλίνην...*), φαίνεται ότι η κλίνη της πρόθεσης και της εκφοράς των νεκρῶν ήταν μία και η αυτή, ενώ για το αντίθετο μάλλον συνηγορεῖ ο *Τερὸς Νόμος* της Κέω, ο οποίος επιβάλλει στην εκφορά των νεκρῶν κλίνες σφηνόποδες (*ἐν κλίνῃ σφενόποδι*), με πόδια δηλαδή μυτερά⁸⁵⁹. Πιθανότερο πάντως φαίνεται ότι η χρησιμοποίηση της ίδιας ή δύο διαφορετικῶν κλινῶν για τις δύο αυτές, αντίστοιχα, ταφικές τελετές αποτελούσε κάθε φορά συνάρτηση διαφόρων εξωγενῶν παραγόντων, ανάμεσα στους οποίους μπορούμε να αναφέρουμε τις διαφοροποιήσεις κατὰ τόπους και εποχές στα ταφικά ἔθιμα και την προσωπική θέληση των *ἐπιβαλλόντων*, των στενῶν δηλ. συγγενῶν και κληρονόμων των συγκεκριμένων νεκρῶν.

Ὅπως προκύπτει από τις γραπτές πηγές και τις απεικονίσεις της εκφοράς στην τέχνη, τη νεκρική κλίνη σήκωναν συνήθως στα χέρια τέσσερις ἄνδρες (που συχνά ήταν οι ίδιοι οι *ἐνταφιασται*, δηλ. οι νεκροθάφτες), ενώ σπανιότερα φερόταν αυτή πάνω σε ἄμαξα που την ἔσερναν δύο ἵπποι ή ημίονοι. Την πομπή προς το νεκροταφείο συνόδευαν ὅλοι εκείνοι που είχαν παραστεί την προηγούμενη μέρα και στην πρόθεση του νεκρού. Δίπλα ακριβῶς στην κλίνη της εκφοράς βάδιζε η *ἐγχυτρίστρια*, μία γυναίκα που από ένα αγγείο (*χυτρίδα*) μύρωνε κατὰ διαστήματα το σώμα του νεκρού. Πίσω από την κλίνη βάδιζαν οι ἄνδρες, ακολουθούσαν οι γυναῖκες⁸⁶⁰ και η πομπή ἔκλεινε με ἕναν αυλητή, που πολλές φορές ήταν και στην αρχή της ὅλης πορείας. Κατὰ τον Δημοσθένη, στις γυναῖκες που είχαν ξεπεράσει τα εξήντα τους χρόνια επιτρεπόταν να πλησιάζουν το νεκρό και ακόμη να τον ακολουθούν μέσα στο νεκροταφείο, ενώ από τις νεότερες το δικαίωμα αυτό κρατούσαν μόνον ὅσες είχαν στενή συγγένεια με το νεκρό. Στην Αττική, όταν ο θάνατος κάποιου ἄνδρα οφειλόταν σε φόνο, κρατούσαν στην αρχή της πομπῆς ἕνα ὄρθιο δόρυ, που δήλωνε τη θέληση των συγγενῶν του για εκδίκηση⁸⁶¹. Η διαδρομή που ακολουθοῦσε η νεκρική πομπή ἔπρεπε να εἶναι ὅσο το δυνατόν πιο ευθύγραμμη και η πομπή να αποφεύγει τις πολλές στροφές ακολουθώντας μάλιστα μόνον τους δημόσιους δρόμους⁸⁶². Η καταπάτηση ξένης ιδιοκτησίας αποτελοῦσε σοβαρό παράπτωμα και συνεπαγόταν πολλές φορές την τιμωρία του νόμου, ο οποίος προστάτευε ἔτσι τους ἄλλους πολίτες από τη μετάδοση του μιάσματος του θανάτου.

857. Ἐτσι π.χ. εἶναι και οι αναφορές του Δημοσθένη και του Πλάτωνα που προαναφέραμε. Ο πρώτος σχολιάζει τη σολωνεῖα νομοθεσία και ο δεύτερος μιλά εκτενῶς για την τελετή της εκφοράς, μόνο και μόνο για να εισηγηθεῖ νέους και πιο κόσμους τρόπους τελετῆς.

858. Για τις οψιμότερες αυτές περιγραφές της εκφοράς χαρακτηριστικό εἶναι το παράδειγμα του Χαρίτωνος του Αφροδισιέως, ο οποίος, στο ἔργο του (βλ. υποσημ. 827), Α VI 3-5, επιχειρεῖ εκτενὴ περιγραφή μιας τέτοιας νεκρικής πομπῆς (βλ. G. Molinié, Chariton, 1979, 59-60).

859. *Τερὸς Νόμος* της Κέω, στίχοι 6-8. Κατὰ την ἴδια επιγραφή (στ. 13-14): *τὴν κλίνην ἀπὸ τοῦ σήματος καὶ τὰ στρώματα ἐκφέρειν ἔνδοσε*.

860. Δημοσθένης, Προς Μακάρατον XLIII 62: *βαδίζειν δὲ τοὺς ἄνδρας πρόσθεν, ὅταν ἐκφέρωνται, τὰς δὲ γυναῖκας ὀπισθεν*. Η ἴδια σειρά αναφέρεται και στον *Τερὸν Νόμον* της Κέω, στ. 18-20.

861. Πολυδεύκης VIII 65.

862. *Τερὸς Νόμος* Δελφῶν, στ. 15. Βλ. Prott - Ziehen, 217.

Η πομπή της εκφοράς κατέληγε στο νεκροταφείο, όπου γινόταν η ταφή του νεκρού και η πράξη αυτή αποτελούσε την τελευταία των νεκρικών τελετουργιών, όχι όμως και του πένθους των συγγενών του. Το είδος του ενταφιασμού πάλι, αν δηλαδή αυτός γινόταν με απλή εναπόθεση του σώματος του νεκρού στον τάφο ή μετά από την καύση στην πυρά, ήταν κάτι που εξαρτιόταν από διάφορους παράγοντες σχετικούς κυρίως με την εποχή της ταφής και με τα κατά τόπους έθιμα⁸⁶³. Προκειμένου για τις ταφές μετά από καύση μάζευαν τα οστά των νεκρών και, αφού τα τύλιγαν σε πολυτελή συνήθως υφάσματα, τα εναπόθεταν μέσα στον τάφο. Πάντοτε δε φρόντιζαν να τα κλείνουν σε διαφόρων ειδών οστεοθήκες⁸⁶⁴. Το κατά πόσον, τέλος, τοποθετούσαν και την κλίνη της εκφοράς μέσα στον τάφο, αυτονόητο είναι ότι τούτο εξαρτιόταν και από το μέγεθος που αυτός κάθε φορά είχε, κυρίως όμως από τις ταφικές συνήθειες και τις αντιλήψεις που επικρατούσαν κατά περιοχή και κατά χρονική περίοδο.

863. Για τα θέματα αυτά Kurtz - Boardmann, 51-55, 71-74 και 96-99· για τη γεωμετρική, την αρχαϊκή και την κλασική εποχή, αντίστοιχα.

864. Βλ. υποσημ. 794, ειδικά για τη χρήση διαφόρων υφασμάτων για το σκοπό αυτό.

SUMMARY

KLINAI AND KLINE-SHAPED STRUCTURES IN MACEDONIAN TOMBS

This thesis consists of three Parts (each comprising two Chapters) and three Appendices.

The two funerary klinai in the recently discovered Macedonian tomb at Poteidaia are studied in the first Part. This detailed study of the two klinai is essential for the following reasons: a) they are very good examples of typology and iconography, b) they are in a good condition with their painted decoration well-preserved, c) based on them, we can easily understand the function, meaning and decoration of the poorly preserved klinai in other Macedonian tombs.

In Chapter A of the first Part the Macedonian tomb at Poteidaia and its contents are briefly described, while its two funerary klinai in every detail. The interpretation, the technique and the style of the painted decoration are discussed in Chapter B of the same Part. Concerning the interpretation of the upper and main frieze of both klinai, the figures (deities or daemons) belong to the Dionysiac cycle. However, the technique of the painting is different from all other examples in northern part of Greece or the rest of it, recalling the decoration of early white Attic pottery (lekythoi).

The second Part contains a relatively full catalogue of the funerary klinai and kline-shaped structures found in Macedonian tombs. Thirty-five Macedonian tombs equipped with klinai are included. The klinai can be divided into three groups: a) unpublished material (e.g. the klinai of the tombs II-III at Pydna, that of the tomb III in Thessaloniki and parts of unknown klinai found at Mesolakia in the district of Serres and the monastery of Panteleemon on Mt. Athos), b) material which has not been properly published or is not well-known (e.g. the klinai from the tombs at Angista in the district of Serres, I and IV at Amphipolis, I-II in Thessaloniki, VII at Lefcadia, at Nea Kerdylia, and III-IV at Vergina), and c) published material (e.g. the klinai of the tombs I-III at Dion, I at Pydna, at Palatitsa, at Stavroupolis in the district of Xanthi, etc.). New evidence, deriving from personal study, is often added to the published material. Furthermore, new suggestions are also made such as that for the reconstruction of the wooden kline in the royal tomb III at Vergina or the attribution of a fragment of a painted stone kline (in the Louvre) to tomb I in Thessaloniki.

All the common wooden or stone klinai are contained in the Catalogue (Chapter A); the stone kline-shaped structures (sarcophagi, cists and rectangular bases), as well (Chapter B). Finally, the stone klinai, which are the commonest and faithfully imitate the wooden ones, were divided into two groups: those with painted (e.g. the klinai of the tombs at Angista in the district of Serres, I at Dion, V at Vergina) and those with relief decoration (e.g. the klinai of the tombs I at Pydna and IV at Amphipolis).

The conclusions deriving from the Catalogue are discussed in Chapter A of the third Part, while the typology and decoration are examined in Chapter B of the same Part. It is notable that 22 out of the 35 Macedonian tombs contained stone or wooden klinai, while 13 were equipped with sarcophagi, cists or small bases.

In brief, the main conclusions of this study are the following:

1) The klinai and kline-shaped structures are found in the main chambers of the Macedonian tombs. The burials in the antechambers are exceptional and imply a second use of the tomb.

2) The tombs containing one kline (located against the rear wall) are the commonest. Tombs with two klinai (in Γ-shaped arrangement) are commoner than the tombs with three klinai (in Π-shaped arrangement, usually sarcophagi), which are very rare. Twenty of the examples of the Catalogue contain one kline, nine are equipped with two klinai and only three tombs contain three funerary structures.

3) The early and monumental tombs contain one or two klinai, while, the smaller ones, dated later than the former, are equipped with more than one such structures. This is probably due to financial reasons, since the effort to accomodate as many burials as possible is obvious.

4) Approximately one third of the tombs of the Catalogue comprise chambers with dimensions of 3x3 m. The earlier suggestions of Heuzey – Daumet and others, according to which the chambers of the tombs recall rooms for symposia, equipped with three couches, seem at least exaggerated. In my opinion, these dimensions met the needs of statics, as well as practical needs, e.g. burial customs.

5) The funerary stone klinai imitate all the features of real wooden ones: their appearance, dimensions, pillows and mattresses. Most of them are solid, however, while some are kline-shaped sarcophagi. Usually they are made of poros, while only a few ones are made of marble.

6) The small solid stone bases in the chambers of certain tombs (e.g. those of Hagia Paraskevi, Vergina I, Toumba at Paionia) supported real wooden klinai. This attests the concern of the men of the period who, knowing that wood decays, wanted the bones of the deceased to lay on these bases afterwards.

7) The stone klinai mainly accomodated inhumations, while the wooden ones – either themselves or supported by stone bases – received cremations in a variety of cinerary containers.

8) Cremations and inhumations are found together in late and small Macedonian family tombs. The earlier and larger ones contained either cremations or inhumations.

9) Both types of burials are found throughout the period of use of the Macedonian tombs; we cannot say whether a certain type was preferred in any one area or during one specific period. Furthermore, there is no conclusion concerning the sex or orientation of the deceased.

10) The old theory, according to which the thrones received only female burials – namely cremations –, is confirmed: only three of the Macedonian tombs of the Catalogue, all at Vergina, contained marble, monumental thrones. This may suggest that this old custom was preserved only in the area of the old capital of the Macedonians.

11) Concerning the types of the common funerary klinai, it is important to notice that both the stone and wooden ones belong to type B, according to H. Kyrieleis' typology; they are equipped with curved rectangular legs with notches in the middle of their height, and two horizontal bands between them. The kline of tomb II at Dion (Karytsa) belongs to type C, which is a simplified form of type B.

12) The capitals of the two legs of the klinai in the Macedonian tombs are protruding, while the form and the decoration of the legs is similar. The common motifs of the decoration are the following: the oculi of volutes, palmettes and the other supplementary motifs, such as gorgoneia etc., which are repeated.

13) With reference to stone klinai there is often care for the colour of the surface of the kline's façade and its horizontal relief bands, the functiional parts of the real wooden kline; these parts are usually painted yellow-brown, imitating real ones. The same care is taken for the area between the two bands, which is usually painted purple, while the lower and wider part of the kline, which is empty in real wooden klinai, is usually painted black or another dark colour.

14) Only ten stone klinai are painted on their main surface, as well as some wooden ones. This decoration is usually limited to the horizontal relief bands and the area between them.

15) The subject of the decoration of the upper and wider frieze of the stone and wooden klinai is taken from the Dionysiac cycle; the same seated figures are used in all cases. The preference for

Dionysiac subjects in the decoration of the klinai of the Macedonian tombs has a certain meaning in Macedonia and it is probably related to the chthonic characteristics of Dionysus. Thus, it is highly possible that these subjects are symbolic and allegorical, in accordance with the optimistic beliefs of that period concerning afterlife in the Elysian Fields.

16) The animals which decorate the lower and narrower band of both wooden and stone klinai have a similar meaning, since they are connected with the upper frieze. These animals may be closely related to Dionysus, who was also known as god of the animals.

17) There is a variety in the decoration of the frieze between the two relief bands. The repeated griffins, either devouring deers or not, are the commonest subject. They also imply a funerary symbolism related to the immortality of the soul. Finally, in the rare cases, where war scenes are depicted, we believe that they represent the deeds of the deceased on the kline.

We complete this study with three Appendices.

The first refers to the accessories of the ancient klinai, mainly based on the ancient sources and the excavational data; the accessories include the shelter, pillows and clothes, and it has been confirmed that they were not different from the real ones.

The second Appendix refers to the significance of the klinai in the Macedonian tombs and their role in the burial customs of the late Classical and Hellenistic periods.

Finally, a retrospective examination of the use of the kline in the burial customs, starting from the Prehistoric period and based on the written sources and representations in art, is presented in the third Appendix. It is well-known that the burial customs included the preparation, prothesis, lament, as well as the ekphora and the inhumation of the deceased.

ZUSAMMENFASSUNG

KLINEN UND KLINENARTIGE EINBAUTEN IN MAKEDONISCHEN KAMMERGRÄBERN

Die vorliegende Arbeit ist in drei Teile mit je zwei Kapiteln und drei Anhänge gegliedert.

Im ersten Teil werden die beiden Marmorklinen aus dem neugefundenen, ans Ende des 4. Jhs. v. Chr. zu datierenden Kammergrab Potidea II erstmals ausführlich vorgelegt. Diese Klinen sind einschließlich der Bemalung sehr gut erhalten und stellen unter typologischem wie ikonographischem Aspekt die vollständigsten Exemplare ihrer Art dar. Anhand der Klinen von Potidea lassen sich Funktion und Bedeutung der Grabklinen klarer fassen, auch tragen sie zur Rekonstruktion des Dekors von weniger gut erhaltenen Klinen aus anderen Gräbern bei.

Im ersten Kapitel wird im Anschluß an eine kurze Betrachtung des Grabes selbst und der daraus überlieferten Beigaben eine detaillierte Beschreibung der Klinen von Potidea gegeben. Im zweiten Kapitel wird der in Malerei ausgeführte Dekor der Klinen interpretiert, wobei auch technische und stilistische Fragen behandelt werden. Die im Hauptfries auf der oberen Rahmenleiste der Klinen dargestellten Figuren können durchweg – ob der göttlichen Sphäre angehörig oder dem Zwischenbereich der dämonischen Wesen – dem Kreis der Dionysossage zugeordnet werden. Hinsichtlich der technischen und stilistischen Eigenheiten der Malerei ist hervorzuheben, daß es dafür bislang weder im nordgriechischen Raum, noch außerhalb desselben eine Parallele gibt. Vergleichbar ist nur die Malerei auf den wesentlich älteren, weißgrundigen attischen Lekythen.

Im zweiten Teil der Arbeit wird ein beschreibender Katalog aller bisher aus makedonischen Kammergräbern bekannten Klinen und verwandten Einbauten gegeben. Erfasst wurden insgesamt 35 Gräber mit derartigen Bestattungsvorrichtungen. Der Katalog enthält neues, unpubliziertes Material (u. a. Klinen der Gräber Pydna II - III und Thessaloniki III, Klinenfragmente aus Mesolakkia bei Serres und im Panteleimon-Kloster auf dem Athos); wenig bekanntes, lückenhaft publiziertes Material (u. a. Klinen des Grabs in Angista bei Serres sowie der Gräber Amphipolis I und IV, Thessaloniki I - III, Leukadia VII, Nea Kerdyllia, Vergina III - IV) und publiziertes Material (u. a. Klinen der Gräber Dion I - III, Pydna I, Palatitsa, Stavroupoli bei Xanthi), für das aus eigener Anschauung oft ergänzende Zusätze beigebracht werden können. Vorgelegt wird in diesem Zusammenhang auch eine neue Rekonstruktion der Holzkline aus dem Königsgrab Vergina III sowie der genauere Nachweis dafür, daß das aus Thessaloniki stammende, im Louvre befindliche Fragment einer bemalten Steinkline dem Grab Thessaloniki I zuzuweisen ist.

Im ersten Kapitel des Katalogs werden die Stein- und Holzklinen von regelmäßiger Form zusammengestellt, im zweiten Kapitel die verwandten Bestattungsvorrichtungen aus Stein (Sarkophage, Theken und massiv gebaute Bänke). Die als getreue Nachbildungen von Holzklinen anzusehenden Grabklinen aus Stein, die in den hier behandelten Gräbern am häufigsten vorkommen, werden – soweit möglich – nach der Dekoration der Front unterschieden, die gemalt sein kann (z. B. Angista, Dion I, Vergina V) oder auch in Relief ausgeführt (z. B. Pydna I, Amphipolis IV).

Der dritte Teil der Arbeit enthält die Auswertung des Katalogs. Im ersten Kapitel werden die

allgemeinen Ergebnisse zusammengefaßt; die Typologie und Dekorationssystem der Klinen betreffenden Ergebnisse werden gesondert im zweiten Kapitel dargelegt. Hierzu sei noch bemerkt, daß von den insgesamt 35 im Katalog erfaßten Gräbern 22 Stein- oder Holzklinen von regelmäßiger Form aufweisen, die übrigen 13 Gräber Sarkophag, Theken oder massiv gebaute Bänke.

Die Hauptergebnisse der vorliegenden Arbeit lassen sich wie folgt umreißen:

1. Klinen und klinenartige Einbauten sind in der Regel in der Hauptkammer der Gräber angebracht. Bestattungen im Vorraum sind äußerst selten und immer auf eine spätere Wiederverwendung der Gräber zurückzuführen.

2. Die weitaus überwiegende Anzahl der im Katalog erfaßten Gräber weist nur eine Kline auf, die an der Rückwand der Grabkammer aufgestellt ist. An zweiter Stelle kommen die Gräber mit zwei Klinen, die übereck gestellt sind. Gräber mit drei derartigen Bestattungsvorrichtungen (vorwiegend Sarkophagen in Π -förmiger Anordnung) sind eher selten. Das diesbezügliche Zahlenverhältnis der im Katalog erfaßten Gräber beträgt 20 : 9 : 3.

3. Die älteren Gräber, die zugleich auch die monumentalsten sind, enthalten eine oder höchstens zwei Klinen, während die jüngeren, in den Abmessungen kleineren Gräber gewöhnlich mehrere derartige Einbauten aufweisen. Hierfür waren offenbar finanzielle Gründe ausschlaggebend, zumal da in diesen Gräbern oft eine größere Anzahl von Bestattungen feststellbar ist.

4. Bei rund einem Drittel der im Katalog erfaßten Gräber mißt die Hauptkammer 3x3 m im Grundriß. Die ältere, von Heuzey – Daumet und anderen vertretene These, der zufolge diese Kammern aufgrund der Form und Anordnung der Klinen als Nachbildung des Symposionraumes und des $\tau\rho\acute{\iota}\kappa\lambda\iota\nu\omicron\varsigma$ $\omicron\tilde{\iota}\kappa\omicron\varsigma$ anzusehen seien, erscheint zumindest als überzogen. Maßgeblich für die Dimensionierung der Grabkammern waren meines Erachtens vor allem statische und nicht zuletzt rein praktische Gründe, d.h. die Zweckbestimmung als Bestattungsraum.

5. Die Steinklinen sind in allen wiedergegebenen Teilen getreue Nachbildungen von Holzklinen. Das gilt für die äußere Form und die Maße ebenso wie für das allfällig gegebene Polster. Die meisten Klinen sind massiv, doch gibt es auch als Sarkophag gebildete Exemplare. Das Material ist üblicherweise Poros, daneben wurde des öfteren auch Marmor verwendet.

6. Die in manchen Gräbern (u. a. Agia Paraskevi, Vergina I, Toumba/Paionia) anzutreffenden kleinen, massiven Bänke waren nicht unmittelbar zur Aufnahme von Bestattungen bestimmt, sondern sind Unterbauten für Holzklinen von regelmäßiger Form, deren Maße an die des Unterbaus angeglichen waren. Es handelt sich offenbar um eine Vorsorgemaßnahme, mit der eine feste, den Zerfall der Kline überdauernde Bettung für die Gebeine der Toten geschaffen werden sollte.

7. Steinklinen waren durchweg für einfache Körperbestattungen bestimmt. Holzklinen hingegen – gleich, ob frei aufgestellt oder mit Unterbau versehen – sind in der Regel mit Brandbestattungen verbunden und dienten der Aufnahme verschiedenartiger Behälter mit den Überresten der Toten.

8. In den jüngeren, meist kleineren Familiengräbern ist das Nebeneinander von Körper- und Brandbestattungen eine geläufige Erscheinung. In den älteren, großen Kammergräbern hingegen treten diese beiden Bestattungsarten niemals zusammen auf, vielmehr sind in diesen Gräbern entweder nur Körper- oder nur Brandbestattungen zu beobachten.

9. Beide Bestattungsarten bestanden während der gesamten Laufzeit der makedonischen Kammergräber nebeneinander, ohne daß eine Unterscheidung nach Zeit oder Region möglich wäre, in der die eine oder andere Bestattungsart vorherrschend war. Ähnlich lassen sich hinsichtlich des Geschlechts und der Ausrichtung der auf den Klinen beigesetzten Toten keine festen Regeln erkennen.

10. Vermehrten Halt gewinnt die schon ältere These, daß die in manchen Gräbern anzutreffenden Steinthronen ausschließlich der Brandbestattung von Frauen dienten. Unter den im Katalog erfaßten Gräbern gibt es drei, die mit solchen Thronen ausgestattet sind, wobei es sich jeweils um prächtige

Marmorthrone handelt. Alle drei Gräber befinden sich in Vergina. Das bedeutet möglicherweise, daß die Beisetzung von Frauen auf bzw. in Thronen nur in dieser Gegend, also im Bereich der alten Hauptstadt Makedoniens gebräuchlich war.

11. Hinsichtlich der Typologie der Grabklinen von regelmäßiger Form ist festzuhalten, daß sie sämtlich, Stein- wie Holzklinen, dem Möbelbeintypus B (nach H. Kyrieleis) angehören. Kennzeichnend für diesen Typus sind breite, im Querschnitt schmalrechteckige Beine mit leicht geschwungenem Außenkontur, die in etwa halber Höhe mit konkaven Seitenausschnitten versehen sind; dazwischen sind stets zwei horizontale Rahmenleisten angebracht. Eine Ausnahme bildet nur die Kline des Grabes Dion II (Karytsa), die dem Möbelbeintypus C angehört, der vereinfachten Form also des Typus B.

12. Alle im Katalog aufgeführten Grabklinen sind amphikephal gebildet, d.h. an beiden Enden mit über den Rahmen hinausragenden Trägerköpfen versehen. Der Dekor auf der Front der Beine ist – soweit gegeben – bei allen Exemplaren in den Grundzügen ähnlich. Dominante Motive sind dabei die Volute und die Palmette, zu denen andere Motive wie etwa das Rechteckmuster unterhalb des Trägerkopfes, Gorgoneia u. a. ergänzend hinzutreten.

13. Bei den Steinklinen sind die Beine und Rahmenleisten oft mit einer eigens abgesetzten Farbgrundierung versehen. Häufig ist für die Grundierung dieser Teile, die bei Holzklinen die konstruktiven Teile bilden, ein braungelblicher Farbton gewählt, offensichtlich in Nachahmung der Farbe des Holzes. Auch die vertieften Felder der Steinklinen sind farbig gefaßt. Das Feld zwischen den Rahmenleisten ist in allen gesicherten Fällen dunkelrot gehalten. Das untere, breitere Feld ist in Anspielung auf den leeren Raum unter realen Klinen oft dunkelfarbig bis schwarz grundiert.

14. Figürlich verzierte Klinen weisen nur zehn der im Katalog erfaßten Gräber auf (insgesamt 15 Steinklinen und einige Holzklinen). Diese Verzierung ist normalerweise auf den Rahmenleisten angebracht; bei Steinklinen begegnet sie vorwiegend im oberen Feld.

15. Die figürlichen Darstellungen auf der breiten oberen Rahmenleiste der Klinen sind in allen hier behandelten Fällen dionysisch geprägt und verwenden stets die gleichen ikonographischen Typen, die – meist sitzend gegebene – Gestalten aus dem Umkreis des Dionysos wiedergeben. Das gilt für Stein- wie Holzklinen gleichermaßen. Die Prädominanz des Dionysischen im Dekor der Grabklinen gewinnt im makedonischen Raum ein eigenes Gewicht und erklärt sich meines Erachtens aus den chthonischen Eigenschaften des Dionysos. Diesem Dekor kann also wohl ein allegorisch symbolischer Gehalt beigelegt werden im Sinne der zur damaligen Zeit geläufigen Verheißungen und Hoffnungen auf ein glückseliges Leben nach dem Tode.

16. In gleichem Sinne werden auch die Tierfriese zu deuten sein, die die schmale untere Rahmenleiste einiger Stein- und Holzklinen zieren. Aus dem Zusammenhang mit der Darstellung auf der oberen Rahmenleiste ergibt sich, wie ich meine, auch für diese Friese ein dionysischer Bezug und damit ein gleichartiger, allegorisch symbolischer Sinngehalt. Darüber hinaus sind die in diesen Friesen wiedergegebenen Tiere (Stiere, Löwen, Panther) eng mit Dionysos verbunden, der nach der Überlieferung auch Gott der Tiere war.

17. Im Dekor des oberen Feldes der Steinklinen ist eine größere thematische Vielfalt zu beobachten. Am häufigsten kehrt dabei das Motiv der antithetischen Greifen im traditionellen Schema des ein Damwild schlagenden Greifenpaars wieder. Daß auch diesem Motiv eine auf Tod und Jenseitsglauben bezügliche Symbolik eignet, ist bereits von der älteren Forschung gezeigt worden. Wenn schließlich an dieser Stelle vereinzelt auch Kampfdarstellungen auftreten, so sollen sie meiner Meinung nach die Waffentaten der auf den Klinen beigelegten Männer verbildlichen.

Den Abschluß der Arbeit bilden drei Anhänge: Im ersten Anhang wird die übrige Ausstattung der Grabklinen behandelt, genauer gesagt das Klinenpolster, von dem anhand der antiken Schriftquellen

wie auch der Grabungsbefunde gezeigt werden kann, daß es dem Polster realer Klingen entspricht.

Im zweiten Anhang werden Fragen zur Stellung der Klingen im größeren, allgemeinen Kontext der makedonischen Kammergräber sowie des Grab- und Bestattungsbrauchs der spätklassischen und hellenistischen Zeit diskutiert.

Im dritten Anhang wird im Rückblick auf die vor- und frühgriechische Zeit und anhand der bildlichen und literarischen Überlieferung die kontinuierliche Verwendung der Kline im Bestattungsritual dargestellt. Das Ritual bestand, wie man weiß, aus zwei Vorgängen: der Vorbereitung – Prothesis und Totenklage – und der darauf folgenden Ekphora und Beisetzung des Toten.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Ο τάφος της Ποτίδαιας. Οι μαρμάρινες κλίνες του θαλάμου.

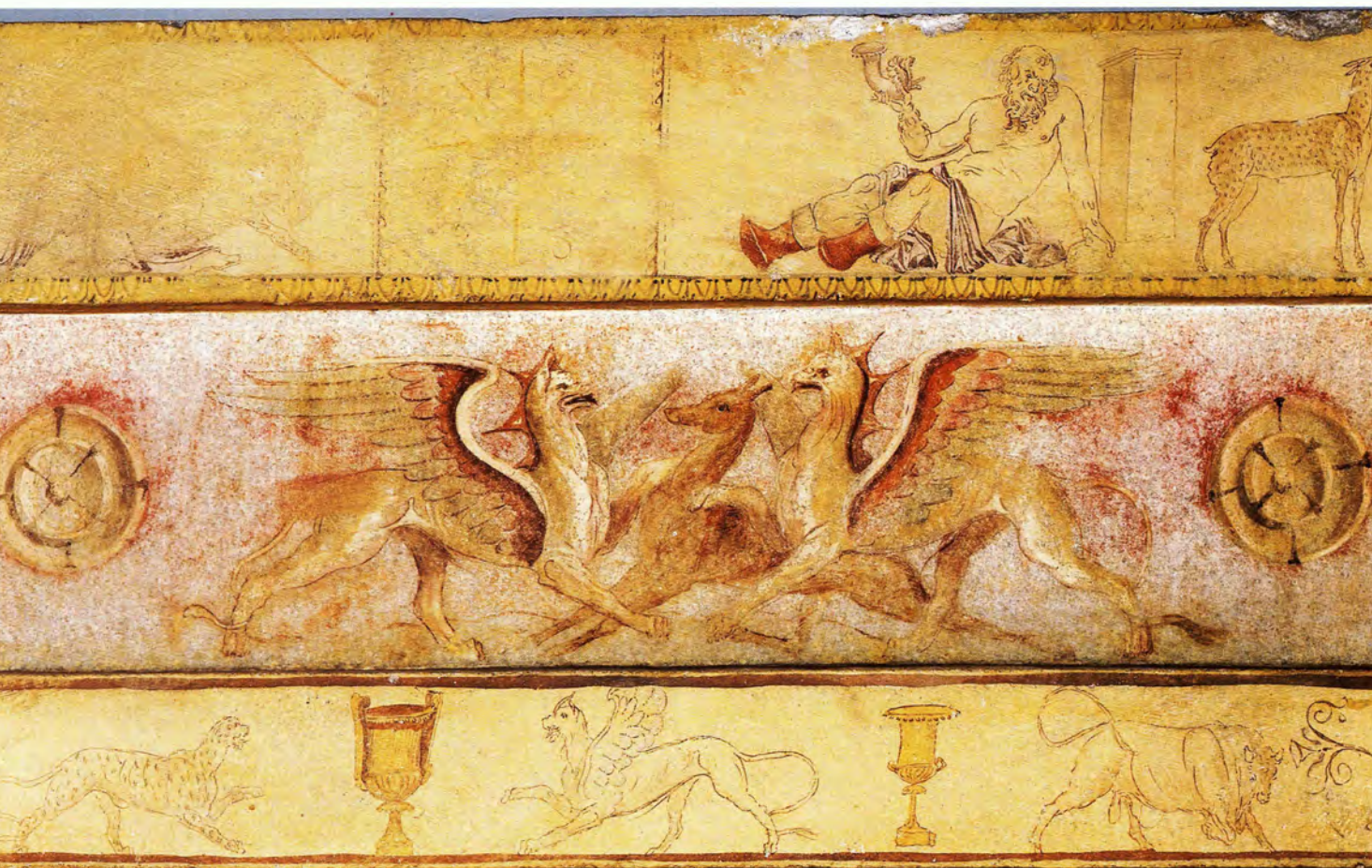
Ο τάφος της Ποτίδαιας. Η α' κλίνη.

Ο τάφος της Ποτίδαιας. Το αριστερό τμήμα της α' κλίνης με το συμφυές πόδι.

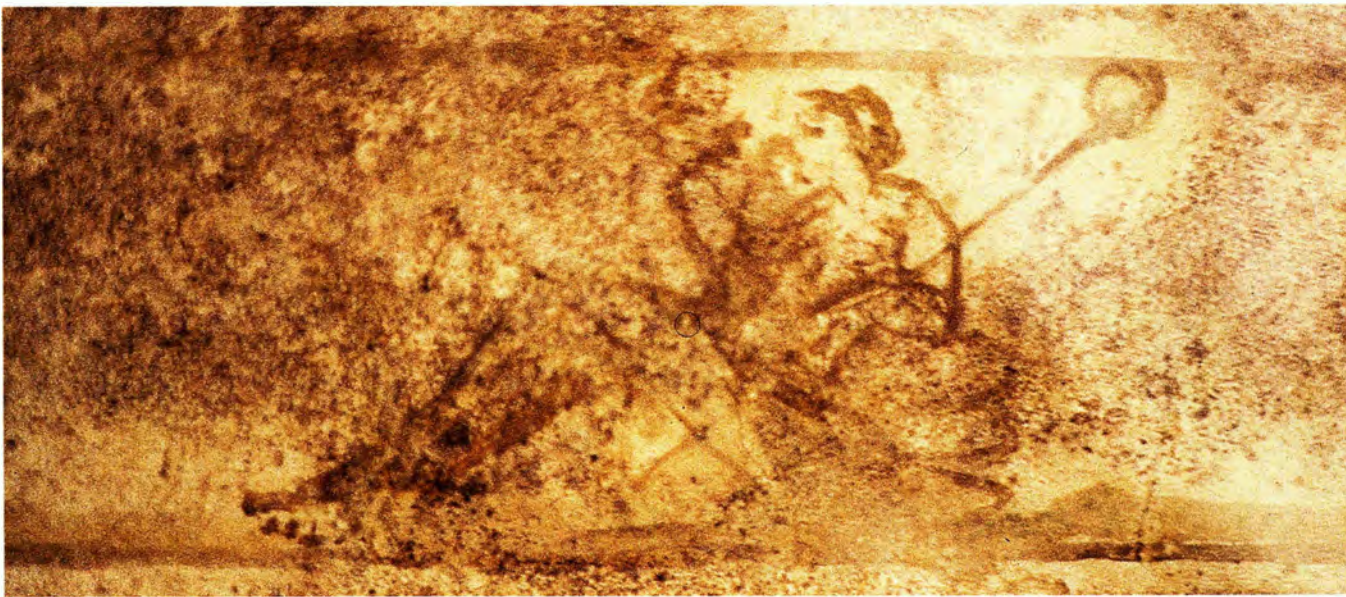
Ο τάφος της Ποτίδαιας. Ζωφόρος Α: α) Ημίγυμνη γυναίκα με χίνα δεξιά της, β) Διόνυσος και άγαλμα Άρτεμις.

Ο τάφος της Ποτίδαιας: α) Ζωφόρος Α. Ο Παπποσιλγός, β) Ζωφόρος Β. Ζεύγος γρουπών με ελάφι.

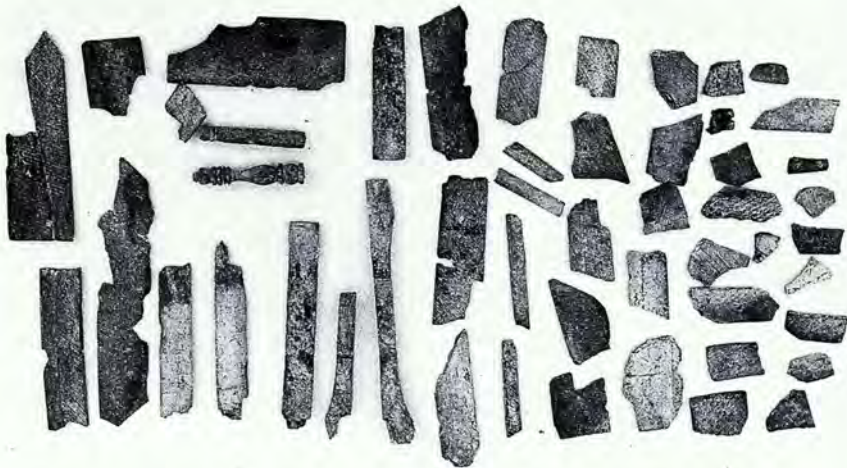
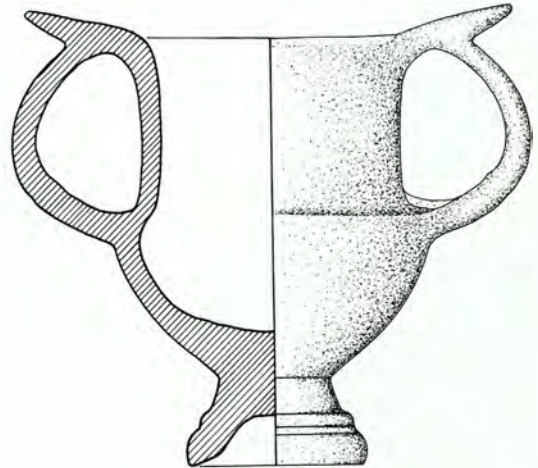
Ο τάφος της Ποτίδαιας: α) Η β' κλίνη, β) Ημίγυμνη γυναικεία μορφή με κρήνη στα αριστερά της.

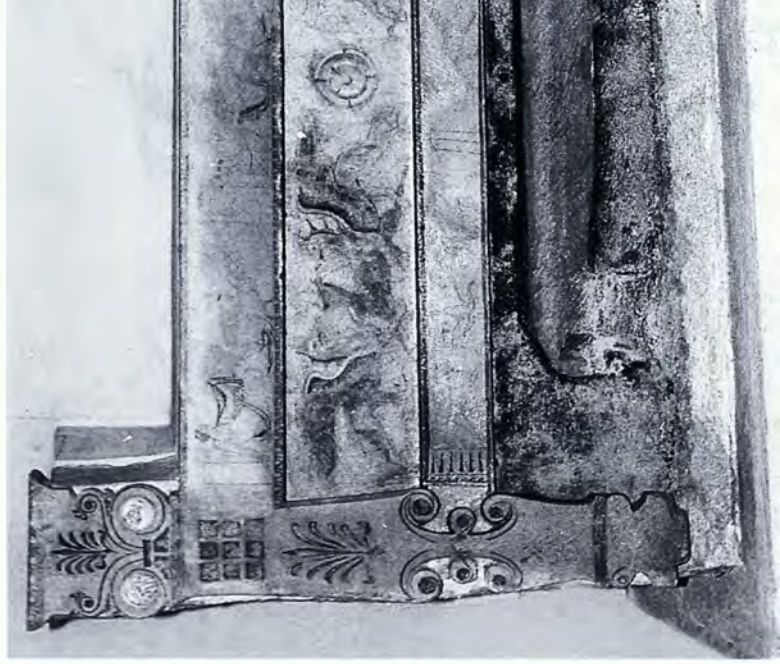
α-β) Ο τάφος της Ποτίδαιας, β' κλίνη. Ζωφόρος Γ. Ο ταύρος και ο αγριόχοιρος, γ) Ο τάφος της Αμφίπολης.
Διονυσιακή μορφή.

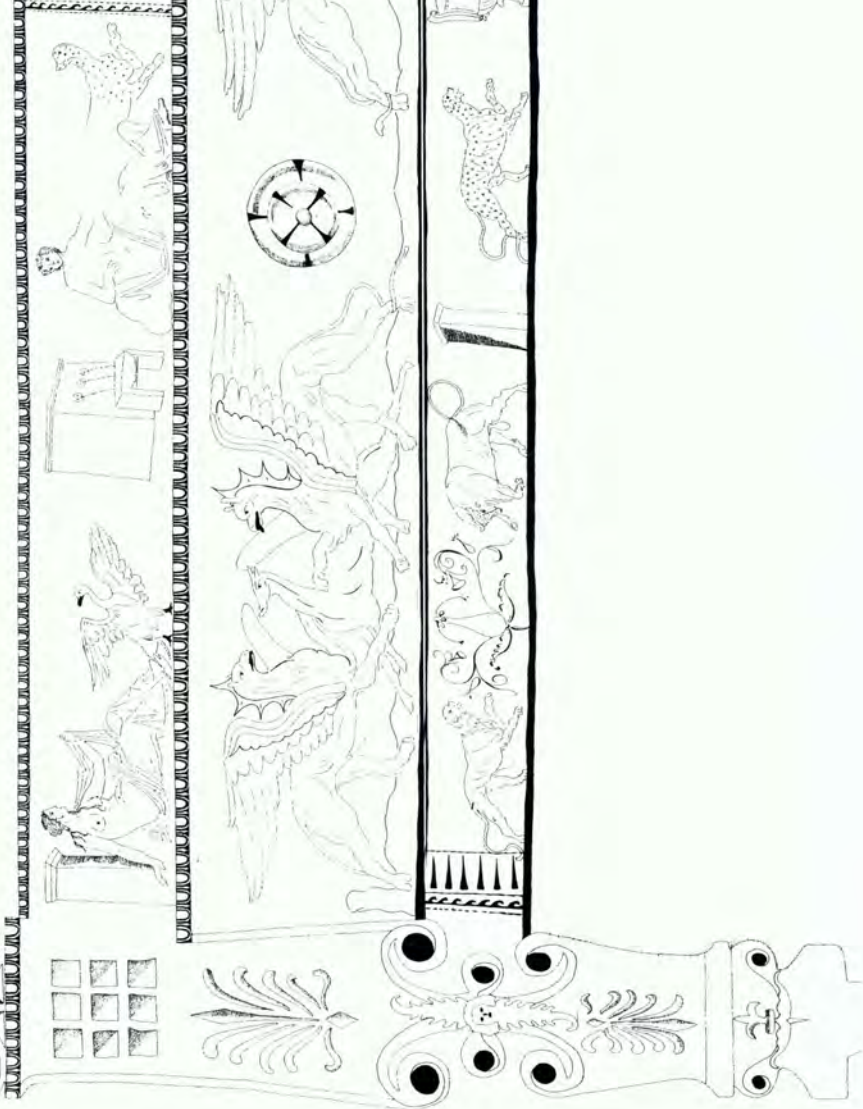

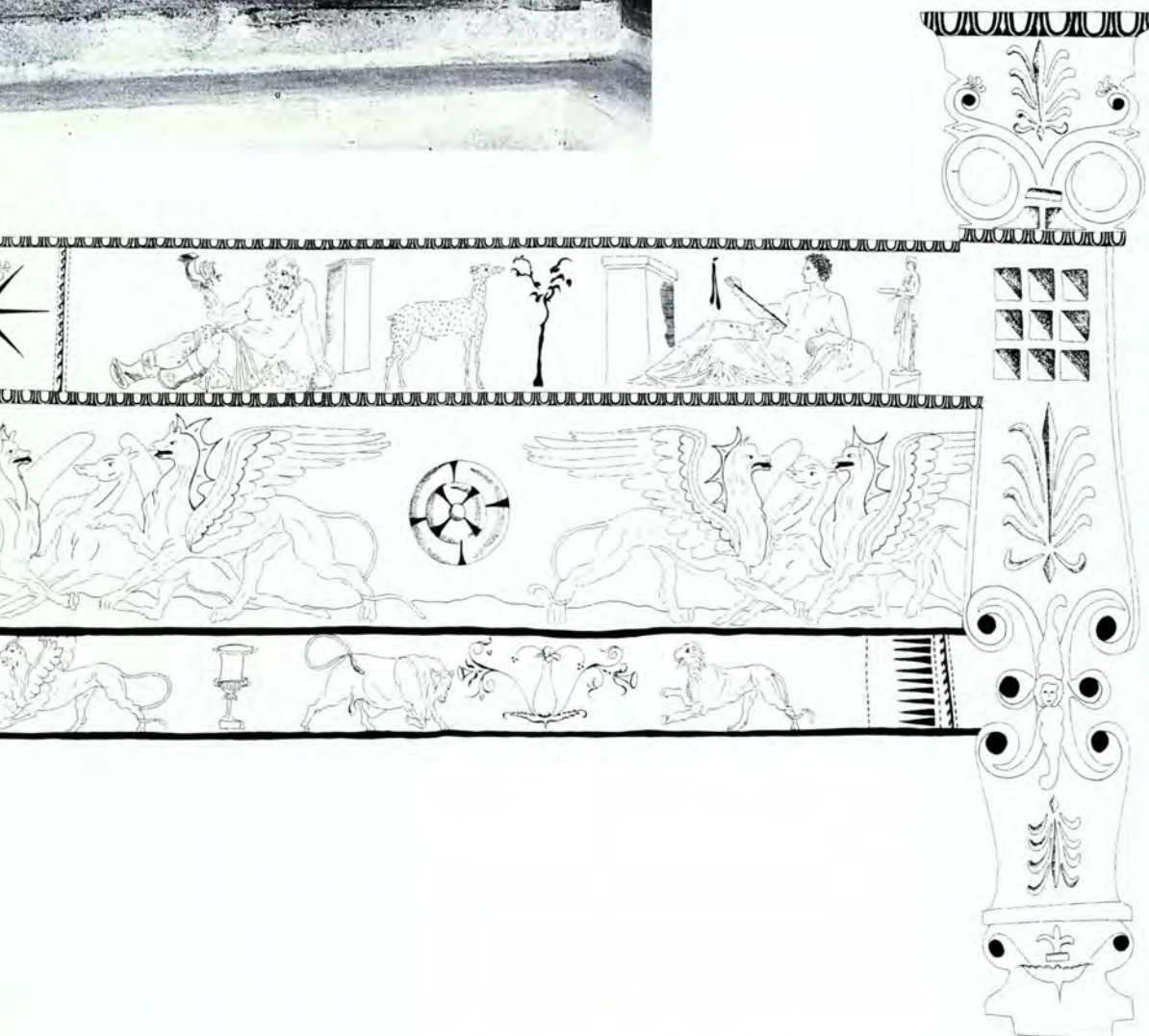
Ο τάφος της Ποτιδαιας: α) Χρυσό στεφάνι, β) Αγγεία από αλάβαστρο, γ) Η πόρτα του τάφου.

Ο τάφος της Ποτίδαιας: α-β) Μελαμβαφής κánθαρος και σχεδιαστική απόδοση του κανθάρου (σχέδ. Μ. Βουλαλά),
γ) Σύστημα του τροχού στην πόρτα του τάφου, δ) Ελεφαντοστέινα πλακίδια.

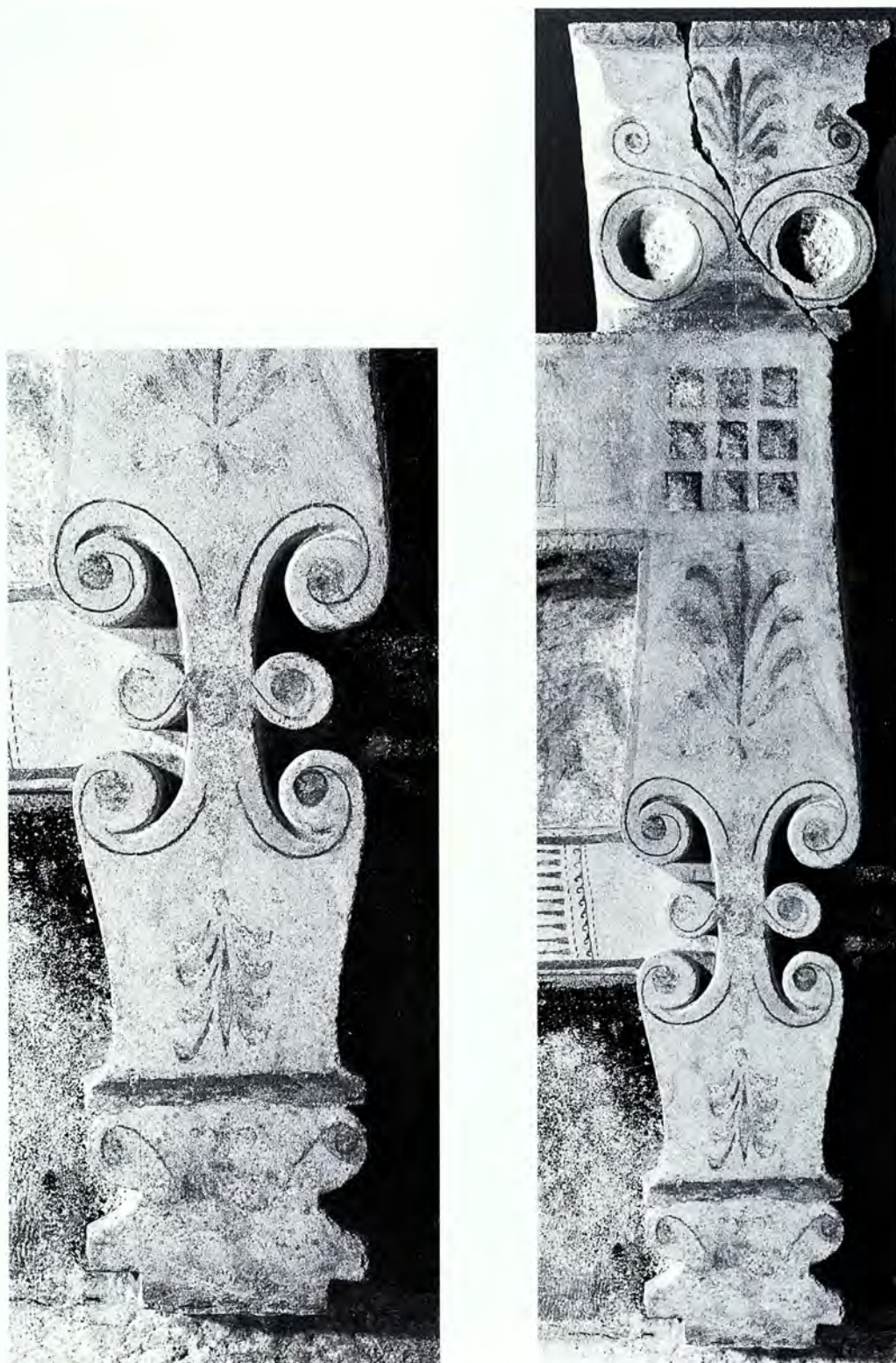

Ο τάφος της Ποτίδαιας, α' κλίνη. Όψη και γραμμική αναπαράσταση.

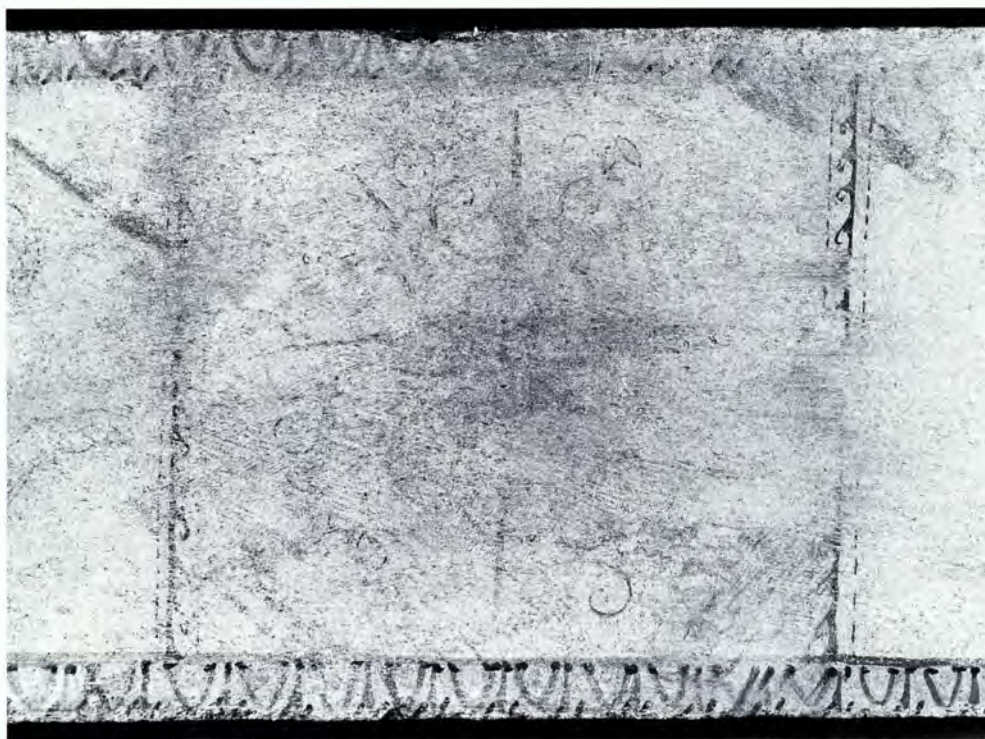
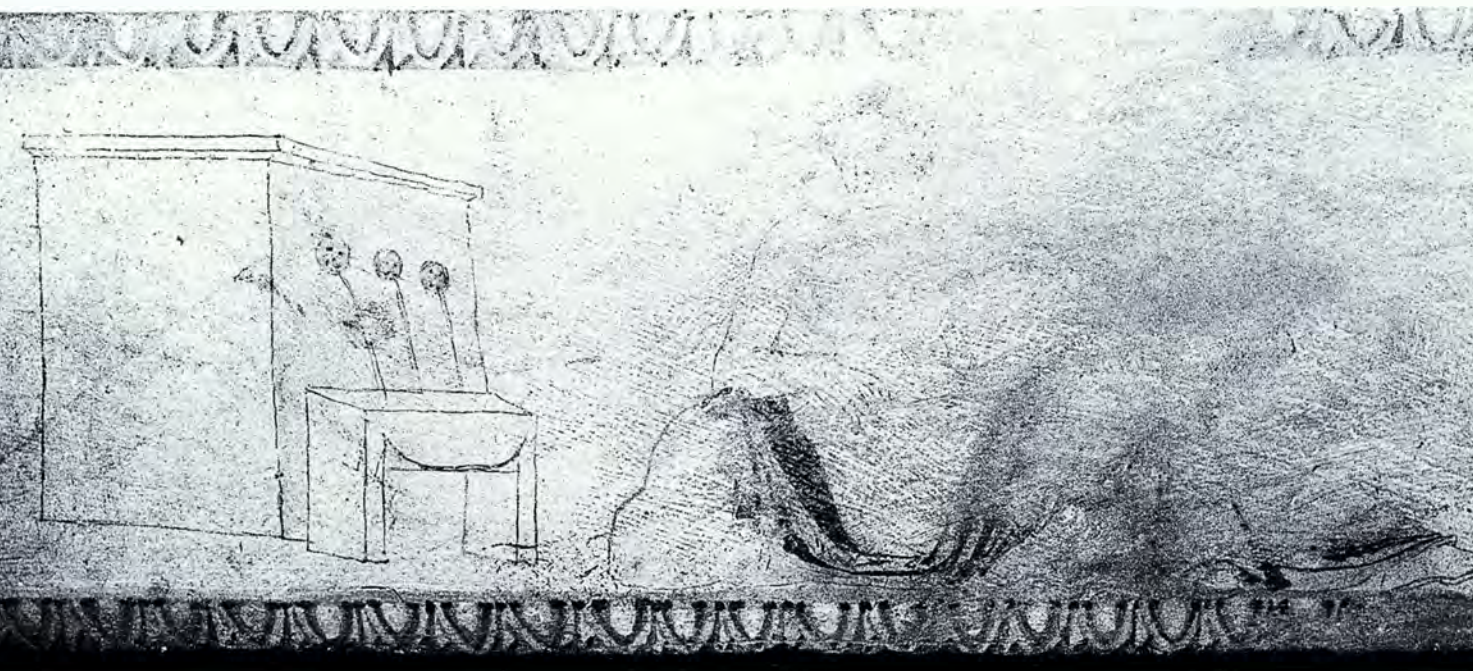
Ο τάφος της Ποτίδαιας: α-β) Το αριστερό τμήμα της α' κλίνης με το συμφυές πόδι και λεπτομέρεια.

Ο τάφος της Ποτίδαιας: α-β) Το δεξιό τμήμα της α' κλίνης με το συμφνές πόδι και λεπτομέρεια.

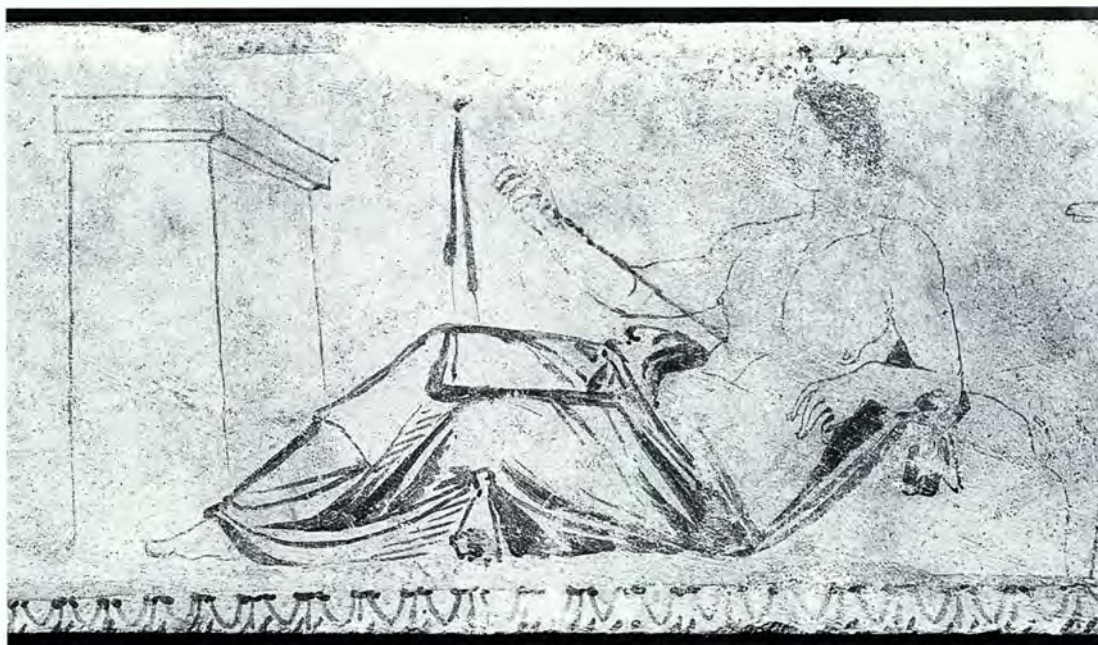
Ο τάφος της Ποτίδαιας. α' κλίση. Ζωφόρος Α: α-β) α-β) Ημίγυμνη γυναίκα με χήνα δεξιά της και λεπτομέρεια.

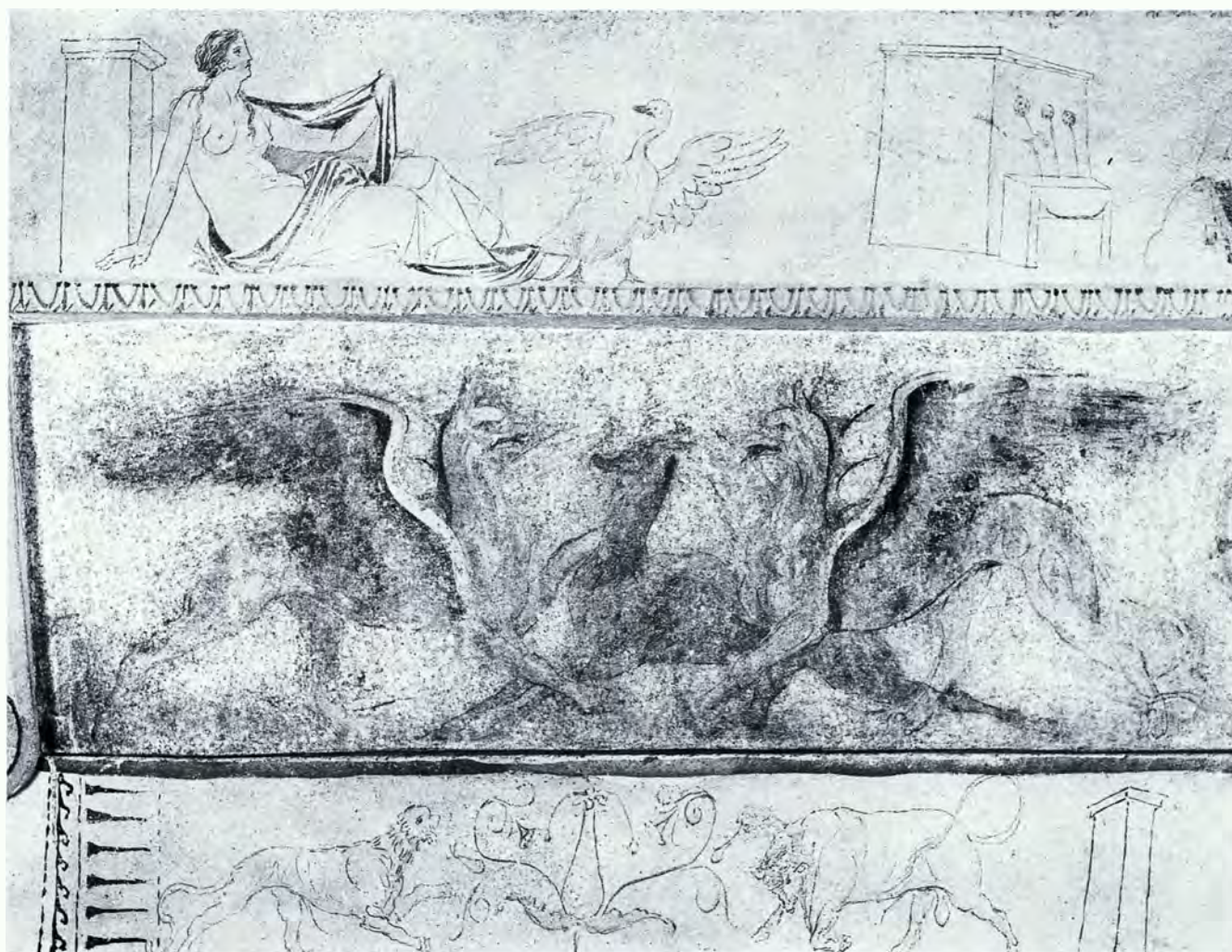
Ο τάφος της Ποτίδαιας, α' κλίση. Ζωφόρος Α: α) Δεύτερη γραπτή ενότητα, β) Οκτάκτινο αστέρι.

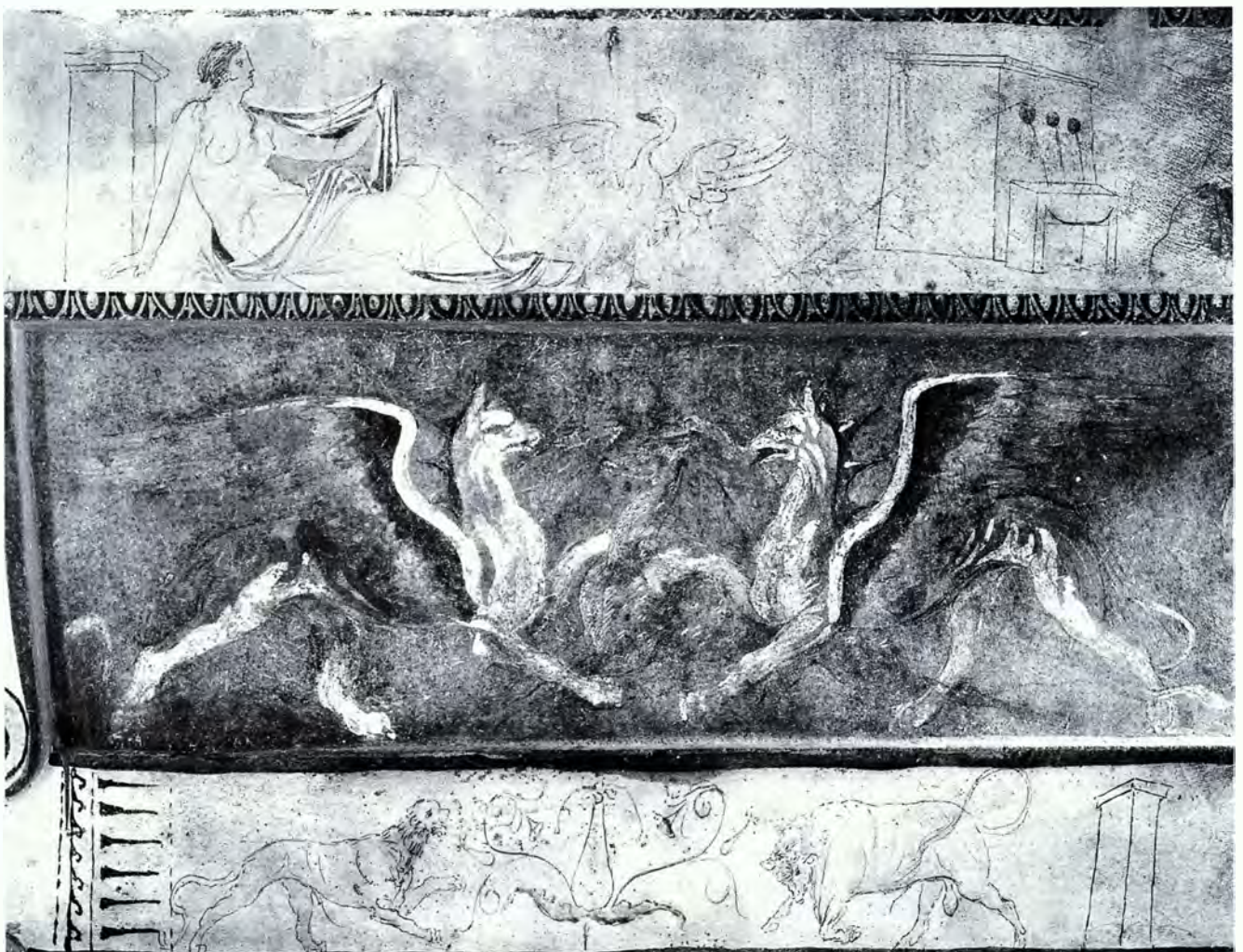
Ο τάφος της Ποτίδαιας, α' κλίνη. Ζωφόρος Α: α) Παπποσιληνός, β) Ελάφι και δενδρύλλιο.

Ο τάφος της Ποτίδαιας. α' κλίνη. Ζωφόρος Α: α) Διόνυσος, β) Αγαλμα Άρτεμης.

Ο τάφος της Ποτίδαιας, α' κλίνη, Ζωφόρος Β. Το πρώτο από αριστερά θέμα.

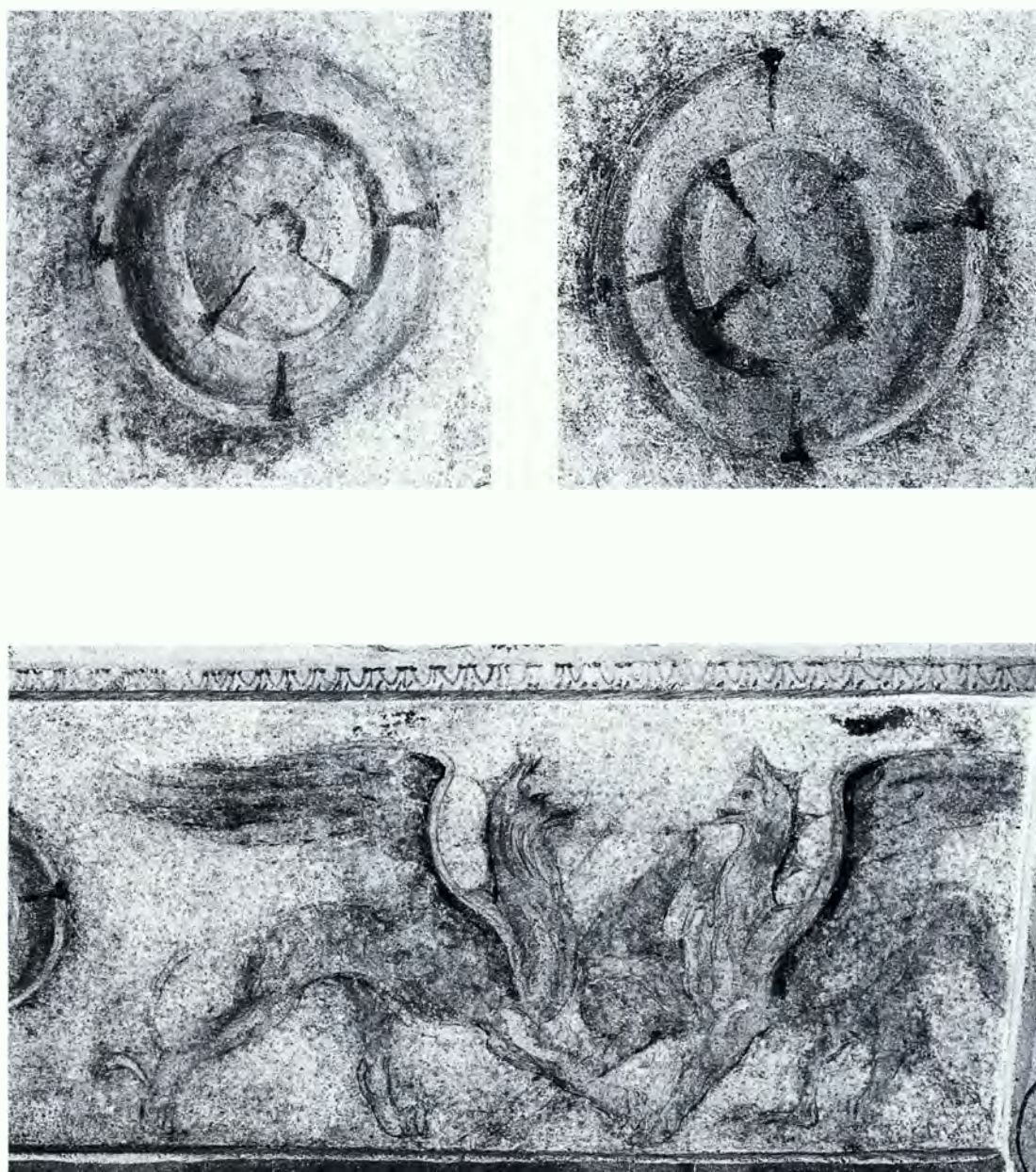
Ο τάφος της Ποτίδαιας. α' κλίνη. Ζωφόρος Β. Το πρώτο από αριστερά θέμα. Φωτογράφιση με UV-Fluoreszenz και κίτρινο φίλτρο.

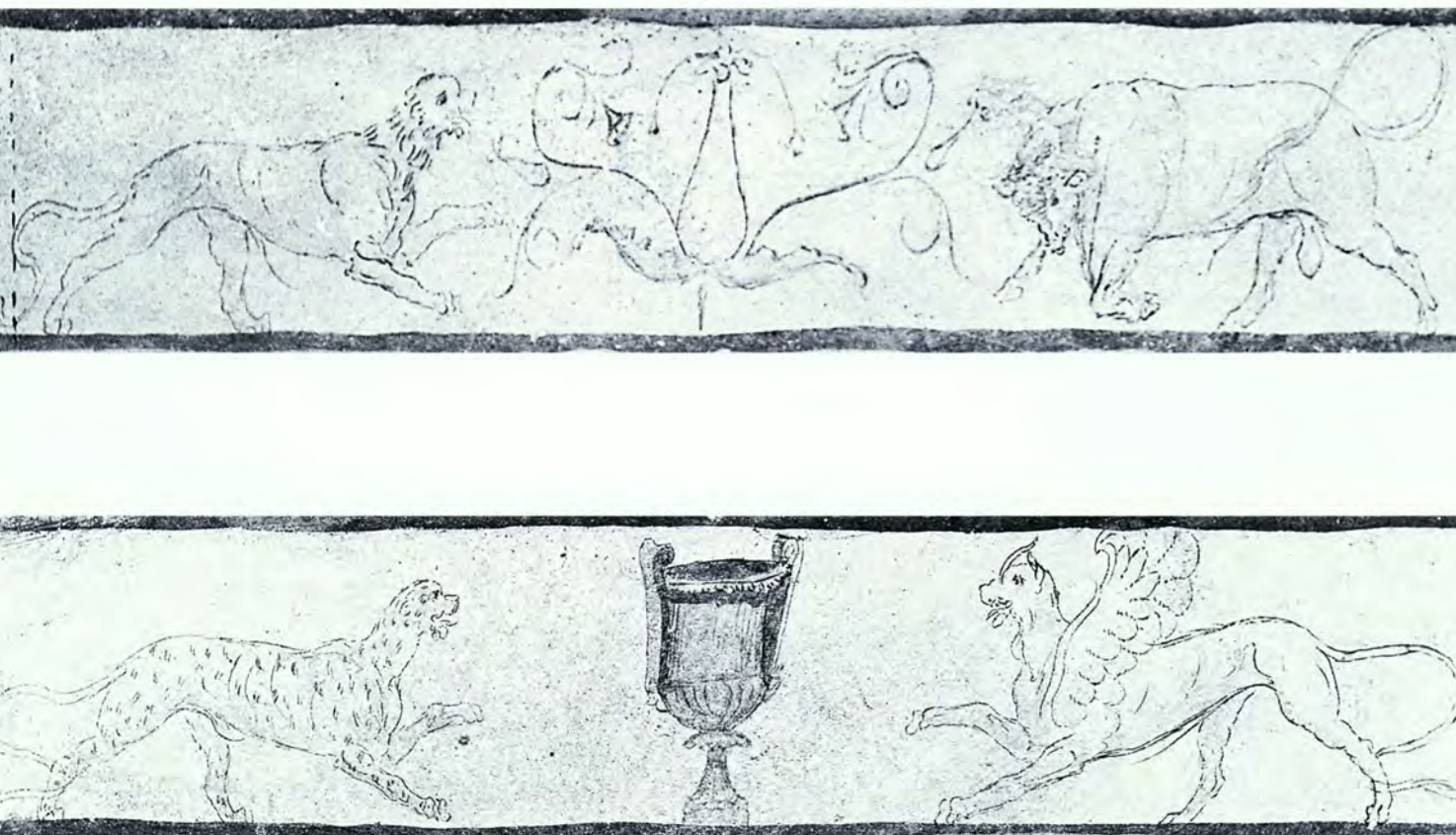
Ο τάφος της Ποτίδαιας, α' κλίνη. Ζωφόρος Β: α) Το πρώτο από αριστερά θέμα με τους γρύπες, β) Η κεντρική παράσταση με τους γρύπες.

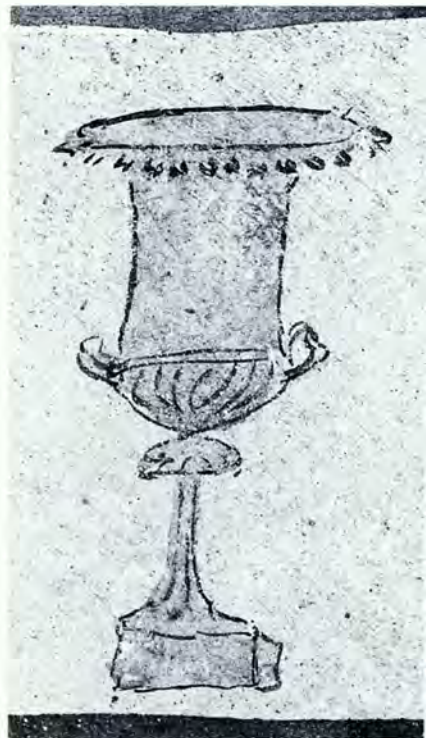
Ο τάφος της Ποτίδαιας, α' κλίνη. Ζωφόρος Β. Το ίδιο θέμα του Πίν. 20 β (φωτογραφία με UV-Fluoreszenz).

Ο τάφος της Ποτίδαιας. α' κλίνη. Ζωφόρος Β: α-β) Τετράφυλλος διπλός ρόδακας, γ) Η δεξιά παράσταση του σπαραγμού του ελαφιού από τους δύο γρύπες.

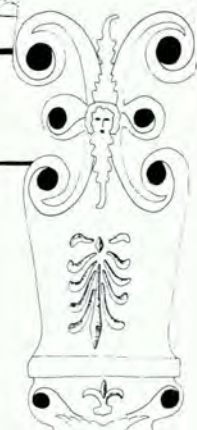
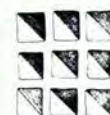
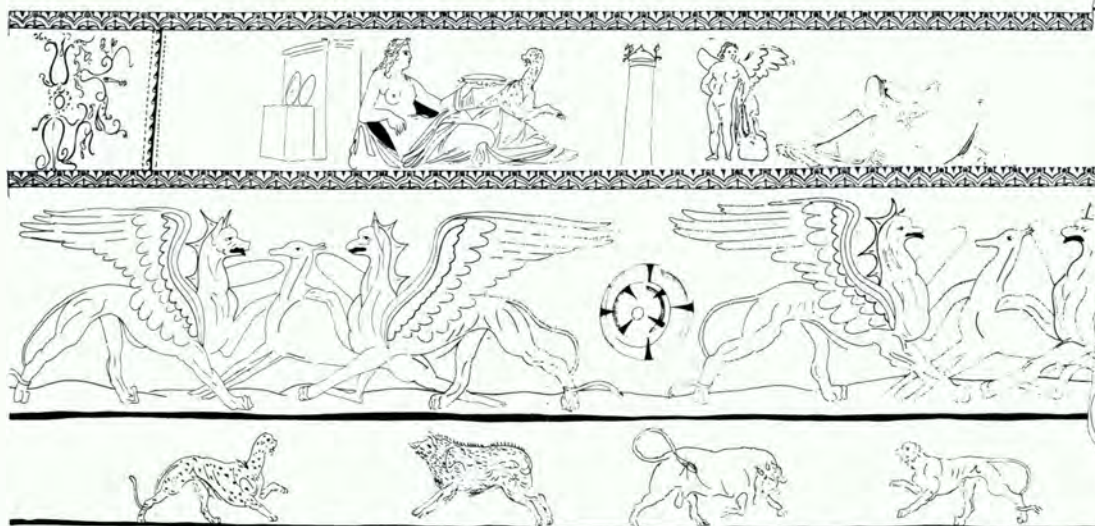
Ο τάφος της Ποτίδαιας. α* κλίνη. Ζωφόρος Γ: α) Πρώτη θεματική ενότητα, β) Δεύτερη θεματική ενότητα.

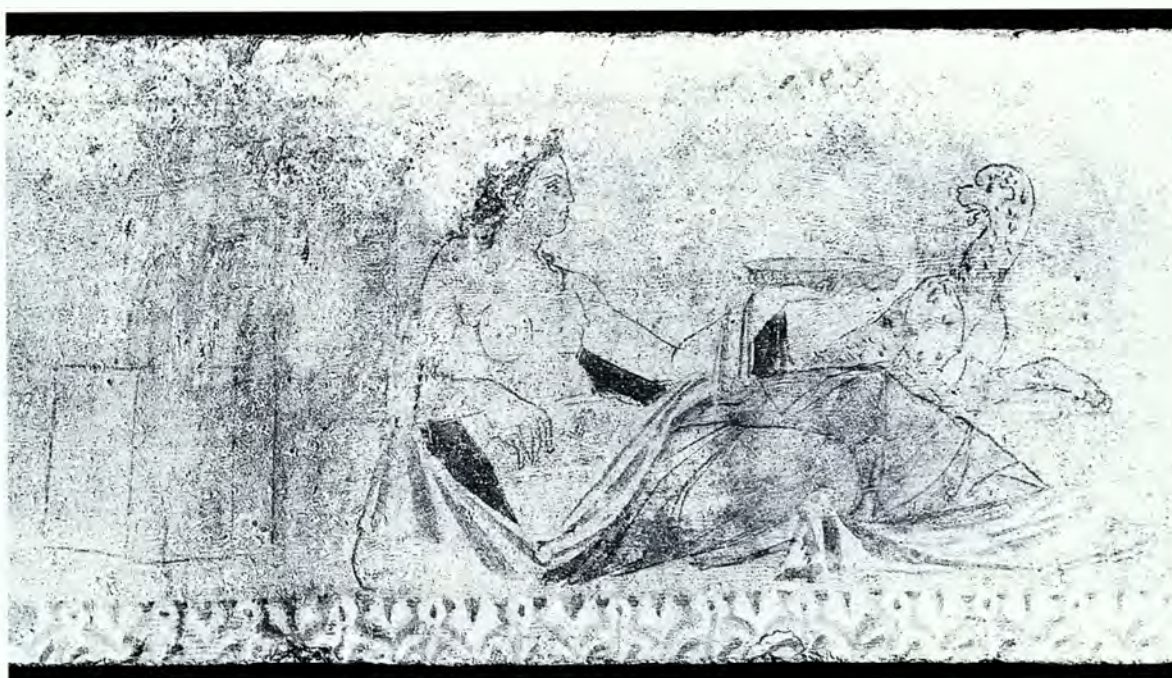
Ο τάφος της Ποτίδαιας. α* κλίνη. Ζωφόρος Γ: α) Λεπτομέρεια από τη δεύτερη θεματική ενότητα, β-γ) Ελικωτός κρατήρας και καλυκωτός κρατήρας, αντίστοιχα

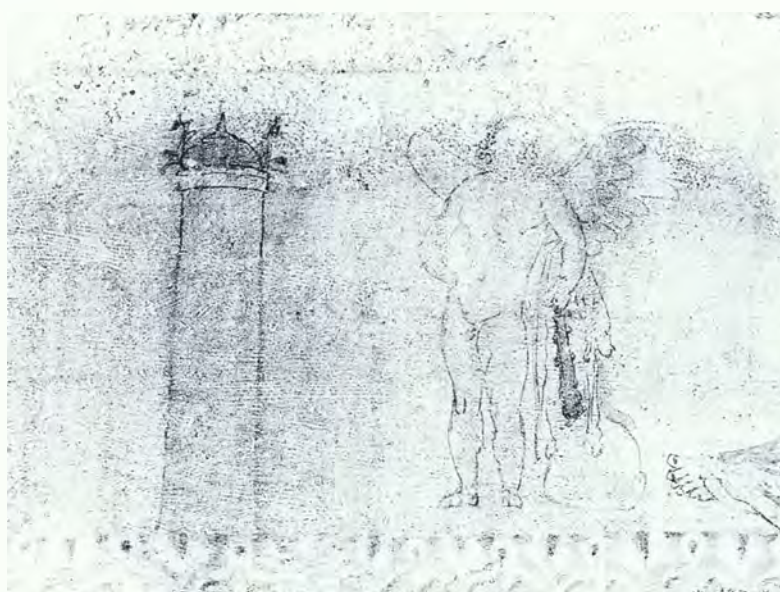
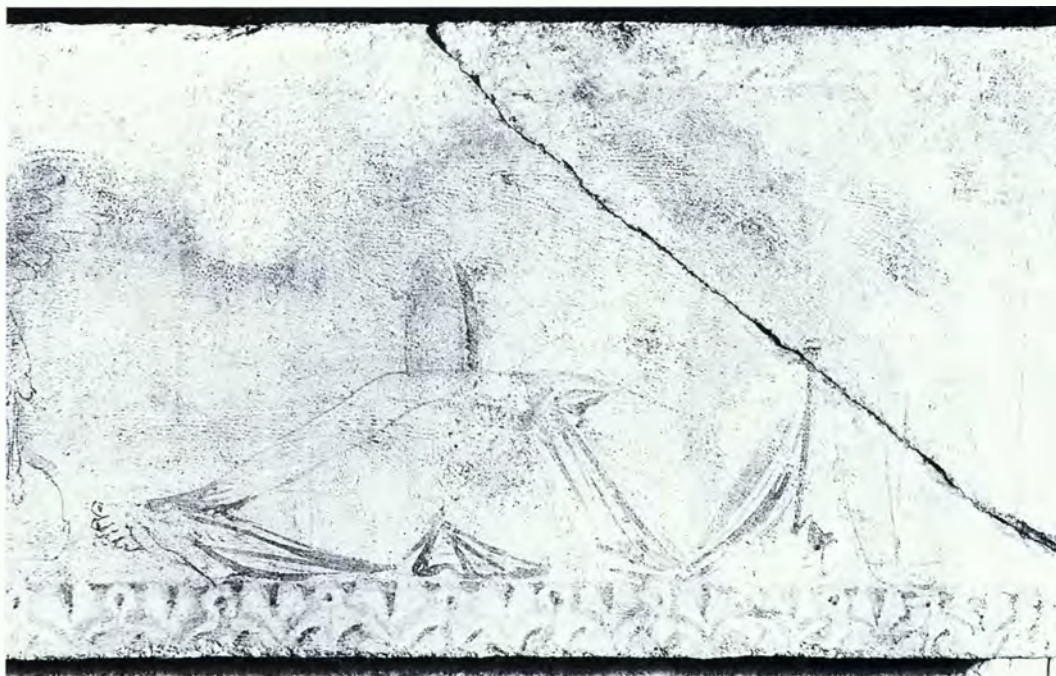
Ο τάφος της Ποτίδαιας, α' κλίνη. Ζωφόρος Γ: α-β) Τρίτη θεματική ενότητα και λεπτομέρεια (ταύρος μαινόμενος).

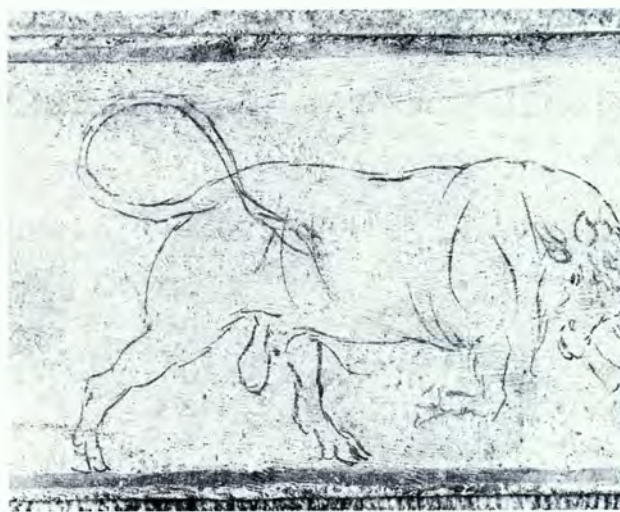
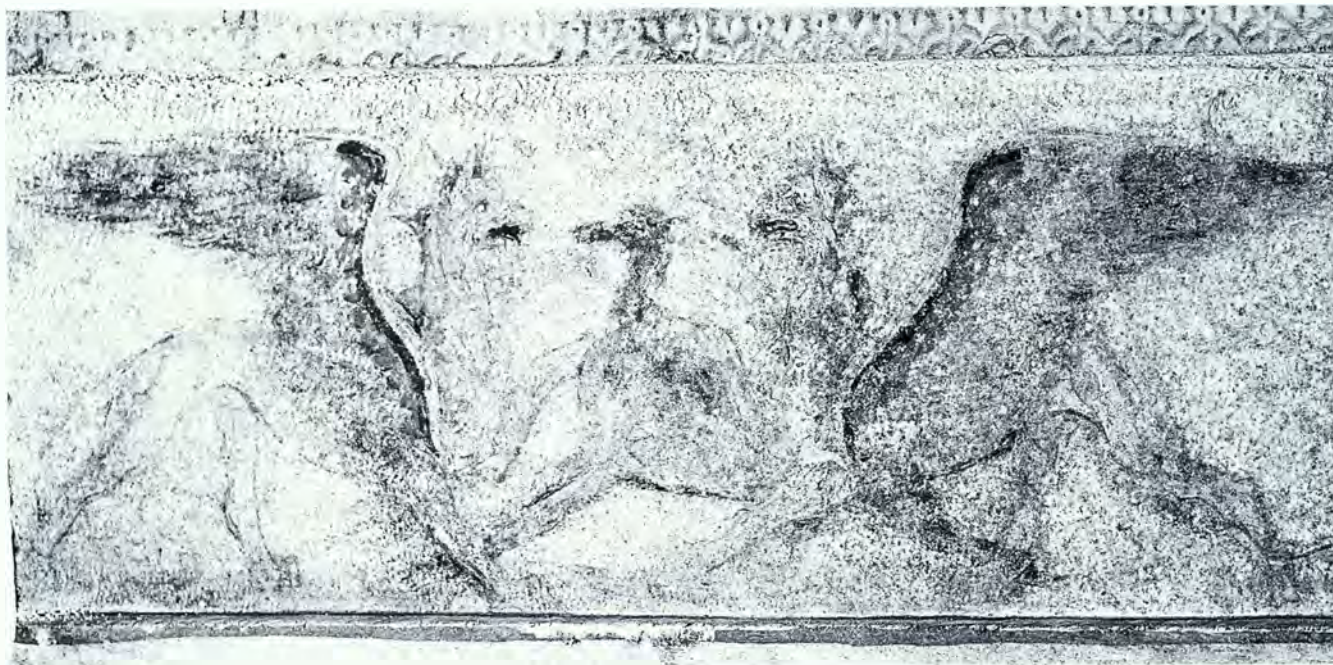
Ο τάφος της Ποτίδαιας. Η β' κλίνη. Όψη και γραμμική αναπαράσταση.

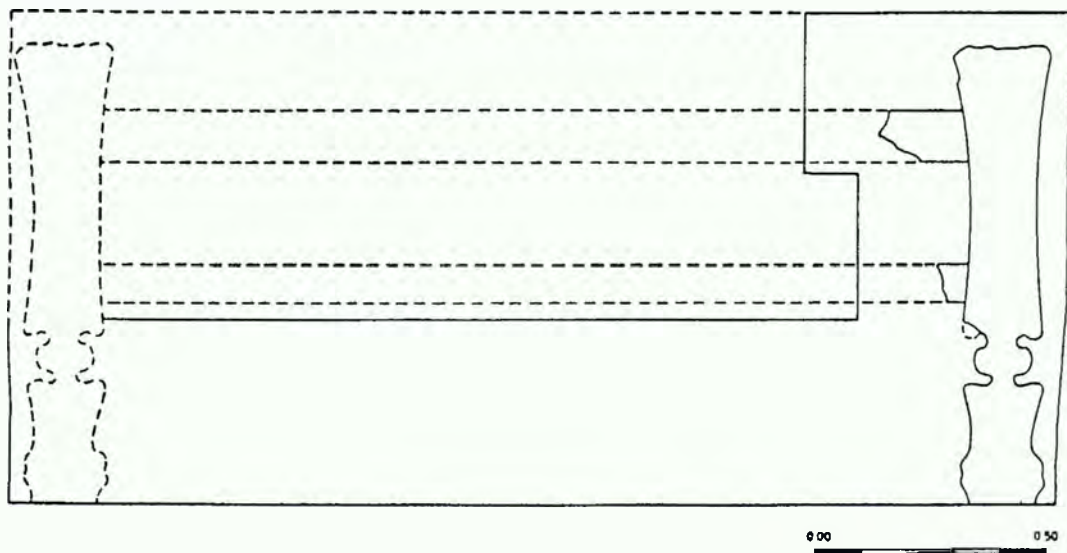
Ο τάφος της Ποτίδαιας. β' κλίνη. Ζωφόρος Α: α) Φνυτικό κόσμημα, β) Γυναικεία μορφή.

Ο τάφος της Ποτίδαιας. β' κλίση. Ζωφόρος Α: α) Ανδρική μορφή, β) Όρθια γτερωτή μορφή (Ερωπας).

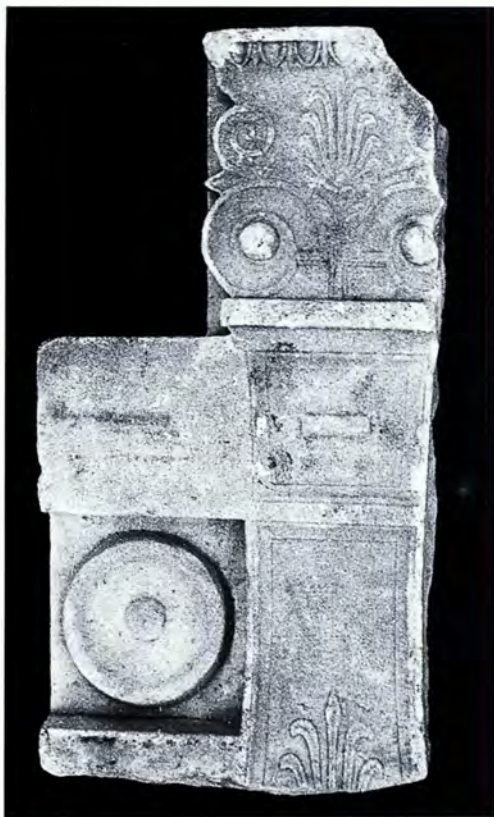
Ο τάφος της Ποτιδαίας. β' κλίνη: α) Ζωφόρος Β. Ζεύγος γρυπών με ελάφι. β-γ) Ζωφόρος Γ. Κάπρος και ταύρος μαινόμενος, αντίστοιχα.

Τάφος Θεσσαλονίκης I: α) Σχεδιαστική αποκατάσταση της α' κλίνης, β) Τμήμα της β' κλίνης
(φωτογρ. του Μουσείου Λούβρου).

Τάφος Πυδνας I: α) α' κλίνη, β) Αριστερό πόδι της κλίνης α' (οι φωτογραφίες του Μουσείου Λούβρου).

α) Το τμήμα της κλίνης από τη Μεσολακκιά Σερρών, β) Το τμήμα της κλίνης στη Μονή Παντελεήμονος Αγίου Όρους, γ) Το πόδι της λίθινης κλίνης του τάφου Νέων Κερδυλλίων.

ISBN 960-214-168-9